

Table of Contents

Title	Page	QR Code
Evaluating the perceptual-social effects of parks on urban quality of life: A case study of Chamran marginal park in Shiraz Mohammad Mahsalari, Mohammad Ali Khanizadeh and Mehdi Montazerahojeh	1-18	
Social vitality and social security: An analytical study (Case study: Ahvaz city) Saeed Maleki and Faege Sarhani	19-38	
A critical reading of the epistemology of mainstream futures studies Ali Karami, Omid Voghofi and Ebrahim Hajiani	39-60	
A futures studies analysis of key sustainable development components in Kirkuk City Taha Ghaeb Vael, Omid Mobaraki and Ali Valigholizadeh	61-79	
Evaluation of health and treatment indicators using the EDAS multi-indicator decision-making model (Case study: Chaharmahal and Bakhtiari Province) Hamid-Reza Rakhshanasab, Mojtaba Soleimani Damaneh and Ahmad Barahoei	80-103	
Analyzing the consequences of the Afghan nationals' presence in border rural areas: A grounded theory study of Sib and Suran county Seyed Hadi Tayebnia and Meysam Dehani	104-117	
An analysis of urban comfort and social interactions in public and open urban spaces: A case study of the central district of Urmia Seyyed Abbas Mohammadi Shiveh and Hassan Ahmadzadeh	118-133	
Futures Studies of the Geopolitics of the South Caucasus: Scenarios and Implications of the Zangezur Corridor Project on the Security and Development of the Islamic Republic of Iran Mahmood Nourani and Kazem Zoghi Barani	134-154	
Future studies on tourism development in Yazd province, with emphasis on development drivers Hassan Hekmatnia	155-170	

فهرست مطالب

QR کد	صفحه	عنوان
	۱-۱۸	سنجش و ارزیابی اثرات ادراکی- اجتماعی پارک و فضای سبز بر کیفیت زندگی شهری (نمونه موردی: پارک حاشیه‌ای چمران در شهر شیراز) محمد ماه سالاری، محمد علی خانی زاده و مهدی منتظرالحجه
	۱۹-۳۸	تحلیل وضعیت نشاط اجتماعی در بین شهروندان و رابطه آن با میزان احساس امنیت اجتماعی (مطالعه موردی: شهر اهواز) سعید ملکی و فائقه سرحانی
	۳۹-۶۰	خوانشی انتقادی بر معرفت‌شناسی آینده‌پژوهی رایج علی کریمی، امیر وقوفی و ابراهیم حاجیانی
	۶۱-۷۹	تحلیل آینده‌پژوهی مؤلفه‌های کلیدی توسعه پایدار شهر کرکوک طه غائب وائل، امید مبارکی و علی ولیقلی زاده
	۸۰-۱۰۳	ارزیابی شاخص‌های بهداشت و درمان با استفاده از مدل تصمیم‌گیری چند شاخصه آیداس (مطالعه موردی: شهرستان‌های استان چهارمحال و بختیاری) حمیدرضا رخشانی نسب، مجتبی سلیمانی دامنه و احمد براهویی
	۱۰۴-۱۱۷	واکوی پیامدهای حضور اتباع افغانستان در نواحی روستایی مرزی با رویکرد کیفی تئوری بنیانی (مطالعه موردی: شهرستان سیب و سوران) سیدهدای طیب نیا و میثم دهانی
	۱۱۸-۱۳۳	بررسی شاخص‌های راحتی و تعاملات اجتماعی در فضاهای عمومی و باز شهری (مطالعه موردی بخش مرکزی ارومیه) سیدعباس محمدی شیوه و حسن احمدزاده
	۱۳۴-۱۵۴	آینده‌پژوهی ژئوپلیتیک قفقاز جنوبی: سناریوها و پیامدهای احداث دالان زنگه‌زور بر امنیت و توسعه جمهوری اسلامی ایران محمود نورانی و کاظم ذوقی بارانی
	۱۵۵-۱۷۰	آینده پژوهی توسعه گردشگری استان یزد با تأکید بر پیشران‌های توسعه‌ای حسن حکمت نیا

Evaluating the perceptual-social effects of parks on urban quality of life: A case study of Chamran marginal park in Shiraz

Mohammad Mahsalari ¹, Mohammad Ali Khanizadeh ² and Mehdi Montazerhojeh ³

1- Faculty of Islamic Art and Architecture, Imam Reza International University (AS), Mashhad, Iran

2- PhD Student of Urban Planning, Faculty of Art and Architecture, Yazd University, Iran

3- Associate Professor, Department of Urban Planning, Faculty of Art and Architecture, Yazd University, Iran

ARTICLE INFO

Article type:
Research Article

Received:
2024/05/11

Accepted:
2025/12/16

pp:
1- 18

Keywords:
Psychological social
impact;
Parks and green spaces;
Quality of urban life.

ABSTRACT

Parks and green spaces are encouraged to be built in cities to address the current need to natural environment in cities. Deficiencies in basic design or sudden shifts in these parks result in their inability to function as expected. Thus, removing obstacles could improve the ecological and social functions of these parks. For this reason, we have endeavoured to obtain a greater understanding of effective factors which lead to a greener environment in Chamran park with respect to individuals' views to develop the quality of these parks. It is necessary to know how this park could increase and attract more people, how it could affect the quality of people's lives with regard to their well-being, mentally and physically and how it could help people to have a more enjoyable and peaceful life. The primary objective of this research is to evaluate the socio-psychological impacts of these parks on urban quality of life. This study adopts a qualitative approach within an interpretive paradigm. Data were collected via a survey, with the sample size determined using Cochran's formula. Ultimately, with regard to the evaluation that has been done by the IT method, we have concluded that the most important factor which has influenced people's happiness largely is their accessibility to public services. Safety and security are, respectively, the second and third most significant factors that could impact people's views or satisfaction with regard to the quality of these parks.

Citation: Mahsalari, M., Khanizadeh, M. A., & Montazerhojeh, M. (2026). Evaluating the perceptual-social effects of parks on urban quality of life: A case study of Chamran marginal park in Shiraz. *Geography and Regional Future Studies*, 4(1), 1-18.

© Authors retain the copyright and full publishing rights. **Publisher:** Urmia University.

DOI: <https://doi.org/10.30466/grfs.2025.55346.1060>

DOR: <https://dorl.net/dor/20.1001.1.2981118.1405.4.1.1.6>

Extended Abstract

Introduction

The concept of cities cannot be imagined without the existence of green space in its various forms. Cities have no choice but to accept the structures and functions affected by the existing systems in order to guarantee their sustainability, as they are the center of concentration of human activity and life. The presence of green space next to the physical and lifeless parts of cities in order to play multiple roles, such as physical, environmental, psychological and social functions, is unacceptable.

Methodology

This study is applied-developmental in purpose and employs a descriptive-analytical and correlational research design. Data collection involved a dual approach: a documentary and library study—drawing from scientific databases and research centers to establish the theoretical framework—and a field survey. Field collection and survey studies based on physical collection (multiple visits at different hours and days, and collecting area information through observation), collecting questionnaires and analyzing questionnaire data in order to measure users' opinions, taking photos of the details of the park and surrounding gardens, taking notes on the details, preparation and analysis of maps. In order to analyze the data and study the variables, calculations, statistical tables and graphs were made from Excel, SPSS, Word and GIS and Photoshop software were used to prepare the required maps. The sample size was calculated using the Cochran formula, and considering the population of 1,460,665 people according to the 2013 census, 384 questionnaires were distributed and collected in Chamran Marginal Park. Questionnaires were randomly distributed among park users. In order to confirm the validity of the questionnaire, the views and experiences of urban planning professors were used, and after applying comments and making corrections, the validity of the questionnaire was confirmed by them.

Results and discussion

In this research, the views of the citizens and the evaluation of their views on the quantitative and qualitative development status of Chamran

marginal park in Shiraz city and the effectiveness of this space in improving the quality of life of the citizens in terms of social, psychological and physical aspects have been studied through a questionnaire. The analysis and review of the data obtained from the questionnaires have been done in two forms: descriptive and inferential statistical analyses in the SPSS computer software environment. The majority of the respondents have university education (post-diploma, bachelor's and post-graduate degrees) and are in the age range of 20 to 50 years, and this shows that the interviewees are aware of the questions asked in the questionnaire. The results of the satisfaction evaluation of urban furniture (the number and quality of benches and places to sit, the quantity and quality of trash cans, drinking fountains) in the marginal park of Chamran indicate that: the quantity and quality of the facilities, services and furniture of the urban space are acceptable. About 80% of the respondents have medium and medium to high satisfaction. The accessibility of urban spaces is one of the most important factors for the success of such spaces, and in this regard, Chamran Marginal Park has been able to gain relative satisfaction among users, with the interpretation that most people have medium to high satisfaction. More than 80% of the respondents believe that Chamran Park has played an important and tangible role in improving the quality of their social life. The undesirable thing about Chamran marginal park is the spread of undesirable norms and behaviors of urban life (buying and selling drugs and alcohol, harassing overweight children in the park, insecurity in the park, forming illicit friendships, etc.). It is from this place that the majority of the respondents said its effectiveness is moderate to high. Examining the level of people's satisfaction with the social security of Chamran Park indicates that this criterion is high (about 97% above the average) among the respondents. Examining the willingness of users of Chamran Park to return to the park is at a high level (about 96% above the average). In the following, the relationships between 1- age and satisfaction, 2- gender and satisfaction, and 3- education level and satisfaction were examined, and it was determined that there is no significant

relationship between the mentioned components and the level of satisfaction.

Finally, considering the positive role of this urban space and the high level of satisfaction with the mentioned space, it is necessary to address the weaknesses, however limited, in order to prevent the deterioration of the quality of individual and social life.

Conclusion

Although the existence of many facilities and spaces has, in turn, helped the usefulness of the park, the variety of functions is low, and if the variety of uses is increased and the parts of the park with less frequent users are activated, social interactions and liveliness can be increased in these areas. If the variety of uses increases, the age, gender and cultural diversity of people will also increase, and this will help increase social monitoring and increase social interactions and liveliness of the park. In order to make the park more prosperous, especially on the days when it is less used or during the hours of the night when there is less traffic, a temporary exhibition or other uses can be

effective. However, there are some problems regarding the physical quality and facilities of the park, which the users have emphasized. One of these problems is the proximity to the highway, which has caused noise pollution and the relative danger of the route, although safety can be increased with measures such as the use of noise-reducing vegetation and traffic management. A significant issue in this area is the shortage of parking, which leads to vehicles idling or stopping along the roadside. This obstructs traffic flow, slows down commuters, and compromises overall road safety.

Declarations

Funding: There is no funding support.

Authors' Contribution: The authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approved the content of the manuscript and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest: The authors declared no conflict of interest.

Acknowledgments: We are grateful to all the scientific consultants of this paper.

سنجش و ارزیابی اثرات ادراکی - اجتماعی پارک و فضای سبز بر کیفیت زندگی شهری (نمونه موردی: پارک حاشیه‌ای چمران در شهر شیراز)

محمد ماه سالاری^۱، محمد علی خانی زاده^۲ و مهدی منتظرالحجه^۳

۱- دانشکده هنر و معماری اسلامی، دانشگاه بین‌المللی امام رضا (ع)، مشهد، ایران

۲- دانشجوی دکتری شهرسازی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه یزد، ایران

۳- دانشیار گروه شهرسازی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه یزد، ایران

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

دریافت:

۱۴۰۳/۰۲/۲۲

پذیرش:

۱۴۰۴/۰۹/۲۵

صص:

۱-۱۸

واژگان کلیدی:

اثرات ادراکی - اجتماعی،

پارک و فضای سبز،

کیفیت زندگی شهری.

چکیده

با روند رو به گسترش نیاز به فضاهای شبه طبیعی در محیط‌های شهری، پارک‌های شهری با استقبال بیشتری روبه‌رو شده‌اند. این در حالی است که نقص در طرح اولیه و یا بروز تغییراتی در پارک‌ها سبب می‌شود تا پارک‌ها از ارائه صحیح کارکردهای خود ناتوان شده و یا قادر به ارائه بهینه این کارکردها نباشند. بنابراین رفع این نارسایی‌ها موجب افزایش کارکردهای اکولوژیک و اجتماعی پارک‌ها می‌شود از این‌رو در این پژوهش تلاش شده است تا با شناسایی عوامل مؤثر در پویایی و سرزندگی پارک حاشیه‌ای چمران از نظر استفاده‌کنندگان زمینه‌های ارتقاء شرایط کیفی آن فراهم آید. ضرورت بررسی پارک حاشیه‌ای چمران این بوده است که چگونه این پارک باعث جذب و افزایش کمی کاربران و افزایش کیفی زندگی شهروندان و همچنین سلامت روانی جسمانی و بازدهی بیشتر در جامعه شهری شده و در ایجاد محیطی آرام‌بخش و مفرح ویژه شهروندان کمک نموده است. هدف این پژوهش سنجش و ارزیابی اثرات ادراکی - اجتماعی پارک حاشیه‌ای چمران بر کیفیت زندگی شهروندان شهر شیراز می‌باشد و روش مورد استفاده تحلیلی - توصیفی و همبستگی و ابزار جمع‌آوری اطلاعات اسنادی - کتابخانه‌ای و میدانی می‌باشد. با استفاده از پرسشنامه‌هایی که تعداد آن‌ها از طریق روش کوکران مشخص گردیده اقدام به جمع‌آوری اطلاعات شده است و با استفاده از روش آماری تی تک نمونه‌ای و توسط نرم‌افزار SPSS تجزیه و تحلیل این پرسشنامه‌ها صورت گرفته است. از تحلیل‌های صورت گرفته توسط نرم‌افزار در رابطه با رضایتمندی مردم از شاخص‌های پژوهش مشخص می‌شود مهم‌ترین عاملی که به صورت مستقیم در میزان رضایتمندی مردم از کیفیت پارک، اثرگذار است دسترسی به خدمات شهری است، شاخص‌های امنیت و ایمنی به ترتیب دومین و سومین متغیرهای مؤثر مستقیم بر رضایتمندی از کیفیت پارک می‌باشند.

استناد: ماه سالاری، محمد، خانی زاده، محمد علی و منتظرالحجه، مهدی. (۱۴۰۵). سنجش و ارزیابی اثرات ادراکی - اجتماعی پارک و فضای سبز بر کیفیت زندگی شهری (نمونه موردی: پارک حاشیه‌ای چمران در شهر شیراز). *جغرافیا و آینده پژوهی منطقه‌ای*، ۴(۱)، ۱-۱۸.

ناشر: دانشگاه ارومیه.

نویسندگان حق چاپ و حقوق کامل نشر را حفظ می‌کنند.

DOI: <https://doi.org/10.30466/grfs.2025.55346.1060>

DOR: <https://dorl.net/dor/20.1001.1.2981118.1405.4.1.1.6>

مقدمه

امروزه مفهوم شهرها بدون وجود فضای سبز مؤثر در اشکال مختلف آن قابل تصور نیست. پیامدهای توسعه‌ی شهری و پیچیدگی معضلات زیست‌محیطی آن‌ها موجودیت محیط سبز و گسترش آن را اجتناب‌ناپذیر کرده‌اند. شهرها به‌عنوان کانون‌های تمرکز فعالیت و زندگی انسان‌ها، برای اینکه بتوانند پایداری خود را تضمین کنند، چاره‌ای جز پذیرش ساختار و کارکردهای متأثر از سیستم‌های طبیعی ندارند. امروزه لزوم وجود فضای سبز در کنار بخش فیزیکی و بی‌جان شهرها در راستای ایفای نقدهای متعدد از قبیل کارکردهای کالبدی، زیست‌محیطی، روان‌شناختی و اجتماعی امری اجتناب‌ناپذیر است (Azani et al., 2010: 3; Maleki et al., 2015: 20).

از طرف دیگر، تأثیر محیط مصنوع شهری بر حیات اجتماعی ساکنین شهرها از جنبه‌های مختلفی موضوع مطالعات و بررسی‌های بسیاری است. از جمله مفروضات اصلی این بررسی‌ها این است که یک محیط دلپذیر، مطبوع و امن، باعث افزایش حس شادمانی و رضایت ما خواهد بود و این خود منجر به بهبود سلامت روانی خواهد شد؛ اما تأثیرات محیط مصنوع تنها محدود به پیامدهای فردی نیست بلکه سطوح بالاتر اجتماعی را نیز تحت تأثیر قرار می‌دهد. بدین گونه که تغییرات نامطلوب در محیط فیزیکی ممکن است به تضعیف اعتماد و یا همبستگی اجتماعی منجر شود (Araya et al, 2016- Rashidi Ebrahim Hesari et al, 2023- Jafarpour Ghalehtemouri et al, 2016- Araya et Al, 2016). از جمله مهم‌ترین محیط‌های مصنوع شهری، بوستان‌ها و فضاهای سبز شهری هستند. با توجه به روند فزاینده شهرنشینی و به تبع آن افزایش آلودگی‌های مختلف صوتی، زیستی و ... و همچنین دوری انسان‌های شهری از طبیعت، نیاز به گسترش بوستان‌ها و فضاهای سبز شهری روزبه‌روز اهمیت بیشتری یافته است؛ اما کارکرد زیست‌محیطی، تنها کارکرد و پیامد فضاهای سبز شهری نیست. بلکه بر اساس مطالعات مختلف صورت گرفته، فضاهای سبز شهری می‌توانند بر ابعاد مختلف زندگی شهری تأثیرگذار باشند. فضاهای سبز شهری دارای نقش اجتماعی، اقتصادی و اکولوژیکی، همچون یکپارچگی اجتماعی، کاهش فشارهای روانی، فراهم کردن محیطی مطلوب برای پرورش کودکان، حفظ آسایش و نظایر آن‌ها هستند که شاخصی برای ارتقای کیفیت فضای زندگی و توسعه جامعه محسوب می‌شوند (Balram and Dragičević, 2005: 149; Jenadaleh, 2014: 227). گذشته از مزایای اجتماعی و فیزیولوژیکی، طبیعت شهری می‌تواند مزایای اقتصادی را نیز، چه برای مدیران شهری و چه برای شهروندان فراهم سازد. به‌عنوان مثال پالایش هوا که درختان انجام می‌دهند، می‌تواند منجر به کم شدن هزینه‌های کاهش آلودگی و میزان آن گردد. به‌علاوه ارزش‌های زیباشناختی، تاریخی و تفریحی بوستان‌های شهری باعث افزایش جذابیت شهر، ارزش گردشگری و در نتیجه درآمد می‌شود (Chiesura, 2004: 129; Jenadaleh, 2014: 227). کشور ایران به‌عنوان یکی از کشورهای فقیر از نظر منابع آبی و بارش‌های جوی در قیاس با کشورهای اروپایی و در کل با حد استاندارد منابع آبی قلمداد می‌شود. این ویژگی تقریباً در تمامی نقاط کشور به‌جز حاشیه شمالی و شمال غربی وجود دارد، از این رو فضای سبز نیز نمی‌تواند در حد استاندارد وجود داشته باشد؛ بنابراین اهمیت فضای سبز در کشور دوچندان می‌شود، زیرا فضای سبز و پارک‌ها صرفاً برای گذران اوقات فراغت یا تصفیه هوا نیست بلکه اثری عمیق‌تر بر ذهن و روان افراد دارد که این اثر در بازدهی اجتماعی افراد نمود پیدا می‌کند. بر این اساس مطالعه وضعیت پارک‌ها و فضاهای سبز به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های کلیدی توسعه پایدار شهری و یکی از عوامل مؤثر در افزایش کیفیت زندگی شهری در شهر شیراز به‌عنوان یکی از مهم‌ترین کلان‌شهرهای کشور، حائز اهمیت فراوان بوده و انجام چنین مطالعاتی در شناخت محدودیت‌ها و کمبودهای طراحی پارک‌ها و فضاهای سبز مؤثر بوده و در این خصوص می‌تواند آینده بهتری را برای این شهر و افزایش کیفیت زندگی و رضایتمندی شهروندان به ارمغان آورد، از این رو با توجه به مکان قرارگیری پارک حاشیه‌ای چمران در کنار بزرگراه چمران لزوم مطالعه عمیق را ضروری می‌نمایاند، چراکه از یک‌سوی می‌بایست جنبه اجتماعی پارک تقویت‌شده و از سوی دیگر جنبه ترافیکی عبوری بزرگراه به‌عنوان یکی از شریان‌های اصلی شهر حفظ شود. پارک مذکور علی‌رغم همه مزایایی که دارد از معایبی رنج می‌برد که می‌شود با مقداری تغییر آن‌ها را رفع نمود، پایین بودن ایمنی افراد، جوابگو نبودن وضعیت پارک برای قشرهای مختلف اجتماعی، کمبود مبلمان ویژه‌فضا، نبود پارکینگ‌های مشخص جهت جلوگیری از توقف‌های مضر ترافیک عبوری، نبود و کمبود تسهیلات و تجهیزات رفاهی سازگار با محیط از قبیل کتابخانه و کاربری‌های فرهنگی رفاهی دیگر، نامناسب بودن وضعیت منظرسازی موجود و ... از جمله مشکلات این پارک حاشیه‌ای می‌باشد. لذا هدف این پژوهش سنجش و ارزیابی اثرات ادراکی - اجتماعی پارک حاشیه‌ای چمران بر کیفیت زندگی شهروندان شهر شیراز با توجه به نیازهای شهروندان در شهرهای آینده می‌باشد. ضرورت بررسی پارک حاشیه‌ای چمران این بوده است که چگونه این پارک باعث جذب و افزایش کمی کاربران و افزایش کیفی زندگی شهروندان و همچنین سلامت روانی جسمانی و بازدهی بیشتر در جامعه شهری شده و در ایجاد محیطی آرام‌بخش و مفرح ویژه شهروندان کمک نموده و چگونه موجب استمرار جذب شهروندان با توجه به تغییرات آینده شهری خواهد شد.

پیشینه و مبانی نظری پژوهش

در یک تحقیق انجام شده توسط سادات و صالحی در سال (۱۳۹۴)، با موضوع «تحلیل و بررسی سرزندگی پارک‌های جدید شهری (مطالعه موردی: پارک آب‌و‌آتش تهران)»، به این نتایج دست‌یافته شد که عوامل مانند خدماتی، زیبایی‌شناسی، و عوامل تفریحی بیشترین تأثیر را بر سرزندگی پارک آب‌و‌آتش داشته‌اند. مواردی همچون حس تعلق، یادآوری خاطرات در فضای سبز، و کف‌سازی مناسب نقش مهمی در ارتقای سرزندگی این پارک ایفا کرده‌اند. همچنین، تعداد و چیدمان عناصر مبلمان، رنگ‌ها، و کیفیت فضاهای ورزشی نیز از موارد حیاتی هستند که باید به آن‌ها توجه بیشتری شود.

در تحقیق دیگری که توسط جنادله در سال (۱۳۹۵) با عنوان «فضاهای سبز شهری و کیفیت زندگی (مدلی برای ارزیابی تأثیرات اجتماعی بوستان‌ها و فضاهای سبز شهری و کاربرد تجربی آن در سه بوستان شهر تهران)» انجام شد، ترکیب چهار مدل بررسی شد که شامل مدل‌های مشاوران کاربری زمین، ارزیابی تأثیرات سلامتی فضای سبز اسکاتلند، طبیعت و سلامت شورای بهداشت هلند، و مدل چیسورا بودند. با در نظر گرفتن متغیرهایی همچون آرامش روانی، احساس امنیت، برابری و تنوع اجتماعی، به نتایج زیر دست یافت: ۱- مهم‌ترین ملاحظات در احداث فضاهای سبز شهری باید شامل تأثیرات آن‌ها بر جنبه‌های مختلف زندگی اجتماع محلی نظیر تأثیر بر همبستگی اجتماع محلی، برابری و تنوع اجتماعی، امنیت اجتماع محلی، تأثیر بر گذراندن اوقات فراغت افراد، تأثیر بر ترافیک، و همچنین تأثیر بر ارزش املاک مسکونی و فعالیت‌های اقتصادی و سلامت اجتماعی محلی باشد. ۲- یکی از یافته‌های مهم این تحقیق، ضرورت بررسی و شناسایی ادراک ذهنی اعضای اجتماع محلی از فضای سبز شهری مطلوب پیش از احداث هر بوستان و فضای سبز شهری است.

مایدزاده و فرخیان در سال (۱۳۹۸) در تحقیق خود با عنوان «تأثیر فضای سبز شهری بر کیفیت زندگی شهروندان در کلان‌شهر اهواز» به نتایج زیر رسیدند: ۱- بین رضایتمندی از زندگی و فضای سبز شهری همبستگی مثبت وجود دارد. ۲- پارامتر سلامت عمومی شهروندان بیشترین همبستگی و ارتباط مستقیم را با فضای سبز دارا می‌باشد. ۳- کلیه پارامترها با فضای سبز دارای ارتباط مستقیم و مثبت می‌باشند و با افزایش فضای سبز، میزان کیفیت زندگی نیز افزایش می‌یابد.

امیرآبادی و رحمانی در سال (۱۳۹۹) به بررسی نقش فضاهای شهری در ارتقای کیفیت زندگی (مطالعه موردی: شهر ملایر) پرداختند که در آن متغیرهای متعددی مانند امنیت اجتماعی، مشارکت مردم در انجام خدمات شهری، وضعیت توزیع درآمد، میزان رضایت از شغل، و سیستم حمل‌ونقل عمومی مورد بحث قرار گرفت. نتایج این تحقیق نشان داد که: ۱- در شهر ملایر، مؤلفه‌های کیفیت محیط اقتصادی، کیفیت محیط کارکردی، کیفیت حمل‌ونقل، و کیفیت اجتماعی در وضعیت نامناسبی بوده‌اند. ۲- تمامی نواحی شهر ملایر از یک سطح در کیفیت زندگی برخوردار نیستند و سطح کیفیت زندگی با توجه به موقعیت هر ناحیه متغیر است. ۳- نواحی حاشیه‌ای شهر که در سال‌های اخیر به شهر الحاق شده‌اند، از لحاظ کیفیت زندگی نسبت به نواحی قدیمی‌تر، دارای وضعیت کاملاً نامناسب می‌باشند. ۴- از مقایسه نتایج به‌دست‌آمده از فضاهای مورد بررسی می‌توان دریافت که بیشتر خدمات در شمال شرقی و شرق شهر ملایر قرار دارند.

در تحقیقی که در سال (۱۴۰۰) توسط قشقایی و منصوریان انجام شد، مؤلفه‌های تأثیرگذار بر ارتقای کیفیت فضای سبز شهری (نمونه موردی: پیاده‌روهای شهر یاسوج) مورد بررسی قرار گرفت. این تحقیق نتایج زیر را نشان داد: ۱- مؤلفه احساسی بیشترین تأثیر را در ارتقاء کیفیت فضای شهری مورد مطالعه به خود اختصاص داده است. ۲- بر اساس یافته‌ها، استفاده از ظرفیت طراحی فضای سبز در ایجاد فضایی منعطف و چند عملکردی در محدوده مورد مطالعه در جهت ارتقاء کیفیت آن اولویت اول را داراست. ۳- توجه به طراحی فضایی که واجد کیفیت‌های معنایی باشد و بتواند حس مکان را به مخاطب خود ارائه نماید، از جمله احداث عناصر مفهومی دارای بار معنایی با الهام‌گیری از فضای سبز، استفاده از عناصر سبز در جداره‌ها و کفسازی مسیر و ...، اولویت بعدی در طراحی فضای سبز این محدوده است.

در پژوهشی ژینگ و همکارانش در سال (۲۰۱۸) به ارزیابی صریح بر سرزندگی شهری پرداخت که متغیرهایی نظیر دسترسی، تراکم جمعیت و کیفیت زندگی در آن مورد بررسی قرار گرفت. این پژوهش به‌منظور ارزیابی ارتقای سرزندگی شهری با توجه به الگوهای غیرمتمرکز و متمرکز شهری در شیکاگو و ووهان انجام شد.

در پژوهشی که در سال (۲۰۲۱) توسط ویچ و همکاران انجام شد، به بررسی ارتباط بین دسترسی به پارک و رضایت از پارک‌های محله با فعالیت بدنی و زمان صرف شده در فضای باز پرداخته شد. نتایج این پژوهش نشان دادند که: ۱- افزایش دسترسی به پارک و افزایش رضایت کاربران از کیفیت پارک می‌تواند بهبودی در بازدید از پارک و در نتیجه افزایش فعالیت بدنی و زمان صرف شده در فضای باز بین بزرگسالان و کودکان ایجاد کند. ۲- پارک‌ها نقش بسیار مهمی در فراهم کردن فرصت‌های فعالیت بدنی برای جوامعی با نرخ بالای خانواده‌های دارای فرزندان دارند.

در تحقیقات مورد بررسی غالباً تمرکز بیشتر بر روی مباحث جسمانی - فیزیکی بوده و مقوله ادراکات جمعی شهروندان مغفول مانده است. در این تحقیق با تمرکز بر روی این مبحث در کنار ابعاد فیزیکی سعی شده تا مؤلفه‌های اثرگذار در این زمینه شناسایی و در خصوص استفاده‌کنندگان مورد ارزیابی قرار گیرد.

ادراک

ادراک، فرآیند زیست‌شناختی و روان‌شناختی کسب اطلاعات از محیط است. این فرآیند فعال و هدفمند است (Karimi and Moradi, 2020: 5). ادراک فرآیندی است که در مرکز هرگونه رفتار محیطی قرار دارد. محیط تمام حواس را تحریک کرده و فرد را با اطلاعاتی بیش از توان پردازشش روبرو می‌سازد، بنابراین ادراک چیزی مثل احساس کردن نیست، بلکه نتیجه تصفیه و پردازش صورت گرفته توسط فرد است. برای درک آنچه اتفاق می‌افتد، بایستی سعی کنیم این سیل اطلاعات را در ذهن خود مرتب سازیم. انسان برای درک حوادث محیط خود، احتیاج به قواعد و قالب‌هایی دارد که بتواند به کمک آن‌ها بافت خبرها را به دست آورد و در ذهن خویش با به هم پیوستن علائم خبری، طرح‌واره‌هایی تشکیل دهد و محیط را بسیار آسان‌تر درک نماید (Pakzad, 2007: 4). ادراک از جنبه‌ها و منظرهای متعددی قابل تعریف است که یکی از این موارد، ادراک از منظر روانشناسی می‌باشد، از نظر روانشناسی، ادراک آن فرآیند ذهنی یا روانی است که گزینش و سازمان‌دهی اطلاعات حسی و نهایتاً انطباق با معانی ذهنی را به‌گونه‌ای فعال بر عهده دارد (Ayrvani & Khodapanaahi, 1992: 25).

فضای سبز و انواع آن

امروزه نیز روان‌شناسان ثابت کرده‌اند که نزدیک کردن مردم به طبیعت و گردهم آوردن اقشار مختلف، برای ایجاد تعادل روانی هر جامعه ضرورت دارد (Ruhani, 1992: 20; Naqizadeh, 2005: 312; Khalilnejad & Keyani, 2012: 25). محیط شناسان هم معتقد هستند که با ایجاد فضای باز و پارک، می‌توان در کنار بهسازی محیط‌زیست، شرایطی برای زندگی بهتر و سالم‌تر فراهم آورد (McClure and Bartuska, 2007: 229; Pourtous, 2010: 156; Khalilnejad & Keyani, 2012: 25). از این رو آثار شفابخشی و درمانی جسمانی، روانی و اجتماعی تماس قوای خودترمیمی، از نظر علم روانشناسی محیطی امری ثابت شده است (Aminzadeh, 2007: 295; Khalilnejad & Keyani, 2012: 25). از این رو پارک‌ها و فضاهای سبز می‌توانند از جنبه‌های مختلف در ارتقای شاخص‌های سلامت شهری و منافع اجتماعی مؤثر واقع گردند، که برخی از مهم‌ترین این جنبه‌ها می‌تواند به زمینه‌های تفریحی، ایجاد زیستگاهی مناسب برای حیات وحش، کاهش بی‌عدالتی‌های زیست‌محیطی و ارتقای زیبایی محیط شهری اشاره نماید (Chapman, 2007: 131; Khalilnejad & Keyani, 2012: 25). فضای سبز شهری نوعی از سطوح کاربری زمین شهری با پوشش‌های گیاهی انسان‌ساخت است که دارای بازدهی اکولوژیکی و اجتماعی می‌باشد (Taavousi, 2011: 135).

فضاهای سبز به دو دسته شهری و غیر شهری تقسیم می‌شوند (Saaidnia, 2004: 24). فضاهای سبز عمومی فضاهای سبزی هستند که بازدهی اجتماعی دارند و عموم مردم از آن‌ها در گذران اوقات فراغت، تفریح و مصاحبت با دوستان و گردهمایی‌های اجتماعی و فرهنگی و نظایر این‌ها استفاده می‌کنند. فضاهای یادشده اساساً برای این منظور طراحی یا تجهیز شده‌اند (Saaidnia, 2000: 32). پارک‌های شهری بخشی از فضاهای سبز عمومی‌اند که علاوه بر دارا بودن جنبه‌های تفریحی و فرهنگی و زیست‌محیطی، جنبه خدمات‌دهی به مناطق مختلف شهر را نیز دارند (The Technical Affairs and Standards Development Office, 2001: 29). استقرار پارک‌های شهری از یک سو به جهت تأثیری که بر کیفیت زندگی شهری و نیل به توسعه پایدار دارند و از سوی دیگر به جهت بار مالی بدون بازگشت سرمایه و سود که برای شهرداری‌ها به‌جای می‌نهند، ارزش بررسی گسترده را دارند (Manlun, 2003: 31).

فضای سبز آینده

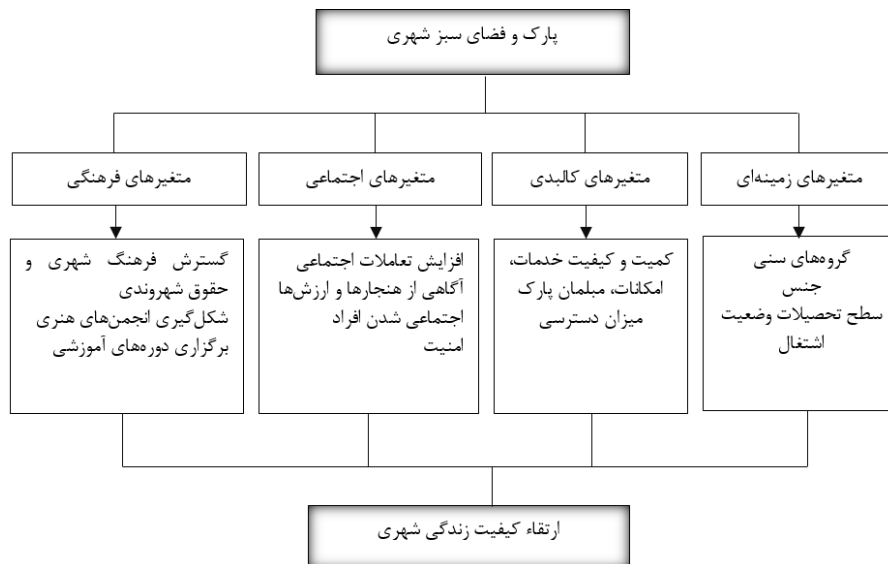
فضاهای سبز شهری آینده نیازمند انطباق با چالش‌های جدیدی از جمله پاندمی‌ها و تغییرات اقلیمی خواهند بود. تحقیقات نشان می‌دهد که باید پارک‌ها را با "پاد"هایی برای رعایت فاصله اجتماعی بازطراحی کرده و "پارکلت‌های" موقتی در خیابان‌های خلوت ایجاد کرد (Spennemann, 2021). برنامه‌ریزی باید به اولویت‌هایی چون شکل، توزیع، اتصال و تاب‌آوری فضاهای سبز توجه کرده و نیازهای رعایت فاصله اجتماعی را در نظر بگیرد (Lennon, 2020). پاندمی COVID-19 اهمیت فضاهای سبز شهری قابل‌دسترس برای تفریح و ورزش را روشن کرده و نیاز به بازنگری در سیاست‌های برنامه‌ریزی برای حفاظت از مناطق موجود و تخصیص مناطق جدید را ضروری می‌سازد (Rodgers, 2020). زیرساخت‌های سبز آینده احتمالاً به‌منظور پاسخ به تغییرات در جمعیت‌شناسی شهری و چالش‌های زیست‌محیطی تکامل خواهند یافت و این امر به همکاری بیشتر بین حرفه‌ها و بخش‌ها نیاز دارد. فناوری‌های نوین ممکن است به بهبود ارائه، مدیریت و نظارت بر

فضاهای سبز کمک کرده و همچنین تعامل جامعه را تسهیل کنند (Moffat et al., 2015). در کل، فضاهای سبز آینده باید انعطاف‌پذیر و پویا باشند تا به نیازهای شهرهای در حال تکامل پاسخ دهند. در جدول شماره ۱ معیارهای موردنظر جهت ارزیابی تدوین شده است.

جدول ۱- معیارها و زیر معیارهای اثرگذار بر کیفیت زندگی

معیارها	زیر معیارها
دسترسی به خدمات	قرارگیری فضای سبز و پارک‌ها در نزدیک‌ترین فاصله به ایستگاه‌های حمل‌ونقل عمومی به‌منظور برقرار ساختن امکانات دسترسی سریع‌تر و آسان‌تر شهروندان به سایر نقاط شهر سهولت دسترسی به محل زندگی، کار، خدمات درمانی و آموزشی وضعیت کمی-کیفی امکانات، خدمات و مبلمان پارک ایجاد زمینه‌های شغلی یا کاری جدید شکل‌گیری انجمن‌های هنری، ورزشی و فرهنگی
امنیت	تعبیه مکان‌هایی در پارک جهت نظرت و کنترل به‌منظور کاهش ناامنی‌ها و آزار و اذیت زنان و کودکان، نزاع و درگیری‌ها و جرائمی نظیر سرقت و قتل عوامل محدودکننده و بازدارنده جهت شیوع مواد مخدر در پارک انطباق پذیر بودن فضاهای داخلی پارک‌ها با یکدیگر روشنایی
ایمنی	طراحی مناسب فضاهای داخلی پارک به‌منظور افزایش دید وضعیت مناسب پیاده‌روها و کف‌پوش وجود تابلوهای راهنما و علائم ایمنی تعبیه فضاهای مناسب در داخل پارک‌ها جهت استفاده معلولین و افراد توان‌خواه مکان‌یابی مناسب پارک تا به‌دوراز آتش‌سوزی و خطرات ترافیکی
آسایش	وجود فضاهای مناسب پیاده‌روی و دوچرخه‌سواری بدون موانع محدودکننده فاصله مناسب از محل زندگی بالا بودن سطح بهداشت و پاکیزگی محیط ملحوظ داشتن فعالیت‌های مناسب در پارک متناسب باسن‌های مختلف استفاده‌کننده انتشار افکار و عقاید ارزشی
آرامش	ایجاد آرامش روحی و روانی از طریق وجود هوای پاک فرح‌بخش و محیطی خلوت و به‌دوراز استرس به‌کارگیری درختان و گونه‌های گیاهی که جاذب آلودگی صوتی و هوا هستند رسیدگی و نگهداری فضای سبز درون پارک‌ها ایجاد محیطی مناسب جهت تفریح در اوقات فراغت و بیکاری در نظرگیری مقیاس انسانی یا پیاده درون پارک
سرزندگی و جذابیت	افزایش خوانایی و زیبایی بصری وجود روابط اجتماعی در حد معقول و افزایش تعاملات اجتماعی میان شهروندان تنوع فعالیت‌های فرهنگی بالا بودن کیفیت کالبدی محیط همگانی بودن فضاهای درونی پارک وجود فعالیت‌های معنادار و انطباق‌پذیر با فضاهای سبز

(منبع: نویسندگان، ۱۴۰۴)

شکل ۱- مدل مفهومی تحقیق

(منبع: نویسندگان، ۱۴۰۴)

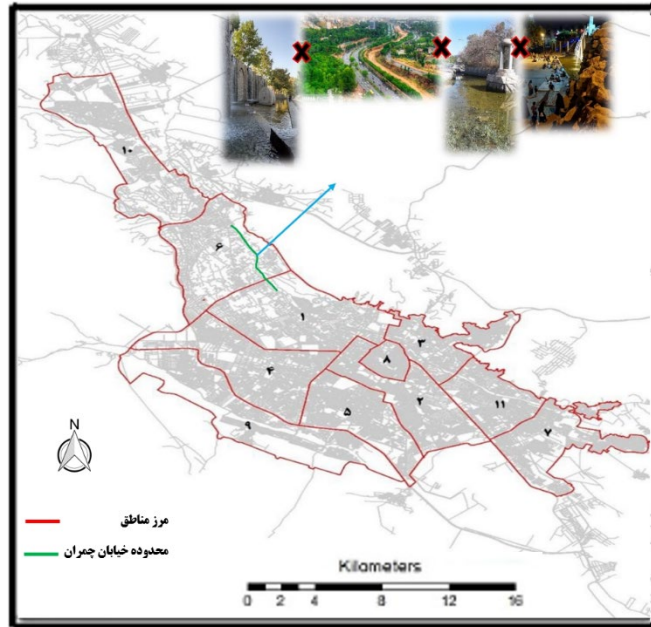
مواد و روش پژوهش

پژوهش حاضر از نظر هدف مطالعه، تحقیقی کاربردی- توسعه‌ای محسوب می‌شود و از حیث روش پژوهش نیز تحلیلی- توصیفی و همبستگی می‌باشد. به منظور گردآوری اطلاعات از دو روش بهره جسته شد، مطالعات اسنادی و کتابخانه‌ای از طریق مراجعه به کتابخانه‌ها، مراکز تحقیقاتی و علمی و شبکه‌ها و پایگاه‌های اطلاع‌رسانی در جهت جمع‌آوری مباحث تئوریک. برداشت میدانی و مطالعات پیمایشی مبتنی بر برداشت فیزیکی (بازدیدهای متعدد در ساعات و روزهای مختلف و جمع‌آوری اطلاعات محدود از طریق مشاهده) جمع‌آوری پرسشنامه و تجزیه و تحلیل اطلاعات پرسشنامه در راستای سنجش نظرات استفاده‌کنندگان، تهیه عکس از جزئیات پارک و باغات اطراف، یادداشت‌برداری از جزئیات، تهیه و تحلیل نقشه‌ها. به منظور تجزیه و تحلیل داده‌ها و بررسی متغیرها، انجام محاسبات و تهیه جداول و نمودارهای آماری از نرم‌افزارهای (Excel) و (Spss) و (Word) و برای دستیابی به میزان رضایتمندی افراد از تحلیل واریانس آزمون‌های همبستگی و رگرسیون استفاده شد همچنین برای تهیه نقشه‌های موردنیاز از نرم‌افزارهای (GIS) و (Photoshop) استفاده شده است. حجم نمونه با استفاده از فرمول کوکران شمارش شده و با توجه جمعیت ۱,۵۶۵,۵۷۲ نفری طبق سرشماری سال ۱۳۹۵، در پارک حاشیه‌ای چمران تعداد ۳۸۴ پرسش‌نامه توزیع و جمع‌آوری شده است. توزیع پرسش‌نامه‌ها به شکل تصادفی در بین استفاده‌کنندگان از پارک انجام شده است. ارزش‌گذاری داده‌ها با استفاده از طیف ۵ گزینه‌ای لیکرت صورت پذیرفته است. جهت تأیید روایی پرسشنامه، از دیدگاه و تجربیات اساتید برنامه‌ریزی شهری به‌ویژه استاد راهنمای محترم پایان‌نامه استفاده گردیده و پس از اعمال نظرات و انجام اصلاحاتی، روایی پرسشنامه از سوی ایشان مورد تأیید قرار گرفت. برای سنجش پایایی پرسشنامه نیز از ضریب آلفای کرونباخ استفاده گردید و آلفای برابر با ۰/۸۷۳ به دست آمد. از آنجاکه اگر آلفای کرونباخ بیشتر از ۰/۷ باشد، نشان‌دهنده پایایی قابل قبول پرسشنامه است، در نتیجه می‌توان گفت که پرسشنامه مورد استفاده از پایایی مطلوب و قابل قبولی برخوردار است.

محدوده مورد مطالعه

کلان‌شهری در ایران و مرکز استان فارس در جنوب کشور است. جمعیت کلان‌شهر شیراز در سرشماری سال ۱۳۹۵ خورشیدی، بالغ بر ۱,۵۶۵,۵۷۲ تن بوده است که بر این اساس شیراز پنجمین شهر بزرگ و پرجمعیت‌ترین شهر جنوب کشور به‌شمار می‌رود. شیراز در بخش مرکزی استان فارس، در ارتفاع ۱۴۸۶ متر از سطح دریا و در منطقه کوهستانی زاگرس واقع شده و آب‌وهوای معتدلی دارد. این شهر، از سمت غرب به کوه دراک، از سمت شمال به کوه‌های بومو، سبزپوشان، چهل‌مقام و باباکوهی (از رشته‌کوه‌های زاگرس) محدود شده است. شهرداری شیراز به ۱۱ منطقه مستقل شهری، تقسیم‌شده و جمعاً مساحتی بالغ بر ۲۴۰ کیلومتر مربع را شامل می‌شود. نام شیراز در کتاب‌ها و اسناد تاریخی، با نام‌های مختلفی نظیر: «تیرازیس»، «شیرازیس» و «شیراز» به ثبت رسیده است (Shiraz Municipality, 2023).

بولوار چمران شیراز به‌عنوان یکی از شریان‌های اصلی شهر شمال غرب شیراز را به مرکز و جنوب غرب شهر متصل می‌نماید. این بولوار با توجه به هم‌جواری با باغات متراکم شمالی و شمال غربی شهر و همچنین هم‌جواری با رودخانه خشک، بیش‌ازپیش موردتوجه قرار می‌گیرد. آب‌وهوای مناسب شمال غرب شیراز باعث شده است این بخش از شهر همواره از سوی شهروندان موردتوجه قرار گیرد. پارک خطی چمران که در طول بولوار چمران حداثی دو میدان دانشجو و میرزا کوچک خان در جوار رودخانه و باغات احداث‌شده، رونق و حیاط خاصی به این بخش از شهر بخشیده و به قابلیت‌های اکولوژیکی رودخانه افزوده است.

شکل ۲- موقعیت قرارگیری پارک چمران در کشور، استان و شهر شیراز (منبع: نویسندگان، ۱۴۰۴)

بحث و ارائه یافته‌ها

در این پژوهش نیز با توجه به ماهیت موضوع و مؤلفه‌های موردبررسی برای گردآوری بخشی از اطلاعات موردنیاز از پرسشنامه استفاده شد و با طرح سؤالاتی علاوه بر جمع‌آوری اطلاعاتی در خصوص میزان رضایتمندی شهروندان از جنبه‌های کمی و کیفی پارک حاشیه‌ای چمران در شهر شیراز میزان تأثیرگذاری این مکان در بهبود کیفیت زندگی شهروندان نیز موردسنجش و ارزیابی قرار گرفته است.

یافته‌های توصیفی

یافته‌های توصیفی در مقاله شامل تحلیل داده‌های جمعیتی مانند جنسیت، سن، تحصیلات و وضعیت شغلی پاسخ‌دهندگان است. بررسی جنسیت به شناسایی توزیع آن کمک می‌کند، داده‌های سنی ویژگی‌های گروه‌های سنی مختلف را مشخص می‌کنند، تحصیلات سطح دانش و توانایی‌های علمی را انعکاس می‌دهد، و وضعیت شغلی اطلاعاتی درباره وضعیت اقتصادی-اجتماعی افراد فراهم می‌آورد. این داده‌ها به پژوهشگر در فهم بهتر ویژگی‌ها و تأثیرات پاسخ‌دهندگان بر نتایج تحقیق یاری می‌رسانند که در جدول شماره ۲ آورده شده است.

جدول ۲- ویژگی‌های جمعیت شناختی

عنوان	تعداد (نفر)	درصد
جنسیت	مردان	۴۷.۷
	زنان	۵۲.۳
	کل	۳۸۴
گروه سنی	کمتر از ۲۰ سال	۱۵.۰
	۲۰-۳۰ سال	۱۹.۸
	۳۱-۴۰ سال	۲۳.۲
	۴۱-۵۰ سال	۲۶.۰
	بیشتر از ۵۰ سال	۱۶.۱

عنوان	تعداد (نفر)	درصد	
سطح تحصیلات	زیر دیپلم	۱۲۳	۳۲.۰
	دیپلم	۴۹	۱۲.۸
	لیسانس	۸۹	۲۳.۲
	فوق دیپلم	۱۲۳	۳۲.۰
	دکتر و بالاتر	۰	۰.۰
وضعیت شغلی	دولتی / محصل / دانشجو	۹۵	۲۴.۷
	آزاد	۷۰	۱۸.۲
	بانوان خانه‌دار	۵۸	۱۵.۱
	سایر	۱۶۱	۴۲.۰

(منبع: نویسندگان، ۱۴۰۴)

بر اساس داده‌های مستخرج از پرسشنامه‌ها، از مجموع ۳۸۴ عضو نمونه مورد بررسی، ۱۸۳ نفر برابر با ۴۷/۶ درصد از پاسخگویان را مردان و ۲۰۱ نفر برابر با ۵۲/۴ درصد از پاسخگویان را زنان تشکیل می‌دهند. از مجموع پاسخگویان ۱۵/۳ درصد در محدوده سنی کمتر از ۲۰ سال، ۲۰ درصد در گروه سنی ۲۰ - ۳۰ سال، ۲۳/۵ درصد در گروه سنی ۳۱ - ۴۰ سال، ۲۶/۵ درصد در گروه سنی ۴۱ - ۵۰ سال و ۱۴/۷ درصد در محدوده سنی بیشتر از ۵۰ سال قرار دارند. اکثر پاسخگویان که شامل ۳۲/۹ درصد با فراوانی ۵۶ نفر از کل پاسخگویان تشکیل می‌دهند، دارای مدرک تحصیلی فوق دیپلم می‌باشند. بعد از این گروه، تعداد پاسخگویان با سطح تحصیلات دیپلم و لیسانس به ترتیب با درصد فراوانی ۲۷/۱ و ۲۳/۵ درصد نسبت به سایر گروه‌ها رقم بیشتری را به خود اختصاص داده است. سایر گروه‌ها به ترتیب فراوانی به این قرار می‌باشند: پاسخگویان با وضعیت تحصیلی سیکل صفر درصد، دارندگان مدرک تحصیلی سیکل ۱۰ و دارندگان مدرک فوق لیسانس و بالاتر نیز ۶/۵ درصد از اعضای نمونه مورد بررسی را تشکیل می‌دهند. اکثر پاسخگویان دارای شغل دولتی و یا محصل و دانشجو بوده و به ترتیب ۲۴/۱ و ۲۰/۶ درصد از اعضای نمونه مورد بررسی را تشکیل می‌دهند. دارندگان شغل آزاد نیز ۱۸/۲ درصد از پاسخگویان را تشکیل می‌دهند. ۱۵/۹ درصد از پرسش‌شوندگان نیز بانوان خانه‌دار هستند. سایر موارد نیز ۱۰/۶ درصد از پاسخگویان را تشکیل می‌دهند.

یافته‌های استنباطی

با توجه به مقدار میانگین‌های مشاهده شده و مقادیر sig مربوط به هر یک گویه‌ها، از مجموع متغیرهای بررسی شده میزان رضایتمندی مردم از متغیر کمیت و کیفیت تابلوهای راهنما و علائم ایمنی موجود در حد رضایتمندی متوسط بوده اختلاف معنی داری بین حد متوسط رضایتمندی با میزان رضایتمندی مشاهده شده در نزد مردم تفاوت معنادار و محسوسی ندارد؛ اما میزان رضایتمندی مردم از مابقی متغیرهای بررسی شده بالاتر از متوسط بوده و میزان رضایت مشاهده شده اختلاف معناداری در جهت مثبت با حد متوسط رضایتمندی دارد یعنی میزان رضایتمندی به سمت رضایتمندی زیاد میل دارد.

با توجه به متغیرها و شاخص‌های به دست آمده از مطالعات کتابخانه‌ای در قالب پرسشنامه تنظیم و نتایج مستخرج از نرم‌افزار spss در ادامه مورد بررسی قرار می‌گیرند.

جدول ۳- سنجش سطح رضایتمندی مردم از گویه‌های معرف کمیت امکانات، خدمات و مبلمان پارک

میانگین اثر گذاری = ۳				میانگین			متغیرها	
95% Confidence Interval of the Difference		اختلاف از میانگین	Sig	درجه آزادی	آماره T	انحراف معیار		
حد بالا	حد پایین							
-۰/۶۵	-۰/۴۲	-۰/۵۳۵	۰	۳۸۳	۹/۲۴۶	۰/۷۵۵	۳/۵۴	نیمکت‌ها و نشست گاه‌ها
-۰/۸۱	-۰/۵۹	-۰/۷۰۰	۰	۳۸۳	۱۲/۸۱۷	۰/۷۱۲	۳/۷۰	امکانات بهداشتی و نظافتی
-۰/۵۹	-۰/۳۵	-۰/۴۷۱	۰	۳۸۳	۷/۶۶۳	۰/۸۰۱	۳/۴۷	آبخوری و روشویی
-۰/۵۰	-۰/۲۷	-۰/۳۸۲	۰	۳۸۳	۶/۵۴۲	۰/۷۶۲	۳/۳۸	وسایل بازی کودکان
-۰/۲۵	۰	-۰/۱۲۴	۰/۰۵۶	۳۸۳	۱/۹۲۴	۰/۸۳۷	۳/۱۲	تابلوهای راهنما، علائم ایمنی
-۰/۶۵	-۰/۳۹	-۰/۵۲۴	۰	۳۸۳	۷/۸۹۳	۰/۸۳۵	۳/۵۲	آلمان‌های بصری، فواره و آب‌نما
-۰/۶۴	-۰/۴۰	-۰/۵۱۸	۰	۳۸۳	۸/۴۲۵	۰/۸۰۱	۳/۵۲	نمازخانه
-۰/۷۴	-۰/۴۵	-۰/۵۹۴	۰	۳۸۳	۸/۲۵۰	۰/۹۳۹	۳/۵۹	پارکینگ
-۰/۳۷	-۰/۱۳	-۰/۲۴۷	۰	۳۸۳	۴/۰۳۷	۰/۷۹۸	۳/۲۵	وسایل و زمین‌های ورزشی

میانگین اثرگذاری = ۳								متغیرها
95% Confidence Interval of the Difference		اختلاف از میانگین	Sig	درجه آزادی	T	انحراف معیار	میانگین	
حد بالا	حد پایین							
۰/۶۴	۰/۳۴	۰/۴۸۸	۰	۳۸۳	۶/۵۳۳	۰/۹۷۴	۳/۴۹	گل کاری و زیباسازی
۰/۴۲	۰/۱۵	۰/۲۸۸	۰	۳۸۳	۴/۲۳۸	۰/۸۸۷	۳/۲۹	وضعیت روشنایی پارک
۰/۶۷	۰/۳۸	۰/۵۲۴	۰	۳۸۳	۷/۲۳۶	۰/۹۴۳	۳/۵۲	وضعیت پیاده‌روها و کفپوش‌ها
۰/۸۹	۰/۶۶	۰/۷۷۶	۰	۳۸۳	۱۳/۴۶۷	۰/۷۵۲	۳/۷۸	وضعیت نگهداری فضای سبز
۰/۵۲۹	۰/۴۵۸	۰/۴۹۳	۰	۳۸۳	۲۷/۲۶۶	۰/۲۳۶	۳/۴۹۴	میانگین کل متغیرها

(منبع: نویسندگان، ۱۴۰۴)

بر اساس نتایج این سنجش، به‌طور کلی سطح رضایت مردم از امکانات، خدمات و مبلمان پارک در حد متوسط است. میانگین اثرگذاری تمام متغیرها ۳ است که نشان می‌دهد مردم از سطح متوسطی از امکانات، خدمات و مبلمان پارک راضی هستند. در بین گویه‌های مختلف، بالاترین سطح رضایت مربوط به "وضعیت پیاده‌روها و کفپوش‌ها" با میانگین ۸۹ و "نمازخانه" با میانگین ۷۴ است. این نشان می‌دهد که مردم از وضعیت پیاده‌روها و کفپوش‌های پارک و همچنین از وجود نمازخانه در پارک راضی هستند. در مقابل، پایین‌ترین سطح رضایت مربوط به "وسایل و زمین‌های ورزشی" با میانگین ۶۴ و "پارکینگ" با میانگین ۳۷ است. این نشان می‌دهد که مردم از وضعیت وسایل و زمین‌های ورزشی پارک و همچنین از پارکینگ پارک راضی نیستند (جدول ۴). با توجه به مقادیر میانگین رضایتمندی به‌دست‌آمده به ازای هر یک از مؤلفه‌های بررسی‌شده و مقادیر sig مربوط به آن‌ها، از دیدگاه مردم، وضعیت دسترسی به این پارک از نظر سه متغیر بررسی‌شده است.

جدول ۴- سنجش سطح رضایتمندی مردم از وضعیت دسترسی به پارک

میانگین اثرگذاری = ۳								متغیرها
95% Confidence Interval of the Difference		اختلاف از میانگین	Sig	درجه آزادی	T	انحراف معیار	میانگین	
حد بالا	حد پایین							
۰/۶۵	۰/۴۲	۰/۵۳۵	۰	۳۸۳	۹/۰۶	۰/۷۷۰	۳/۵۴	دسترسی به‌صورت پیاده
۰/۴۹	۰/۲۴	۰/۳۶۵	۰	۳۸۳	۵/۵۷	۰/۸۵۴	۳/۳۶	دسترسی با وسیله نقلیه عمومی
۱/۰۵	۰/۷۹	۰/۹۱۸	۰	۳۸۳	۱۶/۱۵	۰/۸۴۶	۳/۹۲	دسترسی با وسیله نقلیه شخصی
۰/۶۸۱	۰/۵۳۰	۰/۶۰۵	۰	۳۸۳	۱۵/۸۲	۰/۴۹۹	۳/۶۱	میانگین کل متغیرها

(منبع: نویسندگان، ۱۴۰۴)

بر اساس نتایج این سنجش، به‌طور کلی سطح رضایت مردم از وضعیت دسترسی به پارک در حد متوسط است. میانگین اثرگذاری تمام متغیرها ۳ است که نشان می‌دهد مردم از سطح متوسطی از دسترسی به پارک راضی هستند. در بین گویه‌های مختلف، بالاترین سطح رضایت مربوط به "دسترسی به‌صورت پیاده" با میانگین ۹۲ و "دسترسی با وسیله نقلیه شخصی" با میانگین ۹۲ است. این نشان می‌دهد که مردم از دسترسی به پارک به‌صورت پیاده و با وسیله نقلیه شخصی راضی هستند. در مقابل، پایین‌ترین سطح رضایت مربوط به "دسترسی با وسیله نقلیه عمومی" با میانگین ۳۶ است. این نشان می‌دهد که مردم از دسترسی به پارک با وسیله نقلیه عمومی راضی نیستند (جدول ۴).
به‌منظور سنجش رابطه بین متغیرهای اجتماعی - اقتصادی و رضایتمندی از کیفیت زندگی از تحلیل رگرسیون چند متغیره استفاده گردید. سطح معنی‌داری (Sig) حاصل از تحلیل واریانس رگرسیون بین متغیر رضایتمندی از کیفیت زندگی با شاخص‌های اجتماعی - اقتصادی (سن، سطح تحصیلات و وضعیت اشتغال) برابر با ۰/۹۸۹ می‌باشد و چون این مقدار بیشتر از مقدار ۰/۰۵ است، در نتیجه وجود رابطه معنی‌دار بین متغیرهای موردبحث، رد شده و می‌توان گفت که متغیرهایی چون سن، جنس، اشتغال و سطح تحصیلات تأثیر معناداری در تحقق رضایتمندی مردم از کیفیت زندگی ندارند.

جدول ۵- میزان تبیین تغییرات متغیر وابسته رضایتمندی از کیفیت زندگی به‌وسیله شاخص‌های اجتماعی - اقتصادی

آزمون معنی‌دار تفاوت	مجموع مربعات	درجه آزادی	میانگین مربعات	F. Value	سطح معنی‌داری
اثر رگرسیونی	۰/۰۹۲	۳	۰/۰۳۱	۰/۰۴۰	۰/۹۸۹
باقی‌مانده	۱۴۶/۸۶۲	۳۸۱	۰/۰۷۶۹		
کل	۱۴۶/۹۵۴	۳۸۴			

(منبع: نویسندگان، ۱۴۰۴)

بر اساس جدول ۵، شاخص‌های اجتماعی-اقتصادی تا حدی قادر به تبیین تغییرات متغیر وابسته "رضایت از کیفیت زندگی" هستند. در این مدل، اثر رگرسیون ۰/۰۴۰ و سطح معنی‌داری آن ۰/۹۸۹ است. این به این معنی است که رابطه بین شاخص‌های اجتماعی-اقتصادی و رضایت از کیفیت زندگی از نظر آماری معنی‌دار نیست. با این حال، مقدار R^2 تعدیل شده ۰/۰۹۲ است که نشان می‌دهد ۹/۲ درصد از تغییرات رضایت از کیفیت زندگی توسط شاخص‌های اجتماعی-اقتصادی تبیین می‌شود. این بدان معنا است که علی‌رغم عدم وجود رابطه خطی مستقیم، شاخص‌های اجتماعی-اقتصادی تا حدی بر رضایت از کیفیت زندگی تأثیر می‌گذارند. در نتیجه و بر اساس داده‌های موجود در جدول، می‌توان نتیجه گرفت که شاخص‌های اجتماعی-اقتصادی تأثیر معنی‌داری بر رضایتمندی از کیفیت زندگی ندارند. مقدار سطح معنی‌داری بسیار بیشتر از ۰/۰۵ است که نشان می‌دهد این شاخص‌ها نمی‌توانند تغییرات در رضایتمندی از کیفیت زندگی را به‌طور معناداری توضیح دهند. به‌منظور سنجش رابطه بین شاخص‌های دسترسی به خدمات شهری، ایمنی، امنیت، آسایش، آرامش، سرزندگی و جذابیت با سطح رضایتمندی مردم از کیفیت زندگی نیز از تحلیل رگرسیون خطی چند متغیره استفاده گردید.

جدول ۶- میزان تبیین تغییرات متغیر وابسته کیفیت زندگی به‌وسیله شاخص‌های پژوهش

مدل	همبستگی (R)	ضریب تعیین (R^2)	ضریب تعیین تعدیل‌شده	تخمین خطای استاندارد
۱	۰/۹۶۴	۰/۹۲۹	۰/۹۲۸	۰/۱۴۹۱۹

(منبع: نویسندگان، ۱۴۰۴)

بر اساس جدول ۶ می‌توان گفت که شاخص‌های پژوهش تا حدی قادر به تبیین تغییرات متغیر وابسته "کیفیت زندگی" هستند. نتایج حاصل از آزمون به‌صورت زیر بررسی گردید:

میزان همبستگی ۰/۹۶۴ نشان می‌دهد که بین شاخص‌های پژوهش و کیفیت زندگی همبستگی قوی و مثبتی وجود دارد؛ به‌عبارت‌دیگر، با افزایش نمره شاخص‌های پژوهش، نمره کیفیت زندگی نیز به‌طور قابل‌توجهی افزایش می‌یابد؛ و ضریب تعیین ۰/۹۲۹ نشان می‌دهد که ۹۲/۹ درصد از مجموع تغییرات (واریانس) میزان رضایتمندی شهروندان از کیفیت زندگی شهری، توسط متغیرهای مستقل پژوهش شامل شاخص‌های؛ رضایتمندی از دسترسی به خدمات شهری، ایمنی و امنیت شهری، آسایش و آرامش و سرزندگی و جذابیت محیط‌های شهری تبیین می‌گردد.

بر اساس جدول ۷، بین رضایتمندی از امنیت اجتماعی پارک و تمایل مردم به استفاده مجدد از پارک چمران همبستگی مثبت و معنی‌داری وجود دارد.

جدول ۷- بررسی رابطه بین رضایتمندی از امنیت اجتماعی پارک و تمایل مردم به استفاده مجدد از پارک چمران

آزمون همبستگی	امنیت اجتماعی	تمایل به استفاده مجدد
همبستگی پیرسون	۱	۰/۵۶۹
سطح معنی‌داری (Sig)	-	۰
تعداد	۳۸۴	۳۸۴

(منبع: نویسندگان، ۱۴۰۴)

همبستگی پیرسون ۰/۵۶۹ نشان می‌دهد که بین دو متغیر همبستگی قوی و مثبتی وجود دارد؛ به‌عبارت‌دیگر، با افزایش نمره رضایتمندی از امنیت اجتماعی، تمایل به استفاده مجدد از پارک نیز افزایش می‌یابد. همچنین سطح معنی‌داری ۰/۰۰۰ نشان می‌دهد که این همبستگی از نظر آماری معنی‌دار است؛ به‌عبارت‌دیگر، احتمال اینکه این همبستگی به‌طور تصادفی رخ داده باشد، بسیار کم است. نتایج جدول ۷ نشان می‌دهد که افرادی که از امنیت اجتماعی پارک راضی‌تر هستند، تمایل بیشتری به استفاده مجدد از آن دارند. این یافته قابل‌توجه است، زیرا نشان می‌دهد که امنیت اجتماعی یک عامل مهم در جذب و حفظ بازدیدکنندگان پارک است. بررسی‌ها نشان می‌دهد، مهم‌ترین عاملی که به‌صورت مستقیم در میزان رضایتمندی کیفیت زندگی شهری، اثرگذار است، دسترسی به خدمات شهری با ضریب تأثیر برابر با ۰/۲۵۵ است، شاخص امنیت با ضریب تأثیر ۰/۲۴۲ و شاخص رضایتمندی از ایمنی با ضریب تأثیر ۰/۲۲۹، به ترتیب دومین و سومین متغیرهای مؤثر مستقیم بر رضایتمندی از کیفیت زندگی هستند. متغیرهای اثرگذار دیگر، به ترتیب میزان اثرگذاری، رضایتمندی از آسایش، سرزندگی و جذابیت آرامش شهری هستند.

تحلیل یافته‌های پژوهش

نتایج آزمون همبستگی پیرسون نیز نشان می‌دهد که مابین شاخص رضایتمندی مردم از امنیت اجتماعی پارک و سطح تمایل به استفاده مجدد آنان از این پارک همبستگی مثبت و مستقیم نسبتاً قوی وجود دارد. به این معنا که با افزایش میزان رضایتمندی مردم از امنیت اجتماعی پارک، سطح تمایل آنان به مراجعه دوباره و استفاده مجدد از پارک نیز افزایش می‌یابد.

فضاهای شهری امروز به‌مثابه مراکز تزریق حیات به پیکر خسته شهرها می‌باشند و در صورت بروز خلل در این فضاها به کل شهر آسیب وارد خواهد شد، این فضاها باید بتوانند رضایت استفاده‌کنندگان از خودرو را فراهم آورند. تنها از این راه است که رسالت دیرین خود را انجام می‌دهند. با عنایت به رویکرد مشارکتی در امور و مدیریت شهری امروز و مهم بودن این فاکتور در به حداکثر رساندن راندمان فضاهای شهری، در این پژوهش نیز از دیدگاه‌های شهروندان و ارزیابی دیدگاه آنان در مورد وضعیت توسعه کمی و کیفی پارک حاشیه‌ای چمران در شهر شیراز و میزان اثرگذاری این فضا در بهبود کیفیت زندگی شهروندان از نظر ابعاد اجتماعی، روان‌شناختی و جسمانی از پرسش‌نامه استفاده گردیده است. تحلیل و بررسی داده‌های حاصل از پرسش‌نامه‌ها نیز به دو شکل تحلیل‌های آماری توصیفی و استنباطی در محیط نرم‌افزار رایانه‌ای SPSS انجام پذیرفته است و شامل موارد زیر می‌گردد:

اکثریت افراد پاسخگو دارای تحصیلات دانشگاهی هستند (فوق‌دیپلم، لیسانس و فوق‌لیسانس) و در رنج سنی ۲۰ تا ۵۰ سال قرار دارند و این موضوع خود نشان از آگاه بودن افراد مصاحبه‌شونده در خصوص سؤالات مطروحه در پرسشنامه می‌باشد. نتایج ارزیابی رضایتمندی از مبلان شهری (تعداد و کیفیت نیمکت‌ها و محل‌های نشستن، کمیت و کیفیت سطوح زباله، آبخوری) در پارک حاشیه‌ای چمران حاکی از آن است که: کمیت و کیفیت امکانات، خدمات و مبلان فضای شهری در حد قابل قبول بوده (حدود ۸۰ درصد پرسش‌شوندگان رضایتی متوسط و متوسط به بالا دارند) بوده است. دسترسی فضاهای شهری یکی از مهم‌ترین فاکتورها موفقیت این گونه فضاهاست و در این باره پارک حاشیه‌ای چمران توانسته رضایتمندی نسبی در این خصوص در میان استفاده‌کنندگان را کسب کند با این تفسیر که غالب افراد رضایتمندی متوسط به بالا دارند. بیش از ۸۰ درصد از سؤال‌شوندگان بر این باور هستند که پارک چمران در ارتقاء کیفیت زندگی اجتماعی‌شان نقش مهم و محسوسی داشته است. مورد نامطلوبی که درباره پارک حاشیه‌ای چمران وجود دارد گسترش هنجارها و رفتارهای نامطلوب زندگی شهری (خریدوفروش مواد مخدر، مشروبات، آزار و اذیت کودکان و زنان در پارک، وجود ناامنی در پارک، شکل‌گیری دوستی‌های نامشروع و ...) از این مکان است به طوری که اکثریت پرسش‌شوندگان میزان اثرگذاری آن را متوسط رو به زیاد گفته‌اند. بررسی میزان رضایتمندی مردم از امنیت اجتماعی پارک چمران حاکی از بالا بودن (حدود ۹۷ درصد متوسط روبه بالا) این معیار نزد پرسش‌شوندگان می‌باشد. بررسی میزان تمایل استفاده‌کنندگان از پارک چمران برای مراجعه مجدد به پارک در حد بالایی قرار دارد (در حدود ۹۶ درصد متوسط روبه بالا قرار دارد). در ادامه نیز به بررسی روابط فی‌مابین ۱- سن و رضایتمندی، ۲- جنس و رضایتمندی، ۳- سطح تحصیلات و رضایتمندی، پرداخته شد و مشخص گردید که بین مؤلفه‌های یادشده و میزان رضایتمندی رابطه معناداری وجود ندارد.

درنهایت با توجه به مثبت بودن نقش این فضای شهری و بالا بودن میزان رضایتمندی از فضای مذکور می‌بایست به برطرف نمودن ضعف‌های هرچند محدود پرداخته شود تا از بازدهی مثبت این فضا و در نتیجه تنزل کیفیات زندگی فردی و اجتماعی جلوگیری به عمل آید.

نتیجه‌گیری و ارائه پیشنهادها

فضای سبز در آینده شهرها نقش حیاتی در بهبود کیفیت زندگی شهری ایفا خواهد کرد. این فضاها نه تنها زیبایی بصری و آرامش را به محیط شهری اضافه می‌کنند، بلکه به کاهش آلودگی هوا، بهبود سلامت روان و افزایش تعاملات اجتماعی کمک می‌کنند. همچنین، فضای سبز می‌تواند به تنظیم دما، کاهش اثرات جزیره حرارتی و افزایش تنوع زیستی در شهرها منجر شود. با توجه به رشد سریع جمعیت شهرنشین و چالش‌های زیست‌محیطی حال حاضر، ایجاد و حفظ این فضاها برای مواجهه با مشکلاتی چون تغییرات اقلیمی و فشار بر منابع طبیعی امری ضروری است. در نتیجه، سرمایه‌گذاری در فضای سبز به‌عنوان یکی از راهکارهای کلیدی برای توسعه پایدار شهرها محسوب می‌شود.

ایران کیفیت فیزیکی فضای عمومی، وجود امکانات، تسهیلات و زیبایی محیط پارک نیز می‌تواند باعث حضور مردم در پارک و ایجاد حیات جمعی شود. یافته‌های این تحقیق گواه این است که پارک حاشیه‌ای چمران محلی برای حیات اجتماعی در تمام فصول سال است که متناسب با فصل و دمای هوا و منظر پارک، نوع استفاده از آن متفاوت خواهد بود. هم‌جواری پارک با باغات قدیمی و گسترش آن در امتداد رودخانه خشک یکی از دلایل لطافت و جذابیت آن محسوب می‌گردد که علاوه بر تقویت خصوصیات اکولوژیکی شهر، مردم می‌توانند از هوای مناسب آن در ایام مختلف استفاده نمایند که خود عاملی در تقویت احساس تعلق به مکان و پذیرش آن از سوی استفاده‌کنندگان است. وجود مکان‌های

متعدد و مختلف برای نشستن و استراحت باعث استقبال افراد خصوصاً سالمندان و وجود محدوده‌هایی برای بازی کودکان و وسایل ورزشی موردنیاز جهت ورزش بزرگسالان باعث جذابیت بیشتر و استقبال افراد بیشتر با طیف وسیع‌تری از لحاظ سنی می‌گردد. با توجه به وجود ارتفاع از سطح بزرگراه، جدایی عبور و مرور سواره و پیاده امکان‌پذیر شده و از این لحاظ پارک حاشیه‌ای چمران سبز راهی امن محسوب می‌شود. فراهم کردن مکان‌هایی برای استراحت و استفاده از منظر آب یکی از سودمندی‌های این فضای شهری است که به تقویت تعلق به مکان کمک می‌نماید ضمن اینکه باعث تلطیف هوا و سرزندگی نیز می‌شود. همچنین تنوع فضاها و تنوع پوشش گیاهی اعم از درختان، گل‌ها و درختچه‌ها باعث جذابیت بیشتر فضا و تقویت حس مکان در این پارک شده است.

هرچند وجود امکانات و فضاهای متعدد به‌نوبه خود به سودمندی پارک کمک نموده است با این حال تنوع کارکردها کم بوده و در صورت افزایش تنوع کاربری‌ها و فعال نمودن قسمت‌هایی از پارک که فراوانی استفاده‌کنندگان کمتر است می‌توان تعاملات اجتماعی و سرزندگی را در این نقاط بالا برد. در صورت افزایش تنوع کاربری‌ها، تنوع سنی، جنسیتی و فرهنگی افراد نیز افزایش یافته و این مورد به افزایش نظارت اجتماعی و افزایش تعاملات اجتماعی و سرزندگی پارک کمک خواهد نمود. برای رونق بیشتر پارک خصوصاً در روزهایی که کمتر مورد استفاده است و یا در ساعاتی از شب که تردد افراد کمتر است از نمایشگاهی موقتی و یا سایر کاربری‌ها می‌توان استفاده نمود. با این وجود برخی مشکلات نیز در بحث کیفیت فیزیکی و تسهیلات پارک وجود دارد که استفاده‌کنندگان بر آن تأکید داشته‌اند. یکی از این مشکلات نزدیکی به اتوبان است که باعث وجود آلودگی صوتی و خطرپذیر بودن نسبی مسیر شده است، البته می‌توان با تمهیداتی از جمله استفاده از پوشش‌های گیاهی کاهنده سروصدا و مدیریت ترافیکی ایمنی را افزایش داد. نکته اصلی دیگر در این فضا کمبود محل‌های پارکینگ است که توقف ماشین‌ها در کنار مسیر باعث کند شدن حرکت سواره و ایجاد مشکلات ترافیکی و کاهش ایمنی می‌گردد.

همچنین کم بودن وسایل ورزشی در پارک و عدم توزیع مناسب آن‌ها در قسمت‌های مختلف از نقاط ضعف پارک محسوب می‌شود. از مشکلات فیزیکی و طراحی سایت نیز می‌توان به عرض کم پارک در برخی نقاط، موانع حرکتی و خصوصاً قطع شدن مسیر پیاده‌روی و دوچرخه‌سواری اشاره نمود. در انتها با توجه به نتایج فوق و علی‌رغم کاستی‌های موجود می‌توان از این پارک به‌عنوان فضایی مناسب جهت تقویت روحیه اجتماعی و مکانی مناسب برای برقراری تعامل اجتماعی در فضای عمومی شهر نام برد. ضمن اینکه با در نظر گرفتن نتایج این تحقیق و لحاظ نمودن خصوصیات که باعث مطلوبیت و نشاط و حیات اجتماعی در یکی از شهرهای بزرگ ایران شده است می‌توان این عوامل را بسط و توسعه داد و از تجربه ایجاد این پارک برای ایجاد فضاهای مطلوب مشابه در دیگر نقاط شهر و سایر شهرها استفاده نمود.

با توجه به بررسی‌هایی که در خصوص وضعیت کمی و کیفی پارک حاشیه‌ای چمران در شهر شیراز به عمل آمد و تأثیرات مثبت و گاه منفی که این مکان بر زندگی شهروندان این شهر به‌جای می‌گذارد و با توجه به امکانات و محدودیت‌هایی که در این خصوص وجود دارد؛ به‌منظور فراهم‌سازی زمینه‌های توسعه پایدار و مطلوب پارک حاشیه‌ای چمران که به‌عنوان یک کریدور سبز از میان کلان‌شهر شیراز می‌گذرد، راهکارها و پیشنهادهایی که در دودسته کلان (مدیریتی) و خرد (شهرسازانه) دسته‌بندی گردیده‌اند؛ به شرح زیر ارائه می‌گردد:

• پیشنهادهای راهکارهای کلان (مدیریتی) با توجه به محدودیت منابع آبی در کشور ایران

۱. توسعه فضاهای سبز با استفاده بهینه از منابع آبی: مسئولان اجرایی کلان‌شهر شیراز باید با توجه به مشکل آلودگی هوا و کمبود منابع آبی، بودجه بیشتری به توسعه فضاهای سبز اختصاص دهند. برای این منظور، حواشی و زمین‌های اطراف رودخانه خشک که نیاز به آبیاری کمتری دارند، در اولویت توسعه قرار گیرند. استفاده از سیستم‌های آبیاری هوشمند و قطره‌ای و کاشت گیاهان مقاوم به خشکی ضروری است.

۲. تقویت مالی و اجرایی سازمان پارک‌ها و فضاهای سبز شهرداری: افزایش توان مالی و اجرایی سازمان پارک‌ها و فضاهای سبز شهرداری شیراز به‌عنوان نهاد مسئول در مدیریت و اداره پارک‌ها و فضای سبز شهری. این سازمان باید برنامه‌ریزی و مدیریت بهتری را برای استفاده بهینه از منابع آبی موجود داشته باشد.

۳. تملک اراضی مناسب و توسعه فضاهای سبز با رویکرد مدیریت منابع آبی: تملک اراضی مناسب اطراف رودخانه خشک جهت گسترش فضاهای سبز و اولویت دادن به آن‌ها به‌عنوان نیاز اولیه شهر، شهروندان و مدیریت شهر. در این فرآیند، استفاده از سیستم‌های جمع‌آوری و بازچرخانی آب باران و پساب‌ها برای آبیاری فضاهای سبز مد نظر قرار گیرد.

۴. ارتقاء نقش مردم در مدیریت و توسعه فضای سبز با تأکید بر صرفه‌جویی در مصرف آب: آموزش و تقویت احساس مسئولیت در مردم برای مدیریت و توسعه کیفیت پارک‌ها و فضاهای سبز شهری با تأکید بر صرفه‌جویی در مصرف آب و استفاده بهینه از منابع آبی.

۵. اخذ عوارض حق مرغوبیت و استفاده از درآمد آن برای بهبود فضای سبز و مدیریت منابع آبی: اخذ عوارض حق مرغوبیت از اراضی، مساکن و مراکز تجاری مجاور پارک حاشیه‌ای چمران که ایجاد پارک در افزایش قیمت و رونق تجارت در آن‌ها مؤثر بوده است و استفاده از درآمد حاصل برای بهبود کیفیت و کمیت امکانات و خدمات پارک با توجه به صرفه‌جویی در مصرف آب.
۶. تقویت سرمایه‌گذاری با رویکرد پایدار و مصرف بهینه آب: ایجاد زمینه‌های سرمایه‌گذاری در اطراف و داخل پارک‌ها با روش‌هایی چون معافیت‌های مالیاتی و سهولت در اعطای پروانه‌های موردنیاز برای ایجاد اشتغال و درآمدزایی برای شهروندان و شهرداری. در این فرآیند، پروژه‌های سبز با مصرف آب کمتر و استفاده از تکنولوژی‌های جدید آبیاری تشویق شوند.
۷. افزایش ایمنی و امنیت اجتماعی با توجه به نیازهای پایدار آبی: افزایش ایمنی و امنیت اجتماعی در پارک‌های شهر به‌ویژه پارک حاشیه‌ای چمران که هر روز پذیرای خیل کثیری از شهروندان شیرازی است. استخدام نگهبانان بیشتر و همکاری با نیروی انتظامی برای افزایش امنیت، درحالی‌که استفاده بهینه از منابع آبی نیز مدنظر قرار گیرد.
۸. استفاده از گیاهان بومی و مقاوم به خشکی: در طراحی و توسعه فضای سبز، استفاده از گیاهان بومی و مقاوم به خشکی که نیاز کمتری به آب دارند، باید در اولویت قرار گیرد. این گیاهان با شرایط آب و هوایی منطقه سازگارتر بوده و مصرف آب کمتری دارند.
۹. توسعه زیرساخت‌های بازیافت آب: ایجاد و توسعه زیرساخت‌های بازیافت آب، شامل تصفیه و بازچرخانی آب‌های خاکستری و پساب‌های شهری، به‌منظور استفاده مجدد در آبیاری فضاهای سبز.
۱۰. آموزش و ترویج فرهنگ مصرف بهینه آب: اجرای برنامه‌های آموزشی و تبلیغاتی برای ترویج فرهنگ مصرف بهینه آب در بین شهروندان، با هدف کاهش مصرف آب و افزایش آگاهی عمومی درباره اهمیت مدیریت منابع آبی.
۱۱. استفاده از فناوری‌های نوین در آبیاری: استفاده از فناوری‌های نوین مانند سیستم‌های آبیاری هوشمند، سنسورهای رطوبت خاک و اپلیکیشن‌های مدیریت آبیاری برای بهینه‌سازی مصرف آب در فضاهای سبز شهری.
۱۲. تشویق به ایجاد باغ‌های عمودی و سقف‌های سبز: تشویق به ایجاد باغ‌های عمودی و سقف‌های سبز که علاوه بر زیباسازی محیط، به کاهش مصرف آب و افزایش فضای سبز در محیط‌های شهری کمک می‌کنند.

• پیشنهادها و راهکارهای خرد (شهرسازانه)

۱. ارتقاء کیفیت فضاهای سبز و پارک‌های موجود: ارتقاء کیفیت فضاهای سبز و پارک‌های موجود از طریق توجه بیشتر به طراحی آن‌ها و پیش‌بینی برنامه‌های لازم جهت تشدید نقش فضاهای سبز موجود در رشد حیات مدنی شهر به‌عنوان عرصه‌های عمومی. این شامل فراهم نمودن امکانات مناسب جهت تشدید تعاملات اجتماعی در این فضاها و ایجاد و گسترش مراکز فرهنگی - تفریحی بیشتر در مکان‌های یادشده است.
۲. جمع‌آوری و طبقه‌بندی اطلاعات کمی و کیفی: جمع‌آوری و طبقه‌بندی اطلاعات کمی و کیفی مربوط به مبلمان و امکانات موجود در فضاهای سبز و پارک‌های شهر. این اطلاعات شامل مساحت فضاهای سبز، تعداد، نوع، اندازه و سن درختان است. آگاهی از این اطلاعات می‌تواند مسئولان و برنامه‌ریزان را در ارتقاء بهره‌وری اکولوژیکی فضاهای سبز شهری از طریق حفاظت فضای سبز موجود و جلوگیری از تخریب آن‌ها، مدیریت درختان خیابانی و پارک‌های عمومی، انتخاب گونه‌های مناسب، رعایت اصول علمی در مرحله کاشت و نگهداری گیاهان، جنگلداری شهری، مکان‌یابی به‌منظور ایجاد و توسعه فضای سبز شهری و بررسی امکان استفاده از زمین‌های رهاشده شهری برای گسترش فضای سبز یاری رساند.
۳. ارتقاء بهره‌وری اجتماعی فضاهای سبز شهری: ارتقاء بهره‌وری اجتماعی فضاهای سبز شهری از جمله پارک حاشیه‌ای چمران از طریق افزایش ایمنی، امنیت، تجهیزات، تسهیلات، دسترسی راحت، سازگاری و هماهنگی، مدیریت فعال، پراکنش مناسب پارک‌ها و همچنین امکانات موجود در پارک‌ها.
۴. افزایش تعداد و بهبود کیفیت فیزیکی امکانات بهداشتی پارک‌ها: افزایش تعداد و بهبود کیفیت فیزیکی امکانات بهداشتی پارک‌ها شامل سرویس‌های بهداشتی، روشویی‌ها، سطل‌های زباله و... در این راستا، استفاده از سیستم‌های صرفه‌جویی آب در سرویس‌های بهداشتی و جمع‌آوری و بازیافت آب برای استفاده مجدد در فضای سبز پیشنهاد می‌شود.
۵. تهیه کف‌پوش‌های مناسب برای زمین‌بازی کودکان: تهیه کف‌پوش‌های مناسب برای محوطه‌های مربوط به زمین‌بازی کودکان در پارک‌ها و تعبیه حصار محافظ اطراف زمین‌بازی کودکان در پارک‌هایی که کنار خیابان واقع شده‌اند. در این راستا، استفاده از مواد بازیافتی و دوستدار محیط‌زیست برای کف‌پوش‌ها توصیه می‌شود.

ع توسعه امکانات تفریحی و ایجاد فضاهای سالم و پرشور: توسعه امکانات تفریحی و ایجاد فضاهای سالم و پرشور و نشاط جهت تخلیه مناسب انرژی جوانان. توسعه‌های مربوط به تفریحات آبی نظیر امکانات قایق‌رانی و پدال قو در رودخانه خشک در مجاورت پارک حاشیه‌ای چمران باید با توجه به استفاده بهینه از منابع آبی و بازیافت آب صورت گیرد. توجه بیشتر در طراحی پارک‌ها به محدودیت‌های شهروندانی که از مشکلات و معلولیت‌های جسمانی رنج می‌برند و یا به دلیل سن بالا قادر نیستند به‌مانند جوانان از فضاهای مختلف جهت رفت‌وآمد و غیره استفاده کنند، ضروری است.

References:

- Araya, R., Dunstan, F., Playle, R., Thomas, H., Palmer, S., & Lewis, G. (2006). Perceptions of social capital and the built environment and mental health. *Social science & medicine*, 62(12), 3072-3083. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2005.11.037>
- Balram, S. & Dragičević, S. (2005). Attitudes toward urban green spaces: integrating questionnaire survey and collaborative GIS techniques to improve attitude measurements. *Landscape and urban planning*, 71(2-4), 147-162. <https://doi.org/10.1016/j.landurbplan.2004.02.007>
- Chapman, D. (2007). *Creating Neighborhoods and Places in the Human-Made Environment*, translated by Shahrzad Faryadi and Manoochehr Tabibian, 2nd edition, Tehran, University of Tehran Press. <https://www.iranketab.ir/book/68004-creating-neighbourhoods-and-places-in-the-built-environment> [In Persian]
- Chiesura, A. (2004). The role of urban parks for the sustainable city. *Landscape and Urban Planning*, 68(1): 129-138. <https://doi.org/10.1016/j.landurbplan.2003.08.003>
- General Census of Population and Housing. (2016). Results of the Population Census by Administrative Divisions for 2016, Iranian Statistical Center, Results of the 2016 Census by City. <https://irandataportal.syr.edu/wp-content/uploads/Statistical-Yearbook-2016-2017-1395-%E2%80%93-Persian-.pdf> [In Persian]
- Jafarpour Ghalehtemouri, K., Shamsoddini, A., Bayramzadeh, N., Mousavi, M. N. (2023). Identifying the pleasant sounds in the city's public parks environment (Case study: Mellat riverside park, Urmia). *SAUC-Street Art and Urban Creativity*, 9(1), 149-165. <https://doi.org/10.25765/sauc.v9i1.690>
- Janadaleh, A. (2016). Urban Green Spaces and Quality of Life (A Model for Assessing the Social Impacts of Parks and Urban Green Spaces and its Practical Application in Three Parks in Tehran), *Journal of Welfare and Social Development Planning*, 27(7). 284-225. <https://www.sid.ir/paper/157797/fa> [In Persian]
- Karimi, M. S. & Moradi, E. (2020). Recognition of the Objective and Subjective Dimensions of Islamic Architectural Aesthetics in Contemporary Times, *Islamic Art Studies*, 16(37), <https://doi.org/20.1001.1.1735708.1399.16.37.12.3> [In Persian]
- Khalilnejad, S. M. R. & Kiani, V. (2012). Qualitative Study of Urban Park Development and Optimization of Citizens' Use in Birjand, *Geography and Urban-Regional Planning*, 5, 34-21. https://gajj.usb.ac.ir/article_884.html [In Persian]
- Lennon, M. (2020). Green space and the compact city: planning issues for a 'new normal', Appeared in *Cities & Health - Special Issue on Covid-19* published version available at: <https://doi.org/10.1080/23748834.2020.1778843>
- Maleki, S., Rahimi, V., Noori, E., & Hatami, D. (2015). Assessment of the Social Indicators of Urban Green Spaces from Citizens' Perspectives (Case Study: Iranshahr), *Journal of Geography and Development*, 40, 42-19. <https://gdj.usb.ac.ir/?action=article&au=22505&au=%D9%85%D9%84%DA%A9%DB%8C%D8%8C%20%D8%B3%D8%B9%DB%8C%D8%AF> [In Persian]
- Manlun, Y. (2003). Suitability Analysis of Urban Green Space System Based on GIS, ITC. <https://www.semanticscholar.org/paper/Suitability-Analysis-of-Urban-Green-Space-System-on-Manlun-Hofstee/630758415ae57f5929bf5ddae76df33b1dd223d3>
- Maydzadeh, H. & Farokhian, F. (2019). The Impact of Urban Green Space on the Quality of Life of Citizens in the Metropolis of Ahvaz, *Scientific Journal of Urban Research and Planning*, 41(11), 36-23. https://jupm.marvdasht.iau.ir/article_3970.html [In Persian]
- McClure, W. R. & Bartuska, T. J. (2007). *The Built Environment*, Second Edition, New Jersey, John Wiley & Sons. http://students.aiu.edu/submissions/profiles/resources/onlineBook/N5Q8Z6_Design_and_Planning-2.pdf.
- Moffat, A. J., Sinnett, D., Smith, N., & Burgess, S. (2015). *The future of green infrastructure*, Published Environmental Science <https://doi.org/10.4337/9781783474004.00033>
- Naqizadeh, M. (2005). *The Place of Nature and Environment in Iranian Culture and Cities*, 1st edition, Tehran, Islamic Azad University Press, *Science and Research Branch*. <https://www.ketablia.ir/>. [In Persian]
- Pakzad, J. (2007). *Theoretical Foundations and Processes of Urban Design*. Shahidi Publications, 2nd Edition, Tehran.
- Porteous, J. D. (2010). *Environmental Aesthetics*, translated by Mohammad Reza Masnavi, 1st edition, Mashhad, Jihad University Press of Mashhad. <https://www.gisoom.com/book/1669544> [In Persian]
- Qashqayi, R. & Mansourian, E. (2021). Factors Affecting the Enhancement of Urban Green Space Quality (Case Study: Sidewalks of Yasuj City), *Geography and Human Relations*, 3(4), 64-50. https://www.gahr.ir/article_143074.html [In Persian]
- Rajabi Amirabad, R. & Rahmani, B. (2020). The Role of Urban Spaces in Improving Quality of Life (Case Study of Malayer City), *Journal of Applied Geographical Sciences*, 58(20), 337-319 <https://doi.org/10.29252/jgs.20.58.319> [In Persian]

- Rashidi Ebrahim Hesari, A., Movahed, A., Tavallai, S., Mousavi, M. N. (2016). Spatial Analysis of Tabriz metropolitan area with biodegradability approach. *Journal of Geographical Space*, 12(56), 155-176. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=en&user=AfkU-dEAAAAJ&citation_for_view=AfkU-dEAAAAJ:eIKNFFVQvJAC [In Persian]
- Rodgers, C. (2020). Nourishing and protecting our urban 'green' space in a post-pandemic world, *Environmental Law Review*, 22(3):146145292093466. <https://doi.org/10.1177/1461452920934667>
- Rouhani, G. (1992). Designing Gardens and Establishing Green Spaces, 2nd edition, Tehran, *Comprehensive Culture Publishing*. <https://www.gisoom.com/book/1676877> [In Persian]
- Shiraz Municipality, Municipality of Region 1 of Shiraz (2016). <http://zone1.shiraz.ir/> [In Persian]
- Shiraz Municipality, Vice Presidency for Planning and Human Capital Development, Office of Planning and Budget, Statistical Yearbook of Shiraz City (2016). <https://shiraz.ir/> [In Persian]
- Spennemann, D. H. (2021). The role of Canary Island date palms in physical amenity provisioning for urban landscape settings. *Horticulturae*. 7(7). 201.
- Veitch, J., Rodwell, L., Abbott, G., Carver, A., Flowers, E., & Crawford, D. (2021). Are park availability and satisfaction which neighbourhood parks associated with physical activity and time spent outdoors?, *BMC Public Health* 21, 306. <https://bmcpublichealth.biomedcentral.com/articles/10.1186/s12889-021-10339-1>
- Zeng, C., Song, Y., He, Q., & Shen, F. (2018). Spatially explicit assessment on urban vitality: Case studies in Chicago and Wuhan. *Sustainable cities and society*, 40, 296-306. https://www.researchgate.net/publication/324612592_Spatially_explicit_assessment_on_urban_vitality_Case_studies_in_Chicago_and_Wuhan

COPYRIGHTS

© Authors retain the copyright and full publishing rights. This is an open access article under the CC BY-NC license:

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

Publisher: Urmia University.

Social vitality and social security: An analytical study (Case study: Ahvaz city)

Saeed Maleki ¹ and Faeghe Sarhani ²

1- Department of Geography and Urban Planning, Faculty of Literature and Humanities, Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran

2- Department of Geography and Urban Planning, Faculty of Literature and Humanities, Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran

ARTICLE INFO	ABSTRACT
<p>Article type: Research Article</p> <p>Received: 2025/01/29</p> <p>Accepted: 2025/12/16</p> <p>pp: 19- 38</p> <p>Keywords: Social vitality; Sense of social security; citizens; Ahvaz city.</p>	<p>One of the most important components of a sense of social security that enhances and promotes a healthy, calm and desirable society is social vitality. One of the key components in urban space design is vitality, as a lack of vitality in space contributes to anomalous behaviors. However, if urban environments provide a safe and desirable environment and healthy activities and recreation are organized in a manner consistent with the values of the community, the active presence of the people and consequently the vitality will increase. The purpose of this study was to investigate the status of social happiness among citizens and its relationship with the feeling of social security. The unit of observation is the individual (citizens). The research method in this study is descriptive and causal. The results of the correlation analysis show that there is a significant correlation between the variables of social security and social vitality. Factors explaining social security in the regression model and path analysis show that the satisfaction variable, with a beta coefficient $\beta = 0.637$, has the highest correlation with the social security variable. The second variable that is entered into the equation in terms of the beta coefficient is positive mood. The regression coefficient of this variable is 0.293. The third variable with respect to health outcomes is the beta coefficient of 0.265. The fourth variable entered into the model in terms of beta weight is the self-esteem variable with a coefficient of 0.195.</p>

Citation: Maleki, S., & Sarhani, F. (2026). Social vitality and social security: An analytical study (Case study: Ahvaz city). *Geography and Regional Future Studies*, 4(1), 19-38.

© Authors retain the copyright and full publishing rights. **Publisher:** Urmia University.

DOI: <https://doi.org/10.30466/grfs.2025.55929.1086>

DOR: <https://dorl.net/dor/20.1001.1.2981118.1405.4.1.2.7>

Extended Abstract

Introduction

Security is one of the most basic principles to achieve the desired standards of urban comfort, and it basically includes a quality in which citizens are satisfied with life in the city without fear of any man-made and environmental threats. From this perspective, urban security today demonstrates a significant relationship with health and quality of life indicators, as well as social anomalies, environmental hazards, and technological crises. Happiness and vitality are the primary ingredients of change, transformation, and evolution of human social life. When the people of a society enjoy social vitality, harmony, solidarity, social belonging, favorable social interactions, and satisfaction with life, the mental and social health of individuals increases, and consequently, social harms decrease and motivation to work improves. As a result, society will take the path of progress. Therefore, this article will answer the question of what the state of social vitality is among the citizens of Ahvaz and what its relationship is with the feelings of social security.

Methodology

According to the main purpose of the research, which is to investigate the effect of improving the quality of the urban space on the level of vitality of the citizens of Ahvaz and to measure the level of their social vitality, a descriptive-analytical and survey research method has been used. This research is an applied survey in terms of its purpose, extensive in terms of scope, small in terms of scope and a cross-sectional survey in terms of time. Different methods have been used to collect the required data; In order to formulate the theoretical foundations of the research, to examine similar theories and studies in this field and to present the research model, library methods have been used, and for the data required to test the research hypotheses, a tested questionnaire has been used. The statistical population of this research is all citizens of Ahvaz, whose number is more than 1 million and 184 thousand people. The multi-stage cluster sampling is used in this study. In this method, the selection of the unit of analysis and in other words, the main unit of the study, is done through several steps of continuous

sampling. The sample size was calculated using Cochran's formula of 384 questionnaires. To analyze quantitative data using SPSS software according to the variables and their type in two levels of descriptive statistics (prevalence, frequency percentage, mean and standard deviation) and after carrying out the skewness test (the test to determine the normality of the variables) and determining the nature of data distribution.

Results and discussion

After determining the potential independent variables affecting social vitality, first, in order to investigate the existence of correlation between the research variables, the correlation pattern between these variables was investigated using the correlation matrix in Table 2. Also, the correlation pattern between the independent variables and the dependent variable was conducted in order to find out the primary relationship between them and the most effective variable on social vitality. In order to answer the research question about the state of social vitality and its relationship with the sense of social security, in addition to descriptive analysis and correlation as a quantitative method, multiple regression analysis was used to analyze the research variables and explain the significance and the impact of each of the independent variables. In this regression model, the dependent variable of social security was regressed on all independent variables. Multiple regression is used to test hypotheses and predict changes in the dependent variable of social security.

Conclusion

Social vitality can be considered a special feeling that a person experiences when they achieve their desires and goals. In fact, social vitality comes from satisfaction with life, individual and group success and achieving dreams. The social vitality of any society is its driving engine. The results of the correlation analysis show that there is a significant correlation between the variable of social security and social vitality. The test of this relationship is through the Pearson correlation statistic (0.667), which evaluates the intensity of the correlation as very strong. The explanatory

factors of social security in the regression model and path analysis show that the satisfaction variable has the highest correlation with the feeling of social security, with a beta coefficient of $\beta = 0.637$. The second variable that entered the equation in terms of the beta coefficient is positive mood. The regression effect coefficient of this variable is equal to 0.293. The third variable is related to health outcomes with a beta coefficient of 0.265. Therefore, the level of feeling of social security in the third stage depends on the level of health. The fourth variable that entered the model in terms of beta weight is the self-esteem variable with a coefficient of 0.195. Finally, the efficiency variable was entered into the model, yielding a

beta coefficient of 0.149. Collectively, the independent variables demonstrated a strong predictive power, accounting for 68% of the variance in the feeling of social security.

Declarations

Funding: There is no funding support.

Authors' Contribution: The authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approved the content of the manuscript and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest: The authors declared no conflict of interest.

Acknowledgments: We are grateful to all the scientific consultants of this paper.

تحلیل وضعیت نشاط اجتماعی در بین شهروندان و رابطه آن با میزان احساس امنیت اجتماعی (مطالعه موردی: شهر اهواز)

سعید ملکی^۱ و فائقه سرحانی^۲

۱- استاد گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران
۲- دانشجوی دکتری گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

دریافت:

۱۴۰۳/۱۱/۱۰

پذیرش:

۱۴۰۴/۰۹/۲۵

صص:

۱۹-۳۸

واژگان کلیدی:

نشاط اجتماعی،
احساس امنیت اجتماعی،
شهروندان،
شهر اهواز.

چکیده

یکی از اصلی‌ترین مؤلفه‌هایی که احساس امنیت اجتماعی باعث بهبود و ارتقای آن می‌شود و جامعه را سالم، آرام و مطلوب می‌کند، نشاط اجتماعی است. از مؤلفه‌های اصلی در طراحی فضاهای شهری، نشاط و سرزندگی است، چرا که نبود نشاط در فضا به افزایش رفتارهای ناهنجار کمک می‌نماید. دستیابی به چنین خصیصه‌هایی مستلزم ارتقای کیفی و کمی فضا است. این در حالی است که اگر محیط‌های شهری فضایی امن و مطلوب را فراهم سازد و فعالیت‌ها و تفریحات سالم به‌گونه‌ای سازمان‌یافته و مطابق با ارزش‌های جامعه میسر گردد، حضور فعال مردم و به تبع آن سرزندگی افزایش می‌یابد. هدف پژوهش حاضر بررسی وضعیت نشاط اجتماعی در بین شهروندان و رابطه آن با احساس امنیت اجتماعی است. واحد مشاهده و تحلیل، فرد (شهروندان) است. روش تحقیق در این پژوهش، توصیفی از نوع علی و همبستگی می‌باشد. نتایج تحلیل همبستگی نشان می‌دهد که بین متغیر احساس امنیت اجتماعی و نشاط اجتماعی رابطه همبستگی معنی‌داری وجود دارد. عوامل تبیین‌کننده امنیت اجتماعی در مدل رگرسیونی و تحلیل مسیر نشان می‌دهد که متغیر رضایت با ضریب بتای $\beta = 0/637$ بالاترین همبستگی را با متغیر احساس امنیت اجتماعی دارد. دومین متغیری که به لحاظ ضریب β وارد معادله شده است، خلق مثبت است. ضریب تأثیر رگرسیونی این متغیر برابر با $0/293$ است. سومین متغیر با توجه به نتایج سلامتی با ضریب بتا $0/256$ است. چهارمین متغیری که به لحاظ وزن بتا وارد مدل شده است، متغیر عزت‌نفس با ضریب $0/195$ می‌باشد؛ و آخرین متغیری که وارد معادله شده است، متغیر کارآمدی با ضریب بتا $0/149$ است.

استناد: ملکی، سعید؛ و سرحانی، فائقه. (۱۴۰۵). تحلیل وضعیت نشاط اجتماعی در بین شهروندان و رابطه آن با میزان احساس امنیت اجتماعی (مطالعه موردی: شهروندان شهر اهواز). *جغرافیا و آینده پژوهی منطقه‌ای*، (۱)، ۱۹-۳۸.

ناشر: دانشگاه ارومیه.

© نویسندگان حق چاپ و حقوق کامل نشر را حفظ می‌کنند.

DOI: <https://doi.org/10.30466/grfs.2025.55929.1086>

DOR: <https://dorl.net/dor/20.1001.1.2981118.1405.4.1.2.7>

مقدمه

مسئله امنیت همواره از دغدغه‌ها و چالش‌هایی است که همه جوامع کم‌وبیش درگیر آن هستند. امنیت اجتماعی به‌عنوان یکی از شاخص‌های عمده پدیده امنیت، جزء نیازهای اساسی انسان و فصل مشترک همه مشکلات انسان از بیماری روانی گرفته تا خودکشی، اعتیاد و بزهکاری است. بحث امنیت اجتماعی به‌خصوص در تأمین بهداشت اجتماعی و روانی و در کاهش آسیب‌های اجتماعی و روانی، همچنین در گسترش سلامت اجتماعی و روانی اهمیت بسیاری دارد؛ بنابراین آرامش، رفاه، رشد، شکوفایی انسان، بروز استعدادها و خلاقیت‌ها و نیل به تمام کمالات انسان در سایه امنیت از جمله امنیت اجتماعی حاصل خواهد شد (Ghaffari and Shir Ali, 2016: 34).

امنیت از ابتدایی‌ترین اصول در جهت دستیابی به استانداردهای مطلوب آسایش شهری است و اصولاً کیفیتی را دربردارد که در آن شهروندان بدون هراس از هرگونه تهدید انسان ساخت و محیط ساخت، از زندگی در شهر ابراز رضایت دارند. از این منظر امروزه امنیت شهری ارتباط معناداری را با شاخصه‌های سلامت و کیفیت زندگی و ناپهنجاری‌های اجتماعی، مخاطرات محیطی و زیست‌محیطی و بحران‌های تکنولوژیک نشان می‌دهد. در مفهوم جامع امنیت شهری با رویکرد علوم رفتاری یعنی جامعه‌شناسی شهری، آسیب‌شناسی اجتماعی، جرم‌شناسی و روان‌شناسی محیط شهری پیوند معناداری دارد و بر این اساس می‌توان آن را بعد بین‌رشته‌ای امنیت دانست. جامعه‌شناسان از بعد امنیت در محیط شهر با عنوان آسایش، سلامتی اجتماعی و امنیت فیزیکی و روان‌شناسان از آن با عنوان سلامت روحی-روانی یاد می‌کنند. جامعه‌شناسان امنیت شهری را ناشی از جامعه‌پذیری شهروندان و تعادل در دسترسی به امکانات و خدمات و فرصت‌های بهینه زندگی تفسیر و ناامنی را بر محور جنایت و اعمال خشونت‌آمیز و ناپهنجاری‌های رفتاری تحلیل می‌نمایند. اچ کوینگ نامی رفتاری را در ارتباط با مسائل غیراخلاقی، تهدیدآمیز و هم‌جنس‌بازی تحلیل می‌کند (Mousavi et al, 2025 – Pourreza, 2010: 112).

تأمین امنیت مهم‌ترین نیاز برای درک، شناخت و استفاده از مواهب محیط است. این نیاز از عدم احساس خطر شروع می‌شود. بر این اساس آبراهام مازلو نیازهای انسانی را به دو گروه نیازهای اساسی یا اولیه و نیازهای برتر دسته‌بندی و در سلسله مراتبی آن‌ها را از قوی‌ترین تا ضعیف‌ترین ردیف می‌کند. در پایین‌ترین سطح (سطح بنیادین) از نیازهای انسانی که قوی‌ترین آن‌ها نیز محسوب می‌شود (Daghaleh and Kalhor, 2010: 18)، نیازهای جسمانی و به دنبال آن نیاز به ایمنی و امنیت قرار دارد. نیاز به امنیت از نظر جان لنگ سه بعد کلان روانی، فیزیولوژیک و بعد جسمانی را در برمی‌گیرد (Afrogh, 2011: 112 – Mousavi et al, 2021). بررسی نیازهای انسانی مشخص می‌سازد که مفهوم امنیت تمامی سطوح نیازهای انسانی را دربرنمی‌گیرد اما رابطه تنگاتنگی با سایر سطوح نیازهای انسانی در محیط برقرار می‌کند. با توجه به مدل نیازهای انسانی از مازلو، امنیت می‌تواند با ابعاد مختلف نیازهای زیبایی‌شناختی، حرمت، حس مکانی، حس زیبایی‌شناختی و... در رابطه تعاملی و رفت و برگشتی قرار گیرد (Mohammadi Deh Cheshme and Alizadeh, 2017: 148). مؤلفه‌ها و پدیده‌های اجتماعی به علت ویژگی پویای خود، همواره در معرض تأثیر و تأثر متغیرهای گوناگون در بستر جامعه هستند؛ یعنی ساختارها و عناصر اجتماعی بدون شک در ادراک و رفتار افراد و گروه‌ها و در جهت‌دهی به یکدیگر به نقش دارند. «احساس امنیت اجتماعی» عنوان یک مفهوم و یک متغیر اجتماعی در همین راستا قرار می‌گیرد. از عوامل روان‌شناختی- اجتماعی که بر درک و احساس افراد از امنیت اجتماعی می‌تواند تأثیرگذار باشد، مفهوم نشاط اجتماعی است. نشاط اجتماعی را می‌توان احساسی خاص در نظر گرفت که فرد هنگام رسیدن به خواسته‌ها و اهداف خود بدان دست پیدا می‌کند (Ghaffari and Shir Ali, 2016: 35). شادی و نشاط از نیازهای اساسی نوع بشر در همه فرهنگ‌ها به شمار می‌رود، زیرا سلامت جسمانی و روانی اعضای جامعه را متأثر می‌سازد. شادی از جمله هیجانات اولیه و خوشایندی است که باعث انبساط خاطر و آرامش ذهنی فرد می‌شود و از سلامتی عاطفی او حکایت می‌کند. شادی، به‌عنوان یکی از ملزومات روح و جسم انسان، از جمله نیازهای طبیعی بشر است. اگر شهر را به‌مانند یک موجود زنده فرض کنیم برای ادامه زندگی به سرزندگی و نشاط نیازمند است. در واقع می‌توان گفت احساس نشاط یکی از مهم‌ترین پشتوانه‌های ما برای مقابله با مشکلات است. نشاط واقعی به این بستگی دارد که انسان نیازهای درونی و پنهانی خود را از طریق که جامعه و هنجارهای معمول آن را قبول دارد، برآورد (Ibrahimi and Bani Fatima, 2014: 5).

شادی و نشاط، ماده اولیه تغییر، تحول و تکامل حیات اجتماعی انسان‌هاست. زمانی که مردم جامعه‌ای از نشاط اجتماعی برخوردار باشند، وفاق، همبستگی، تعلق اجتماعی، تعاملات اجتماعی مطلوب، رضایت از زندگی و همچنین سلامت روانی و اجتماعی افراد افزایش پیدا کرده و طبیعی است که به‌موازات آن آسیب‌های اجتماعی نیز کاهش می‌یابد و انگیزه برای کار و تلاش افزایش می‌یابد. در نتیجه چنین جامعه‌ای، مسیر پیشرفت و ترقی را طی خواهد کرد. ایران در حوزه شادی رتبه ۱۱۱ ام را در رده‌بندی سازمان جهانی بهداشت دارد. افسردگی در ایران آمار نسبتاً بالایی دارد. آمار بالای مصرف مواد مخدر شادی‌آفرین و مشروبات الکلی، زنگ خطری برای این مسئله است. شادی‌های اجتماعی ما در حد ارتباط کلامی توقف کرده و از ارتباطات رفتاری و احساسی واقعی خبری نیست. تقریحات فردی غیرفعال مانند رفتن به مراکز خرید،

رفتن به رستوران‌ها، پاساژ گردی، تماشای تلویزیون، تمسخر دیگران و جک گفتن تا حدی جای شادی اجتماعی را گرفته است (Noori, 2013: 2). هدف اصلی پژوهش حاضر، بررسی وضعیت نشاط اجتماعی در بین شهروندان و رابطه آن با احساس امنیت اجتماعی (مطالعه موردی: شهروندان شهر اهواز) می‌باشد. از این رو مقاله حاضر به این پرسش پاسخ خواهد داد که وضعیت نشاط اجتماعی در بین شهروندان شهر اهواز به چه صورت است و چه رابطه‌ای با احساس امنیت اجتماعی دارد؟

پیشینه و مبانی نظری پژوهش

پیشینه و سابقه مطالعات مربوط به رابطه بین نشاط اجتماعی و احساس امنیت اجتماعی به چند دهه گذشته برمی‌گردد. گاندلاچ و کرینر (۲۰۰۴) به مقایسه نشاط اجتماعی در ۹ کشور اروپایی می‌پردازند. پرسش اصلی آن‌ها این است که چرا کشورهای دارای سطح اقتصادی مشابه، سطح نشاط اجتماعی و رضایت از زندگی متفاوتی دارند. به‌منظور پاسخ به پرسش، آن‌ها ۹ کشور اروپایی با سطح توسعه اقتصادی نزدیک و سطح امنیت اجتماعی مشابه را مورد بررسی قرار دادند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که نشاط اجتماعی در سطح فردی و خرد تحت تأثیر حوزه‌های ارتباطی و روابط پایدار و محکم قرار دارد. در سطح کلان نشان می‌دهد که شرایط و محیط‌های اجتماعی که تقویت‌کننده روابط و سرمایه اجتماعی هستند بر میزان نشاط اجتماعی در کشورهای مختلف تأثیرگذارند و از این رو می‌توان نظریه پاتنام در رابطه با اهمیت سرمایه اجتماعی را در این مورد پذیرفت.

در پژوهشی، به رابطه بین جرم و نشاط اجتماعی در کشور مالاوی می‌پردازد. در این پژوهش نشاط اجتماعی برابر رضایت از زندگی معنا شده است. پژوهش سه پرسش اساسی را دنبال می‌کند: - آیا میزان نشاط و رضایت از زندگی در بین افرادی که قربانی جرم شده‌اند، پایین است؟ آیا رابطه بین وقوع جرم و نشاط و رضایت از زندگی غیرخطی است؟ - آیا بین احساس امنیت با رضایت از زندگی رابطه دارد؟ یافته‌ها و نتایج پژوهش نشان می‌دهد که ۷۱ درصد از سرپرستان خانوار که طی یک سال گذشته خشونت را تجربه کرده‌اند، از زندگی خود رضایت ندارند. این در حالی است که ۶۲ درصد از سرپرستان خانواری که خشونت را تجربه نکرده‌اند، از زندگی خود رضایت ندارند. همچنین ۱۸ درصد افرادی که احساس ناامنی می‌کنند، شاد هستند و احساس نشاط می‌کنند، در حالی که ۲۵ درصد از افرادی که احساس ناامنی نمی‌کنند، احساس نشاط دارند.

در سال ۲۰۰۵ سلیگمن و همکارانش به بررسی ارتباط میان شادکامی و رضایت‌مندی از زندگی پرداختند. آن‌ها شادکامی را دارای اجزایی سه‌گانه معرفی کردند که شامل روابط اجتماعی قوی و مطلوب (جزء اجتماعی)، حالت‌های خلقی پایدار و شاد (جزء هیجانی) و مثبت‌اندیشی در تفسیر اطلاعات محیط (جزء شناختی) می‌باشد (Lopez, 2009).

در تحقیق دیگری که توسط آرگایل و همکارانش در مورد تعریف شادکامی صورت گرفت، مشخص شد که هنگامی که از مردم پرسیده می‌شود: شادکامی چیست؟ آن‌ها دو نوع پاسخ را مطرح می‌کنند: اول این که ممکن است حالات هیجانی مثبت (مانند لذت) را عنوان کنند و دوم، آن را راضی بودن از زندگی به‌طور کلی و یا در بیشتر جنبه‌های آن بدانند؛ بنابراین، به نظر می‌رسد که شادکامی، دو جزء اساسی (عاطفی و شناختی) دارد که بعد عاطفی آن، موجب می‌گردد انسانی که دارای احساس شادکامی است، از نظر دیگران، به‌عنوان فردی بشاش و سرزنده شناخته شود و در مناسبات اجتماعی نیز بتواند راحت‌تر با دیگران ارتباط برقرار کند.

جیکوبز (۱۹۶۱) با انتشار کتاب کلاسیک خود تحت عنوان مرگ و زندگی شهرهای بزرگ آمریکایی به‌عنوان یک جامعه‌شناس به تحلیل و اظهار نظر در مورد تأثیر خصوصیات کالبدی محیط شهری و به‌ویژه خیابان‌ها در تسهیل و یا ممانعت از مراودات اجتماعی و سرزندگی امنیت شهری می‌پردازد (Timuri and Asghari Zamani, 2015: 164-165).

ابراهیم میرشاه جعفری (۱۳۸۰) و همکارانش به بررسی شادمانی و عوامل مؤثر بر آن پرداختند. آن‌ها به این نتیجه رسیدند که شادمانی و نشاط به‌عنوان یکی از مهم‌ترین نیازهای روانی بشر، به دلیل تأثیرات عمده‌ای که بر شکل‌گیری شخصیت آدمی و در یک کلام مجموعه زندگی انسان دارد، همیشه ذهن انسان را به خود مشغول کرده است. مهم‌ترین نکاتی که در این زمینه مطرح است، چگونگی حصول شادمانی، تقویت آن و عوامل تأثیرگذار بر دستیابی به این نیاز حیاتی است. از جمله عواملی که بر شادمانی و نشاط تأثیرگذار است می‌توان به شخصیت، عزت‌نفس، اعتقادات مذهبی، سرمایه اجتماعی، فعالیت‌های اوقات فراغت و غیره اشاره کرد.

گلکار (۱۳۸۵) در تحقیقی تحت عنوان نشاط و سرزندگی در شهر به کمک طراحی شهری، به مبحث سرزندگی شهری و مسئله کیفیت که معمولاً به‌واسطه سیطره و هیاهوی مسائل کمی به حاشیه رانده شده است، مجدداً به دغدغه اصلی و هدف نخست تمامی برنامه‌ریزان و

مدیران شهری بدل می‌شود، پرداخته است. اساساً هیچ کیفیت مطلوب شهری و از جمله سرزندگی هرگز نمی‌تواند محصول یک پیشامد و اتفاق باشد. وی در نوشتار خود در رابطه با سرزندگی و حالت وجودی سرزندگی و تحلیل نظریات و دیدگاه‌های مطرح در این زمینه پرداخته است.

جعفر هزارجریبی و پروانه آستین فشان (۱۳۸۸)، در تحقیقی با عنوان بررسی عوامل مؤثر نشاط اجتماعی در استان تهران با هدف شناسایی عوامل مؤثر بر نشاط اجتماعی می‌پردازد. مجموعه مطالعات نشان داد که تقویت نشاط اجتماعی در جامعه به صورت تک علتی نمی‌باشد بلکه مجموعه‌ای از عوامل فردی و فرافردی در تقویت و یا کاهش نشاط در افراد جامعه تأثیر دارند به لحاظ روش‌شناسی، تحقیق حاضر در دو سطح توصیفی و تحلیلی (همبستگی) انجام شده و برای شناخت عوامل مرتبط با نشاط اجتماعی از آزمون‌های شدت همبستگی و رگرسیون چند متغیره استفاده شد. به این نتیجه رسیدند که در مجموع سه متغیر امید به آینده، ارضای نیازهای عاطفی و مقبولیت اجتماعی، ۵۳٫۷ درصد از تغییرات متغیر نشاط اجتماعی را تبیین می‌کنند.

غلامرضا بابایی و خویی نژاد (۱۳۸۹)، در مقاله‌ای بررسی میزان نشاط و شادابی و ارائه راهکارهای تقویت آن، شادابی و سرزندگی حلقه گمشده در زندگی شهری امروزی است که بخشی از این ناشادمانی شهروندان را می‌توان به دلایلی از جمله شرایط سخت زندگی در شهرهای بزرگ دانست و البته فضاهای شهری نیز در این عرصه بی‌تأثیر نیستند.

جعفر هزارجریبی و رضا صفری شالی (۱۳۸۹) در تحقیقی با عنوان «بررسی مفهوم شادکامی اجتماعی و عوامل مؤثر بر آن در استان مرکزی» به این نتیجه رسیدند که متغیر امید به آینده مهم‌ترین عامل در تبیین نشاط اجتماعی است. مجموع متغیرهای احساس محرومیت، احساس عدالت اجتماعی، مقبولیت اجتماعی، پابندی به ارزش‌های دینی و ارضای نیازها، ۵۳ درصد تغییرات نشاط اجتماعی را تبیین می‌کنند. سیف‌اله فضل‌الهی و همکارانش (۱۳۸۹) در تحقیقی با عنوان «سنجش میزان عوامل مؤثر بر شادی دانشجویان پردیس قم» به این نتیجه رسیدند که تعامل اجتماعی، امکانات رفاهی، محیط اجتماعی، مشارکت در جمع، عضویت در گروه‌ها از عوامل مؤثر در نشاط اجتماعی هستند. ویدا صیفوری و علی فلاحتی (۱۳۹۰) در تحقیقی با عنوان «بررسی اهمیت و ضرورت نشاط از دیدگاه قرآن و تعالیم دینی» به این نتیجه رسیدند که خوشحالی در جامعه به تولید بهتر و اشتغال بیشتر منجر می‌شود و امنیت اجتماعی فراهم می‌آورد.

محمد رضا ایروانی (۱۳۹۰) در بررسی تأثیر برنامه‌های شادی‌آفرین بر کاهش افسردگی شهروندان ساکن اصفهان به این نتیجه رسید که بین سلامت روحی و کاهش اضطراب و نشاط رابطه وجود دارد. حاصل تحقیقات انجام شده نشان می‌دهد که نشاط اجتماعی موضوع مهمی برای جامعه بشری است. منظور از شادی و نشاط در حوزه اجتماعی، ایجاد شرایطی است که در آن امنیت، آرامش تحرک احساس می‌شود. ابراهیمی و بنی فاطمه (۱۳۹۳) در پژوهشی با عنوان بررسی رابطه بین میزان احساس امنیت اجتماعی و میزان نشاط اجتماعی در بین کارکنان استانداری آذربایجان شرقی به این نتیجه رسیدند که بین میزان احساس امنیت اجتماعی و مؤلفه‌های آن و میزان نشاط اجتماعی رابطه مثبت و معناداری وجود دارد. غفاری و شیرعلی (۱۳۹۵) در پژوهشی با عنوان بررسی وضعیت نشاط اجتماعی در بین شهروندان و رابطه آن با احساس امنیت به این نتایج دست یافتند که رابطه مثبت و معناداری بین نشاط اجتماعی و احساس امنیت اجتماعی است.

پژوهش دیگری که در زمینه احساس امنیت و سرمایه اجتماعی انجام گرفته است، پژوهش رضادوست و فاضلی (۱۳۹۱) است. آن‌ها در پژوهش خود احساس امنیت و نشاط اجتماعی در بین شهروندان استان خوزستان بررسی کردند و به این نتیجه رسیدند که احساس امنیت با میزان نشاط اجتماعی رابطه مثبت و معناداری دارد.

سلامتی و ابراهیم پور (۱۳۹۵) در پژوهشی که با عنوان بررسی رابطه بین سرمایه اجتماعی و فرهنگی با میزان نشاط اجتماعی در بین کودکان و نوجوانان انجام دادند، به این نتیجه رسیدند که بین سرمایه اجتماعی و فرهنگی با نشاط اجتماعی کودکان و نوجوانان ارتباط مثبت و معناداری وجود دارد.

حضور فعال مردم در شهر، از عوامل افزایش امنیت در فضای شهری است. تسلط بر فضا و دیده شدن آن توسط مردم، موجب ایجاد حس ایمنی است فضاهایی دارای کیفیت بالا هستند که وسیع‌ترین دامنه فعالیت‌های پیاده را امکان‌پذیر می‌کنند. حذف ترافیک به افراد پیاده امکان حرکت بدون مانع، امنیت و آسایش و آزادی برقراری ارتباط را می‌دهد (Taqvai, 2012: 48). امنیت شهری به معنای آرامش، اطمینان خاطر و نبود هراس شهروندان از هرگونه تهدید و خطر علیه شهر، شهروندان، فضاهای شهری، ساختمان‌ها، سازمان‌ها، تأسیسات و زیرساخت‌های شهری و سایر عناصر مهم در زندگی شهری که نگرانی و احساس ناامنی در شهروندان را موجب می‌گردد، تعریف شده است (Gohari, 2008: 4).

روان‌شناسی محیطی تأثیر عوامل بیرونی یعنی محیط طبیعی (جغرافیا) و محیط فیزیکی یا تکنولوژی (معماری) و یا به عبارت دیگر خصوصیات فضایی- فیزیکی، بر رفتار انسان مورد مطالعه قرار می‌دهد (Ali Akbari, 2004: 50). در واقع فضای شهری باید به گونه‌ای باشد

که مناسب گروه‌های سنی و جنسی مختلف، نیازها، علایق و رفتارهای آن‌ها باشد و هم‌ساختی بین محیط کالبدی و رفتار ایجاد گردد. طی سه دهه اخیر (۱۹۷۰) و با آغاز جنبش شهروندگرایی، تلاش گردیده بر اساس معیارهای فضاهای عمومی مطلوب و عرصه‌های تعامل اجتماعی در شهرها از نظریات روان‌شناسان محیطی در طراحی فضاهای عمومی استفاده گردد (Kiani et al., 2013: 111).

نیاز به ایمنی و امنیت شامل نیازهایی نظیر مصون ماندن از مخاطرات و آلودگی‌ها، برخورداری از عرصه خصوصی موردنیاز (محرومیت)، و رعایت مسئله اشرف است. این نیازها از طریق تأمین کیفیت ایمنی معابر، امکان نظارت و مراقبت، نفوذپذیری و قابلیت دسترسی و انعطاف‌پذیری فضاها برآورده می‌شوند (Golkar, 2000: 30).

امنیت به‌عنوان اصلی‌ترین نیاز انسان‌ها پس از نیازهای اولیه مطرح شده و همواره موردتوجه برنامه‌ریزان شهری بوده است. امنیت از نیازها و انگیزه‌های اساسی انسان به شمار می‌رود، به‌طوری‌که با زوال آن آرامش خاطر انسان از بین می‌رود و تشویش، اضطراب و ناآرامی جای آن را می‌گیرد و مرتفع شدن بسیاری از نیازهای آدمی در گرو تأمین امنیت است به‌طوری‌که مازلو در سلسله مراتب نیازها، احساس امنیت را بلافاصله پس از ارضای نیازهای اولیه قرار می‌دهد (Kahe, 2005: 133). به نظر می‌رسد که در جوامع امروزی اساسی‌ترین نیازی که انسان‌ها دارند، نیاز به امنیت می‌باشد. مفهوم امنیت به مصونیت از تعرض و تصرف اجباری بودن و رضایت و در مورد افراد به نبودن هراس و بیم نسبت به حقوق و آزادی‌های مشروع و به مخاطره نیافتادن این حقوق و آزادی هاست (Seddiq Sarvestani, 1996: 115). امنیت در مفهوم عینی آن، اندازه‌گیری فقدان تهدید علیه ارزش‌ها و در مفهوم ذهنی به فقدان احساس ترس از اینکه چنین ارزش‌هایی موردحمله قرار خواهد گرفت اشاره دارد (Muller, 2001: 1).

بیشتر صاحب‌نظران برآنند که امنیت مفهومی بیرونی و عینی است. بدون تردید امنیت مقدمه لازم برای حیات هر نظام سیاسی و اجتماعی می‌باشد و دولت‌ها هزینه، زمان و امکانات وسیعی را برای تأمین آن صرف می‌کنند (Ahmadi and Esmaili, 2010: 189). امنیت فرایندی اجتماعی ارزیابی می‌گردد که متناسب با تحول متن آن، تغییر می‌یابد و امنیت را بدون منظر اجتماعی نمی‌توان درک کرد. همچنین به‌تبع تحول‌ها، متن امنیت امری نسبی و پیوسته در حال تحول می‌باشد؛ بنابراین، کشف ارتباط موجود بین «رویکرد امنیت» با «فضای اجتماعی» در جامعه شهری مورد تأکید است که سه رویکرد در این زمینه عبارت هستند از: اول: رویکرد تقلیل‌گرا؛ در این رویکرد امنیت تابعی از اوضاع اقتصادی جامعه شهری می‌باشد. دوم: رویکرد تعامل غیر متوازن؛ در این رویکرد امنیت اگرچه تابعی از ساختارهای اقتصادی می‌باشد ولی درعین حال شرایط اقتصادی یک جامعه شهری از رویکرد امنیتی نیز تأثیر می‌پذیرد. سوم: رویکرد تعامل همه‌جانبه؛ معتقد به ارتباط و جدایی‌ناپذیری ساختارهای اجتماعی، اقتصادی و امنیتی از یکدیگر می‌باشد (Bashriya, 1995: 48).

از دیدگاه چلبی برای علقه امنیتی می‌توان چهار بعد اساسی در نظر گرفت: امنیت مالی (اقتصادی)، امنیت جانی/بهداشتی (سیاسی)، امنیت جمعی، امنیت فکری (Chelabi, 2004: 32).

جامع‌ترین معنایی که می‌توان برای شادمانی و نشاط بیان کرد، تعریف وینهون است. وی در کتابش می‌نویسد: شادمانی به قضاوت فرد از درجه یا میزان مطلوبیت کیفیت زندگی اطلاق می‌شود و به‌عبارت‌دیگر، شادمانی به این معناست که فرد چه قدر زندگی خود را دوست دارد. نشاط از زاویه‌های گوناگونی تعریف و تشریح شده است و به نظر اندیشمندان، ضرورت و نیاز اساسی انسان به شمار می‌آید (Barkhoda, 2016: 42). شادمانی به‌عنوان یکی از احساسات ریشه‌ای مثبت و بسیار تأثیرگذار بر رفتار و حالات دیگر فرد نقش تعیین‌کننده‌ای در تأمین سلامت روحی و فیزیکی فرد و جامعه دارد. هرچند که یکی از عوامل افزایش‌دهنده در سطح فردی و جمعی را ارتقای سطح کیفیت زندگی و توسعه در ابعاد مختلف آن می‌دانند اما این رابطه در جهت عکس آن نیز کاملاً مصداق دارد. شادمانی به دلیل آنکه همواره با خرسندی، خوش‌بینی و امید و اعتماد همراه است می‌تواند به‌عنوان یک کاتالیزور، نقش تسریع‌کننده‌ای در فرآیند توسعه یک جامعه داشته باشد. همچنین در نقطه مقابل، فقدان شادمانی در یک جامعه منجر به ایجاد فضای سرد و منسددی خواهد شد که قادر به تأمین حداقل انرژی عاطفی لازم برای نوآوری و پیشرفت نخواهد بود (Ebrahimi, 2014: 2).

اویشی و همکاران (۲۰۱۳) با مطالعه ۳۰ فرهنگ لغت از کشورهای مختلف دریافتند که مفهوم نشاط اجتماعی در نقاط مختلف جهان و نیز در ادوار تاریخی گوناگون، دارای معانی متفاوتی است و ویژگی‌های فرهنگی و اجتماعی ملت‌ها و جوامع، نشاط فاکتوری مهم در تعریف آن به شمار می‌آید. البته بدیهی است؛ چون اساساً «نشاط اجتماعی» مفهومی فربه است و دارای ابعاد مختلف روان‌شناختی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی است.

آرگایل، نشاط اجتماعی را با سه جزء هیجان‌های مثبت، رضایت از زندگی و نبود هیجان‌های منفی از جمله افسردگی و اضطراب تعریف می‌کند. لذت و سرور بخش هیجانی نشاط اجتماعی و رضایت و خشنودی از زندگی جنبه شناختی آن را تشکیل می‌دهند. در حقیقت مؤلفه

شناختی بر رضایت از زندگی و مؤلفه شناختی (عاطفی) بر تعادل بین عاطفه مثبت و منفی دلالت دارد. افراد هیجانات و عواطف مثبت و منفی را با هم دارند و این حالات هیجانی، نسبتاً بادوام تلقی می‌شوند. هیجانات و حالات خلقی مثبت شامل احساسات لذت‌بخش، رهایی و اعتمادبه‌نفس، میزان بالای سرور و میزان بالای علاقه هستند. هیجانات و حالات منفی می‌تواند شامل خشم، اضطراب، استرس، افسردگی و غیره باشند (Argyle, 2007). از نظر «وینهون» نشاط اجتماعی به درجه یا میزانی اطلاق می‌شود که شخص به وسیله آن درباره مطلوب بودن کیفیت کلی زندگی خود قضاوت می‌کند؛ به عبارت دیگر، نشاط اجتماعی عبارت است از اینکه فرد به چه میزان زندگی خود را دوست دارد.

احساس نشاط به احساس مثبت فرد و رضایت خاطر او از زندگی مربوط می‌شود. لیوبومیرسکی و همکاران (۲۰۰۵) بیان می‌کنند فرد با نشاط کسی است که به طور مکرر احساس مثبت، مانند شادی، علاقه و افتخار را تجربه کرده و غم، اضطراب و خشم را به ندرت احساس کند (Mehdizadeh and Zare, 2014: 423). نشاط، خود در اجتماع ریشه دارد، به طوری که افزایش نشاط مردم را می‌توان یک شاخص نهایی از یک جامعه خوب در نظر گرفت؛ بنابراین، نشاط موضوعی جامعه‌شناختی است.

گلاتزر (۲۰۰۰) نشاط اجتماعی را ارزیابی رویدادهای زندگی و رضایت از رخدادهای متفاوت آن تعبیر می‌کند. ولسچ (۲۰۰۳) نیز درجه رضایت فرد از قضاوت خود درباره کیفیت کلی زندگی را نشاط اجتماعی تعریف می‌کند (Rabbani et al., 2007: 67). از نظر وینهون نشاط اجتماعی به درجه یا میانی اطلاق می‌شود که شخص به وسیله آن درباره مطلوب بودن کیفیت کلی زندگی خود قضاوت می‌کند (Mousavi, 2013: 144). نشاط اجتماعی یک وضعیت روانی مثبت و توأم با خشنودی و رضایت‌مندی است. به عبارتی، نشاط را می‌توان رضایت‌مندی اجتماعی، روانی و جسمانی، یا رضایت‌مندی از جریان زندگی تعریف کرد (Rabbani et al., 2007: 52).

آچدا و همکاران نیز نشاط اجتماعی را شاخصی برای ارزیابی کلی کیفیت زندگی یک نفر توسط خود او (بهبیستی ذهنی) می‌دانند (Eysenck, 2006: 126). نشاط اجتماعی، چگونگی، داوری فرد درباره نحوه گذران زندگی است، این نوع داوری متأثر از ادراک شخصی فرد و تجربه احساس و عواطف مثبت است که بر سبک تبیین، قضاوت و تصمیم‌گیری او اثر می‌گذارد. عواملی که نشاط اجتماعی را به وجود می‌آورند، شامل احساس رضایت‌مندی از زندگی و فقدان عواطف منفی مانند افسردگی و لذت بردن از وقایع است و یکی از علل تأثیرگذار در برقراری اصول بهداشت روانی و خوشبختی است و بر فضای شناختی و رشد آن اثر می‌گذارد. نشاط یکی از ابعاد اصلی تجربه است و معمولاً در پی ایجاد پاسخ‌های مطلوب کارکرد مناسبی به‌جای می‌گذارد (Seligman, 2002: 30).

احساس شادی یا نشاط یکی از ابعاد سلامت روان و عواطف مثبت است که در مقابل احساسات منفی از قبیل افسردگی، اندوه و یأس قرار می‌گیرد. جان لاک و جرمی بنتام معتقداند که شادی بر تعداد وقایع لذت‌بخش مبتنی است. آرگیل و همکاران (۱۹۹۵) شادی را ترکیبی از وجود عاطفه مثبت، فقدان عاطفه منفی و رضایت از زندگی قلمداد می‌کنند. ارسطو حداقل ۳ سطح شادی را از هم متمایز کرده و زندگی متفکرانه را عالی‌ترین سطح شادی می‌نامد و معتقد است که شادکامی به معنی حفظ تمایلات و شادکامی را تلاش برای ارضای آن‌هاست (Wahida et al., 2014). وینهون (۱۳۸۹) شادکامی را دارای معانی متفاوت عینی و ذهنی دانسته و شادکامی در معنای عینی از زندگی کردن در شرایط خوب از قبیل ثروت مادی، صلح و آزادی می‌داند، در معنای ذهنی شادکامی به مثابه میزانی که فرد در مجموع کیفیت زندگی کنونی خود را به‌عنوان یک کل، مثبت ارزیابی می‌کند، تعریف شده است (Amirkafi and Zare, 2012: 47). به‌طور کلی، احساس شادی را می‌توان ارزیابی مثبت فرد از کلیت زندگی یا بخش‌های متعدد آن (خوشحالی، امیدواری، دلگرمی، لذت، احساس ارزشمندی، راحتی، آرامش و خوش‌بینی) و در نهایت ظهور علایق و علائم مثبت اجتماعی در افراد تعریف کرد.

آرگیل نشاط اجتماعی را با سه جزء هیجان مثبت، رضایت از زندگی و نبود هیجانات منفی از جمله افسردگی و اضطراب تعریف می‌کنند. روابط مثبت با دیگران، هدف‌مند بودن زندگی، رشد شخصیتی، دوست داشتن دیگران و طبیعت را از اجزای نشاط می‌دانند (Argyle, 2007). از نگاه جامعه‌شناختی، نشاط مفهومی فراتر از ادراکات و پنداشت آدمی است، بلکه آن پدیده‌ای اجتماعی است که باید آن را در مناسبات اجتماعی، تجربه زیسته افراد، نظام قدرت، بافت تاریخی و فرهنگی و نیز ارزش‌های جامعه جستجو کرد (Bartram, 2011). به‌بیان دیگر روانشناسی، نشاط را به‌عنوان ماهیتی می‌بیند که مربوط به شخصیت افراد است، درحالی‌که اندیشمندان اجتماعی آن را یک وضعیت اجتماعی می‌پندارند که دارای مبنایی اجتماعی است. از منظر فردی، نشاط معادل میزان دسترسی به اهداف یعنی آرزوهای فردی است؛ اما ممکن است از منظر ناظر بیرونی این نوع دسترسی فراهم نشده باشد و فقط فرد کنشگر چنین پنداری داشته باشد. زمانی که ناظر کنش، چنین ارتباطی را تأیید کند، آن از سطح فردی و روان‌شناختی به سطح اجتماعی ارتقاء یافته است. علاوه بر دیدگاه‌های روان‌شناختی و جامعه‌شناختی، دیدگاه اقتصادی هم نسبت به پدیده نشاط اجتماعی وجود دارد که برخی از پژوهشگران با توجه به این رهیافت، به مقوله نشاط اجتماعی پرداخته‌اند. طبق رویکرد اقتصادی، شرایط مادی و رشد درآمد به‌عنوان عامل اصلی در تبیین نشاط شناخته می‌شود که آثار بادوام و باثباتی بر شادمانی

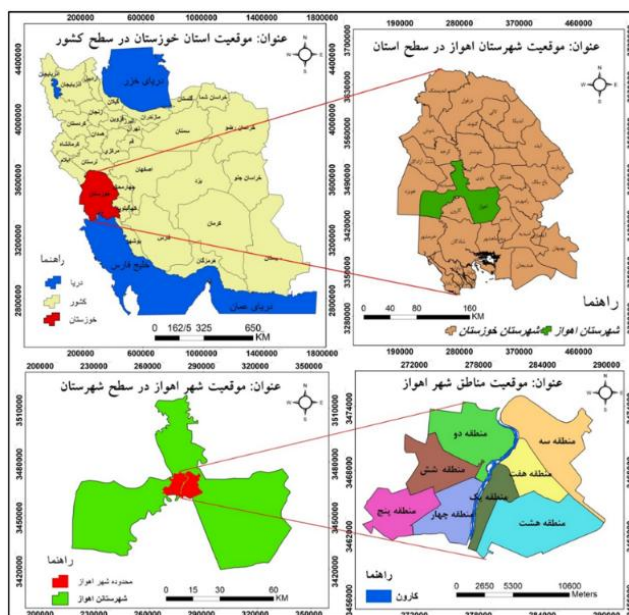
دارد. تئوری غالب در این حوزه را می‌توان «هرچه بیشتر، بهتر» نامید. طبق این نگاه، نشاط اجتماعی را در سطح خرد می‌توان با میزان درآمد افراد و در سطح کلان با تولید ناخالص ملی و توسعه اقتصادی تحلیل کرد (Ghaffari and Shir Ali, 2016: 42).

مواد و روش پژوهش

با توجه به هدف اصلی تحقیق که بررسی تأثیر ارتقای کیفیت فضای شهری بر میزان نشاط شهروندان شهر اهواز و اندازه‌گیری و توصیف میزان نشاط اجتماعی آنان می‌باشد، از روش تحقیق توصیفی-تحلیلی و پیمایشی استفاده شده است. این تحقیق از نظر هدف یک بررسی کاربردی، از نظر وسعت پهنانگر، از نظر دامنه خرد و از نظر زمانی یک بررسی مقطعی است. به تناسب استفاده از روش‌های مختلف تحقیق در این پژوهش از روش‌های مختلفی نیز به منظور گردآوری داده‌های مورد نیاز استفاده شده است؛ به منظور تدوین مبانی نظری تحقیق، بررسی نظریات و پژوهش‌های مشابه در این حوزه و ارائه مدل تحقیق از روش‌های کتابخانه‌ای و به منظور داده‌های مورد نیاز جهت آزمون فرضیات تحقیق از پرسشنامه آزمون شده استفاده شده است. جامعه آماری این تحقیق کلیه شهروندان اهواز می‌باشد؛ که تعداد آن‌ها بالغ بر ۱ میلیون و ۱۸۴ هزار نفر می‌باشد. روش نمونه‌گیری، خوشه‌ای چند مرحله‌ای است. در این روش انتخاب واحد تحلیل و به عبارتی واحد اصلی مطالعه از طریق طی چند مرحله نمونه‌گیری پیوسته انجام می‌گیرد. برای تعیین حجم نمونه از فرمول کوکران استفاده شده است. حجم نمونه با استفاده از فرمول کوکران ۳۸۴ پرسشنامه محاسبه شده است. برای تحلیل داده‌های کمی از قابلیت نرم‌افزار SPSS با توجه به متغیرها و نوع آن‌ها در دو سطح آمار توصیفی (فراوانی، درصد فراوانی، میانگین و انحراف معیار) و پس از انجام آزمون کشیدگی و چولگی (آزمون تعیین نرمال بودن متغیرها) و تعیین ماهیت توزیع داده‌ها چنانچه توزیع داده‌ها نرمال باشد پس از استخراج اطلاعات از طریق نرم‌افزار جهت تعیین وضعیت میانگین متغیرهای مستقل (نشاط اجتماعی) و وابسته (امنیت اجتماعی) از آزمون T تک نمونه‌ای، بررسی رابطه متغیرهای مستقل و متغیرهای وابسته از روش همبستگی پیرسون و برای بررسی تأثیر متغیرهای مستقل بر متغیر وابسته از روش تحلیل رگرسیون استفاده خواهد شد.

محدوده مورد مطالعه

قلمرو جغرافیایی پژوهش حاضر، کلان‌شهر اهواز (مرکز استان خوزستان) هست. اهواز پرجمعیت‌ترین شهر استان خوزستان است که جمعیت آن طبق آمار رسمی سال ۱۳۹۵ برابر ۱۱۸۴۷۸۸ نفر می‌باشد (Deputy of Human Capital Planning and Development, Ahvaz Municipality, 2021). اهواز در موقعیت جغرافیایی ۳۱ درجه و ۳۰ دقیقه عرض شمالی و ۴۸ درجه و ۶۵ دقیقه طول شرقی، در بخش جلگه‌ای خوزستان واقع شده است (Sidi and Gandhamkar, 2021). این شهر که در استانی نفت خیز هم‌مرز با عراق و کویت قرار دارد، موقعیت ژئوپلیتیکی قابل توجهی دارد (Alizadeh and Sharifi, 2020). کلان‌شهر اهواز به هشت منطقه شهری تقسیم شده است.

شکل ۲- موقعیت جغرافیایی شهر اهواز

(منبع: Moradi and Maleki, 2025:101)

بحث و ارائه یافته‌ها

توصیف متغیرهای تحقیق در نمونه

توزیع پاسخگویان از لحاظ جنسیت نشان می‌دهد که خانم‌ها بیش‌ترین تعداد (۱۹۷) نفر حدود ۵۱.۴ درصد و آقایان (۱۸۷) نفر حدود ۴۸.۶ درصد نمونه را به خود اختصاص داده‌اند. از این بین افراد متأهل با فراوانی ۱۹۶ نفر حدود ۵۱.۱ درصد و افراد مجرد با (۱۲۷) نفر ۳۳.۱ درصد اعضای نمونه تحقیق را شامل می‌شوند. افراد بی‌همسر با ۱۵.۸ درصد کمترین درصد فراوانی نمونه تحقیق را تشکیل می‌دهند. از لحاظ ترکیب سنی کمتر از بیست سال ۲۰ نفر با ۵.۲ درصد، بیش از بیست تا سی سال ۱۴۰ نفر با ۳۶.۴ درصد، بیش از سی تا چهل سال ۹۸ نفر با ۲۵.۵ درصد، بیش از چهل تا پنجاه سال ۷۳ با ۱۹.۱ درصد، بیش از پنجاه تا شصت سال ۴۸ نفر با ۱۲.۵ درصد، بالای شصت سال ۴۵ نفر با ۱.۳ درصد را تشکیل می‌دهند. از لحاظ تحصیلات بیشترین فراوانی را افراد دارای آموزش عالی با فراوانی (۱۶۴) نفر حدود ۴۲.۷ درصد و بعد از آن افراد دارای تحصیلات متوسطه (۱۲۵) نفر ۳۲/۶ درصد نمونه را تشکیل می‌دهند، افراد بی‌سواد با درصد فراوانی ۶ درصد کمترین درصد اعضای نمونه تحقیق را به خود اختصاص داده‌اند، افراد دارای تحصیلات راهنمایی ۱۰.۴ درصد پاسخگویان را تشکیل می‌دهند که بعد از آن‌ها تحصیلات ابتدایی با درصد فراوانی ۴.۲ درصد قرار دارند. در جدول زیر اطلاعات مربوط به متغیرهای تحقیق در نمونه آمده است.

جدول ۱- توصیف متغیرهای تحقیق

کشیدگی		چولگی		انحراف معیار	میانگین	فراوانی	متغیرها
Statistic	Std. Error	Statistic	Std. Error	Statistic	Statistic	Statistic	
۶۷۴-۰/	۸۴۵۰/	-۰/۰۶۸	۰/۴۳۴	۰۵۷۳۱۷	۲/۵۵۴۱	۳۸۴	نشاط اجتماعی
۶۴۱-۰/	۸۴۵۰/	۰/۴۴۲	۰/۴۳۴	۰/۷۸۲۹۰	۳/۳۱۷۲	۳۸۴	امنیت اجتماعی

(منبع: محاسبات نویسنده، ۱۴۰۴)

طبق مقاله رینگر و هایر^۱ (۲۰۰۹) انحراف معیار هیچ یک از متغیرها کمتر از ۰/۳ نیست این نشان می‌دهد که هر متغیر از پراکندگی پاسخ قابل توجهی برخوردار است و افراد نمونه روی یک سمت طیف متمرکز نشده‌اند. میانگین نشان‌دهنده توافق نسبی در مورد متغیرها در نمونه می‌باشد. یافته‌های جدول نشان می‌دهد کلیه متغیرها از توافق نسبی در نمونه برخوردار هستند.

اطلاعات جدول فوق حاکی از آن است که میانگین متغیرهای نشاط اجتماعی کمتر از عدد ۳ است که نشان‌دهنده توافق کم این متغیرها با متغیرهای دیگر نمونه است، که با توجه به پایین بودن احساس نشاط اجتماعی و سرزندگی، کمتر از میانگین است که باعث شده میانگین این متغیرها کمتر از حد معمول توافق یعنی میانگین ۳ شود.

تحلیل همبستگی

پس از مشخص شدن متغیرهای مستقل بالقوه تأثیرگذار بر نشاط اجتماعی، ابتدا به منظور بررسی وجود همبستگی بین متغیرهای تحقیق به بررسی الگوی همبستگی بین این متغیرها پرداخته و تحلیل همبستگی با استفاده از ماتریس همبستگی در جدول ۲ برای هر کدام از این متغیرها با متغیر دیگر انجام گرفته است. همچنین الگوی همبستگی بین متغیرهای مستقل و متغیر وابسته به منظور پی بردن به رابطه اولیه بین این متغیر و متغیر وابسته و یافتن تأثیرگذارترین متغیر بر نشاط اجتماعی انجام گرفته است که نتایج در جدول زیر آمده است. این جدول شامل ضرایب همبستگی و معنی‌داری این ضرایب بین همه متغیرهای تحقیق است.

این جدول شامل ضرایب همبستگی و معنی‌داری این ضرایب بین متغیرهای تحقیق است. این تحلیل‌ها قدرت یا میزان رابطه بین متغیرها را نشان می‌دهد. در بررسی همبستگی بین متغیرهای مستقل برخی از سنجش‌های متغیر، اندازه به‌طور معنی‌داری با هم همبستگی دارند. به‌طور مشخص همبستگی بسیار شدیدی بین سرزندگی sig کمتر از ۰/۰۱ بوده و میزان همبستگی بین نشاط اجتماعی و امنیت اجتماعی در سطح ۹۹ درصد اطمینان نیز معنی‌دار است کیفیت رابطه که شامل شدت و جهت رابطه است، دارای شدت همبستگی ۰/۶۶۷ می‌باشد که با توجه به ۴ مقدار کسل (۲۰۰۲) اگر $R < 0/75$ شدت همبستگی بسیار قوی ارزیابی می‌شود. جهت رابطه نیز با توجه به علامت R مثبت ارزیابی می‌گردد.

¹ Ringer and Hair

جدول ۲- ماتریس ضرایب همبستگی پیرسون بین متغیرهای تحقیق به همراه معنی‌داری آماری آن‌ها

امنیت اجتماعی	نشاط اجتماعی	متغیرها	
		Pearson Correlation	نشاط اجتماعی
۰/۶۶۷**	۱	Sig. (2-tailed)	امنیت اجتماعی
۰/۰۰۰		Pearson Correlation	
۱	۰/۶۶۷**	Sig. (2-tailed)	نشاط اجتماعی
	۰/۰۰۰	Pearson Correlation	

*معنی‌دار در سطح اطمینان 95 درصد **معنی‌دار در سطح اطمینان 99 درصد- (منبع: محاسبات نویسندگان، ۱۴۰۴)

جهت تعیین وضعیت میانگین متغیر مستقل (نشاط اجتماعی) و وابسته (امنیت اجتماعی) از آزمون T تک نمونه‌ای استفاده شده است. نتایج حاصل از آزمون T تک نمونه‌ای برای متغیر نشاط اجتماعی و امنیت اجتماعی محاسبه شده است. از آنجایی که پرسشنامه از طیف ۵ گزینه‌ای لیکرت استفاده گردید و رتبه‌های ۱ تا ۵ به پاسخ‌ها اختصاص داده شد، عدد ۳ به‌عنوان میانه نظری پاسخ‌ها به‌دست آمده است و میانگین امتیاز به‌دست آمده با عدد ۳ مقایسه گردید. نتایج در جدول ۳ نشان داده شده است. هر چه میزان میانگین به‌دست آمده از عدد ۳ بزرگ‌تر باشد میزان مطلوبیت آن متغیر بیشتر است و هر چه میزان آن از عدد ۳ کوچک‌تر باشد میزان آن کمتر است.

جدول ۳- آزمون آماری T تک متغیره

One-Sample Statistics				
Std. Error Mean	Std. Deviation	Mean	N	
۱۰۶۴۳۰/	۰۵۷۳۱۷/	۵۵۴۱/۲	۳۸۴	نشاط اجتماعی
۱۴۵۳۸۰/	۷۸۲۹۰/	۳۱۷۲/۳	۳۸۴	امنیت اجتماعی

(منبع: محاسبات نویسندگان، ۱۴۰۴)

با توجه به اینکه سوالات پرسشنامه در ارتباط با میزان نشاط اجتماعی و ارتباط آن با امنیت اجتماعی هست که هر یک از این سوالات دارای پنج گزینه است که با کدهای ۱ تا ۵ متناظر شده است میانگین حاصل از کدها معیار مناسبی برای سنجش است به‌علاوه حجم نسبتاً زیاد نمونه ($n = 354 > 30$) طبق قضیه حد مرکزی نرمال بودن میانگین نمونه را تضمین می‌کند بنابراین مناسب‌ترین آزمون برای سنجش آن آزمون آماری T تک نمونه‌ای است با انجام این آزمون آماری (T-test) در نرم‌افزار SPSS خروجی زیر را مشاهده می‌کنیم. جدول شماره ۳ مربوط به آزمون آماری انجام شده روی سوالات موردنظر است که به مقایسه میانگین زیر معیارها با عدد ۳ (میانگین کدهای ۱ تا ۵) می‌پردازد.

در رابطه با معنادار بودن آزمون ۳ شرط مطرح می‌شود که در صورت وجود آن‌ها رابطه معنادار هست در غیر این صورت معنادار نیست. شرط اول مقدار آماره T به‌دست آمده اگر بزرگ‌تر از ۱.۹۶ چه در حالت مثبت و چه در حالت منفی باشد رابطه معنادار است. شرط دوم مقدار sig اگر کوچک‌تر از ۰.۰۵ باشد رابطه معنادار است. شرط سوم کرانه بالا و پایین اگر صفر را شامل نشود معنادار است. در رابطه با شاخص نشاط اجتماعی سه شرط برقرار است مقدار آماره T از ۱.۹۶ بیشتر است و مقدار sig از ۰.۰۵ کوچک‌تر است و کرانه بالا و پایین صفر را شامل نمی‌شود؛ بنابراین رابطه معنی‌دار برقرار است. در رابطه با شاخص امنیت اجتماعی سه شرط برقرار است مقدار آماره t از ۱.۹۶ بیشتر است و مقدار sig از ۰.۰۵ کوچک‌تر است و کرانه بالا و پایین صفر را شامل نمی‌شود؛ بنابراین رابطه معنی‌دار برقرار است.

جدول ۴- نتایج آزمون T تک نمونه‌ای

One-Sample Test						
Test Value = 3						
%۹۵		Mean Difference	Sig. (2-tailed)	df	t	
Upper	Lower					
۰.۲۲۷۹/-	۰.۶۶۴۰/-	۴۴۵۹۴۰/-	۰۰۰/	۲۸	۱۹۰/-۴	نشاط اجتماعی
۰.۶۱۵۰/	۰.۱۹۴۰/	۰.۳۱۷۲۰/	۰.۳۸۰/	۲۸	۱۸۲/۲	امنیت اجتماعی

(منبع: محاسبات نویسندگان، ۱۴۰۴)

پیش‌فرض‌های رگرسیون

شرط اول- سطح سنجش متغیرهای تحقیق باید کمی باشد، متغیر کمی به متغیری اطلاق می‌شود که از نظر کمی تغییر می‌کند و اختلاف مقادیر آن را می‌توان با استفاده از عدد ثبت کرد و آن‌ها را می‌توان باهم جمع کرد. یکی از موارد بسیار مهمی که لازم است در خصوص

سنجش یا تدارک ابزار جمع‌آوری داده‌ها در تحقیق در نظر گرفته شود، تعیین سطوح سنجش یا طبقه‌بندی یا مقیاس سنجش متغیرهای تحقیق است. از شروط استفاده از آزمون‌های پارامتری در تحلیل‌های آماری، فاصله‌ای یا نسبی بودن مقیاس متغیرهای تحقیق است. همچنان که مشاهده شد، سطح سنجش متغیرهای تحقیق کمی و در مقیاس فاصله‌ای است.

شرط دوم- بررسی نرمال بودن داده‌ها: توزیع داده‌ها باید نرمال باشد، با توجه به تست نرمال بودن چولگی-کشیدگی، توزیع ما یک توزیع نرمال می‌باشد و ماحق استفاده از هر نوع روش آماری که شرط نرمال بودن را داراست را خواهیم داشت. آزمون کشیدگی- چولگی جهت بررسی نرمال بودن متغیرها استفاده می‌شود. از این آزمون زمانی استفاده می‌شود که بخواهیم ببینیم داده‌های متغیر مورد نظر نرمال هستند یا خیر. Hair معتقد است که آزمون K-S برای داده‌های ذاتاً کمی با تعداد ۳۰۰۰ مورد به بالاست و برای نمونه‌های با حجم کمتر و طیف لیکرت گونه در معادلات ساختاری از آزمون چولگی و کشیدگی استفاده می‌شود. اگر چولگی بین (۳+ و ۳-) و کشیدگی بین (۵+ و ۵-) باشد توزیع نرمال خواهد بود. نتایج بررسی نرمال بودن متغیرهای تحقیق در جدول ۴-۷ آمده است. با توجه به اینکه یکی از پیش‌فرض‌های آزمون کشیدگی و چولگی فرض نرمال است. نتایج بررسی نرمال بودن در این تحقیق نشان داد که تمام سطح معنی‌داری حاصل در جدول فوق برای میزان چولگی بین (۳+ و ۳-) و میزان کشیدگی بین (۵+ و ۵-) می‌باشد و این نشان‌دهنده این است که فرض نرمال بودن داده‌ها رد نشده است. با توجه به این که طیف مورد استفاده در ساخت پرسشنامه از نوع لیکرت یا مجموع نمرات که گویه‌ها (۱: خیلی زیاد، ۲: زیاد، ۳: تا حدودی، ۴: کم، ۵: خیلی کم) با فواصل نسبتاً مساوی در روی یک طیف قرار گرفته‌اند در نتیجه مقیاس پرسشنامه را می‌توان از نوع فاصله‌ای در نظر گرفت و با بررسی شرط نرمال بودن از آزمون‌های پارامتریک استفاده شود. با توجه به این که نتایج آزمون نرمال بودن داده‌ها (کشیدگی - چولگی) نشان می‌دهد که فرض نرمال بودن داده‌ها رد نشده در نتیجه جهت بررسی فرضیه‌های تحقیق از آزمون‌های پارامتریک استفاده شده است.

شرط سوم- متغیرهای مستقل نباید با یکدیگر هم‌خطی داشته باشند. هم‌خطی چندگانه زمانی اتفاق می‌افتد که دو یا بیش از دو متغیر توضیح‌دهنده‌ی (مستقل) در یک رگرسیون چندمتغیره نسبت به یکدیگر از همبستگی بالایی برخوردار باشند. منظور از همبستگی در اینجا وجود یک ارتباط خطی بین متغیرهای مستقل است. بسته به شدت همبستگی بین متغیرهای مستقل، میزان و نوع هم‌خطی متفاوت خواهد بود. هم‌خطی کمابیش در همه‌ی مدل‌های رگرسیون موجود است؛ آنچه مهم است شدت هم‌خطی بین متغیرهای مستقل است. وجود «هم‌خطی کامل» موجب نقض فرض‌های کلاسیک مدل رگرسیون می‌شود. سه شاخص VIF و تلورانس و مقدار ویژه گزارش کلی از هم‌خطی را با ما می‌دهند. اما حکم نهایی را شاخص شرطی صادر می‌کند.

عامل تورم واریانس (variance inflation factor=VIF) شدت هم‌خطی چندگانه را در تحلیل رگرسیون کم‌ترین مربعات معمولی ارزیابی می‌کند. در واقع یک شاخص معرفی می‌گردد که بیان می‌دارد چه مقدار از تغییرات مربوط به ضرایب برآورد شده بابت هم‌خطی افزایش یافته است. شدت هم‌خطی چندگانه را با بررسی بزرگی مقدار VIF می‌توان تحلیل نمود. به‌عنوان یک قاعده تجربی مقدار VIF بزرگ‌تر از ۳ باشد هم‌خطی چندگانه بالا هست (توجه شود که در برخی موارد عدد ۵ نیز به‌عنوان آستانه معرفی می‌گردد). متغیر مستقل نشاط اجتماعی شامل شاخص‌های رضایت، خلق مثبت، سلامتی، کارآمدی و عزت‌نفس هست.

جدول ۵- تشخیص عدم هم‌خطی متغیرهای مستقل (VIF)

شاخص VIF	متغیر
۱/۶۵۴	رضایت
۲/۸۳۹	خلق مثبت
۱/۷۸۴	سلامتی
۲/۵۶۴	کارآمدی
۲/۳۶۵	عزت‌نفس

(منبع: محاسبات نویسندگان، ۱۴۰۴)

با توجه به یافته‌های جدول ۵ شاخص VIF یا همان تورش واریانس هرچقدر به ۳ نزدیک باشد هم‌خطی بیشتر است. اگر این شاخص از عدد ۳ بیشتر شد متغیر مربوطه با متغیرهای دیگر هم‌خطی دارد و از طرفی عکس شاخص VIF نیز تلورانس است، یعنی هرچقدر مقدار شاخص تلورانس و مقدار ویژه به صفر نزدیک شود هم‌خطی بیشتر می‌شود، بنابراین با توجه به حدود گفته‌شده رضایت با مقدار ۱/۶۵۴ کمترین هم‌خطی و خلق مثبت با مقدار ۲/۸۳۹ بیشترین مقدار هم‌خطی را دارا هستند. کارآمدی، عزت‌نفس و سلامتی به ترتیب با مقدار تورش واریانس ۲/۵۶۴ و ۲/۳۶۵ و ۱/۷۸۴ بیشترین میزان هم‌خطی را دارند.

شاخص تلورانس: مقدار ضریب تلورانس بین ۰ و ۱ تغییر می‌کند. هرچه مقدار آن بزرگ‌تر باشد (نزدیک به ۱)، میزان همپوشی با متغیرهای دیگر و در نتیجه هم‌خطی کمتر است. مقادیر نزدیک به صفر یعنی آن متغیر تقریباً یک ترکیب خطی از سایر متغیرهای پیش‌بین است و در نتیجه هم‌خطی بالاست. اگر $Tolerance < 0.1$ باشد، مشکل‌آفرین است. عکس شاخص VIF نیز تلورانس است، یعنی هرچه مقدار شاخص تلورانس و مقدار ویژه به صفر نزدیک شود هم خطی بیشتر می‌شود. در جدول زیر مقدار شاخص تلورانس برای متغیر مستقل تحقیق آمده است:

جدول ۶- شاخص تلورانس تشخیص عدم هم‌خطی متغیرهای مستقل

متغیر	شاخص تلورانس
رضایت	۰/۹۲۵
خلق مثبت	۰/۳۸۷
سلامتی	۰/۷۶۳
کارآمدی	۰/۳۹۶
عزت نفس	۰/۴۱۳

(منبع: محاسبات نویسنده، ۱۴۰۴)

مقدار تلورانس برای متغیر خلق مثبت ۰/۳۸۷ است که بیشترین هم‌خطی را به خود اختصاص داده است این مقدار برای رضایت ۰/۹۲۵ می‌باشد که حاکی از هم‌خطی پایین این متغیر مستقل با متغیرهای مستقل دیگر است. مقدار تلورانس برای کارآمدی، عزت نفس و سلامتی به ترتیب ۰/۳۹۶، ۰/۴۱۳ و ۰/۷۶۳ می‌باشد که در رتبه بعدی هم‌خطی قرار دارند.

شاخص مقدار ویژه: این شاخص نیز مانند شاخص تلورانس است یعنی هرچه مقدار شاخص مقدار ویژه به صفر نزدیک شود هم‌خطی بیشتر می‌شود، مقادیر نزدیک به صفر یعنی آن متغیر تقریباً یک ترکیب خطی از سایر متغیرهای پیش‌بین است و در نتیجه هم‌خطی بالاست. مقدار کمتر از ۰/۱۴ برای این شاخص مشکل‌آفرین خواهد بود، در جدول زیر مقادیر شاخص ویژه آمده است:

جدول ۷- شاخص مقدار ویژه تشخیص عدم هم‌خطی متغیرهای مستقل

متغیر	مقدار ویژه
رضایت	۰/۱۹۸
خلق مثبت	۰/۰۹۹
سلامتی	۰/۰۵۳
کارآمدی	۰/۰۱۷
عزت نفس	۰/۰۳۶

(منبع: محاسبات نویسنده، ۱۴۰۴)

بنابراین با توجه به حدود گفته شده شاخص مقدار ویژه بیشتر از مقدار ۰/۱۴ است بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که هم‌خطی قابل قبول وجود دارد.

شاخص شرطی: حکم نهایی را شاخص چهارم تعیین می‌کند و چنانکه شاخص شرطی بزرگ‌تر از ۳۰ باشد مشکل‌آفرین بوده و بین متغیرهای مستقل هم‌خطی وجود دارد و بنابراین رگرسیون غیرقابل اجراست، در جدول زیر مقادیر شاخص شرطی برای هر یک از متغیرهای مستقل تحقیق آمده است:

جدول ۸- شاخص شرطی تشخیص عدم هم‌خطی متغیرهای مستقل

متغیر	شاخص شرطی
رضایت	۱۵/۰۶۵
خلق مثبت	۶/۳۸۵
سلامتی	۱۸/۵۳۹
کارآمدی	۱۲/۶۷۸
عزت نفس	۱۳/۶۲۷

(منبع: محاسبات نویسنده، ۱۴۰۴)

باتوجه به ستون شاخص شرطی در جدول فوق ملاحظه می‌گردد مقدار شاخص شرطی تمام متغیرهای مستقل کمتر از ۱۸ بوده بنابراین شرط عدم هم خطی متغیرهای مستقل صحیح می‌باشد.

شرط چهارم - خطاها نباید باهم هم خطی داشته باشند. یکی از مفروضاتی که در رگرسیون مدنظر قرار می‌گیرد، استقلال خطاها (تفاوت بین مقادیر واقعی و مقادیر پیش‌بینی شده توسط معادله رگرسیون) از یکدیگر است. در صورتی که فرضیه استقلال خطاها رد شود و خطاها با یکدیگر همبستگی داشته باشند امکان استفاده از رگرسیون وجود ندارد. به منظور بررسی استقلال خطاها از یکدیگر از آزمون دوربین - واتسون استفاده می‌شود. مقدار شاخص دوربین واتسون بین (۵/۵-۱/۲) بازه قابل قبول برای این شاخص هست. در جدول زیر مقدار دوربین - واتسون آمده است:

جدول ۹- تشخیص عدم هم خطی خطاها

Model	همبستگی	ضریب تعیین	ضریب تعیین استاندارد	Std. Error of the Estimate	دوربین-واتسون
۱	۷۳۹۵/۰	۶۸۷۰/۰	۶۸۱۰/۰	۶۷۶۳۲۰/۰	۵۷۶/۲
a. Predictors: (Constant), عزت نفس، کارآمدی، سلامتی، خلق مثبت، رضایت					
b. Dependent Variable: امنیت اجتماعی					

(منبع: محاسبات نویسنده، ۱۴۰۴)

در جدول فوق مقدار دوربین - واتسون ۲/۵۷۶ می‌باشد بنابراین خطاهای تحقیق باهم هم خطی ندارند و شرط چهارم مورد پذیرش می‌باشد. شرط پنجم - توزیع خطاها باید نرمال باشد. یکی دیگر از مفروضات در نظر گرفته شده در رگرسیون آن است که خطاها دارای توزیع نرمال با میانگین صفر می‌باشند. بدیهی است در صورت عدم برقراری این پیش گزیده، نمی‌توان از رگرسیون استفاده کرد.

رگرسیون

به منظور پاسخ به سؤال تحقیق درباره وضعیت نشاط اجتماعی و رابطه آن با احساس امنیت اجتماعی علاوه بر تحلیل توصیفی و همبستگی به عنوان یک روش کمی، تحلیل رگرسیون چندگانه به منظور تحلیل متغیرهای تحقیق و تبیین معنی داری و میزان تأثیر هر کدام از متغیرهای مستقل بر روی متغیر وابسته و تعیین بهترین ترکیب متغیرهای پیش‌بینی کننده به کاررفته است. در این مدل رگرسیونی متغیر وابسته امنیت اجتماعی بر روی تمامی متغیرهای مستقل رگرسیون گردید. جهت آزمون فرضیات و پیش‌بینی تغییرات متغیر وابسته امنیت اجتماعی از رگرسیون چندگانه استفاده می‌شود، در جداول زیر اطلاعات مربوط به رگرسیون آمده است.

جدول ۱۰- نحوه ورود متغیرها

Method	Variables Removed	Variables Entered	Model
Enter		رضایت خلق مثبت سلامتی کارآمدی عزت نفس	۱
a. Dependent Variable: امنیت اجتماعی			
b. All requested variables entered.			

(منبع: محاسبات نویسنده، ۱۴۰۴)

جدول ۱۱- همبستگی و ضریب تعیین

Model	همبستگی	ضریب تعیین	ضریب تعیین استاندارد	Std. Error of the Estimate	دوربین-واتسون
۱	۰/۷۳۹	۰/۶۸۷	۰/۶۸۱	۰/۶۷۶۳۲	۲/۵۶۷
a. Predictors: (Constant), عزت نفس، کارآمدی، سلامتی، خلق مثبت، رضایت					
b. Dependent Variable: امنیت اجتماعی					

(منبع: محاسبات نویسنده، ۱۴۰۴)

جدول فوق نشان می‌دهد که متغیرها با روش همزمان یا Enter وارد شده و بر روی متغیر وابسته اثر می‌گذارند. در جدول فوق مقدار همبستگی و ضریب تعیین استاندارد آمده است و چنانکه با سه مقدار $0/3$ و $0/33$ و $0/67$ مقایسه شود. مشاهده می‌شود که متغیرهای مستقل تحقیق توانسته‌اند به مقدار $0/68$ درصد و در سطح قوی رفتار متغیر وابسته امنیت اجتماعی را پیش‌بینی کنند. همچنین یافته‌های تجربی جدول فوق دلالت بر آن دارد که ضریب همبستگی نشاط اجتماعی با $R=0/739$ و ضریب تعیین آن معادل $R^2=0/687$ است و به این معنی است که $68/7$ درصد تغییرات امنیت اجتماعی از طریق متغیرهای مستقل رضایت، خلق مثبت، سلامتی، کارآمدی، عزت‌نفس در یک رابطه خطی قابل توجیه است.

همان‌طور که در این جدول مشاهده می‌شود مقدار ضریب تعیین استاندارد برابر $0/681$ است بنابراین ضریب تعیین در مدل رگرسیون در حد بسیار قوی بوده و نشان می‌دهد که متغیرهای مستقل تحقیق نزدیک به 68 درصد از تغییرات متغیر وابسته امنیت اجتماعی را تبیین می‌کنند.

برازش مدل: پس از تخمین یک مدل خطی خاص، سؤالی که مطرح می‌شود این است که خط برازش تخمین زده‌شده چه میزان با مشاهدات واقعی تطابق دارد؟ یک معیار سنجش مناسب برای نیکویی برازش (برازندگی)، نسبت واریانس نمونه‌ای y است که به‌وسیله‌ی مدل توضیح داده می‌شود.

جدول ۱۲- برازش یا کیفیت مدل

Sig.	F	میانگین مجزورات	درجه آزادی	مجموع مجزورات	Model
b./...	۹۲۶/۱۴۳	۷۴/۰۶۳	۵	۳۵۰/۴۴۱	Regression
		۰/۵۶۸	۴۷۸	۲۳۳/۷۸۹	Residual
			۴۸۳	۵۷۴/۱۲۳	Total

a. Dependent Variable: امنیت اجتماعی

b. Predictors: (Constant), عزت‌نفس, کارآمدی, سلامتی, رضایت, خلق مثبت

(منبع: محاسبات نویسنده، ۱۴۰۴)

جدول فوق نشان می‌دهد که آیا مدل رگرسیون می‌تواند به‌طور معناداری (و مناسبی) تغییرات متغیر وابسته را پیش‌بینی کند. برای بررسی معناداری به ستون آخر جدول (sig) نگاه می‌کنیم. این ستون معناداری آماری مدل رگرسیون را نشان می‌دهد که چنان چه میزان به‌دست‌آمده کمتر از $0/05$ باشد نتیجه می‌گیریم که مدل به‌کاررفته، پیش‌بینی کننده خوبی برای متغیر امنیت اجتماعی است. میزان معناداری در مثال ما کمتر از میزان $0/01$ است که بیان‌گر این است که مدل رگرسیونی معنادار است. مقدار F در جدول بالا نشان‌دهنده کیفیت یا برازش مدل هست از آنجایی که مقدار sig کمتر از $0/01$ به‌دست‌آمده با احتمال 99 درصد مقدار $F=143/926$ به‌دست‌آمده معنادار شده است، بنابراین مدل برازش و کیفیت مناسبی در پیش‌بینی متغیرهای وابسته دارد.

ضریب رگرسیون: ضریب مسیر بیان‌کننده وجود رابطه علی خطی و شدت و جهت این رابطه بین دو متغیر است. در حقیقت همان ضریب رگرسیون در حالت استاندارد است که ما در مدل‌های ساده‌تر رگرسیون ساده و چندگانه مشاهده می‌کردیم. عددی بین -1 تا $+1$ است که اگر برابر با صفر شوند، نشان‌دهنده نبود رابطه‌ی علی خطی بین دو متغیر پنهان است. در جدول زیر مقادیر ضرایب مسیر (بتا) آمده است.

جدول رگرسیون ۱۳- مقادیر ضریب مسیر

Standardized Coefficients			Unstandardized Coefficients		
Sig	t	Beta	Std. Error	B	Model
./...	۴/۸۴۸		۰/۱۸۶	۰/۷۴۳	(Constant)
./...	۱۲/۹۹۸	۰/۶۳۷	۰/۰۸۲	۰/۶۵۳	رضایت
./...	۲/۶۸۲	۰/۲۹۳	۰/۰۲۹	۰/۵۱۸	خلق مثبت
/...	۳/۷۳۵	۰/۲۶۵	۰/۰۳۸	۰/۴۶۷	سلامتی
./...	۰/۹۸	۰/۱۴۹	۰/۰۴۸	۰/۱۷۵	کارآمدی
./...	۲/۵۶۲	۰/۱۹۵	۰/۰۴۲	۰/۲۸۵	عزت‌نفس

a. Dependent Variable: امنیت اجتماعی (منبع: محاسبات نویسنده، ۱۴۰۴)

جدول فوق (Coefficients)، اطلاعاتی را در مورد متغیرهای پیش‌بین به ما می‌دهد. این جدول اطلاعات ضروری برای پیش‌بینی متغیر وابسته را در اختیار ما قرار می‌دهد. مشاهده می‌کنیم که مقدار ثابت (Constant) و متغیرهای رضایت، خلق مثبت، سلامتی، کارآمدی، عزت‌نفس با توجه به مقدار sig کمتر از ۰/۰۱ هر پنج تا در مدل معنادار شده‌اند. پس از تعیین معنادار بودن مقدار ثابت و متغیرهای مستقل تحقیق، ستون Standardized Coefficients بیانگر ضریب رگرسیونی استاندارد شده یا مقدار بتا است؛ که نشان‌گر میزان تأثیر متغیرهای مستقل رضایت، خلق مثبت، سلامتی، کارآمدی، عزت‌نفس بر متغیر وابسته امنیت اجتماعی است. همان‌طور که در جدول فوق ملاحظه می‌شود متغیر رضایت با بزرگ‌ترین ضریب بتای استاندارد در سطح اطمینان ۹۹ درصد معنی‌دار شده است. بر اساس این نتیجه یک انحراف استاندارد در متغیر رضایت متغیر امنیت اجتماعی را به میزان ۰/۶۳۷ انحراف استاندارد افزایش می‌دهد، برعکس کاهش یک انحراف استاندارد در متغیر رضایت موجب کاهش ۰/۶۳۷ انحراف استاندارد در متغیر امنیت اجتماعی می‌شود؛ بنابراین شهروندانی که رضایت آن‌ها در سطح بالایی برآورده شود بیشترین سطح امنیت اجتماعی را نشان می‌دهند. در خصوص تأثیر سایر متغیرها نیز می‌توانیم به همین نحو قضاوت کنیم. دومین متغیر معنی‌دار در مدل رگرسیونی فوق خلق مثبت است این متغیر با ضریب بتای مثبت ۰/۲۹۳ و در سطح ۹۹ درصد فاصله اطمینان ظاهر شده است. متغیر بعدی سلامتی است که به‌عنوان متغیر مستقل دیگر با ضریب بتای ۰/۲۶۵ در سطح ۹۹ درصد فاصله اطمینان ظاهر شده است. متغیر دیگر عزت‌نفس است که به‌عنوان متغیر مستقل دیگر با ضریب بتای ۰/۱۹۵ بعد از سلامتی دارای بیشترین تأثیر بر امنیت اجتماعی هست متغیر دیگر کارآمدی است که به‌عنوان متغیر مستقل دیگر با ضریب بتای ۰/۱۳۹ بعد از عزت‌نفس دارای بیشترین تأثیر بر امنیت اجتماعی هست.

در نهایت با توجه به نتایج ضریب β در جدول فوق و سطح معنی‌داری می‌توان گفت رضایت، خلق مثبت، سلامتی، کارآمدی، عزت‌نفس به‌عنوان متغیرهای پیش‌بین رابطه معنی‌داری داشتند که ترتیب اهمیت تأثیر آن‌ها با توجه به میزان ضریب β استاندارد شده عبارت‌اند از (رضایت، خلق مثبت، سلامتی، عزت‌نفس، کارآمدی). همچنین از بین متغیرهای تأثیرگذار بر امنیت اجتماعی متغیر رضایت با توجه به ضریب بتای استاندارد شده $\beta = 0/637$ بیش‌ترین تأثیر را داشته است و بعد از آن متغیر خلق مثبت با ضریب بتای $\beta = 0/293$ بیش‌ترین تأثیر را به روی امنیت اجتماعی داشته‌اند.

حال با توجه به ضرایب بتا باید پیش‌بینی نمود کدام یک فرضیات تحقیق تأیید می‌شود، همچنین از روی وزن بتای استاندارد می‌توانیم تشخیص دهیم کدام بتا اولویت بهتری در پیش‌بینی رفتار متغیر وابسته تحقیق امنیت اجتماعی دارد. در زیر فرضیات تحقیق آمده است.

آزمون فرضیه‌ها

فرضیه اول: رضایت بر امنیت اجتماعی تأثیرگذار است. یافته‌های تجربی فوق نشان می‌دهد که چون مقدار sig کمتر از ۰/۰۱ و ضریب بتای محاسبه شده $\beta = 0/637$ است بنابراین با ۹۹ درصد اطمینان می‌توان وجود رابطه مثبت و معنادار را بین رضایت و امنیت اجتماعی را تأیید نمود؛ بنابراین فرض H_0 رد و فرض H_1 تأیید می‌شود و می‌توان گفت رضایت بر امنیت اجتماعی تأثیر مثبت دارد.

فرضیه دوم: خلق مثبت بر امنیت اجتماعی تأثیرگذار است. نتایج تجربی جدول فوق با اطمینان ۹۹ درصد وجود رابطه مثبت و معنادار را نشان می‌دهد. ضریب بتای محاسبه شده $\beta = 0/293$ دلالت بر آن دارد که بین خلق مثبت و امنیت اجتماعی رابطه معنادار وجود دارد و فرضیه تحقیق اثبات می‌شود؛ بنابراین فرض H_0 رد و فرض H_1 تأیید می‌شود و فرضیه تأثیر سلامتی بر امنیت اجتماعی نیز تأیید می‌شود.

فرضیه سوم: سلامتی بر امنیت اجتماعی تأثیرگذار است. مقدار sig کمتر از ۰/۰۵ و ضریب بتای محاسبه شده $\beta = 0/265$ جدول فوق دلالت بر آن دارد که بین سلامتی و امنیت اجتماعی رابطه معنادار وجود دارد و فرضیه تحقیق اثبات می‌شود؛ بنابراین فرض H_0 رد و فرض H_1 تأیید می‌شود و فرضیه تأثیر سلامتی بر امنیت اجتماعی نیز تأیید می‌شود.

فرضیه چهارم: عزت‌نفس بر امنیت اجتماعی تأثیرگذار است. مقدار sig بیشتر از ۰/۰۱ و ضریب بتای محاسبه شده $\beta = 0/195$ جدول فوق حاکی از آن است که بین عزت‌نفس و امنیت اجتماعی رابطه معنادار وجود دارد و فرضیه تحقیق اثبات می‌شود؛ بنابراین فرض H_0 رد و فرض H_1 تأیید می‌شود و فرضیه تأثیر عزت‌نفس بر امنیت اجتماعی نیز تأیید می‌شود.

فرضیه پنجم: کارآمدی بر امنیت اجتماعی تأثیرگذار است. مقدار sig بیشتر از ۰/۰۱ و ضریب بتای محاسبه شده $\beta = 0/149$ جدول فوق حاکی از آن است که بین عزت‌نفس و امنیت اجتماعی رابطه معنادار وجود دارد و فرضیه تحقیق اثبات می‌شود؛ بنابراین فرض H_0 رد و فرض H_1 تأیید می‌شود و فرضیه تأثیر عزت‌نفس بر امنیت اجتماعی نیز تأیید می‌شود.

نتیجه‌گیری و ارائه پیشنهادها

امنیت اجتماعی به‌عنوان یکی از شاخص‌های عمده امنیت، جزء نیازهای اساسی انسان است که به‌خصوص در تأمین بهداشت اجتماعی و روانی، کاهش آسیب‌های اجتماعی و روانی، همچنین در گسترش سلامت اجتماعی و روانی اهمیت بسیار دارد؛ بنابراین آرامش، رفاه، رشد، شکوفایی انسان، بروز استعدادها و خلاقیت‌ها و نیل به همه کمالات انسان در سایه امنیت، از جمله امنیت اجتماعی حاصل خواهد شد. در حقیقت، امنیت اجتماعی موقعیتی است که در آن با یک‌رشته خطرهای خاص مقابله می‌شود یا این خطرات را به حداقل می‌رساند. یکی از اصلی‌ترین مؤلفه‌هایی که احساس امنیت اجتماعی باعث بهبود و ارتقای آن می‌شود و جامعه را سالم، آرام و مطلوب می‌کند، نشاط اجتماعی است. نشاط اجتماعی را می‌توان احساسی خاص در نظر گرفت که فرد هنگام رسیدن به خواسته‌ها و اهداف خود بدان دست می‌یابد. در واقع، نشاط اجتماعی ناشی از رضایت از زندگی و موفقیت فردی و گروهی و رسیدن به آرزوها است. نشاط اجتماعی هر جامعه‌ای موتور محرکه آن است (Dickey, 1999,106).

نتایج تحلیل همبستگی نشان می‌دهد که بین متغیر احساس امنیت اجتماعی و نشاط اجتماعی رابطه همبستگی معنی‌داری وجود دارد. آزمون این رابطه از طریق آماره همبستگی پیرسون ۰/۶۶۷ که شدت همبستگی بسیار قوی ارزیابی می‌شود. عوامل تبیین‌کننده امنیت اجتماعی در مدل رگرسیونی و تحلیل مسیر نشان می‌دهد که متغیر رضایت با ضریب بتای ۰/۶۳۷ بالاترین همبستگی را با متغیر احساس امنیت اجتماعی دارد. دومین متغیری که به لحاظ ضریب بتا وارد معادله شده است، خلق مثبت است. ضریب تأثیر رگرسیونی این متغیر برابر با ۰.۲۹۳ است. سومین متغیر با توجه به نتایج سلامتی با ضریب بتا ۰.۲۶۵ است؛ بنابراین میزان احساس امنیت اجتماعی در مرحله سوم، وابسته به میزان سلامتی است. چهارمین متغیری که به لحاظ وزن بتا وارد مدل شده است، متغیر عزت‌نفس با ضریب ۰.۱۹۵ می‌باشد؛ و آخرین متغیری که وارد معادله شده است، متغیر کارآمدی با ضریب بتا ۰.۱۴۹ است. متغیرهای مستقل تحقیق توانسته‌اند به مقدار ۰/۶۸ درصد و در سطح قوی رفتار متغیر وابسته امنیت اجتماعی را پیش‌بینی کنند؛ به‌عبارت‌دیگر ۰.۶۸ درصد از تغییرپذیری متغیر احساس امنیت اجتماعی تابع متغیرهای نامبرده است.

References:

- Afrogh, E. (2011). *Social Space and Inequality*, Tarbiat Modares University Press, Tehran. [In Persian]
- Ahmadi, Y., & Esmaili, A. (2010). Measuring women's sense of security based on multidimensional and interdisciplinary factors in the city of Mashhad, *Applied Sociology Quarterly*, 2, <https://doi.org/20.1001.1.20085745.1389.21.2.9.0> [In Persian]
- Akbari, M. (2020). Social Pathology in Iran; Spatial Analysis from the Perspective of Social Geography, *Journal of Geographical Research*, 36, <http://georesearch.ir/article-1-977-en.html> [In Persian]
- Alizadeh, H., Sharifi, A. (2020). Assessing Resilience of Urban Critical Infrastructure Networks: A Case Study of Ahvaz, Iran. *Sustainability*, 12, 3691; <https://doi.org/10.3390/su12093691> [In Persian]
- Amirkafi, M. & Mohammadinezhad, M. (2024), A Study of the Effect of Social Capital on Subjective Well-Being, *Journal of Social development*, 19(73). <https://doi.org/10.22055/qjsd.2024.44310.2849>[In Persian]
- Argyle, M. (2007). *Psychology of Happiness*, translated by Masoud Gohari Anaraki and others, Tehran, *Jihad Daneshgahi Publications*. [In Persian]
- Barkhoda, S. J. (2016). Analytical Study of Joy and Happiness and the Factors Affecting It and the Effect of the Most Important Factors Among School Teachers (Case Study: Elementary Schools in Marivan County), *New Research in Management and Accounting*, 2(4), <https://doi.org/10.52547/ieepj.4.2.191> [In Persian]
- Bartram, D. (2011). *Elements of a Sociological Contribution to Happiness Studies: Social Context, Unintended Consequences, and Discourses*, Department of Sociology University of Leicester.
- Basharieh, H. (2005). *Political Sociology*, Tehran, Ney Publications. [In Persian]
- Chalabi, M. (2004). *Conceptual framework for surveying Iranian values and attitudes*, Tehran, National Plans Publications. [In Persian]
- Daghaghleh, A., & Kalhor, S. (2010). Urban injuries in Tehran: vandalism, runaway girls, female-headed households and begging. *Tehran: Sociologists.(In Persian)*. [In Persian]
- Darvishi, F., Mohseni, R., & Mohajeri, A. (2021). Investigating the relationship between the social development and the sense of social security (Case study: Tehran City). *Journal: Quarterly of Order & Security Guards*, 3 (55), 223-248. <https://www.sid.ir/paper/952704/en> [In Persian]
- Deputy of Planning and Human Capital Development of Ahvaz Municipality (2015). *Statistical Yearbook*.
- Diener, E., & Seligman, M. E. P. (2002). Very Happy People. *Psychological Science*, 13(1), 81-84. <https://doi.org/10.1111/1467-9280.00415>
- Eysenck, M. W. (2006), *Psychology of Happiness*, translated by Mehrdad Firouzbakht and Khashayar Beigi, Tehran: Badr Publications. [In Persian]

- Gohary, S. (2008). Ensuring Urban Security through Urban Planning Policies, Faculty of Urban Planning, University of Tehran. **[In Persian]**
- Golkar, K. (2000). Components of Urban Design Quality, Soffeh Publication, 90, 38-65. **[In Persian]**
- Kaheh, A. (2005). Collection of Papers of the Social Security Conference, Tehran, Golpooneh Publications. **[In Persian]**
- Khushfar, G. R., Mohammadi, A., Mohammadzadeh, F., Mohammadi, R. & Akbarzade, F. (2015). Social security and social health (Case study of youth in Ghaen city). *Journal of Iranian Social Studies*, 9(1), 71-102. <https://doi.org/20.1001.1.20083653.1394.9.1.4.7> **[In Persian]**
- Kiani, A., Salari Sardari, F., Beiranvandzadeh, M., Darvishi, H. (2013). Analysis and Prioritization of Environmental Security Strategies for Spaces in Zabol City, *Geographical Studies of Dry Areas*, 13, 107-126. https://jargs.hsu.ac.ir/article_161342.html?lang=en **[In Persian]**
- Lopez, S.J (2009). Encyclopedia of positive psychology, Wiley-Blackwell Publication
- Costanza R. (2008). An integrative approach to quality of life measurement, research, and policy. *S.A.P.I.EN.S*, 1, 16-21.
- Maleki, S., Hashemi Gh., Farkhondeh & Yousefvand, J. (2025). Investigating the Condition and Methods of Regeneration the Historical Context of the City of Masjid Suleiman by Mathematical Models (Case Study: Tembi Market), *Geography and Regional Future Studies*, 2 (8), 1-14, <https://doi.org/10.30466/grfs.2025.55558.1070> **[In Persian]**
- Maleki, S., Hassani, Z., & Khoshnoud M., P. (2024). Future studies on regeneration of the inefficient textures in urban areas (Case study: Fardis City, Alborz Province), *Geography and Regional Future Studies*, 2 (3), 110-124 <https://doi.org/10.30466/grfs.2024.55772.1075> **[In Persian]**
- Maleki, S & Moradi, H. (2015). Assessing the social security of metropolises under climate change conditions using a system dynamics model (case study: Ahvaz metropolis). *Urban Social Geography*, 1 (12), 126-145. <https://doi.org/10.22103/JUSG.2023.2108> **[In Persian]**
- Mehdizadeh, Sh & Zare, F. (2013). Studying the level of religiosity and its role in youth happiness, *Quarterly Journal of Social Studies and Research in Iran*, 2(3) 413-438. <https://doi.org/10.22059/jjsr.2013.51659> **[In Persian]**
- Mohammadi Dehcheshmeh, M. & Alizadeh, H. (2018). Evaluation of Urban Security Components Based on a Structuralist Approach Case Study: Urmia City, *Quarterly Journal of Geographic Information*, 2(104) <https://doi.org/10.22131/sepehr.2018.30524> **[In Persian]**
- Moller, B. (2003). National, Societal and Human Security Discussion – case study of the Israel Palestine conflict, In book: Security and Environment in the Mediterranean, https://doi.org/10.1007/978-3-642-55854-2_16
- Moradi, H. & Maleki, S. (2015). Socio-economic consequences of climate change in urban spaces using a system dynamics model (case study: Ahvaz metropolis), *Journal of Urban Space and Social Life*, 4(12), 123-95. <https://doi.org/10.22034/jprd.2024.62937.1116> **[In Persian]**
- Moradi, H., Maleki, S. & Amanpour, S. (2015). Conceptual framework for measuring and evaluating urban water security (case study: Ahvaz metropolis). *Environmental Sciences Quarterly*, 4 (22), 226-209. <https://doi.org/10.48308/envs.2023.1317> **[In Persian]**
- Mousavi, M., Bayramzadeh, N., Omidvarfar, S. and Kamel Nia, R. (2021). Assessing the levels of livability in informal settlements (Case study: Falahat neighborhood, Urmia city). *Journal of Urban Social Geography*, 8(2), 222-203. https://juscg.uk.ac.ir/article_3146_en.html **[In Persian]**
- Mousavi, M., Jafarpour Ghalehtemouri, K. & Bayramzadeh, N. Assessing social infrastructure in border areas from a city prosperity perspective: a case study of border townships in West Azarbaijan Province, Iran. *Discov Cities* 2, 13 (2025). <https://doi.org/10.1007/s44327-025-00057-3>
- Nouri Hekmat, S. (2013). Strategies for Promoting Social Vitality and the Role of Institutions in Kerman Province, Kerman University of Medical Sciences. **[In Persian]**
- Pourreza, A. (2006). Urban Sociology, Samt Publications. **[In Persian]**
- Rabbani, R. (2010). Urban Sociology, Isfahan University Press. **[In Persian]**
- Rabbani, R., Karimizadeh, S., Nazari, J., & Rezaei, A. (2009). Explaining Social Joy Among Ethnic Groups and Its Relationship with Collective Identity (Case Study of Azeri, Kurdish and Lor Ethnic Groups), *Sociological Studies*, No. 4. <https://sanad.iau.ir/en/Article/957823> **[In Persian]**
- Saidy, A. N. & Gandomgar, A. (1400). Investigation of climate change in Ahvaz in relation to Regional development and urban planning. *New Perspectives in Human Geography*, 13(2), 151-156. <https://www.magiran.com/p2248206> **[In Persian]**
- Sedigh Sarvestani, R. (2006). Articles of the Conference on the Development of Public Security, Tehran, Security Deputy of the Ministry of Interior.
- Shoari, F., Rezaei, A. A., Zokaei, M. S., Ekhlesi, E. & Ghayyumi, A. A. (2022). A study of social and cultural contexts of social vitality in urban life. *Political Sociology of Iran*, 5(7), 703-736. <https://doi.org/10.30510/psi.2022.311403.251> **[In Persian]**
- Sigheli, Habibollah. (2005). The Effect of Laughter on Physical and Mental Health, Etemad Newspaper. **[In Persian]**
- Taghvaei, A. A. & Marouf, S. (2012), The impact of urban spaces on improving the quality of the environment with an emphasis on the role of mosques, Selected Papers of the International Conferences in Tehran. **[In Persian]**
- Taghvaei, A. A., Marouf, S., Pahlavan, S. (2012). Evaluation of the impact of urban environment quality on social relations of citizens, Case study: Abkouh neighborhood of Mashhad city, *Naghsh Jahan/* Volume 3(1), 43-54. <https://sid.ir/paper/249073/en> **[In Persian]**

Teymori, A. & Asgari Zamani, A. (2016). The Assessment of Urban Environment Quality of Physical-Spatial Dimensions in the Middle Texture of Middle-Sized Cities (Case Study: Zanzan City), *Journal of Regional Planning*, 5(20), 163-176. magiran.com/p1499651 [In Persian]

COPYRIGHTS

© Authors retain the copyright and full publishing rights. This is an open access article under the CC BY-NC license:

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

Publisher: Urmia University.

A critical reading of the epistemology of mainstream futures studies

Ali Karami ¹, Omid Voghofi ² and Ebrahim Hajiani ³

1- PhD student, Department of Futures Studies, Imam Hossein University, Tehran, Iran

2- Assistant Professor, Department of Futures Studies, Imam Hossein University, Tehran, Iran

3- Associate Professor, Ministry of Science, Research and Technology, Tehran, Iran

ARTICLE INFO

Article type:

Research Article

Received:

2025/05/10

Accepted:

2025/12/16

pp:

39- 60

Keywords:

Futures studies;
Epistemology;
Critical reading;
Foundations.

ABSTRACT

In the field of modern futures studies, one of the most significant challenges is the absence of transparent, well-justified frameworks for substantiating claims about the future. Many current approaches define their methodological assumptions and epistemic resources in ways that do not fully clarify the theoretical foundations or cognitive limits of scenario generation and analysis. Within these paradigms, it remains unclear which criteria should be used to validate future visions and how to assess the epistemic strength of competing claims. This study, therefore, employs a critical reading to identify the multiple dimensions of the “epistemic problem” in modern futures studies and, by examining the gaps and contradictions in existing paradigms, proposes a more precise framework for justifying epistemic claims in this domain. The present research is qualitative and adopts an interdisciplinary approach to examine and critique the epistemic foundations of futures studies. Data were collected through documentary and library research, and qualitative content analysis was used to identify key concepts, patterns, and relationships within the texts under review. After analyzing how the four main paradigms—positivism, interpretivism, critical theory, and mixed methods—address the seven core epistemological issues (definition of knowledge; possibility of knowledge; sources and means of knowledge; types and categories of knowledge; concepts and representations; cognitive certainties and their varieties; and truth and criteria of truth), detailed criticisms of each paradigm are presented. Finally, having synthesized these discussions, Islamic epistemology is proposed as the most suitable alternative framework.

Citation: Karami, A., Voghofi, O., & Hajiani, E. (2026). A critical reading of the epistemology of mainstream futures studies. *Geography and Regional Future Studies*, 4(1), 39-60.

© Authors retain the copyright and full publishing rights. **Publisher:** Urmia University.

DOI: <https://doi.org/10.30466/grfs.2025.56184.1119>

DOR: <https://dorl.net/dor/20.1001.1.2981118.1405.4.1.3.8>

Extended Abstract

Introduction

The study of knowledge—its nature, sources, and limits—has long been a central concern for both Western and Islamic philosophical traditions. Divergent assumptions about what constitutes valid knowledge have given rise to distinct epistemological paradigms, each with its own strengths and blind spots. In modern futures studies, four dominant schools of thought have emerged: positivism, interpretivism, critical theory, and integral theory. Positivism emphasizes empirical measurement and linear causality; interpretivism foregrounds meaning-making and cultural narratives; critical theory exposes power relations that shape our anticipations; and integral theory seeks to synthesize multiple dimensions of experience in a single framework. Despite their contributions, each paradigm struggles to fully account for the complex, value-laden, and often uncertain nature of how societies envision and plan for their futures. Recognizing these limitations, this research undertakes a critical, interdisciplinary qualitative investigation of the epistemological foundations underpinning futures studies. Our aim is to map the way each paradigm addresses seven core epistemological questions—definition of knowledge, possibility of knowledge, sources and methods, types of knowledge, concepts and representations, justification and its forms, and the nature and criterion of truth—and to identify the gaps that remain. In light of these findings, we then assess the promise of an Islamic epistemological model—one grounded in the integration of revelation, reason, sensory experience, and inner intuition—as a more holistic alternative for guiding futures research.

Methodology

This study employs a qualitative, interdisciplinary design centered on documentary and library research. We systematically collected and reviewed primary and secondary sources spanning classical Western epistemology (from Plato and Descartes to Popper and Kuhn), contemporary futures-studies literature (positivist forecasting methods, causal layered analysis, participatory scenarios, Agenda 21 critiques, and AQAL

integral theory), and key works in Islamic philosophy (Avicenna, Suhrawardi, Mulla Sadra, Allameh Tabataba'i, and Ayatollah Javadi-Amoli). To analyze these texts, we applied a qualitative content-analysis protocol, coding for recurring concepts, argumentative patterns, and relational linkages among epistemological positions. We then conducted a comparative analysis, aligning each paradigm's responses to the seven epistemological issues and cataloguing the critiques levied against them. To ensure rigor and credibility, we triangulated our findings across multiple authors and traditions, and solicited peer feedback from experts in both futures studies and Islamic philosophy.

Results and discussion

Our analysis reveals that each paradigm offers distinct insights but also shares critical vulnerabilities:

1. Positivism frames knowledge as empirically verifiable and logically reconcilable, enabling clear forecasting models (time-series analysis, econometric simulation). Yet it reduces complex social phenomena to quantitative variables, overlooks tacit knowledge and value commitments, and treats uncertainty as a stochastic error rather than a fundamental feature (Carnap 1934; Popper 1934).
2. Interpretivism illuminates how meaning is co-constructed through language, narrative, and cultural context, enriching scenario design by surfacing hidden assumptions and collective imaginaries (Gadamer 1975; Inayatullah 1998). However, it often lacks consistent criteria for validity, struggles with reproducibility, and can fall prey to researcher bias and parochial sampling (Lincoln & Guba 1985; Schwandt 2007).
3. Critical Theory exposes how power, ideology, and social structures shape which futures are imagined and pursued, and whose voices are marginalized (Foucault 1972; Boonmavichit & Boossabong 2022). Yet its normative stance can slide into relativism, forgoing empirical grounding and predictive capacity, and sometimes alienates stakeholders who demand quantifiable evidence for policy decisions.

4. Integral Theory aspires to integrate the inner and outer, individual and collective dimensions of knowing (Wilber 2005; Hines & Slaughter 2007). By mapping four “quadrants” of experience and development levels, it encourages multi-method scenarios and inter-validated insights. Despite its breadth, it suffers from conceptual complexity, a steep learning curve, and a lack of standardized metrics for cross-quadrant validation.

Across all four paradigms, we find persistent challenges in addressing seven epistemological dimensions in futures studies:

- Definition of Knowledge:** Ranges from justified true belief (positivism) to contextualized meaning-making (interpretivism) to transformative consciousness (integral).

- Possibility of Knowledge:** Varies from confidence in linear causality to suspicion of grand narratives to affirmation of multiple co-existing truths.

- Sources and Methods:** Spans empirical observation and statistical inference, hermeneutic dialogue and narrative analysis, critical discourse and participatory action, and self-reflective introspection.

- Types of Knowledge:** Includes analytic/empirical, tacit/narrative, emancipatory/counter-knowledge, and holistic/systemic/spiritual.

- Concepts and Representations:** Eg. “scenario,” “trend,” “myth,” or “quadrant” are defined unevenly and sometimes clash across paradigms.

- Justification and Its Forms:** From falsifiability and repeatability to credibility and dependability to critical validity and emancipatory verification to cross-quadrant coherence and systemic efficacy.

- Truth and Its Criterion:** Ranges from correspondence with reality to meaningful coherence among stakeholders to fidelity to power critique to integral mutual validation.

These findings underscore the need for a richer epistemological framework that can draw on the strengths of each paradigm while mitigating its blind spots.

Conclusion

The critical review of positivist, interpretivist, critical, and integral epistemologies in futures studies demonstrates that no single approach fully captures the complexity, uncertainty, and value-laden nature of knowledge about the future. Positivism offers clarity and replicability but neglects tacit, normative, and emergent dimensions. Interpretivism reveals deep cultural meanings but can lack methodological consistency. Critical theory surfaces power dynamics but may sacrifice empirical grounding; integral theory aspires to comprehensive synthesis but faces practical barriers in operationalization. In response, this study proposes an Islamic epistemological model—rooted in revelation, reason, sensory observation, and inner intuition—as a desirable alternative for futures research. By integrating divine guidance (wahy), rational demonstration (‘aql), empirical investigation (hiss), and spiritual insight (kashf), the Islamic paradigm promises a context-sensitive, ethically grounded, and methodologically pluralistic foundation. This framework can accommodate quantitative projections, qualitative narratives, critical awareness of power, and holistic coherence among multiple ways of knowing. Future work should focus on developing concrete methodologies and protocols—such as hybrid scenario workshops, cross-validation metrics, and participatory intuitions—to translate this Islamic epistemological vision into usable tools for policy-makers, planners, and communities seeking to navigate an increasingly complex and uncertain world.

Declarations

Funding: There is no funding support.

Authors’ Contribution: The authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approved the content of the manuscript and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest: The authors declared no conflict of interest.

Acknowledgments: We are grateful to all the scientific consultants of this paper.

خوانشی انتقادی بر معرفت‌شناسی آینده‌پژوهی رایج

علی کرمی^۱، امید وقوفی^۲، ابراهیم حاجبانی^۳

- ۱- دانشجوی دکتری، گروه آینده‌پژوهی، دانشکده و پژوهشکده حضرت ولی عصر (عج)، دانشگاه جامع امام حسین (ع)، تهران، ایران
- ۲- استادیار، گروه آینده‌پژوهی، دانشکده و پژوهشکده حضرت ولی عصر (عج)، دانشگاه جامع امام حسین (ع)، تهران، ایران
- ۳- دانشیار وزارت علوم، تحقیقات و فناوری، تهران، ایران

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

دریافت:

۱۴۰۴/۰۲/۲۰

پذیرش:

۱۴۰۴/۰۹/۲۵

صص:

۳۹-۶۰

واژگان کلیدی:

آینده‌پژوهی،

معرفت‌شناسی،

خوانش انتقادی،

مبانی.

چکیده

در حوزه آینده‌پژوهی مدرن، یکی از مهم‌ترین چالش‌ها، فقدان چارچوب‌های شفاف و موجه برای توجیه ادعاها درباره آینده است. بسیاری از رویکردهای کنونی، پیش‌فرض‌های روش‌شناختی و منابع معرفتی خود را به‌گونه‌ای تعیین می‌کنند که هنوز به‌طور کامل مبانی نظری و حدود شناختی تولید و تحلیل سناریوها را توضیح نداده‌اند. در این پارادایم‌ها هنوز مشخص نیست که چه معیارهایی برای اعتبارسنجی چشم‌اندازهای آینده وجود دارد و چگونه می‌توان ادعاهای مختلف را از حیث قوت معرفت‌شناختی سنجید. این پژوهش در پی آن است تا از طریق خوانشی انتقادی، ابعاد مختلف «مسئله معرفت‌شناختی» در آینده‌پژوهی مدرن را شناسایی کرده و با بررسی خلأها و تضادهای پارادایم‌های موجود، چارچوبی دقیق‌تر برای توجیه ادعاهای معرفتی در این حوزه ارائه نماید. پژوهش حاضر از نوع کیفی و با بهره‌گیری از رویکرد میان‌رشته‌ای، به بررسی و نقد مبانی معرفت‌شناختی آینده‌پژوهی می‌پردازد. برای گردآوری داده‌ها، از مطالعه اسنادی و کتابخانه‌ای بهره گرفته شده و در تحلیل داده‌ها، از تحلیل محتوای کیفی برای شناسایی مفاهیم کلیدی، الگوها و روابط میان آن‌ها در متون موردبررسی استفاده شده است. در نهایت بعد از بررسی پاسخ‌های چهار پارادایم اصلی یعنی اثبات‌گرایی، تفسیرگرایی، انتقادی و تلفیقی به مسائل هفت‌گانه معرفت‌شناسی (تعریف معرفت، امکان معرفت، منابع و راه‌های معرفت، گونه‌ها و اقسام معرفت، مفاهیم و تصورات، تصدیقات علم حصولی و انواع آن، صدق و معیار صدق)، انتقادات طرح‌شده به هرکدام از پارادایم‌ها به تفصیل بیان شد. در نهایت نیز بعد از جمع‌بندی مباحث، معرفت‌شناسی اسلامی به‌عنوان بدیل مطلوب این مهم پیشنهاد می‌گردد.

استناد: کرمی، علی؛ وقوفی، امید؛ و حاجبانی، ابراهیم. (۱۴۰۵). خوانشی انتقادی بر معرفت‌شناسی آینده‌پژوهی رایج. *جغرافیا و آینده پژوهی منطقه‌ای*، ۴(۱)، ۳۹-۶۰.

ناشر: دانشگاه ارومیه.

© نویسندگان حق چاپ و حقوق کامل نشر را حفظ می‌کنند.

DOI: <https://doi.org/10.30466/grfs.2025.56184.1119>

DOR: <https://dorl.net/dor/20.1001.1.2981118.1405.4.1.3.8>

مقدمه

در روزگار معاصر، آینده‌پژوهی به‌عنوان زمینه‌ای میان‌رشته‌ای شکل گرفته است که با ترکیب روش‌های کمی و کیفی و بهره‌گیری از ابزارهایی مانند سناریوسازی و شبیه‌سازی سیستم‌ها، تلاش دارد چشم‌اندازهای ممکن، محتمل و مطلوب آینده را برای تصمیم‌سازان و سیاست‌گذاران ترسیم کند. این رشته، به‌ویژه در مواجهه با پیچیدگی‌های ساختاری و عدم قطعیت‌های بنیادین، نیازمند درکی دقیق از مبانی معرفت‌شناختی است؛ چرا که اعتبار و کاربردپذیری پیش‌بینی‌ها به نحوه تولید و توجیه دانش بستگی دارد (Aligica, 2003).

در سنت اثبات‌گرایی، معرفت‌شناسی آینده‌پژوهی بر واقع‌گرایی علمی و علیت خطی استوار است؛ بدین معنا که دانش تولیدشده از طریق داده‌های تجربی و مدل‌های آماری عینی و بی‌طرف توصیف می‌شود و روابط علی گذشته تا آینده را می‌توان بر مبنای قالب‌های «اگر X، آن‌گاه Y» تعمیم داد (Bell, 2006). با این حال، این رویکرد در مواجهه با رویدادهای کم‌یاب و تأثیرگذار، معروف به «قوی سیاه»، دچار چالش می‌شود، زیرا ابزارهای خطی آماری قادر به پیش‌بینی چنین رخدادهایی نیستند. (Taleb, 2007) همچنین بررسی‌های تجربی نشان داده‌اند که بسیاری از نظام‌های اجتماعی-اقتصادی و بوم‌شناختی دارای رفتارهای آشوب‌وار و غیرخطی‌اند و حساسیت بالایی نسبت به شرایط اولیه دارند، به‌گونه‌ای که مدل‌های خطی میانگین روندها را پیش‌بینی می‌کنند و از تغییرات ریز و تأثیرگذار غفلت می‌نمایند (Cenci et al., 2019- Mousavi et al., 2024).

در مقابل، معرفت‌شناسی تفسیری، با تأکید بر معناپردازی و روایت‌های فرهنگی، استدلال می‌کند که دانش آینده‌پژوهانه باید لایه‌های مختلف واقعیت—از سطوح سطحی روایت‌ها تا ساختارهای اجتماعی و اسطوره‌ها—را در تحلیل خود لحاظ کند. روش «تحلیل لایه‌ای علی» نمونه‌ای برجسته از این رویکرد است که چهار لایه لیتانی، ساختاری، گفتمانی و اسطوره‌ای را هم‌زمان مدنظر قرار می‌دهد. (Inayatullah, 1998). اگرچه این رویکرد غنای کیفی فرآیند آینده‌پژوهی را افزایش می‌دهد و به شناسایی ارزش‌ها و باورهای پنهان در جوامع کمک می‌کند؛ اما در غیاب معیارهای عینی سنجش و بازتولید نتایج، با انتقادهایی درباره سوگیری‌های ذی‌نفع‌پژوهشگر و ناپایداری روش‌شناختی مواجه شده است (Saunders et al., 2016)، از سویی دیگر در پارادایم‌های جدیدتر، رویکرد اجتماعی به معرفت‌شناسی آینده‌پژوهی، تولید دانش را امری جمعی و شبکه‌ای می‌داند و بر مشارکت جامعه هم‌تا گسترش یافته تأکید می‌کند؛ بر این اساس کارگاه‌های مشارکتی، میزگردها و تحلیل‌های شبکه‌ای ذی‌نفعان از ارکان اصلی فرایند پژوهش به‌شمار می‌آیند (Chermack, 2002). اگرچه چنین نگرشی موجب افزایش اعتبار و کاربردپذیری نتایج می‌شود؛ اما در عمل با چالش‌های پیچیدگی سازمانی و تعارض منافع گروه‌های مختلف روبه‌رو بوده و منجر به پراکندگی دیدگاه‌ها و دشواری در دستیابی به اجماع می‌گردد (Chaparak, 2023- Mousavi et al., 2025).

در دیگر پارادایم غالب یعنی معرفت‌شناسی انتقادی، مناسبات قدرت و نقش ارزش‌ها در تولید دانش آینده‌پژوهانه را برجسته می‌سازد و نشان می‌دهد که هیچ پیش‌بینی علمی‌ای نمی‌تواند ادعای بی‌طرفی مطلق داشته باشد (Aligica, 2003) با این حال، موضع‌گیری انتقادی افراطی گاه به دوری از اصول تجربی و کمی می‌انجامد و اعتبار علمی پژوهش را با چالش مواجه می‌سازد (Boonmavichit & Boossabong, 2022). برای پاسخ به این انتقادات و ظرفیت‌های محدود هر رویکرد، در پارادایم تلفیقی پیشنهاد می‌شود که چهار قلمرو کمی، کیفی، درون‌نگر و برون‌نگر را به‌صورت هم‌زمان در تحلیل‌های آینده بگنجانند (Wilber, 2000). اگرچه این چارچوب چشم‌اندازی فراگیر ارائه می‌دهد، پیچیدگی مفهومی و دشواری در ابزارسازی و تسلط پژوهشگران بر زبان هر قلمرو مانع از کاربرد گسترده آن شده است (Saunders et al., 2016- Mousavi et al., 2024).

بر این اساس، مسئله پژوهش با اذعان بر این مهم که پارادایم‌های غالب در علوم اجتماعی به‌واسطه گذشته محور بودن پاسخ‌هایی متفاوت به سؤالات آینده محور دارند، این است که آینده‌پژوهی مبتنی بر پارادایم‌های غالب مختلف، چه پاسخ‌هایی به پرسش‌های اساسی معرفت‌شناسی در مبانی علوم می‌دهد تا از طریق آن بتوان معرفت‌شناسی مضاف هر کدام از پارادایم‌ها را مورد خوانش انتقادی قرار دهد و با ترسیم مبانی معرفت‌شناسانه پارادایم‌های غالب، تلاش می‌کند تا در جهت بنیان‌گذاری معرفت‌شناسی مطلوب برای آینده‌پژوهی بومی گامی مثمر بردارد.

¹ Black Swan

² Causal Layered Analysis

³ Extended peer communities

پیشینه و مبانی نظری پژوهش

آینده‌پژوهی

آینده‌پژوهی رشته‌ای پژوهشی است که نه تنها به تولید و تحلیل مداوم تصاویر از آینده می‌پردازد—که بدون آن‌ها ادراک و انتخاب ممکن نخواهد بود—بلکه منابع و کاربردهای متنوع این تصاویر را نیز شناسایی و بررسی می‌کند. در این چارچوب، نظام‌های پیش‌بین و فرایندهای فراساختی مرتبط با آن‌ها، هسته اصلی سازوکار «تصور آینده» محسوب می‌شوند؛ چراکه می‌کوشند به شکلی فرارشته‌ای امکان درک «نبود گذشته» و «نبود حال» را در ادراک انسان فراهم آورند تا بتوان آینده‌هایی را که هنوز پدید نیامده‌اند، به صورتی نوین و واجد «تفاوت» مجسم کرد. این تعریف بر اهمیت هم‌زمانی تولید «تصویر آینده» و بررسی «نظام‌ها و فرایندهای پیش‌بینی» تأکید می‌کند و آینده‌پژوهی را به عنوان یک حوزه پژوهشی می‌داند که برای «توسعه ظرفیت‌های فراساختی تصویری» و بهبود «شرایط تغییر» فعالیت می‌کند. (Miller, 2024)

در تعریفی دیگر، آینده‌پژوهی به مثابه یک حوزه علمی میان‌رشته‌ای تعریف می‌شود که با تلفیق روش‌های کیفی و کمی، به کاوش، تصویرسازی و در نهایت شکل‌دهی به آینده‌های محتمل، امکان‌پذیر و مطلوب می‌پردازد. این حوزه از پژوهشگران می‌خواهد با بهره‌گیری از تحلیل روندها، شناسایی نشانه‌های ضعیف، سناریوسازی و پردازش داده‌های کلان، تنوع چشم‌اندازهای آینده را آشکار کنند تا تصمیم‌گیرندگان و سیاست‌گذاران بتوانند راهبردهای منعطفی را برای مواجهه با عدم قطعیت‌های پیش‌رو تدوین نمایند. (Esmailzadeh, 2024)

تعریفی دیگر آینده‌پژوهی را دانشی می‌داند در حیطه واقعیت‌های انسانی و اجتماعی که هدف آن تدوین تجویزهایی است که عمل به آن‌ها تحقق مطلوب‌ترین آینده ممکن را نوید می‌دهد؛ به عبارت دیگر، آینده‌پژوهی، پژوهشی است با هدف مدیریت و سیاست‌گذاری سیستم‌های اجتماعی—تکنیکی برای تحقق مطلوب‌ترین آینده ممکن. (Taghavi & Mohaqeq, 2021) از این رو، آینده‌پژوهی در صدد است تا منابع، الگوها و دلایل تغییر یا ثبات یک مسئله به منظور توسعه آینده‌نگری و گسترش دامنه دوراندیشی را بررسی کند و انتخاب‌ها و احتمالاً مختلف را در نظر بگیرد؛ به عبارت دیگر آینده‌پژوهی شامل گردآوری داده‌های کمی و کیفی در مورد احتمال، امکان، اولویت و ضرورت تغییر یا تغییرات خاص است که مبتنی بر آمار موجود و احتمالات آینده است. (Hajiani, 2018)

یکی دیگر از راه‌های تعریف علوم، شناخت علم از طریق اهداف آن است. از دیدگاه بل، عمده‌ترین مقاصد و اهداف آینده‌پژوهی عبارت‌اند از: مطالعه آینده‌های ممکن، مطالعه آینده‌های محتمل، مطالعه تصویرهای گذشته آینده و دلایل و پیامدهای آن، مطالعه بنیان‌های دانشی و یافتن پاسخی درخور برای این پرسش که در چه حالتی می‌توان به آینده واقف شد، بنیان‌های اخلاقی آینده‌پژوهی و بررسی جایگاه و اهمیت ارزش‌ها در آینده‌اندیشی، فراهم‌سازی بستر و بنیانی برای تفسیر و تحلیل گذشته و حال یا سازگاری با زمان حال، امتزاج دانش‌ها و ارزش‌ها به منظور طراحی رفتار و اقدام اجتماعی، افزایش مشارکت‌های مردمی در تصویرسازی و طراحی آینده و در نهایت ابلاغ و پشتیبانی از تصویرهای آینده. (Bell, 2002: 75)

معرفت‌شناسی

در حوزه معرفت‌شناسی، فیلسوفان غربی و مسلمان با رویکردهای مختلفی به تبیین ماهیت، منابع و حدود معرفت پرداخته‌اند. در این میان، تفاوت‌های اساسی در تعریف و تبیین معرفت مشاهده می‌شود که نمایانگر تمایزات بنیادین در سنت‌های فلسفی آن‌هاست. در سنت فلسفی غربی، افلاطون، معرفت یا «پسیستمه» به عنوان شناختی عمیق و یقینی از واقعیت‌های ابدی و تغییرناپذیر تعریف می‌شود. او در دیالوگ «تئایتتوس» به بررسی ماهیت معرفت پرداخته و آن را به عنوان «باور صادق موجه» معرفی می‌کند. (Fine, 2003) این تعریف، که به «تعریف سه‌گانه» یا (JTB) معروف است، به سه شرط اساسی اشاره دارد؛ صادق یعنی باور باید با واقعیت منطبق باشد؛ باور یعنی فرد باید به آن باور داشته باشد؛ موجه بودن یعنی باور باید بر اساس دلایل یا شواهد معتبر استوار باشد. (Plato, 1997)

با پوزیتیویسم در اواخر قرن نوزدهم، تغییرات عمده‌ای در معرفت‌شناسی علوم اجتماعی رخ داد. آگوست کنت به عنوان بنیان‌گذار پوزیتیویسم، روش‌های تجربی و مشاهده‌پذیری پدیده‌ها را محور دانش قرار داد و معتقد بود که تنها می‌توان به «واقعیات بیرونی» دست یافت. در همین

¹ Anticipatory Systems

² pluri-epistemic

³ Anticipatory Systems and Processes

⁴ Justified True Belief

⁵ Truth

⁶ Belief

⁷ Justification

دوره، امیل دورکیم در جامعه‌شناسی نیز بر اهمیت روش‌های عینی و کمی در تحلیل پدیده‌های اجتماعی تأکید کرد و زمینه‌ساز تحول در روش‌های علمی در این حوزه شد. (Crotty, 1998) در پست‌پوزیتیویسم و انتقادهای میانه قرن بیستم، تحولاتی رخ داد که موجب تغییراتی در نگاه به علم و معرفت‌شناسی اجتماعی شد. کارل پوپر در کتاب «فقر استوریسیسم» به انتقاد از امکان تدوین «قوانین کلی» در علوم اجتماعی پرداخت و پیشنهاد داد که پیش‌بینی‌های کلان در تاریخ غیرممکن است (Popper, 1957). همچنین، توماس کوهن با معرفی مفهوم «پارادایم» و تحول پارادایم‌ها، نشان داد که دانش علمی در بستر اجتماعی و تاریخی تولید و تغییر می‌یابد (Kuhn, 1962).

در دهه‌های ۱۹۷۰ تا ۱۹۹۰، با گسترش پارادایم‌های کیفی و رویکردهای طبیعت‌گرایانه، انتقادات به پوزیتیویسم شدت گرفت. گوبا و لینکلن با معرفی «پرسشگری طبیعت‌گرا»، به درک کنشگر و قابلیت اعتماد تحقیقات کیفی تأکید کردند (Guba & Lincoln, 1981) و در دهه ۱۹۹۰، لینکلن، لینگهام و گوبا به «تعارض‌ها و همگرایی‌های پارادایمی» پرداختند و رقابت و تنوع میان رویکردهای کیفی و پوزیتیویستی را تبیین کردند (Lincoln et al., 2018).

در دهه ۱۹۹۰ تا ۲۰۰۰، ظهور رویکردهای انتقادی و اجتماعی‌شناختی نیز مشاهده شد. هابرماس با نظریه «کنش ارتباطی»، تولید دانش را امری ارتباطی دانست که تنها از طریق کنش‌های میان‌افزادی تحقق می‌یابد (Habermas, 2023). در همین راستا، روی بشکار رویکرد «رنالیسم انتقادی» را به‌عنوان رویکردی میانه میان پوزیتیویسم و پست‌پوزیتیویسم معرفی کرد و بر وجود سازوکارهای عمیق ساختاری در پدیده‌های اجتماعی تأکید نمود (Bhaskar, 2014). در قرن بیست‌ویکم، با گسترش دیجیتال و تغییرات در تعاملات شبکه‌ای، مفهوم «فرهنگ‌های معرفت‌شناختی» به‌ویژه در نظریه‌های نوین اجتماعی به‌وجود آمد. این روند به تأکید بر تنوع روش‌ها و چشم‌اندازها در تولید دانش دامن زد. همچنین، معرفت‌شناسی اجتماعی که بر نقش نهادها، رسانه‌ها و گروه‌های ذی‌نفع در ساخت و تصدیق دانش تأکید دارد، به یکی از مباحث مهم در علوم اجتماعی تبدیل شد (Goldman, 2010).

در حوزه فلسفه اسلامی، ابن سینا معرفت را به‌عنوان شناخت عقلانی و یقینی از حقایق هستی می‌داند و بر اساس فلسفه مشاء، معرفت را در قالب عقل نظری و عملی می‌بیند که از طریق استدلال و برهان به دست می‌آید (Tabatabaee, 1982). سهروردی بر اساس حکمت اشراق، معرفت را به‌عنوان شناختی از «نور» یا «وجود نورانی» می‌داند که از طریق شهود و کشف داخلی به دست می‌آید و تأکید دارد که معرفت به‌طور مستقیم از درون و از طریق تجارب باطنی ممکن است (Sohravadi, 1191). در نهایت، ملاصدرا با تأسیس فلسفه صدرایی خود، معرفت را به‌عنوان فرآیند تکاملی می‌بیند که از مراحل حس، عقل و در نهایت شهود به حقیقت نهایی می‌رسد و به‌طور خاص بر «عرفان» و «مکاشفه» در مسیر معرفت تأکید دارد (Molla Sadra, 1631).

در اندیشه فلاسفه مسلمان معاصر، معرفت‌شناسی با رویکردهای خاصی تبیین شده است. علامه طباطبایی، با تکیه بر حکمت متعالیه و فلسفه صدرایی، معرفت را به‌عنوان تحقق آگاهی انسان از حقیقت موجودات می‌داند که از طریق عقل، حس و شهود امکان‌پذیر است. وی معتقد است که معرفت حقیقی درک همان «موجود» است که از طریق اندیشه و شهود به دست می‌آید و این درک تنها در صورتی معتبر است که با واقعیت تطابق داشته باشد (Tabatabaee, 1982). آیت‌الله جوادی آملی نیز به معرفت‌شناسی از دیدگاه اسلامی پرداخته و معتقد است که معرفت در اسلام به‌طور کلی باید از «وحی» و «عقل» نشأت بگیرد. وی معرفت را به‌عنوان شناختی می‌بیند که انسان را به حقیقت نزدیک می‌کند و در آن نقش عقل، وحی و شهود در کنار هم به‌طور مؤثری در فرآیند شناخت نقش دارند (Javadi Amoli, 2010).

پیشینه نظری

در این بخش، با بررسی پیشینه ادبیات مسئله، شکاف‌های موجود در دانش فعلی شناسایی می‌شود و زمینه‌ای برای توجیه و توضیح تحقیق جدید فراهم می‌آید. بدین منظور اهم مقالات فارسی‌زبان و انگلیسی‌زبان منتشرشده در منابع علمی به‌اختصار تقدیم می‌گردد.

جدول ۱- پیشینه مسئله در منابع داخلی و خارجی

عنوان مقاله	نویسنده (گان)	سال انتشار	خلاصه یافته‌ها
چگونه باورهای مربوط به آینده را توجیه کنیم - چند ملاحظه معرفت‌شناسانه	ماتیاس سونگ	۲۰۱۵	بررسی امکان توجیه باورهای صادق موجه درباره آینده با تحلیل مفاهیمی مانند درون‌گرایی و برون‌گرایی در معرفت‌شناسی؛ نتیجه‌گیری به نفع رویکرد درون‌گرایانه و بنیادگرایی معرفتی برای توجیه باورهای آینده‌محور.
تکامل آینده با یادگیری از آینده (هنگام پدیدار شدن)؟ به‌سوی یک معرفت‌شناسی تغییر	مارکوس اف. پوشل و توماس فوندنايدر	۲۰۱۴	معرفی مفهوم "یادگیری از آینده در حال ظهور" و بررسی چگونگی تحول آینده از طریق نوآوری و خلق دانش؛ ارائه چارچوبی برای نظریه تغییر مبتنی بر یادگیری دوحلقه‌ای و نوآوری نوظهور.

عنوان مقاله	نویسنده (گان)	سال انتشار	خلاصه یافته‌ها
سواد آینده‌پژوهی و تنوع آینده	آسترید سی. مانگنوس و یورن اومین و یوست م. وروفورت و مارتن آ. حاجر	۲۰۲۱	بررسی سواد آینده و تنوع رویکردهای مختلف به آینده؛ تأکید بر لزوم بازاندیشی در تعاملات با آینده و درک عمیق‌تر از پیچیدگی‌ها و تنوع‌های موجود.
چه می‌توانیم درباره آینده بدانیم؟ معرفت‌شناسی و اعتبار ادعاها درباره جهان پیش رو	آ. کلاردی	۲۰۲۲	بررسی ماهیت دانش در مطالعات آینده‌پژوهی؛ تأکید بر اینکه محصولات این مطالعات بیشتر به صورت گزاره‌های شرطی، وابسته به شرایط یا تجویزهای هنجاری هستند تا دانش قطعی؛ ارائه شش راهنما برای انجام و گزارش مطالعات آینده.
آینده‌پژوهی: یک معرفت‌شناسی رادیکال در حال تکامل	جنیفر گیلدی	۲۰۱۰	بررسی تحول معرفت‌شناسی در مطالعات آینده‌پژوهی؛ معرفی پنج رویکرد مختلف: پیش‌بینی تجربی، انتقادی-هنجاری، تفسیری فرهنگی، توانمندسازی-فعال‌گرایانه و آینده‌پژوهی یکپارچه؛ تأکید بر استفاده ترکیبی از این رویکردها برای درک بهتر آینده.
واکاوی و بازساخت آینده: معرفت‌شناسی‌های پیش‌بینی، فرهنگی و انتقادی	سهیل عنایت‌الله	۱۹۹۰	بررسی پیش‌فرض‌های معرفت‌شناختی مختلف در برنامه‌ریزی و آینده‌پژوهی؛ تحلیل سه رویکرد پیش‌بینی تجربی، تفسیری فرهنگی و انتقادی پسا‌ساختارگرایانه؛ تأکید بر استفاده مکمل از این رویکردها در برنامه‌ریزی آینده.
به سوی مرحله‌ای جدید در معرفت‌شناسی آینده‌پژوهی: کاوش در معرفت‌شناسی اجتماعی	علی چاپرک	۲۰۲۳	بررسی معرفت‌شناسی اجتماعی در مطالعات آینده‌پژوهی؛ تأکید بر ایجاد جامعه علمی قوی برای دفاع از آینده‌پژوهی به‌عنوان یک علم در چارچوب معرفت‌شناسی اجتماعی؛ اهمیت ساختار اجتماعی و نهادی منابع معرفت‌شناختی برای دانش آینده.
فراتر از پولرالیسم معرفت‌شناختی: به سوی چشم‌اندازی یکپارچه از آینده	دنيس مورگان	۲۰۱۵	بررسی رویکرد آینده‌پژوهی یکپارچه با بهره‌گیری از نظریه جامع کن ویلبر؛ ترکیب دیدگاه‌های مختلف و در نظر گرفتن ابعاد گوناگون (ذهنی، بین‌الذهانی، عینی، بین‌الذهانی) در تحلیل آینده؛ تأکید بر درک جامع‌تر از آینده.
معرفی چارچوبی جدید برای معرفت‌شناسی آینده‌پژوهی: معرفت‌شناسی اجتماعی؛ با تأکید بر نقد و بررسی آراء وندل بل	علی چاپرک، محمدامین قانع‌راد، محمدمهدی ذوالفقارزاده	۱۳۹۸	بررسی چالش‌های موجود در تلاش‌های پیشین در حوزه معرفت‌شناسی آینده‌پژوهی؛ ارائه چارچوبی نوین برای تحلیل معرفت‌شناسی آینده‌پژوهی با بهره‌گیری از نظریه‌های اخیر معرفت‌شناسی اجتماعی، به‌ویژه چرخش اجتماعی؛ نقد و بررسی آراء وندل بل و ارائه پاسخ‌هایی اولیه برای پرسش‌های معرفت‌شناختی در آینده‌پژوهی.
تأملی معرفت‌شناختی بر آینده‌پژوهی	سعید خزایی، علیرضا نصر اصفهانی، امیرحسین رهبر	۱۴۰۲	بررسی آینده‌پژوهی به‌عنوان دانشی فرارشته‌ای و نوپدید؛ تحلیل چالش‌های معرفت‌شناسانه آن؛ بررسی تطابق آینده‌پژوهی با چارچوب رایج در پژوهش‌های علوم اجتماعی؛ مروری بر پارادایم‌های فلسفه علم، به‌ویژه واقع‌گرایی انتقادی و عملگرایی؛ پیشنهاد واقع‌گرایی اسلامی (با مذاق حکمت متعالیه و با واقع‌گرایی علامه طباطبائی) به‌عنوان پارادایم فلسفی مناسب برای آینده‌پژوهان مسلمان.
نقد آینده‌پژوهی در علوم اجتماعی (با تأکید بر ایران)	روح‌الله گلمرادی	۱۴۰۰	نقد آینده‌پژوهی در علوم اجتماعی، به‌ویژه در زمینه ایران؛ بررسی از دو منظر کلی: نقد روش‌شناختی با تأکید بر رئالیسم انتقادی و نقد جامعه‌شناسی مردم‌مدار؛ تحلیل چالش‌های آینده‌پژوهی در ارائه علم معتبر و خدمت به جامعه؛ نتیجه‌گیری به کارایی اندک آینده‌پژوهی در علوم اجتماعی و نقد وابستگی آن به دولت و بازار.
طراحی هرم مبانی معرفت‌شناسانه پارادایم علم اسلامی مستخرج از چارچوب حکمت اسلامی با تأکید بر مبانی استاد مطهری	ابراهیم پور علی	۱۴۰۰	با اعتقاد بر اینکه جوهره حکمت اسلامی ظرفیت آن را دارد که بر اساس عناصر اصلی چهارچوب‌های پارادایم‌های معروف غربی بازطراحی شود، به این نتیجه رسیده‌اند که می‌توان مبانی معرفت‌شناسانه پارادایم علم اسلامی موردنیاز تولید علم انقلاب اسلامی را بر اساس بنیان‌های دستگاه حکمت اسلامی با تأکید بر مبانی اندیشه‌ای اسلام که برگرفته از اندیشه علامه مطهری بوده، معرفی کرد. از این رو نویسندگان، این مهم را در قالب یک هرم معرفتی پنج لایه باز طراحی کردند.
سیمای پارادایمی آینده‌پژوهی: از بازخوانی تا بازنمایی آینده‌های یکپارچه	علی کمبجانی، محمدرحیم عیوضی	۱۳۹۹	در ضمن تبیین مفهوم و منطوق پارادایم، به بازخوانی پارادایم‌های متعارف آینده‌پژوهی که عبارت‌اند از پارادایم‌های اثباتی، تکاملی و انتقادی پرداخته‌اند. نویسندگان بعد از بیان مختصات این سه پارادایم، دست به نگاشت و خوانشی نوین از پارادایم نوظهور این حوزه یعنی آینده‌های یکپارچه زده‌اند. در نهایت به این نتیجه رسیده‌اند که بازخوانی فرآیند تحول و گذار پارادایمی، حکایت از توسعه ظرفیت این علم در پردازش مسائل و تبدیل آینده‌پژوهی به یک حوزه فراطبیعی دارد.

از ماحصل بررسی منابع و ادبیات موجود در محل بحث این نتیجه به دست می‌آید که با توجه به نوظهور بودن رشته آینده‌پژوهی در ایران تاکنون پژوهش‌های مبانی معرفت‌شناسانه آینده‌پژوهی را مبتنی بر پارادایم‌های غالب در علوم انسانی به صورت جامع مورد نقد و بررسی قرار نداده است و از این رو پژوهش حاضر تلاش آن را دارد تا بتواند به زبانی ساده این مهم را محقق نماید.

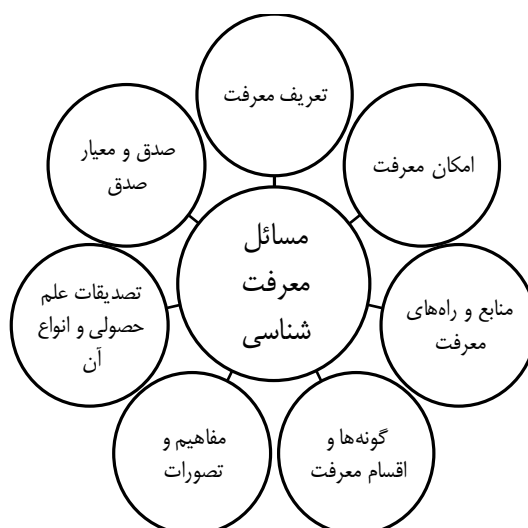
مواد و روش پژوهش

رویکرد پژوهش حاضر از نوع کیفی می‌باشد که با بهره‌گیری از رویکرد میان‌رشته‌ای، به بررسی و نقد مبانی معرفت‌شناختی آینده‌پژوهی می‌پردازد. برای گردآوری داده‌ها، از مطالعه اسنادی و کتابخانه‌ای بهره گرفته شده است. این شامل بررسی منابع علمی، مقالات، کتاب‌ها و اسناد مرتبط با معرفت‌شناسی و آینده‌پژوهی است. همچنین، تحلیل متون تخصصی و آثار نظریه‌پردازان برجسته در حوزه‌های معرفت‌شناسی و آینده‌پژوهی مورد توجه قرار گرفته است. در تحلیل داده‌ها، از تحلیل محتوای کیفی برای شناسایی مفاهیم کلیدی، الگوها و روابط میان آن‌ها در متون مورد بررسی استفاده شده است. همچنین، تحلیل تطبیقی به منظور مقایسه و تطبیق رویکردهای مختلف معرفت‌شناسی در زمینه آینده‌پژوهی به کار گرفته شده است. در این پژوهش از تحلیل محتوای کیفی به شیوه نظریه‌محور استفاده شد؛ به این معنا که پس از مطالعه نظام‌مند منابع کتابخانه‌ای، مفاهیم و تم‌های کلیدی معرفت‌شناختی بدون کدگذاری رسمی استخراج شده و سپس از طریق تحلیل تطبیقی آن‌ها در منابع مختلف، چارچوب مفهومی نهایی شکل گرفت.

برای افزایش اعتبار و قابلیت اعتماد یافته‌ها، از مثلث‌سازی منابع استفاده شده است؛ بدین معنا که از منابع متنوع و معتبر برای تقویت استدلال‌ها بهره گرفته شده است. همچنین، بازبینی همتایان و مراجعه به نظرات اساتید راهنما و مشاور برای بررسی و اصلاح تحلیل‌ها صورت گرفته است.

بحث و ارائه یافته‌ها

در این پژوهش بعد از بررسی و مطالعه منابع و اسناد مختلف خارجی که در حوزه معرفت‌شناسی اعم از مطلق و مضاف، به چاپ رسیده و با ژرف‌نگری به مسائل اساسی معرفت‌شناسی و پاسخ‌های پارادایم‌های مختلف به آن‌ها، در گام نخست چهار پارادایم اصلی یعنی اثبات‌گرایی، تفسیری، انتقادی و تلفیقی به عنوان چهار شاخه اصلی تفکری دانش غربی انتخاب شدند و در ادامه پاسخ هر یک از آن‌ها حول هفت مسئله اصلی معرفت‌شناسی یعنی تعریف معرفت‌شناسی و امکان آن، منابع و راه‌های معرفت، گونه‌های معرفت، تصویرات و تصدیقات و صدق و معیار صدق (درستی و ملاک‌های درستی) پاسخ داده شد. لازم به ذکر است که این هفت مسئله، بعد از حد مشترک گیری از مباحث طرح‌شده در مطالعات معرفت‌شناسی به دست آمده است.

شکل ۱- مسائل اساسی معرفت‌شناسی
(Hosseinzade Yazdi, 2020)

¹ Theoretical/conceptual content analysis

² Open coding

شاخص‌های پارادایم اثبات‌گرایانه (پوزیتویستی) در معرفت‌شناسی آینده‌پژوهی

مطالعات آینده‌پژوهی پوزیتویستی با تأکید بر روش علمی و نگاه به آینده به‌مثابه امتدادی خطی از گذشته و حال، عمدتاً بر کمی‌سازی و مدل‌سازی آماری تکیه دارد. پژوهشگران این پارادایم جمع‌آوری داده‌های تجربی—از قبیل تحلیل روندها، پیش‌بینی‌های سری‌های زمانی و مدل‌سازی اقتصادسنجی—را در اولویت قرار می‌دهند و از روش‌های مبتنی بر فرضیه برای تولید پیش‌بینی‌های قابل‌آزمون بهره می‌گیرند. پشتوانه این رویکرد، فرض ثبات قوانین علی است؛ به باور اثبات‌گرایان، با شناسایی روابط ثابت میان متغیرها می‌توان با تعامل منظم این الگوها، پیش‌بینی‌های قابل‌اعتمادی ارائه داد (Kristóf, 2024). در نتیجه، پژوهشگر پوزیتویست خود را ناظر بی‌طرفی می‌داند که قضاوت‌های تفسیری یا هنجاری را کنار می‌گذارد و بر اندازه‌گیری عینی و نتایج قابل‌بازتولید تأکید می‌کند (Research-Methodology.net, 2025). مطالعات آینده‌پژوهی پوزیتویستی تمایل دارند ظهور نوآوری‌های برهم‌زننده، ساخت اجتماعی واقعیت و چندگانگی سناریوهای ممکن را نادیده بگیرند و به‌جای آن بر یک «آینده محتمل‌ترین» تمرکز کنند (Kristóf, 2024). در ادامه به اختصار پاسخ‌های پارادایم اثبات‌گرایی به مسائل معرفت‌شناسی بیان می‌گردد.

۱- تعریف معرفت: در پوزیتویسم، معرفت دانشی است که یا از طریق مشاهده‌ی عینی و آزمون‌های تجربی تأیید شود و یا بر پایه‌ی استدلال منطقی—ریاضی‌صوری صادق‌شناخته شود. (Carnap, 1934; Ayer, 1936) این معرفت نه بر دیدگاه‌های ذهنی فردی، بلکه بر داده‌های قابل‌اندازه‌گیری و سازوکارهای صوری زبان علمی مبتنی است تا امکان بازتولید و آزمون مجدد در شرایط متفاوت فراهم آید.

۲- امکان معرفت: اثبات‌گرایان بر امکان تولید معرفت تأکید دارند، زیرا جهان را مجموعه‌ای از پدیده‌های عینی و قابل‌مشاهده می‌دانند که می‌توان با ابزارهای پژوهشی و سنجش‌های آماری به درک آن‌ها دست‌یافت. از این منظر، آینده‌پژوهی نیز از طریق مدل‌سازی‌های کمی، شبیه‌سازی‌های آماری و تحلیل داده‌های تاریخی می‌تواند دانش معتبر درباره آینده‌های ممکن تولید کند. (Inayatullah, 2018; Voros, 2020).

۳- منابع و راه‌های معرفت: اصلی‌ترین منبع معرفت در این رویکرد، مشاهدات تجربی است که با ابزارهایی مانند پیمایش‌های آماری، آزمایش‌های کنترل‌شده و مجموعه‌های داده بزرگ‌گردآوری می‌شود (IGI Global, 2020). علاوه بر آن، استدلال منطقی—ریاضی (مانند مدل‌سازی‌های قیاسی و تحلیل‌های کمی) به‌عنوان منبع مکمل شناخته می‌شود که در آن گزاره‌های تحلیلی پیش‌فرضاً صادق‌اند و نیاز به تأیید تجربی ندارند (Ayer, 1936; Neurath et al., 1929).

۴- گونه‌ها و اقسام معرفت: در اثبات‌گرایی دو نوع معرفت تفکیک می‌شود:

معرفت تحلیلی؛ صدق (درستی) آن بر اساس معانی واژگان و قواعد صوری زبان علمی روشن می‌شود و نیازی به آزمون تجربی ندارد. معرفت ترکیبی—تجربی؛ صدق آن تنها با اتکا به داده‌های تجربی و آزمون‌های قابل‌تکرار اثبات می‌شود (Ayer, 1936).

۵- مفاهیم و تصورات: اثبات‌گرایان بر ضرورت استفاده از مفاهیم دقیق و عینی تأکید می‌کنند تا امکان «بازسازی منطقی (نظم‌بخشی عقلانی به داده‌ها)» و بازتولید نتایج فراهم گردد. هرگونه مفهوم مبهم یا متافیزیکی که شرایط آزمون تجربی نداشته باشد، از دایره‌ی دانش علمی حذف می‌شود (Carnap, 1934).

۶- تصدیقات علم حصولی و انواع آن: تصدیق گزاره‌های علمی در این پارادایم بر دو اصل بنیادین استوار است: نخست ابطال‌پذیری/تأییدپذیری؛ یعنی هر فرضیه باید شرایط مشخصی برای آزمون تجربی یا رد شدن داشته باشد (Popper, 1934)؛ و دوم تکرارپذیری؛ به این معنا که نتایج آزمایش‌ها و مدل‌ها باید توسط پژوهشگران مستقل نیز قابل‌بازتولید باشند (Pretorius, 2023).

۷- صدق و معیار صدق (درستی و ملاک‌های درستی): در این رویکرد «صدق» به معنای مطابقت با واقع است؛ بدین معنی که گزاره‌ای صادق محسوب می‌شود که با مشاهدات تجربی یا قوانین اثبات‌شده‌ی ریاضی و منطقی هم‌خوانی داشته باشد. معیاری که برای تشخیص صدق به کار می‌رود همان تأییدپذیری تجربی و تحلیلی بودن است، به‌طوری‌که فقط گزاره‌هایی معنا و جایگاه معرفتی می‌یابند که برای آن‌ها شرایط آزمون یا ساختار صوری تعریف‌شده‌ای وجود داشته باشد (Russell & Moore, 2002).

¹ Big data

² Analytic

³ Synthetic a Posteriori

⁴ Rational reconstruction

⁵ Verifiability/Falsifiability

⁶ Repeatability

⁷ correspondence

انتقادات طرح شده بر معرفت‌شناسی آینده‌پژوهی در پارادایم اثبات‌گرایی

در ادبیات انتقادات وارده بر معرفت‌شناسی پوزیتیویستی—به‌ویژه در کاربرد آن در آینده‌پژوهی—چند جریان اصلی نقد مشاهده می‌شود که هر یک به محدودیت‌های بنیادینی در این رویکرد اشاره دارند.

۱- تقلیل‌گرایی: پوزیتیویسم پدیده‌های پیچیده‌ی اجتماعی و فرهنگی را به متغیرهای قابل‌سنجش کمی فرو می‌کاهد، غافل از این‌که دانش ضمنی و بافت تاریخی—فرهنگی نقش تعیین‌کننده‌ای در شکل‌دهی به آینده دارد. به‌ویژه در آینده‌پژوهی، این تقلیل‌گرایی مانع از شناسایی سناریوهای مبتنی بر ارزش‌ها و روایت‌های محلی می‌شود (Smith & Stirling, 2022). از سویی دیگر، پوزیتیویسم از معرفت‌حضور و ابعاد باطنی غافل می‌ماند. علامه طباطبایی تأکید می‌کند که «حقیقت انسان» فراتر از محسوسات است و نیازمند کشف قلبی و شهود باطنی است (Tabatabaei, 1982)؛ این در حالی است که پوزیتیویست‌ها به دانش درونی بی‌اعتنا هستند.

۲- حذف غیرقابل‌مشاهده‌ها: پوزیتیویسم تنها به آنچه مستقیم یا غیرمستقیم قابل مشاهده است اعتبار می‌بخشد و «ارزش‌ها»، «معانی پنهان» و «عواطف» را علمی نمی‌داند. این رویکرد نمی‌تواند به فهم کامل آینده‌های ممکن که ریشه در باورها و ارزش‌های جمعی دارد، بپردازد (Stanford, 2012). همچنین بر اساس آموزه‌های شلیک، علت‌های پنهان در شناخت علمی کنار گذاشته می‌شوند که تضاد عمده‌ای با پیچیدگی‌های اجتماعی دارد (Schlick, 2011).

۳- خنثایی ارزشی و غفلت از نظریه‌بارگی: پوزیتیویسم ادعای «بی‌طرفی ارزشی» دارد، اما پژوهش‌ها نشان داده‌اند که تمام مشاهدات نظریه‌بار هستند و دیدگاه‌های پیشین پژوهشگر بر گردآوری و تفسیر داده تأثیر می‌گذارد (Browne & Keeley, 2011).

۴- مسئله‌ی استقراء: اصل تأییدپذیری تجربی پوزیتیویسم بر پایه‌ی استقراء استوار است؛ اما «مسئله‌ی استقراء» نشان می‌دهد که هیچ تعداد مشاهدات نمی‌تواند صدق یک گزاره را به‌طور قطعی تضمین کند (Hume, 1748). این مسئله پایه‌ی فلسفی ابطال‌پذیری را نیز تضعیف می‌کند (Popper, 1934).

۵- ناتوانی در تولید نظریه‌ی نو: پژوهش پوزیتیویستی معمولاً بر آزمون فرضیه‌های ازپیش‌تعیین‌شده تمرکز دارد و کمتر به تولید نظریه‌های مفهومی می‌پردازد. این تمرکز بر آزمون، ظهور ایده‌های نوآورانه در آینده‌پژوهی را محدود می‌کند و انعطاف‌پذیری روش‌شناختی را کاهش می‌دهد (Kadiri, 2024).

۶- کمبود توجه به تعاملات اجتماعی و تفسیر: پوزیتیویسم با تمرکز بر آمار و آزمایش، به گفتمان‌ها، تعاملات انسانی و سازوکارهای قدرت در تولید آینده کمتر می‌پردازد. این ضعف فهم ما را از سناریوسازی‌های فرهنگی و روندهای مشارکتی برای شکل‌دهی به آینده محدود می‌سازد. (Geels, 2022) در نتیجه، تلفیق با رویکردهای تفسیری و انتقادی برای ایجاد تصویری جامع از آینده ضرورت می‌یابد.

۷- غفلت از عقل نقلی: در پوزیتیویسم عقل به استدلال‌های کمی محدود می‌شود و متون وحیانی کنار گذاشته می‌شوند. علامه طباطبایی و جوادی‌آملی تأکید دارند که معرفت واقعی نیازمند ترکیب عقل نظری و اجتهاد نقلی است (Tabatabaei, 1982).

۸- معیار صدق تک‌وجهی (معیار درستی تک‌وجهی): معیار صدق پوزیتیویستی صرفاً «مطابقت با واقع عینی» را ملاک حقیقت می‌داند، درحالی‌که متفکران اسلامی—به‌ویژه علامه مصباح یزدی و آیت‌الله جوادی‌آملی—استدلال می‌کنند این دیدگاه یک‌بعدی است و نمی‌تواند لایه‌های عمیق‌تر حقیقت را آشکار سازد. آن‌ها اعتقاد دارند صدق در اسلام باید سه مؤلفه هم‌زمان (مطابقت نصی، مطابقت عقلی و تجربه درونی و شهودی) را تضمین کند. بدین ترتیب، صدق اسلامی نه‌تنها گزاره را در برابر واقع بیرونی می‌سنجد، بلکه آن را در برابر دو معیار درونی—عقل و شهود—نیز محک می‌زند. این رویکرد چندمعیاره، امکان پوشش همه‌جانبه حقیقت را فراهم می‌آورد و از قضاوت‌های تک‌وجهی ممانعت می‌کند (Javadi Amoli, 2010).

۹- چشم‌پوشی از شهود: یکی دیگر از انتقاداتی که از جانب اندیشه اسلامی بر پوزیتیویست‌ها وارد می‌شود، غفلت آن‌ها از «علم شهودی» به‌عنوان بخش جدایی‌ناپذیر معرفت است. علم شهودی در معرفت‌شناسی اسلامی به تجربه‌هایی اطلاق می‌شود که از طریق «کشف باطنی» و ادراک نورانی قلب حاصل می‌آیند و به‌طور مستقیم با حقایق حکمی و الوهی پیوند دارند. در این نقد، متفکران اسلامی بر این نکته تأکید می‌کنند که پوزیتیویسم در انحصار روش‌های حسی و کمی، فضای لازم برای این‌گونه معرفت را کاملاً مسدود می‌سازد.

¹ Unobservable causes

² Induction Problem

شاخص‌های پارادایم تفسیری در معرفت‌شناسی آینده‌پژوهی

رویکرد تفسیری در آینده‌پژوهی آینده را نه به‌عنوان یک‌زمان خطی و منحصر به یک سناریوی «محتمل‌ترین» بلکه به‌عنوان مجموعه‌ای از «تصاویر آینده» می‌نگرد که هر یک محصول تفسیرها، روایت‌ها و معناپردازی‌های جمعی و فردی‌اند (Inayatullah, 2013). از این منظر، آینده‌پژوهان تفسیری با تأکید بر گردش هرمونوتیکی (چرخه فهم از جزء به کل و بالعکس) میان «متن» (اسناد، گفت‌وگوها، روایت‌های تاریخی) و «زمینه» (فرهنگ، ارزش‌ها و پیش‌فرض‌های ذی‌نفعان) به شناسایی و کاوش در «تصاویر ذهنی» افراد و گروه‌ها می‌پردازند تا بفهمند چگونه این تصاویر بر انتخاب راهبردها و سناریوهای آینده تأثیر می‌گذارند (Schwandt, 2007). روش‌شناسی آن‌ها غالباً شامل تحلیل کیفی گفتمان، مصاحبه‌های باز و پدیدارشناسی روایت‌هاست که به‌واسطه آن می‌کوشند چندصدایی و تنوع معناها را آشکار سازند و از تقلیل دانش به کمیت پرهیز کنند (Pervin & Mokhtar, 2022).

این رویکرد، در مقابل فرض پوزیتیویستی ثبات قوانین و امکان پیش‌بینی دقیق، بر «عدم قطعیت» و «چندگانگی» تأکید دارد و آینده را عرصه‌ای باز و قابل تفسیر می‌داند که می‌توان با طرح سناریوهای مختلف و مشارکت گسترده ذی‌نفعان به درک عمیق‌تری از راه‌های احتمالی دست یافت (Inayatullah & Milojević, 2015). تفسیریان با باور به اینکه هر سناریو بازتاب پیش‌فرض‌ها و منافع خاص است، از روش‌هایی مانند کارگاه‌های مشارکتی آینده‌نگاری و تحلیل فرهنگی بهره می‌جویند تا هم‌وجه آشکار و هم‌لایه‌های پنهان معانی را در فرآیند تولید دانش درباره آینده مد نظر قرار دهند (Schwartz, 1991). در ادامه نگاهی کوتاه به پاسخ‌های این پارادایم بر مسائل هفت‌گانه انداخته می‌شود.

۱- تعریف معرفت: از منظر تفسیری، معرفت مجموعه‌ای از ساخت‌های مفهومی است که در شبکه‌ای از معانی و فرهنگ شکل می‌گیرد و نه صرفاً بازتاب‌دهنده‌ی واقعیت عینی؛ به بیان دیگر، دانش محصول «تفسیر» و «معناپردازی» است که پژوهشگر و کنشگران اجتماعی در فرآیند تعامل با یکدیگر بنا می‌کنند (Crotty, 1998; Lincoln & Guba, 1985).

۲- امکان معرفت: تفسیریان قائل به امکان شناخت مطلق نیستند، بلکه «فهم انضمامی» (درک جزئی و وابسته به زمینه) را بر اساس «رفت‌وبرگشت هرمونوتیکی»^۳ (چرخه فهم از جزء به کل و بالعکس) امکان‌پذیر می‌دانند؛ یعنی پژوهشگر با بازگشت مداوم میان جزء (متن/گفتگو) و کل (زمینه‌ی فرهنگی) به درکی روزافزون از پدیده می‌رسد (Gadamer, 1975).

۳- منابع و راه‌های معرفت: تفسیری‌ها منابع و راه‌های معرفت را به سه دسته گفتگو و مصاحبه‌های تفسیر (خلق معنا از خلال بازنمایی روایت‌های شرکت‌کنندگان) (Schwandt, 2007; Pervin & Mokhtar, 2022)، تحلیل متن و گفتمان (بررسی لایه‌های زبانی-فرهنگی در اسناد و متون آینده‌پژوهی و پدیدارشناسی و داستان‌پردازی (استفاده از روایت‌های تجربی برای فهم عمق زیسته‌ها و چشم‌اندازهای آینده) (Heidegger, 1962; Ricoeur, 1981) تقسیم می‌کنند.

۴- گونه‌ها و اقسام معرفت: تفسیریان معرفت را به دو قسم، دانش ضمنی یعنی فهم‌های ناخودآگاه و غیرقابل بیان مستقیم که در عمل و تجربه شکل می‌گیرد (Polanyi, 1966; Brown & Duguid, 1991) و دانش روایی-مفاهیمی یعنی دانش مکتوب یا شفاهی که از خلال زبان و نمادها انتقال می‌یابد، (Bruner, 1991; Riessman, 2008) تقسیم می‌کنند.

۵- مفاهیم و تصورات: در این رویکرد مفاهیم وابسته به زمینه معنا نمی‌یابند؛ بلکه باید در بافت تاریخی-فرهنگی و با توجه به پدیده‌های اجتماعی بازسازی شوند. هر «تصور» پیش‌شرط فهم است و خود نیازمند تفسیر مجدد در هر زمان و مکان (Gadamer, 1975; Crotty, 1998).

۶- تصدیقات علم حصولی و انواع آن: تصدیق‌گر نظر تفسیری‌ها بر دو مبنا استوار است:

اعتبار روایی^۴؛ میزان همخوانی تفاسیری که پژوهشگر و شرکت‌کنندگان از پدیده ارائه می‌دهند (Lincoln & Guba, 1985).

اعتمادپذیری^۵؛ فرآیند پژوهش باید شفاف و قابل پیگیری باشد تا دیگر پژوهشگران بتوانند مسیر استدلال را درک کنند (Shenton, 2004).

¹ Interpretation

² Understanding

³ Hermeneutic circle

⁴ Tacit Knowledge

⁵ Narrative-Conceptual Knowledge

⁶ Justification

⁷ Credibility

⁸ Dependability

۷- صدق و معیار صدق: در دیدگاه تفسیری، صدق یعنی «تطابق تفسیر با تجربه‌ی شرکت‌کنندگان» و نه مطابقت با واقع عینی. معیاری که به کار می‌رود «احراز رضایت معنایی (جلب توافق معنایی/ درک مشترک از معنا)» میان روایت‌های مختلف است؛ به گونه‌ای که تفسیر غنی، چندوجهی و بافت‌محور باشند (Schwandt, 2007; Pervin & Mokhtar, 2022).

انتقادات طرح‌شده بر معرفت‌شناسی آینده‌پژوهی در پارادایم تفسیری

در نقدهای وارد بر چارچوب معرفت‌شناسی تفسیری آینده‌پژوهی شش محور اصلی قابل‌شناسایی است که هریک نشان‌دهنده‌ی محدودیت‌های بنیادین این رویکرد در تولید و تبیین دانش درباره‌ی آینده‌اند.

۱- ابهام مفهومی و فقدان چارچوب نظری منسجم: بسیاری از پژوهش‌های تفسیری در آینده‌پژوهی با مفاهیم و تعاریف ناهمگن مواجه‌اند؛ به طوری که پژوهشگران مختلف از بنیادهای فلسفی متفاوتی (هرمنوتیک گادامر، پدیدارشناسی هایدگر و غیره) بهره می‌برند و چارچوب واحدی برای هدایت تحلیل ارائه نمی‌شود. این ابهام مفهومی مانع مقایسه و اشتراک نتایج میان مطالعات مختلف می‌شود و کارکرد سیاست‌گذاری سناریوها را تحت تأثیر قرار می‌دهد (Kallio et al., 2022).

۲- سوگیری پژوهشگر و ذی‌نفعان: در تفسیری‌گرایی، تعامل مستقیم پژوهشگر با شرکت‌کنندگان و متن به‌عنوان اصلی کلیدی دیده می‌شود، اما همواره با تئوری‌بارگی^۲ (وابستگی به نظریه) و ارزش‌های پیشین پژوهشگر همراه است. این موضوع می‌تواند انتخاب نمونه، پرسش‌های مصاحبه و تفسیر نهایی داده‌ها را تحت تأثیر قرار دهد و خطر سوگیری را افزایش دهد (Lumen, 2024). علاوه بر این، مشارکت ذی‌نفعان محلی هرچند اعتبار نتایج را تقویت می‌کند؛ اما ممکن است دیدگاه اقلیت‌ها و صداهای مأخوذ در حاشیه را از فرایند حذف کند. (Jacobson et al., 2007).

۳- محدودیت در تکرارپذیری و اعتبارسنجی: به دلیل غیاب پروتکل‌های روش‌شناختی صریح و وابستگی به قضاوت‌های کیفی، پژوهش‌های تفسیری اغلب تکرارپذیر نیستند و دیگر محققان نمی‌توانند با همان داده‌ها و رویکرد، به نتایج مشابه دست یابند. این امر اعتبار روایی و قابلیت اعتمادپذیری^۴ یافته‌ها را تضعیف می‌کند (Jacobson et al., 2007).

۴- عمومیت‌پذیری پایین: نمونه‌های کوچک و انتخاب عمدی روش‌های تفسیری موجب می‌شود نتایج قابل‌تعمیم به بسترها و جوامع دیگر نباشند. در آینده‌پژوهی که هدف آن ارائه‌ی سناریوهای کاربردی برای گروه‌ها و محیط‌های متنوع است، این محدودیت یک مانع اساسی به‌شمار می‌آید (Schoonenboom & Johnson, 2017).

۵- پیچیدگی و زمان‌بر بودن فرایند: تحلیل تفسیری نیازمند خوانش‌های مکرر متون، کدگذاری مفصل و تعامل مداوم با شرکت‌کنندگان برای استخراج معنای ضمنی است؛ بنابراین، فرایند تحقیق بسیار پیچیده و زمان‌بر است و نیاز به مهارت و آموزش‌های تخصصی دارد. این امر کارایی پروژه‌های بزرگ آینده‌پژوهی را کاهش می‌دهد (LibreTexts, 2023).

۶- چالش‌های اخلاقی و نمایندگی: نمایندگی عادلانه صداهای گوناگون، حفظ حریم خصوصی و کسب رضایت آگاهانه از مشارکت‌کنندگان از جمله دغدغه‌های اخلاقی در پژوهش‌های تفسیری است. در آینده‌پژوهی، جایی که تحلیل‌ها می‌توانند سیاست‌ها و تصمیم‌سازی‌های کلان را تحت تأثیر قرار دهند، خطای تفسیر یا تحریف روایت‌ها می‌تواند پیامدهای قابل‌توجهی داشته باشد (Jacobson et al., 2007).

شاخص‌های پارادایم انتقادی در معرفت‌شناسی آینده‌پژوهی

پارادایم انتقادی در آینده‌پژوهی آینده را نه صرفاً به صورت امتداد خطی روندها، بلکه به مثابه‌ی عرصه‌ای متشکل از ساختارهای قدرت، روایت‌های غالب و ظرفیت‌های مقاومت می‌نگرد. از این منظر، پژوهش‌گران انتقادی کوششی نظام‌مند برای «بازخوانی» چگونگی ساخت تم‌های آینده‌ساز در گفتمان‌های اجتماعی انجام می‌دهند و با ابزارهایی همچون تحلیل گفتمان انتقادی، دیالکتیک آینده‌محور و بررسی تخیلات اقتصادی-اجتماعی، به تبیین «هزینه» و منافع گروه‌های مسلط از تعریف برخی روندها می‌پردازند. (Inayatullah, 1998) آن‌ها با تأکید بر «آیینۀ آینده در حال»، از طریق فرایندی مداوم از تفسیر و کنش انتقادی، شکاف‌های میان روایت‌های رسمی و تجارب روزمره را نمایان

¹ Meaningful coherence

² Theory- ladenness

³ Credibility

⁴ Dependability

⁵ Purposeful sampling

⁶ The future's presence in the present

ساخته و امکان بازتعریف آینده‌های فراگیر و عادلانه را پی می‌جویند (Hideg, 2001). در عمل، رویکرد انتقادی با استقبال از نظریه‌های جامعه‌شناختی و فمینیستی، ساختارهای اقتصادی و سیاسی را به‌عنوان مکانیزم‌هایی می‌بیند که نه تنها واقعیت‌های موجود را تثبیت می‌کنند بلکه آینده‌های ممکن را محدود می‌سازند؛ بنابراین، آینده‌پژوهان انتقادی جنبشی مداوم از «کنش انتقادی» و «فرم‌های مشارکتی آینده‌نگاری» را دنبال می‌کنند تا هم‌صدای گروه‌های حاشیه‌نشین شنیده شود و هم سناریوهایی متأثر از بُعد اخلاقی و عدالت‌خواهانه پدید آیند (Ahlqvist, 2015; Boonmavichit, 2022). این رویکرد، با گشودن فضای بین‌رشته‌ای به نظریه‌های پسا‌ساختارگرایی و رئالیسم انتقادی، تلاش می‌کند تا پیش‌فرض‌های پنهان در پس روش‌های کمی و کیفی رایج را افشا کند و آینده‌پژوهی را به فعالیتی رهایی‌بخش و بدیل‌ساز برای جوامع تبدیل نماید (Ahlqvist, 2015; Boonmavichit, 2022). در ادامه هر یک از مؤلفه‌های اصلی این رویکرد تشریح می‌شود.

۱- تعریف معرفت: در معرفت‌شناسی انتقادی، معرفت دانشی است که علاوه بر بازتاب واقع، بازتاب‌دهنده‌ی منافع و مناسبات قدرت نیز هست و باید از طریق «بازیابی انتقادی» آن مناسبات، امکان‌های جدیدی برای آگاهی و عمل رهایی‌بخش گشوده شود (White, 2025).

۲- امکان معرفت: از دیدگاه انتقادی، امکان تولید معرفت مشروط به شناخت نقدی ساختارهای قدرت و پرسش از پیش‌فرض‌های بنیادین است. این پارادایم بر آن است که با آفرینش فضاهای اپیستمیک بدیل بتوان نهادهای تثبیت‌شده را تضعیف و چشم‌اندازهای جدیدی از آینده را گشود (Kleske, 2024).

۳- منابع و راه‌های معرفت: انتقادی‌ها علاوه بر مشاهدات تجربی، گفتمان‌ها (Foucault, 1972)، روایان حاشیه‌ای (گروه‌های کمتر دیده‌شده) و مستندات متنی را به‌عنوان منابع معرفت می‌پذیرند و بر تحلیل گفتمان انتقادی و پژوهش آزاد تأکید دارند (Burr, 2015).

۴- گونه‌ها و اقسام معرفت: در بخش گونه‌ها و اقسام معرفت در چارچوب معرفت‌شناسی انتقادی آینده‌پژوهی، سه نوع اصلی دانش تمایز می‌یابند: دانش هژمونیک (غالب)، دانش مقاومت (ضد دانش) و دانش رهایی‌بخش. هر یک از این اقسام جامعه‌شناختی-تاریخی، نقش خاصی در تولید و بازتولید قدرت ایفا می‌کنند. دانش هژمونیک که مناسبات غالب را بازتولید می‌کند. دانش مقاومت که از دل گروه‌های مسلط‌نشده برخاسته و مناسبات غالب را به چالش می‌کشد و دانش رهایی‌بخش که فرم‌های بدیل تفکر و عمل را تولید می‌کند (Bell, 2002; Inayatullah, 2024).

۵- مفاهیم و تصورات: مفاهیم در معرفت‌شناسی انتقادی نه بی‌طرف که تاریخمند و ایدئولوژیک هستند. هر مفهوم باید از منظر مناسبات قدرت و منافع گروهی موردبررسی دوباره قرار گیرد تا از پشتوانه‌های متافکری آن آگاه شویم (Burr, 2015).

۶- تصدیقات علم حصولی و انواع آن: در این رویکرد، تصدیق شامل سه شاخص اصلی است:

- تصدیق انتقادی: واکاوی پیش‌فرض‌ها و منافع پنهان در فرایند تولید دانش؛
- تصدیق مشارکتی: برآمدن از فرایندهای دموکراتیک درونی گروه‌های ذی‌نفع و آزمودن تفسیرها در جامعه؛
- تصدیق رهایی‌بخش: توانایی دانش در تغییر ساختارهای ناعادلانه و امکان خلق فضایی برای عمل جمعی (Burr, 2015).

۷- صدق و معیار صدق: در معرفت‌شناسی انتقادی، صدق به معنای وفاداری تفسیر به منطلق رهایی‌بخش است؛ معیاری که در آن اعتبار دانش به توانایی آن در آشکارسازی مناسبات قدرت و گشودن امکان عمل انتقادی سنجیده می‌شود (Cedric Chin, 2019).

انتقادات طرح‌شده بر معرفت‌شناسی آینده‌پژوهی در پارادایم انتقادی

در ادبیات انتقاد به چارچوب معرفت‌شناسی انتقادی در آینده‌پژوهی، ابعاد گوناگونی از محدودیت‌ها و اشکالات ساختاری شناسایی شده‌اند که نشان می‌دهد صرف اتکا به این پارادایم بدون پشتیبانی روش‌شناختی و ابزارهای مکمل، به‌دشواری قادر به تولید دانش عملی، قابل‌اتکا و تعمیم‌پذیر درباره آینده خواهد بود. در ادامه هشت محور اصلی نقد—به ترتیب اهمیت—ارائه شده است.

۱- سوگیری هنجاری و فقدان بی‌طرفی علمی: چون معرفت‌شناسی انتقادی بر افشای مناسبات قدرت و پی‌ریزی گفتمان‌های رهایی‌بخش تأکید دارد، خود در چارچوب هنجارها و ارزش‌های خاصی قرار می‌گیرد و ادعای «خنثایی ارزشی» از آن سلب می‌گردد (Burr, 2015). این

¹ Subaltern voices

² Critical Discourse Analysis

³ Emancipatory Research

⁴ Counter- Knowledge

⁵ Emancipatory Knowledge

⁶ Critical Justification

⁷ Participatory Validation

⁸ Emancipatory Validation

- سوگیری هنجاری می‌تواند اعتبار «علمی» آن را نزد ذی‌نفعان سنتی زیر سؤال ببرد و به بازتولید گرایش‌های ایدئولوژیک بینجامد (Chaparak, 2023).
- ۲- تقلیل‌گرایی قدرت‌محور (فروکاست دانش به قدرت): تمرکز صرف بر مناسبات قدرت ممکن است دانش را به «تابع قدرت» تقلیل دهد و جنبه‌های معرفتی مستقل از ساختارهای مسلط را نادیده بگیرد. این امر، امکان تحلیل پدیده‌های آینده‌پژوهی را از منظرهای دیگر (مثلاً علمی - فنی) محدود می‌سازد (De Sousa Santos, 2014).
- ۳- نسبی‌گرایی و تکه‌تکه شدن معرفت: با تأکید بر تنوع روایت‌ها و نفی یک «راستگویی» منفرد، معرفت‌شناسی انتقادی در معرض نقد نسبی‌گرایی شدید قرار دارد؛ گویی هر روایت تنها «درون‌پارادایم» خود معتبر است و این امر کارایی تولید سناریوهای مشترک و سیاست‌گذاری فراگیر را مختل می‌کند (Kuhn, 1962).
- ۴- فقدان قابلیت پیش‌بینی: چون این رویکرد بیشتر به بازخوانی و تفسیر گفتمان می‌پردازد تا به مدل‌سازی کمی، از ابزارهای کمی پیش‌بینی بی‌بهره است و در عمل توانایی آن در ارائه برآوردهای قابل اعتبار برای آینده محدود می‌باشد (Lo Presti, 1996).
- ۵- پایین بودن تعمیم‌پذیری: روش‌های انتقادی معمولاً بر زمینه‌های خاص و گروه‌های ذی‌نفع محدود متمرکزند و از نمونه‌های گسترده آماری بهره نمی‌برند؛ بنابراین، یافته‌ها را به‌سختی می‌توان به جوامع یا حوزه‌های دیگر تعمیم داد (Yeganeh, 2004).
- ۶- پیچیدگی و منابع بر بودن: تحلیل انتقادی - تفسیرگرایانه نیازمند کدگذاری دقیق، خوانش‌های مکرر و تعامل مداوم با مشارکت‌کنندگان است؛ این فرایند زمان‌بر و هزینه‌زا باعث می‌شود برای پروژه‌های بزرگ یا سریع‌الاجرا مناسب نباشد (Yeganeh, 2004).
- ۷- چالش‌های اخلاقی و نمایندگی ناقص: هرچند این رویکرد می‌کوشد صدای «بازیگران حاشیه‌ای (گروه‌های کمتر دیده‌شده)» را بازتاب دهد، ولی چالش تضمین نمایندگی عادلانه و جلوگیری از تحریف روایت‌ها همچنان پابرجاست؛ خطا در فهم یا ارائه روایت‌ها می‌تواند پیامدهای جدی برای گروه‌های آسیب‌پذیر داشته باشد (Funtowicz, 1991).
- ۸- موانع عملیاتی‌سازی: انتقادات متعددی به فقدان سازوکارهای صریح برای ترجمه یافته‌های انتقادی به سیاست‌ها و برنامه‌های عملی وارد شده؛ به‌ویژه در فضاهای نهادی که باید میان تجزیه و تحلیل انتقادی و تصمیم‌سازی سازگاری ایجاد شود (Virmajoki, 2022).

شاخص‌های پارادایم تلفیقی (انتگرال) در معرفت‌شناسی آینده‌پژوهی

پارادایم تلفیقی در مطالعات آینده، به‌ویژه از منظر نظریه «AQAL» کن ویلبر، آینده را عرصه‌ای پیچیده و چندوجهی می‌بیند که برای فهم و پردازش آن لازم است تمامی ابعاد تجربی و تفسیری، فردی و جمعی، درونی و بیرونی به‌طور هم‌زمان مدنظر قرار گیرند. این رویکرد با ترکیب چارچوب چهار ربعی (درونی-فردی، بیرونی-فردی، درونی-جمعی و بیرونی-جمعی) و سطوح رشد آگاهی، ابزارهای کمی و کیفی را در یک متناظر تلفیق می‌کند تا تصاویری جامع از آینده ارائه دهد (Hines & Slaughter, 2007). در این رویکرد، «پیش‌بینی» صرفاً بر اساس الگوهای گذشته و مدل‌های ریاضی صورت نمی‌گیرد، بلکه با بهره‌گیری از تحلیل گفتمان، مطالعات فرهنگی و باورهای درونی ذی‌نفعان، خروجی‌های غنی‌تری به‌دست می‌آید که هم‌وجه عینی و هم معانی ذهنی آینده‌های ممکن را در برمی‌گیرد (Collins & Hines, 2010).

الگوی تلفیق در عمل از روش‌هایی مانند کارگاه‌های تلفیقی، سناریوسازی چندرعبی و «بازسازی منطقی (نظم‌بخشی عقلانی به داده‌ها)» بهره می‌برد تا یافته‌های هر ربع را با یکدیگر اعتبارسنجی کند و تعارضات میان داده‌های کمی و تفسیرهای کیفی را حل نماید (Slaughter, 2011). این پارادایم همچنین بر «شمول همه سطوح» تأکید دارد و می‌کوشد فراتر از ساختارهای باریک‌نگرانه پژوهش‌های تک‌بعدی، چشم‌اندازی فراگیر برای سیاست‌گذاری و تصمیم‌سازی در محیط‌های پیچیده فراهم آورد (Wilber, 2005). در ادامه پاسخ مختصر این پارادایم به مسائل هفتگانه به اختصار بیان می‌گردد.

۱- تعریف معرفت: در پارادایم تلفیقی، معرفت دانشی است چندبعدی که بازتاب هم‌زمان تجربه‌ی ذهنی (I-ربع)، رفتار مشاهده‌پذیر (It-ربع)، نهادها و فرهنگ (We-ربع) و ساختارهای نظام‌مند (They-ربع) است. این تعریف، معرفت را نه تنها به مشاهدات عینی محدود نمی‌کند، بلکه تجربه‌های معنوی و بین‌الذهانی را نیز در برمی‌گیرد (Wilber, 2005) و تأکید دارد که هیچ‌وجهی از واقعیت (از درون به بیرون، از فردی تا جمعی) نباید در تولید دانش آینده‌پژوهانه مغفول بماند (Edwards, 2002).

۲- امکان معرفت: امکان تولید معرفت در دیدگاه تلفیقی مبتنی بر هم‌پوشانی و تأیید متقابل ربع‌هاست. پروژه‌های آینده‌پژوهی باید داده‌های تجربی را با بازتاب‌های درونی و معانی فرهنگی تطبیق دهند تا به یک فهم جامع و قابل‌اتکا از آینده دست یابند. به‌بیان دیگر، معرفت درباره‌ی

آینده ممکن است تنها وقتی حاصل می‌شود که سناریوسازی کمی و شبیه‌سازی‌های سیستمی با فرآیندهای معنادرزای و گفت‌وگوی فرهنگی تلفیق شوند (Slaughter, 2011).

۳- منابع و راه‌های معرفت: پارادایم تلفیقی منابع معرفت را در چهار دسته تعریف می‌کند:

- درونی-فردی (I): تأملات ذهنی، حالات معنوی و تجارب شهودی که از طریق روش‌های خودنگری و پدیدارشناسی گردآوری می‌شود (Wilber, 2000).
- بیرونی-فردی (It): داده‌های تجربی و مشاهدات کمی-آزمایشی مانند پیمایش‌ها، مدل‌سازی و آزمایش‌های کنترل‌شده (Slaughter & Inayatullah, 2004).
- درونی-جمعی (We): توافقات فرهنگی، هنجارها و روایت‌های مشترک که از طریق تحلیل گفتمان و مطالعات فرهنگی به دست می‌آید (Hines & Slaughter, 2007).
- بیرونی-جمعی (They): ساختارهای سیستمی، نهادها و پویایی‌های شبکه‌ای که با روش‌های سیستم‌شناسی و تحلیل شبکه بررسی می‌شوند (Hines & Slaughter, 2007).

۴- گونه‌ها و اقسام معرفت: در این چارچوب معرفت را به چهار نوع تفکیک کرده‌اند که عبارت است از معرفت تجربی که مبتنی بر داده‌های مشاهده‌ای و کمی به دست می‌آید، معرفت تفسیری^۲ که مبتنی بر روایت‌ها و معنادرزای حاصل می‌شود، معرفت سیستمی^۳ که از تحلیل الگوها و روابط ساختاری حاصل می‌شود و معرفت معنوی^۴ که از تجربیات درونی و تحول روانی-معنوی به دست می‌آید (Edwards, 2002; Wilber, 2007).

۵- مفاهیم و تصورات: مفاهیم در پارادایم تلفیقی، ساختارهایی هستند که باید در چهار ربع پارادایم تلفیقی تعریف شوند تا ابهام‌زدایی و هم‌سویی میان وجوه مختلف شناخت برقرار گردد. برای مثال، مفهوم «پایداری» هم به ابعاد فردی (سلوک پایدار)، هم فرهنگی (فرهنگ پایداری)، هم ساختاری (نظام‌های پایدار) و هم تجربی (شاخص‌های زیست‌محیطی) نیازمند تعریف است (Edwards, 2002).

۶- تصدیقات علم حصولی و انواع آن: تصدیق در این رویکرد چندوجهی است و شامل سه نوع اصلی می‌شود:

- بازسازی منطقی^۵: تشخیص هماهنگی منطقی میان تفسیر درونی و مشاهدات بیرونی (Wilber, 2005)
- تأیید بین‌ربع^۶: تطبیق نتایج هر ربع با ربع‌های دیگر برای رفع تعارض‌ها (Slaughter, 2011).
- کارآمدی سیستمی^۷: سنجش تأثیر عملی سناریوها و استراتژی‌ها در ساختارهای واقعی (Hines & Slaughter, 2007).

۷- صدق و معیار صدق: صدق در پارادایم تلفیقی به «تطابق میان‌ربعی» (هماندیابی هم‌زمان ابعاد مختلف) و «هم‌نوایی ساختاری-فرهنگی-فردی-سیستمی» اطلاق می‌شود. به بیان دیگر، یک گزاره یا سناریوی آینده‌زمانی صادق است که از منظر درونی قابل‌باور باشد، در داده‌های بیرونی تأیید شود، با روایت‌های جمعی همخوانی داشته باشد و در ساختارهای سیستمی امکان تحقق یابد. (Wilber, 2007; Edwards, 2002).

انتقادات طرح‌شده بر معرفت‌شناسی آینده‌پژوهی در پارادایم تلفیقی (انتگرال)

در نقدهای وارد بر چارچوب معرفت‌شناسی تلفیقی در آینده‌پژوهی، ده محور اصلی شناسایی شده است که ضعف‌های معرفتی، روش‌شناختی و عملی این پارادایم را نشان می‌دهند. این نقدها عمدتاً از سه حوزه نشأت می‌گیرند: مطالعات فرهنگی و پسااستعماری، نقد روش‌شناختی و روان‌سنجی و بررسی‌های آکادمیک در خود حوزه‌ی آینده‌پژوهی. در ادامه، هر یک از این محورهای انتقاد تشریح شده است.

۱- غرب‌محوری و نابرابری فرهنگی: پارادایم تلفیقی با استفاده از مراحل تکاملی اقتباس‌شده از سنت‌های فکری غربی، فرهنگ‌های غیرغربی را کمتر توسعه‌یافته یا «پایین‌تر» تلقی می‌کند و در نتیجه به اروپامحوری متهم شده است (Krikke, 2023).

¹ Empirical Knowledge

² Interpretive/Narrative Knowledge

³ Systems/Structural Knowledge

⁴ Spiritual/Existential Knowledge

⁵ Rational Reconstruction

⁶ Quadrant Validation

⁷ Systems Efficacy

⁸ Cross-quadrant coherence

- ۲- پیچیدگی بیش‌ازحد و دشواری دسترسی: مدل چهارربعی و زبان تخصصی پارادایم تلفیقی چنان پیچیده و آکادمیک است که بسیاری از پژوهشگران و سیاست‌گذاران غیرمتخصص را از فهم و کاربرد عملی آن بازمی‌دارد (Montuori, 2012).
- ۳- ابهام روش‌شناختی و فقدان مرزهای نظری: درحالی‌که پارادایم تلفیقی ادعای جامع‌نگری دارد، فقدان مرزبندی روشن میان آن‌چه داخل یا خارج چارچوب است، انسجام نظری را تضعیف می‌کند و تعریف دقیق «ماهیت معرفت‌شناختی» آن را دشوار می‌سازد (Edwards, 2002).
- ۴- دشواری در عملیاتی‌سازی و کمبود ابزارهای سنجش: برای استفاده‌ی قابل‌اتکا از پارادایم تلفیقی در پژوهش‌های آتی، باید هر ربع و سطح به شکلی کمی-کیفی اندازه‌گیری شوند؛ اما کمبود شاخص‌های اندازه‌گیری و ابزار روان‌سنجی مناسب، اعتبارسنجی و بازتولید نتایج را با مشکل مواجه می‌کند (Cook-Greuter et al., 2018).
- ۵- فقدان حمایت و نقدآمیزی آکادمیک: اگرچه در مباحث معنوی و توسعه‌ی فردی محبوب است، اما فاقد یک جامعه‌ی آکادمیک اصلاح‌گر و فرایند بازبینی همتا قوی است که نقدهای سازنده و تجربه‌های میدانی را به رسمیت بشناسد (Integral Life, 2025).
- ۶- دیدگاه‌های هنجاری و غایت‌گرایانه: پارادایم تلفیقی با پیش‌فرض‌های گام‌گرایانه و صعودی درباره‌ی توسعه‌ی آگاهی، نوعی غایت‌گرایی درون‌زا را تقویت می‌کند که امکان نقد و بازنگری خود ساختار مراحل را از میان می‌برد (Montuori, 2012).
- ۷- عدم تعادل میان ربع‌ها: مطالعات کاربردی نشان داده‌اند که در عمل، یا وجوه درونی-معنوی ربع‌ها یا وجوه بیرونی-کمی کمتر موردتوجه قرار می‌گیرند، که این امر به تعارض و فقدان «تطابق میان‌ربعی» منجر می‌شود (Hines & Slaughter, 2007).
- ۸- فقدان قابلیت پیش‌بینی کمی: چون پارادایم تلفیقی بیشتر بر تحلیل‌های معناشناسانه و سیستمی متمرکز است، ابزارهای مدل‌سازی و پیش‌بینی کمی متعارف در آینده‌پژوهی را ارائه نمی‌دهد و بنابراین در سناریوسازی دقیق کم‌اثر است (Hines & Slaughter, 2007).
- ۹- همپوشانی و تکرار مفاهیم: بسیاری از مفاهیم پارادایم تلفیقی با نظریه‌ها و رویکردهای موجود در سایر پارادایم‌ها همپوشانی دارند و این امر باعث «تکرارگویی» و دشواری در تشخیص اصالت نظریه می‌شود (Meyerhoff, 2009).
- ۱۰- فقدان توجه به تنوع بومی: با وجود ادعای جامع‌نگری، پارادایم تلفیقی کمتر به تولید معرفت‌شناسی منطبق با زمینه‌های بومی و محلی می‌پردازد و اغلب چارچوب‌های جهانی را بر فرهنگ‌های خاص تحمیل می‌کند (Krikke, 2023).
- در نهایت پس از بررسی کامل و دقیق نظرات و مروری جامع بر چهار جریان اصلی معرفت‌شناسی در آینده‌پژوهی—پوزیتیویستی، تفسیری، انتقادی و تلفیقی—و آشکار شدن خلأهای هر یک از نظامات فکری، مشهود است که هیچ‌یک به‌تنهایی نمی‌تواند پاسخ‌گوی پیچیدگی‌های چندبعدی فرایند تولید دانش درباره آینده باشد. پوزیتیویسم در تکیه بر داده‌های کمی و مدل‌های قانون‌محور، غالباً دانش ضمنی و بومی را نادیده می‌گیرد و از پس ابعاد معنادار پدیده‌های اجتماعی برنمی‌آید. رویکرد تفسیری اگرچه امکان فهم عمیق روایت‌ها و معناهای فرهنگی را فراهم می‌آورد؛ اما از فقدان انسجام نظری و دشواری تعمیم‌پذیری رنج می‌برد. معرفت‌شناسی انتقادی با تمرکز بر مناسبات قدرت، فضای ارزش‌محور و انتقادی را می‌گشاید؛ اما در معرض نسبی‌گرایی و فقدان معیارهای عینی و پیش‌بینی‌پذیر قرار دارد و بالاخره پارادایم تلفیقی با چشم‌اندازی کل‌نگر، تمامی چهار ربع درونی و بیرونی را لحاظ می‌کند؛ اما در عمل به پیچیدگی بیش‌ازحد، ابهام روش‌شناختی و کمبود ابزارهای سنجش کمی-کیفی دچار می‌گردد. در ادامه خلاصه‌ای از پاسخ پارادایم‌های مختلف در جدول زیر تقدیم حضور می‌گردد.

جدول ۲- پاسخ پارادایم‌های اصلی به مسائل کلیدی معرفت‌شناسی

مؤلفه	اثبات‌گرایی	تفسیری	انتقادی	تلفیقی
تعریف معرفت	دانشی که از طریق مشاهده‌ی عینی و آزمون تجربی یا استدلال صوری صادق شناخته می‌شود.	ساخت معنا در تعامل پژوهشگر با متن/کنشگران؛ دانش قراردادی-تکاملی.	دانشی اجتماعی-تاریخی که مناسبات قدرت را بازتاب و نقد می‌کند.	دانشی چندبعدی که هم‌زمان منعکس‌کننده‌ی وجوه درونی-بیرونی و فردی-جمعی است.
امکان معرفت	با ابزارهای آماری و مدل‌های قانون‌محور، شناخت عینی از آینده ممکن است.	از طریق گردش هرمونوتیکی بخش-کل و آگاهی از پیش‌فهم‌ها امکان‌پذیر است.	با بازبینی انتقادی پیش‌فرض‌ها و ساختارهای قدرت، فضاهای بدیل گشوده می‌شود.	با تأیید متقابل ربع‌ها و تلفیق روش‌های کمی، کیفی و معاینش به شناخت جامع می‌انجامد.
منابع و راه‌های معرفت	مشاهدات تجربی (آمار، آزمایش) و استدلال منطقی-ریاضی.	گفتگو/مصاحبه، تحلیل متن و گفتمان، پدیدارشناسی و داستان‌پردازی.	تحلیل گفتمان انتقادی، روایت‌های حاشیه‌ای، پژوهش آزاد.	درونی-فردی (خودنگری)، بیرونی-فردی (داده‌های کمی)، درونی-جمعی (روایت‌های فرهنگی)، بیرونی-جمعی (تحلیل سیستم‌ها).

مؤلفه	اثبات‌گرایی	تفسیری	انتقادی	تلفیقی
گونه‌ها و اقسام معرفت	تحلیلی و ترکیبی-تجربی	دانش ضمنی و دانش روایی-مفاهیمی.	دانش غالب، دانش مقاومت، دانش رهایی‌بخش.	تجربی، تفسیری/روایی، سیستمی/ساختاری و معنوی/وجودی.
مفاهیم و تصورات	باید دقیق، عینی و عاری از ابهام متافیزیکی باشد تا قابل آزمون باشند.	بایستی در بافت تاریخی-فرهنگی و با گردش هرمنوتیکی بازتفسیر شوند.	تاریخ‌مند و ایدئولوژیک؛ با بررسی دوباره مناسبات قدرت بررسی می‌شوند.	در هر ربع تعریف و بازتعریف می‌شوند تا هم‌سویی میان وجوه شناخت تأمین گردد.
تصدیقات و انواع آن	ابطال‌پذیری/تأییدپذیری و تکرارپذیری.	اعتبار روایی و اعتمادپذیری	تصدیق انتقادی، تصدیق مشارکتی و تصدیق رهایی‌بخش.	بازسازی منطقی، تأیید بین‌ربع، کارآمدی سیستمی.
صدق و معیار صدق	مطابقت با واقع؛ تأییدپذیری تجربی یا تحلیلی.	تطابق تفسیر با تجربه‌ی مشارکت‌کنندگان	وفاداری به منطق رهایی‌بخش و آشکارسازی مناسبات قدرت.	تطابق میان‌ربعی و هم‌نوایی ساختاری-فرهنگی-فردی-سیستمی.
مهم‌ترین انتقادات	کاهش پیچیدگی‌های اجتماعی به متغیرهای کمی؛ ادعای یقین مطلق و نادیده‌انگاری سوگیری و ارزش‌ها	فقدان انسجام نظری و چارچوب منسجم؛ تکرارناپذیری و تعمیم‌پذیری پایین؛ خطر سوگیری و زمان‌بر بودن فرایند	سوگیری‌های هنجاری و فقدان بی‌طرفی علمی؛ نسبی‌گرایی شدید؛ فقدان ابزار کمی پیش‌بینی؛ موانع عملیاتی‌سازی	غرب‌محوری؛ پیچیدگی ابهام‌انگیز؛ کمبود ابزارهای سنجش کمی-کیفی؛ فقدان نقد هم‌تا

(منبع: محاسبات نویسندگان، ۱۴۰۴)

نتیجه‌گیری و ارائه پیشنهاد

آینده‌پژوهی به‌عنوان دانشی که می‌کوشد آینده‌های ممکن، محتمل و مطلوب را شناسایی و تحلیل کند، ناگزیر با مسائل معرفت‌شناختی روبروست. پرسش از اینکه چگونه می‌توان درباره آینده - که هنوز رخ نداده است - دانشی معتبر تولید کرد، از مهم‌ترین چالش‌های نظری این حوزه است. با بررسی انتقادات بنیادین وارد بر چهار پارادایم رایج در آینده‌پژوهی-پوزیتیویستی، تفسیری، انتقادی و تلفیقی-آشکار می‌شود که هر یک به‌تنهایی پاسخ‌گوی چالش‌های پیچیده تولید دانش درباره آینده نیستند. این مقاله با مروری بر این نقایص و بررسی مبانی معرفت‌شناسی بومی (اسلامی)، بیان می‌کند که بهترین الگو برای آینده‌پژوهی مدلی است که بر مبنای سنت فلسفی-معرفتی اسلامی سامان یافته باشد. در معرفت‌شناسی اسلامی، مجموعه‌ای از هفت معیار بنیادین-تعریف معرفت، امکان معرفت، منابع و راه‌های معرفت، گونه‌ها و اقسام معرفت، مفاهیم و تصورات، تصدیقات علم حصولی و صدق و معیار صدق-به‌گونه‌ای یکپارچه و تلفیقی تبیین می‌شوند که هم از وحی و عقل و هم از تجربه و شهود و نقل بهره می‌برد. این مدل جامع، ضمن رفع کاستی‌های پارادایم‌های رایج غربی، زمینه‌ای مستحکم برای آینده‌پژوهی بومی‌محور فراهم می‌آورد.

در سنت اسلامی معرفت‌شناسی، معرفت فراتر از «باور صادق موجه» است و شامل «معرفت حضوری» نیز می‌شود؛ دانشی مستقیم که از طریق ارتباط با منبع وحی (قرآن و سنت) و حضور درکی قلبی-آیین اصیل وحیانی-حاصل می‌شود. امکان شناخت در این چارچوب مشروط به «تدبّر» و «فهم ولایی» است؛ یعنی پژوهشگر با گردش میان نصوص وحیانی و تجربه‌های معنوی به درک مستمر حقیقت می‌رسد و علاوه بر آن، عقل نظری-در تقارن با وحی-توانایی دستیابی به اصول بدیهی و تبیین نظم خلقت را دارد. در حوزه منابع و راه‌های معرفت، وحی (قرآن و سنت)، عقل، تجربه و شهود از منابع و راه‌های معرفت در این پارادایم است. معرفت‌شناسی اسلامی بر چهار گونه معرفت استوار است: معرفت حصولی با استدلال عقلی و برهانی، معرفت حضوری یا «دانش قلبی» که حضور عینی حقیقت را از رهگذر ارتباط با منبع وحی و تجربه درونی بازمی‌نماید، معرفت نقلی مبتنی بر نصوص قرآن و سنت پیامبر و معرفت شهودی ناشی از کشف عرفانی و مکاشفه باطنی. مفاهیم در این چارچوب باید در بستر توحید و سنت تکوینی تعریف شوند تا هم‌سویی با مبانی متافیزیکی اسلامی حفظ گردد. در معرفت‌شناسی اسلامی، جواز و سلامت معرفت از طریق سه نوع تصدیق (قرآنی-حدیثی، عقلی و شهودی) تضمین می‌شود و درستی معرفت نیز بر «مطابقت با واقع وحیانی» و «هم‌نوایی میان تجربه درونی، عقل و متن وحی» مبتنی است که هم به معیار آزمون‌پذیری و هم به غنای معنابخشی توجه دارد. با این چارچوب هفت‌گانه، مدل معرفت‌شناسی اسلامی نه‌تنها نقیصه‌های چهار پارادایم رایج را برطرف می‌کند، بلکه با تأکید بر وحدت عقل و وحی، دانش ضمنی و تجارب عرفانی، مسیر آینده‌پژوهی را به سمت تولید دانش بومی، معتبر و عملیاتی‌شونده هدایت می‌نماید.

References:

- Ahlqvist Toni, M. R. (2015). Emerging pathways for critical futures research: Changing contexts and impacts of social theory. *Futures magazine*. <https://doi.org/10.1016/j.futures.2015.07.012>
- Aligica (2003). Prediction, explanation and the epistemology of futures studies. *Technological Forecasting and Social Change*, 69(1), 1–22. [https://doi.org/10.1016/S0016-3287\(03\)00067-3](https://doi.org/10.1016/S0016-3287(03)00067-3)
- Ayer, A. J. (1936). *Language, Truth and Logic*. Gollancz. https://openlibrary.org/works/OL1157990W/Language_truth_and_logic
- Bell, W. (2003). An epistemology for futures studies: From positivism to critical realism. In W. Bell, *Foundations of futures studies: Volume 1—History, purposes, and knowledge* 191–238, Transaction Publishers. <https://doi.org/10.4324/9780203791684>
- Bhaskar, R. (2014). *The Possibility of Naturalism: A Philosophical Critique of the Contemporary Human Sciences*. <https://www.routledge.com/The-Possibility-of-Naturalism-A-philosophical-critique-of-the-contemporary-human-sciences/Bhaskar/p/book/9781138798885>
- Boonmavichit, T., & Boossabong, P. (2022). Approaching foresight through critical realism: Lessons drawn from Thailand. *Journal of Futures Studies*, 26(4). <https://jfsdigital.org/2022-2/vol-26-no-4-june-2022/>
- Brown, J. S., & Duguid, P. (1991). Organizational Learning and Communities-of-Practice: Toward a Unified View of Working, Learning, and Innovation. *Organization Science*, 2(1), 40–57. <https://doi.org/10.1287/orsc.2.1.40>
- Browne, M. N., & Keeley, S. M. (2011). *Asking the Right Questions: A Guide to Critical Thinking* (10th ed.). Pearson Education. <https://www.worldcat.org/zh-cn/title/asking-the-right-questions-a-guide-to-critical-thinking/oclc/725828776>
- Bruner, J. (1991). The Narrative Construction of Reality. *Critical Inquiry*, 18(1), 1–21. <https://doi.org/10.1086/448619>
- Burr, V. (2015). *Social Constructionism* (3rd ed.). Routledge.
- Carnap, R. (1934). *Logische Syntax der Sprache*. Vienna: Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-662-25375-5>
- Cedric, Ch. (2019). The four theories of truth as a method for critical thinking. Retrieved from <https://commoncog.com/four-theories-of-truth>
- Cenci, S., Medeiros, L. P., Sugihara, G., & Saavedra, S. (2029). Assessing the predictability of nonlinear dynamics under smooth parameter changes. *Journal of the Royal Society Interface*, 17(162). <https://doi.org/10.1098/rsif.2019.0627>
- Chaparak, A. (2023). In Stanford Encyclopedia of Philosophy. Retrieved from <https://plato.stanford.edu/entries/epistemology-social/> ScienceDirect
- Chaparak, A. (2023). Toward a new stage for the epistemology of futures studies: Exploring social epistemology. *Futures*, 153, 103237. <https://doi.org/10.1016/j.futures.2023.103237>
- Chermack, T. J. (2002). The mandate for theory in scenario planning. *Futures Research Quarterly*, 25–28.
- Collins T. & Andy H. (2010). The Evolution of Integral Futures. Retrieved from <https://www.andyhinesight.com/wp-content/uploads/2012/10/79-Evolution-of-integral-futures-WFR-JunJul2010.pdf>
- Cook-Greuter, S., Ken W., & Beena Sh. (2018). Integral Theory Making and the Need for Empirical Rigor. *Integral Leadership Review*. <https://integralleadershipreview.com/15583-integral-theory-making-and-the-need-for-empirical-rigor-observations-from-the-field-of-adult-development>
- Crotty, M. (1998). *The Foundations of Social Research: Meaning and Perspective in the Research Process*. Sage Publications.
- de Sousa Santos., B. (2014). *Epistemologies of the South: Justice Against Epistemicide*. Routledge.
- Edwards, M. (2002). Epistemological Pluralism in Futures Studies: The CLA–Integral Debate. *MetaFuture*. Retrieved from <https://www.metafuture.org/wp-content/uploads/2016/01/epistemological-pluralism-2010.pdf>
- Esmailzadeh, P., & Pashazadeh, S. (2024). Exploring the Need for Medical Futures Studies: Insights From a Scoping Review. *Journal of Medical Internet Research*, 26(1), e57148. <https://doi.org/10.2196/57148>
- Fine, G. (2003). *Plato on Knowledge and Forms: Selected Essays*. Oxford University Press.
- Foucault, M. (1972). *The Archaeology of Knowledge*. Pantheon Books. <https://search.worldcat.org/it/title/The-archaeology-of-knowledge/oclc/511209>
- Funtowicz, S. O. & Ravetz, J. R. (1991). A New Scientific Methodology for Global Environmental Issues, in Costanza, R. (ed.), *Ecological Economics: The Science and Management of Sustainability*: 137–152. New York: Columbia University Press. <https://cup.columbia.edu/book/ecological-economics/9780231075626/>
- Gadamer, H.-G. (1975). *Truth and Method* (2nd ed.). Continuum.
- Geels, F. W. (2022). Causality and Explanation in Socio-Technical Transitions Research. *Environmental Innovation and Societal Transitions*, 45, 194–216. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0048733322000646>
- Goldman, A. I. (2010). *Knowledge in a Social World*. Oxford University Press.
- Guba, E. G., & Lincoln, Y. S. (1981). *Effective Evaluation*. Jossey-Bass.
- Habermas, J. (2023). The Theory of Communicative Action. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. <https://plato.stanford.edu/archives/win2023/entries/habermas/>
- Hajiani, E. (2018). *Foundations, Principles and Methods of Futures Studies*, Second Edition, Tehran: Imam Sadegh University Press. [In Persian]
- Heidegger, M. (1962). *Being and Time* (J. Macquarrie & E. Robinson, Trans.). Harper & Row. <https://www.worldcat.org/oclc/372138>
- Hideg, I. (2001). The future's presence in the present: *Unleashing critical futures studies*. *Futures*, 33(7), 569–578.

- Hines, A., & Slaughter, R. (2007). Carrying fire: A way forward for integral foresight. *Futures*, 39(6), 635–644. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0016328721001026>
- Hosseinzadeh Yazdi, M. (2020). *Epistemology*, first edition, Qom: Islamic Wisdom Society Publications. [In Persian]
- Hume, D. (1748). *An Enquiry Concerning Human Understanding* (T. L. Beauchamp, Ed.). Oxford University Press. <https://plato.stanford.edu/entries/induction-problem>
- IGI Global. (n.d.). What is positivist epistemology. In IGI Global Dictionary. Retrieved May 3, 2025, from <https://www.igi-global.com/dictionary/positivist-epistemology/23062>
- Inayatullah, S. (1998). *Causal Layered Analysis (CLA) Reader: Theory and Case Studies of an Integrative and Transformative Methodology*. Metafuture.
- Inayatullah, S. (2013). *The Causal Layered Analysis (CLA) Reader: Theory and Case Studies of an Integrative and Transformative Methodology*. <https://www.metafuture.org/product/cla-reader-and-cla-2-0-pdfs/>
- Inayatullah, S. (2018). Foresight in challenging environments. *Journal of Futures Studies*, 22(4), 15–24. <https://www.metafuture.org/library-page/articles-by-sohail-inayatullah-1>
- Inayatullah, S. (2024). *Critical Futures Studies*. Retrieved from <https://garden.johanneskleske.com/critical-futures-studies>
- Inayatullah, S., & Milojević, I. (2015). *Policy Analysis: Systems, Futures and Critical Approaches*. Routledge.
- Integral L. (2025). A threat to the credibility of Integral Theory? Integral Life Community Forum. <https://community.integrallife.com/t/a-threat-to-the-credibility-of-integral-theory/52770>
- Jacobson Nora, R. G. and Emma H. (2007). *Ethical Review of Interpretive Research: Problems and Solutions*. Retrieved from <https://faculty.washington.edu/stevehar/Interpretive.pdf>
- Javadi amoli, a. (2010). *Islamic system of thought*, Islamic Publications Office ,qom. [In Persian]
- Kadiri, J. A., & Ighodaro, H. F. (2024). Distinguishing between positivist and non-positivist research methods in political science: A quest for a meeting point. *Wilberforce Journal of the Social Sciences*, 9(2), 58–81. <https://doi.org/10.36108/wjss/4202.90.0230>
- Kallio, H., Pietilä, A.-M., Johnson, M., & Kangasniemi, M. (2022). Improving the visibility and description of theory in qualitative research. *International Journal of Qualitative Methods*, 21, 1–12. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2667321521000305>
- Kleske, J. (2024). *Critical Futures Studies: Opening the Space of Plausible Futures*. Garden Press. <https://garden.johanneskleske.com/critical-futures-studies>
- Krikke, J. (2023). Why Integral must become more worldcentric. Medium. Retrieved from <https://jankrikke2020.medium.com/why-integral-must-become-more-worldcentric-e50c7a7d1a42>
- Kristóf, T. (2024). Development tendencies and turning points of futures studies. *Eur J Futures Res* 12, 9 <https://doi.org/10.1186/s40309-024-00231-7>
- Kuhn, T. S. (1962). *The Structure of Scientific Revolutions* (3rd ed.). University of Chicago Press. https://en.wikipedia.org/wiki/The_Structure_of_Scientific_Revolutions
- LibreTexts. (2023). *Benefits and Challenges of Interpretive Research*. In *Social Science Research: Principles, Methods, and Practices*. Retrieved 3, 2025, from https://socialsci.libretexts.org/Bookshelves/.../12.02%3A_Benefits_and_Challenges_of_Interpretive_Research
- Lincoln, Y. S., & Guba, E. G. (1985). *Naturalistic Inquiry*. Sage Publications.
- Lincoln, Y. S., Lynham, S. A., & Guba, E. G. (2018). *Paradigmatic Controversies, Contradictions, and Emerging Confluences*. <https://us.sagepub.com/en-us/nam/the-sage-handbook-of-qualitative-research/book242504>
- Lo Presti, A. (1996). Futures research and complexity: A critical analysis from the perspective of futures studies. *Futures*, 28(2), 129–144. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0016328796000547>
- Lumen salon. (2024). Chapter 12: Interpretive Research. In *Research Methods for the Social Sciences*. 3, 2025, from <https://courses.lumenlearning.com/.../chapter-12-interpretive-research>
- Meyerhoff, J. (2009). Six Criticisms of Wilber's Integral Theory. *Integral World*. <https://www.integralworld.net/meyerhoff4.html>
- Miller, R. (2024, September 6). *Defining Futures Studies: Locating Anticipation* [Conference paper]. Anticipation 2024, University of Trento.
- Molla sadra,s (1631). *The Four Books (in theoretical wisdom)*, qom. [In Persian]
- Montuori Alf. (2012). Reflections on the Complexity of Integral Theorizing: Towards Agenda-Self-Reflection. *Integral Leadership Review*. <https://integralleadershipreview.com/11360-41-reflections-complexity-integral-theorizing-towards-agenda-self-reflection>
- Mousavi, M. N., Shirazi, S. A., Nasar-u.-Minallah, M., & Bayramzadeh, N. (2025). Introducing the Mousavi Primate City Index for Iran's Urban System assessment. *GEOGRAPHY, ENVIRONMENT, SUSTAINABILITY*, 18(1), 44–53. <https://doi.org/10.24057/2071-9388-2025-3218>
- Mousavi, M., & Bayramzadeh, N. (2024). Spatial analysis of the trend of regional inequalities in Iran. *Scientific- Research Quarterly of Geographical Data (SEPEHR)*, 33(131), 105-125. doi: 10.22131/sepehr.2024.2017054.3039 [In Persian]
- Mousavi, M., Jafarpour Ghalehtimouri, K., Bagheri Kashkouli, A., & Bayramzadeh, N. (2024). Mitigating development barriers and addressing disparities in border cities of Iran: a comprehensive analysis of border provinces and influential factors. *Geojournal*, 89(4), 1–20. <https://doi.org/10.1007/s10708-024-11181-9>
- Neurath, O., Hahn, H., & Carnap, R. (1929). *The Scientific Conception of the World: The Vienna Circle*. https://sites.pitt.edu/~jdnorton/teaching/Phil_Sci_Core/Phil_Sci_Core_2022/docs/Vienna_Circle_manifesto_JDN.pdf

- Nowell, L. S., Norris, J. M., White, D. E., & Moules, N. J. (2017). Thematic Analysis: Striving to Meet the Trustworthiness Criteria. *International Journal of Qualitative Methods*, 16, 1–13. <https://doi.org/10.1177/1609406917733847>
- Pervin, N., & Mokhtar, M. (2022). The interpretivist research paradigm: A subjective notion of a social context. *International Journal of Academic Research in Progressive Education and Development*, 11(2), 419–428. <https://doi.org/10.6007/IJARPEd/v11-i2/12938>
- Plato. (1997). *Theaetetus*. In *The Collected Dialogues of Plato*. 1553–1634. Princeton University Press.
- Polanyi, M. (1966). *The Tacit Dimension*. Routledge & Kegan Paul. <https://www.worldcat.org/oclc/60901005>
- Popper, K. (1934). *The Logic of Scientific Discovery*. Routledge. <https://plato.stanford.edu/archives/fall2011/entries/induction-problem>
- Popper, K. (1957). *The Poverty of Historicism*. Routledge.
- Pretorius, L. (2023). Demystifying research paradigms. Retrieved from https://www.lynettepretorius.com/the_scholars_way_blog/demystifying-research-paradigms
- Research-Methodology.net. (n.d.). Positivism. Retrieved from <https://research-methodology.net/research-philosophy/positivism/>
- Ricoeur, P. (1981). *Hermeneutics and the Human Sciences: Essays on Language, Action and Interpretation*. Cambridge University Press.
- Riessman, C. K. (2008). *Narrative Methods for the Human Sciences*. Sage Publications. <https://uk.sagepub.com/en-gb/eur/narrative-methods-for-the-human-sciences/book226139>
- Russell, B., & Moore, G. E. (2002). Correspondence theory of truth. In *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Retrieved from <https://plato.stanford.edu/entries/truth-correspondence/> *Stanford Encyclopedia of Philosophy*
- Saunders, M., Lewis, P., & Thornhill, A. (2016). *Research Methods for Business Students* (7th ed.). Pearson. <https://search.worldcat.org/title/Research-methods-for-business-students/oclc/921579669>
- Schlick, M. (2011). *Analysis of Sensations and the Relation of the Physical to the Psychical*. Open Court. <https://plato.stanford.edu/entries/schlick>
- Schoonenboom, J., & Johnson, R. B. (2017). How to construct a mixed methods research design. *KZfSS Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 69(2), 107–131. <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/1049732318788379>
- Schwandt, T. A. (2007). Interpretivism. In *The Sage Dictionary of Qualitative Inquiry*, 134–135. Sage Publications. <https://methods.sagepub.com/dict/edvol/the-sage-dictionary-of-qualitative-inquiry/chpt/interpretivism>
- Schwandt, T. A. (2007). *The Sage Dictionary of Qualitative Inquiry* (3rd ed.). Sage Publications. <https://methods.sagepub.com/dict/edvol/the-sage-dictionary-of-qualitative-inquiry/toc>
- Schwartz, P. (1991). *The Art of the Long View: Planning for the Future in an Uncertain World*. Doubleday. <https://search.worldcat.org/it/title/The-art-of-the-long-view/oclc/22623235>
- Shenton, A. K. (2004). Strategies for ensuring trustworthiness in qualitative research projects. *Education for Information*, 22(2), 63–75. <https://doi.org/10.3233/EFI-2004-22201>
- Slaughter, R. (2011). The Evolution of Integral Futures: A Status Update. *Foresight International*. Retrieved from https://foresightinternational.com.au/wp-content/uploads/2015/04/Collins_Hines_Evo_of_Integral_Futs_2011.pdf
- Slaughter, R., & Inayatullah, S. (2004). *Futures Studies: Theories and Methods*. Tamkang University Press. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0016328711000929>
- Smith, A., & Stirling, A. (2022). Introduction to Critical Realism and Its Critique of Positivism. *Journal of Critical Social Sciences*, 10(2), 45–67. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/02691728.2022.2080127>
- Sohravadi, sh (1191), hikmatol eshragh, qom. **[In Persian]**
- Stanford Encyclopedia of Philosophy. (2012). Scientific Objectivity. Retrieved from <https://plato.stanford.edu/entries/scientific-objectivity/> *Stanford Encyclopedia of Philosophy*
- Tabatabaee, m. (1982), *Al-Dhari'ah to the works of the Twelver Shiites*, Tehran: Publication of Jamaat al-Madrasin **[In Persian]**
- Taghavi, M. & Mohaghegh, M. (2021). *Fundamentals of Futures Studies*, Wendell Bell, Tehran: Defense Industries Research Educational Institute. **[In Persian]**
- Taleb, N. N. (2007). *The Black Swan: The Impact of the Highly Improbable*. <https://search.worldcat.org/title/black-swan-the-impact-of-the-highly-improbable/oclc/71833470>
- Virmajoki, V. (2022). Limits of conceivability in the study of the future: *Lessons from epistemology Futures*, 141, 102867. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0016328722000933>
- Voros, J. (2020). A primer on futures studies, foresight and the use of scenarios. Retrieved from <https://thevoroscope.com/publications/foresight-primer>
- White joe. (2025). What Is Critical Epistemology and Why Is It Needed? Retrieved from <https://thephilosophicalsalon.com/what-is-critical-epistemology-and-why-is-it-needed/>
- Wilber, K. (2000). *A theory of everything: An integral vision for business, politics, science and spirituality*. *Shambhala*. <https://www.shambhala.com/a-theory-of-everything-1522.html>
- Wilber, K. (2005). Introduction to Integral Theory and Practice: IOS Basic and the AQAL Map. *AQAL Journal of Integral Theory and Practice*, 1(1), 1–38. https://www.redfrogcoaching.com/uploads/3/4/2/1/34211350/ken_wilber_introduction_to_integral.pdf
- Wilber, K. (2007). *The Integral Vision: A Very Short Introduction to the Revolutionary Integral Approach to Life, God, the Universe, and Everything*. *Shambhala Publications*. <https://www.shambhala.com/the-integral-vision-15152.html>

World Futures Studies Federation. (2025). About futures studies. Retrieved from <https://wfsf.org/about-futures-studies>
Yeganeh, H., Su, Z., & Chrysostome, E. V. M. (2004). A critical review of epistemological and methodological issues in cross-cultural research. *Journal of Comparative International Management*, 17(1), 67–85. https://www.erudit.org/en/journals/jcim/2004-v7-n2-jcim_7_2/jcim7_2art05.pdf

COPYRIGHTS

© Authors retain the copyright and full publishing rights. This is an open access article under the CC BY-NC license:

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

Publisher: Urmia University.

A futures studies analysis of key sustainable development components in Kirkuk City

Vael Taha Ghaeb¹, Omid Mobaraki² and Ali Valigholizadeh³

1- Master's Degree in Geography and Urban Planning, Department of Geography and Urban Planning, Faculty of Humanities, University of Maragheh, Maragheh, Iran

2-Associate Professor, Department of Geography and Urban Planning, Faculty of Humanities, University of Maragheh, Maragheh, Iran

3- Associate Professor of Political Geography, Faculty of Humanities, University of Maragheh, Maragheh, Iran

ARTICLE INFO

Article type:

Research Article

Received:

2025/05/11

Accepted:

2025/12/16

pp:

61- 79

Keywords:

Planning;
Sustainable urban
development;
Future studies;
Kirkuk city.

ABSTRACT

At the end of the 20th century, urban planning faced significant challenges due to the dominance of approaches such as modernism, which mainly emphasized technological growth. These approaches failed to meet the growing needs of cities due to their disregard for social and environmental dimensions. Rather, they caused instability in the biological, economic, and physical structures of cities. In such circumstances, sustainable urban development has been considered as one of the strategic approaches in the field of urban policymaking and planning. Accordingly, the present study was conducted with the aim of identifying and analyzing the key drivers affecting sustainable development in the city of Kirkuk. The type of research is descriptive-analytical, and its purpose is applied. The data collection method was a survey, and the statistical sample was 20 people from the urban elite. The components studied in this study were examined in 4 dimensions (economic, socio-cultural, environmental, and institutional-physical) in the form of 28 criteria. For analyzing the information, the future research software MICMAC and Scenario Wizard were used. Based on the analyses conducted, among the 28 criteria, 9 key drivers: efficient local management, income and employment, sustainable urban development laws and regulations, urban competitiveness, citizen awareness and trust, effectiveness of government development plans, regeneration of dilapidated urban textures, tourism development, investment (both government, foreign and private sector) had the most direct impact and the least dependence. Scenario writing was carried out for these 9 drivers, and 27 scenarios were written for the drivers and analyzed in the Scenario Wizard software, and 2 strong scenarios and 7 plausible scenarios were extracted.

Citation: Taha Ghaeb, V., Mobaraki, O., & Valigholizadeh, A. (2026). A futures studies analysis of key sustainable development components in Kirkuk city. *Geography and Regional Future Studies*, 4(1), 61-79.

© Authors retain the copyright and full publishing rights.

Publisher: Urmia University.

DOI: <https://doi.org/10.30466/grfs.2025.56188.1121>

DOR: <https://dorl.net/dor/20.1001.1.2981118.1405.4.1.4.9>

Extended Abstract

Introduction

At the end of the 20th century, urban planning faced significant challenges due to the dominance of approaches such as modernism, which mainly emphasized technological growth. These approaches, due to their disregard for social and environmental dimensions, failed to meet the growing needs of cities. Rather, they caused instability in the biological, economic, and physical structures of cities. In such circumstances, sustainable urban development has been considered as one of the strategic approaches in the field of urban policymaking and planning. Today, attention to sustainable development is more important in third-world countries than in developed countries. The reason for the increasing attention to the issue of sustainable development is the recognition of the situation, especially in these countries, of the limited possibilities and the unlimited needs and demands of humanity. development bottlenecks—specifically regarding urban sustainability and sustainable development—have recently emerged as a key issue in urban planning. In Iraq, the weakness of the planning system and governance, physical-functional oversight of regional and urban plans, extensive migration and rapid physical growth, and most importantly, the implementation of inefficient policies and methods, have reduced environmental, physical, economic and social development. Kirkuk is a city with a long history and a strategic location in northern Iraq, and is located in Kirkuk province. This city is known for its rich oil resources and ethnic diversity. This has led to a rapid increase in population growth rates, which in turn affected the rapid expansion of the urban fabric, both vertically with increased building density and horizontally with expansion beyond the city limits. Kirkuk faces various challenges, including ethnic conflicts, political tensions, environmental problems, and economic inequality.

Methodology

This applied research follows a descriptive-analytical method. The data collection method is documentary and field, using a researcher-made questionnaire. The statistical sample was

20 urban experts and elites, including university professors, graduates of urban planning and urban development, and experts from the Kirkuk municipality. In futures projects, a set of techniques and methods is used that usually complement each other, and the output of each one specifies the inputs of the next method. In order to analyze the information, future software, including MICMAC and Scenario Wizard were used. MICMAC software is designed to perform heavy calculations of the cross-effects matrix. To use this software, first, the important variables and components in the desired area are identified and entered into a matrix, such as the effects analysis matrix, and then the degree of relationship between these variables and the desired area is determined. The variables in the rows affect the variables in the columns; Thus, the variables in the rows are influential, and the variables in the columns are affected. By analyzing the MICMAC and identifying key factors, the relationships between the variables can also be examined, and a future scenario can be prepared. However, the basis of the Scenario Wizard software is based on cross-effect matrices. This matrix is used to extract expert opinions on the effect of the probability of a state of one descriptor on a state of another descriptor in the form of verbal expressions, and finally, by calculating the direct and indirect effects of the states on each other, compatible scenarios for the system under study are extracted. The driving forces are determined according to the opinion of the research experts, and after that, these factors are ranked based on the scale of importance and uncertainty, and the most essential components are identified and used to draw possible scenarios.

Results and discussion

In the present study, after reviewing and studying theoretical concepts, the theoretical framework of the research was determined, and sustainable urban development was selected and explained by combining the futures research method as the theoretical framework. Then, the theoretical foundations of sustainable urban development, related research, study scope, and existing documents were examined,

and a questionnaire was used. 20 urban experts were invited to participate. In the first stage, 28 effective drivers were extracted based on the findings of library studies in five dimensions (economic, socio-cultural, environmental, institutional, and physical) and were identified as effective drivers of sustainable urban development in Kirkuk and were made available to 20 urban experts. Then, the interaction analysis method with structural analysis was used to extract the main effective factors. By placing these factors in a 28 by 28 matrix, the effect of each of these factors on the others was determined by weighting the factors from zero to 3. Then the key effective drivers in the sustainable development of Kirkuk were extracted. After analyzing the findings, it was concluded that the most key drivers of sustainable development in Kirkuk city are: efficient local management, income and employment, sustainable urban development laws and regulations, urban competitiveness, citizen awareness and trust, effectiveness of government development plans, regeneration of worn-out urban textures, tourism development, investment (both government, foreign, and private sector).

Conclusion

Finally, the analysis of the key drivers affecting the sustainable development of Kirkuk city concludes that Kirkuk city is far from improving in the dimensions of sustainable development and has a long way to go to achieve the goals of sustainable development of Kirkuk city. Although statistics and information show the gradual growth of Kirkuk in various sectors, these trends are somewhat slow. Therefore, Kirkuk city needs extensive change and transformation in the process of improving the city's sustainable development indicators in order to achieve a desirable future and make Kirkuk city more sustainable.

Declarations

Funding: There is no funding support.

Authors' Contribution: The authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approved the content of the manuscript and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest: The authors declared no conflict of interest.

Acknowledgments: We are grateful to all the scientific consultants of this paper.

تحلیل آینده‌پژوهی مؤلفه‌های کلیدی توسعه پایدار شهر کرکوک

وائل طه غائب^۱، امید مبارکی^۲ و علی ولیقلی زاده^۳

- ۱- دانش‌آموخته کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه مراغه، مراغه، ایران
 ۲- دانشیار گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه مراغه، مراغه، ایران
 ۳- دانشیار جغرافیای سیاسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه مراغه، مراغه، ایران.

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

دریافت:

۱۴۰۴/۰۲/۲۱

پذیرش:

۱۴۰۴/۰۹/۲۵

صص:

۶۱-۷۹

واژگان کلیدی:

برنامه‌ریزی،

توسعه،

توسعه پایدار شهری،

آینده‌پژوهی،

شهر کرکوک.

در پایان قرن بیستم، برنامه‌ریزی شهری به دلیل غلبه رویکردهایی مانند مدرنیسم که عمدتاً بر رشد فناورانه تأکید داشتند، با چالش‌های مهمی مواجه شد. این رویکردها به دلیل بی‌توجهی به ابعاد اجتماعی و زیست‌محیطی، نتوانستند پاسخگوی نیازهای روزافزون شهرها باشند. بلکه باعث بروز ناپایداری‌هایی در ساختارهای زیستی، اقتصادی و کالبدی شهرها شدند. در چنین شرایطی، توسعه پایدار شهری به‌عنوان یکی از رویکردهای راهبردی در حوزه سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی شهری مورد توجه قرار گرفته است. بر این اساس، پژوهش حاضر با هدف شناسایی و تحلیل پیشران‌های کلیدی مؤثر بر توسعه پایدار در شهر کرکوک انجام شده است. نوع تحقیق توصیفی-تحلیلی و هدف آن کاربردی است. روش گردآوری داده‌ها پیمایشی و نمونه‌آماری به تعداد ۲۰ نفر از نخبگان شهری بوده است. مؤلفه‌های مورد بررسی در این تحقیق ۴ مؤلفه (اقتصادی، اجتماعی-فرهنگی، زیست‌محیطی، نهادی-کالبدی) در قالب ۲۸ معیار مورد بررسی قرار گرفتند به‌منظور سنجش و تحلیل اطلاعات از نرم‌افزارهای آینده‌پژوهی میک‌مک و سناریو ویزارد استفاده شده است. بر اساس تحلیل‌های انجام‌گرفته از میان ۲۸ معیار ۹ پیشران کلیدی: مدیریت کارآمد محلی، درآمد و اشتغال، قوانین و مقررات توسعه پایدار شهری، رقابت‌پذیری شهری، آگاهی و اعتماد شهروندان، اثربخشی طرح‌های توسعه دولت، بازآفرینی بافت‌های فرسوده شهری، توسعه گردشگری، سرمایه‌گذاری (اعم از دولتی، خارجی و بخش خصوصی) بیشترین تأثیرگذاری مستقیم و کمترین وابستگی را داشته‌اند. برای این ۹ پیشران اقدام به سناریو نگاری شد و تعداد ۲۷ سناریو برای پیشران‌ها نوشته و در نرم‌افزار سناریو ویزارد مورد تحلیل قرار گرفت و تعداد ۲ سناریوی قوی، ۷ سناریوی باورکردنی استخراج گردید.

استناد: طه غائب، وائل؛ مبارکی، امید؛ و ولیقلی زاده، علی. (۱۴۰۵). تحلیل آینده‌پژوهی مؤلفه‌های کلیدی توسعه پایدار شهر کرکوک. *جغرافیا و آینده پژوهی منطقه‌ای*، (۱)۴، ۶۱-۷۹.

ناشر: دانشگاه ارومیه.

© نویسندگان حق چاپ و حقوق نشر را حفظ می‌کنند.

DOI: <https://doi.org/10.30466/grfs.2025.56188.1121>

DOR: <https://dorl.net/dor/20.1001.1.2981118.1405.4.1.4.9>

مقدمه

براساس گزارش سازمان ملل متحد (۲۰۱۸)، پیش‌بینی می‌شود تا سال ۲۰۵۰، بیش از دو سوم جمعیت جهان در شهرها زندگی کنند؛ که بیشتر این افزایش جمعیت در کشورهای در حال توسعه اتفاق خواهد افتاد (Mobaraki et al, 2023). در واقع شهرنشینی سریع به‌عنوان یکی از تبعات انقلاب صنعتی در بسیاری از کشورها در سراسر جهان به یک نگرانی عمده تبدیل شده است (Rahnama and Sepehri, 2019)؛ و چالش‌ها و مشکلات قابل توجهی را به‌خصوص در زمینه زیرساخت‌ها و ابعاد مختلف اقتصادی، اجتماعی، کالبدی و زیست‌محیطی به همراه داشته است (Mousavi & Kahaki, 2016- Mousavi & Bayramzadeh, 2020- Ono and Kidokoro, 2020). به‌نحوی که مسکن ناپایدار و متراکم، نبود زیرساخت‌های فیزیکی و خدمات اجتماعی و ساکنان فقیر، تغییرات آب و هوایی، افزایش فقر، دسترسی ناکافی به خدمات اساسی مانند؛ آب، بهداشت و جمع‌آوری زباله و نابرابری اقتصادی و اجتماعی در میان مناطق شهری از مشخصه‌های بارز شهرنشینی سریع در کشورهای جهان سوم است (Bouwmeester and Hartmann, 2021). این در حالی است که این کشورها سیاست‌ها، استراتژی‌ها و برنامه‌های مختلفی توسط دولت‌های جهان سوم برای مشکلات شهرنشینی طراحی و اجرا شده است، اما هیچ‌یک از آن‌ها مشکلات را حل نکرده‌اند (Sharma et al, 2020). مفهوم توسعه پایدار ریشه در اوایل قرن بیستم و انقلاب روسیه دارد. این مفهوم به‌عنوان تلاشی هدفمند برای ارتقای کیفیت زندگی تمام افراد جامعه تعریف می‌شود و بر مشارکت گسترده، آزادی‌های فردی و توزیع عادلانه منابع تأکید دارد. با این حال، ناکامی مکاتب سنتی مانند مدرنیسم و پسامدرنیسم در دستیابی به توسعه پایدار و بروز آثار مخرب زیست‌محیطی، نیاز به بازنگری در این رویکردها را آشکار ساخت. از آنجاکه توسعه به معنای حرکت و تغییر به‌سوی آینده مطلوب است، آینده‌پژوهی نقش کلیدی در مفهوم‌سازی توسعه پایدار ایفا می‌کند (Zali and Axdari, 2015). توسعه پایدار، فراتر از بهبود شرایط کنونی، در پی ایجاد جامعه‌ای آرمانی برای نسل‌های آینده است. این ارتباط تنگاتنگ با آینده‌پژوهی، با بلوغ مفهوم توسعه پایدار تقویت شده است (Anbarlu and Simchi, 2014). برای سنجش پایداری شهرها، شاخص‌های مختلفی از جمله موقعیت اقتصادی، کیفیت محیط‌زیست، زیرساخت‌ها، برنامه‌ریزی شهری، سرمایه اجتماعی و امنیت مورد ارزیابی قرار می‌گیرد (Gharakhlu and Hosseini, 2014). در واقع، توسعه پایدار در پی ایجاد توازن بین نیازهای نسل حاضر و نسل‌های آینده است. به‌طور معمول، توسعه از طریق برنامه‌های توسعه، سیاست‌های برنامه‌ای و طرح‌های توسعه محقق می‌شود؛ اما در حقیقت، هدف از هرگونه طرح‌ریزی برای توسعه، دستیابی به آینده‌ای مقبول و مطلوب می‌باشد (Bazzazzadeh et al, 2013). توسعه پایدار به‌طور فزاینده‌ای با مفاهیم کیفیت زندگی، رفاه و زیست‌پذیری مرتبط است (Zhang Wang et al, 2022). آینده‌پژوهی، فراتر از صرف پیش‌بینی، دانشی پویا است که به شناسایی و برآورد نیازها و فرآیندهای توسعه میان‌مدت و بلندمدت در ابعاد اجتماعی، اقتصادی و فناورانه می‌پردازد. این دانش با دخالت و مشارکت فعال طیف گسترده‌ای از شبکه‌های اجتماعی مردم در روند آینده‌نگاری، به طراحی آینده‌ای مطلوب کمک می‌کند (Sasanpour and Azadbakht, 2015:12). در واقع آینده‌پژوهی به‌عنوان علمی نوظهور، با اتکا به روش‌های تحلیلی و کاوش در الگوها و منابع پایدار، به ترسیم تصویری روشن از آینده می‌پردازد. این علم با واکاوی عوامل تعیین‌کننده آینده، بستری مناسب برای برنامه‌ریزی استراتژیک و تصمیم‌گیری آگاهانه فراهم می‌سازد.

در عراق به دلیل ضعف نظام برنامه‌ریزی و حاکمیت نگاه کالبدی - کارکردی بر طرح‌های منطقه‌ای و شهری، مهاجرت‌های وسیع و رشد سریع کالبدی و مهم‌تر از همه اعمال سیاست‌ها و روش‌های ناکارآمد باعث افزایش مشکلات زیست‌محیطی، کالبدی، اقتصادی و اجتماعی و توسعه شده است. کرکوک، شهری با قدمتی دیرینه و موقعیتی استراتژیک در شمال عراق و در استان کرکوک واقع شده است. این شهر از لحاظ جغرافیایی در نقطه‌ای استراتژیک قرار گرفته است که به دلیل قرارگیری در مسیر جاده ابریشم و نزدیکی به تمدن‌های بزرگ بین‌النهرین، از دیرباز از اهمیت تجاری و نظامی برخوردار بوده است. علاوه بر نفت، کرکوک دارای منابع کشاورزی غنی نیز هست. نقش عملکردی شهر کرکوک عامل اصلی در فرآیندهای رشد شهر بوده است، زیرا توسعه مداوم نقش عملکردی آن، عاملی جذب‌کننده بوده که به مهاجرت به شهر، چه از حومه روستایی و چه از شهرهای دیگر کمک کرده است. این امر منجر به افزایش سریع نرخ رشد جمعیت شد که به‌نوبه خود بر گسترش سریع بافت شهری، چه به‌صورت عمودی با افزایش تراکم ساختمانی و چه به‌صورت افقی با گسترش فراتر از محدوده شهری تأثیر گذاشت. کرکوک با چالش‌های مختلفی از جمله اختلافات قومی، تنش‌های سیاسی، مشکلات زیست‌محیطی و نابرابری اقتصادی روبرو است. با این وجود، این شهر دارای پتانسیل‌های فراوانی برای توسعه و پیشرفت است. منابع غنی طبیعی، موقعیت جغرافیایی مناسب و نیروی کار جوان و مستعد، از جمله فرصت‌هایی هستند که کرکوک می‌تواند برای توسعه خود از آن‌ها

¹ United Nations

بهره ببرد. آینده توسعه کرکوک به عوامل مختلفی از جمله وضعیت سیاسی عراق، سیاست‌های دولت مرکزی، همکاری بین اقوام مختلف و سرمایه‌گذاری در بخش‌های مختلف بستگی دارد. لذا در این پژوهش سؤال اصلی این است که؛ مؤلفه‌های کلیدی و سید سناریوهای احتمالی توسعه پایدار شهر کرکوک کدام هستند؟

مبانی نظری پژوهش و پیشینه

مفهوم توسعه پایدار از اوایل دهه ۱۹۸۰ مطرح شد، درست زمانی که ده‌ها سال رشد لجام‌گسیخته به نام توسعه در مقیاس جهانی بروز کرده بود. کمیسیون برانتلند در سال ۱۹۸۷ مفهوم توسعه پایدار را این‌گونه مطرح کرده است که توسعه پایدار، توسعه‌ای است که بتواند نیازهای نسل حاضر را بدون آسیب رساندن به برآورده ساختن نیازهای نسل آینده و سازگار با منافع آن‌ها برآورده کند (Komasi et al, 2023- Mousavi et al., 2023). رویداد مهم دیگری که پس از کمیسیون برانتلند، بر تحول مفهومی توسعه پایدار تأثیر شایان توجهی گذارد، کنفرانس ۱۹۹۲ ریودوژانیرو، موسوم به کنفرانس توسعه و محیط‌زیست ملل متحد بود. کنفرانس ریو دستاورد مهمی همچون بیانیه ریو، دستور کار ۲۱، تشکیل کمیسیون توسعه پایدار در سازمان ملل متحد و انعقاد قراردادهایی در زمینه بیابان‌زایی، تنوع زیستی و تغییر اقلیم در پی داشت. همچنین دولت‌ها را موظف نمود که چارچوب استراتژیکی خاصی را جهت تلفیق اهداف توسعه‌ای و محیط‌زیستی انتخاب نمایند. توسعه پایدار و همه‌جانبه، فرایندی پیچیده و چندبعدی است که نیازمند یک رویکرد جامع و مشارکتی است. این فرایند که نه تنها رشد اقتصادی، بلکه تمام ابعاد اجتماعی و زیست‌محیطی جامعه را در بر می‌گیرد، مستلزم برنامه‌ریزی دقیق و مدونی است که تمامی ذینفعان را درگیر کند. ترکیب رویکردهای بالا به پایین و پایین به بالا، به همراه تأکید بر مشارکت محلی و توانمندسازی جوامع، کلید موفقیت در این برنامه‌ریزی است. ابزارهایی مانند آینده‌نگری، آینده‌پژوهی و چشم‌انداز سازی شهری به‌عنوان ابزارهای قدرتمندی برای تقویت توسعه پایدار عمل می‌کنند. با ارائه تصویری روشن از آینده مطلوب، این ابزارها به برنامه‌ریزان کمک می‌کنند تا تصمیمات استراتژیک‌تر و مؤثرتری اتخاذ کنند. در واقع، این ابزارها چارچوبی جامع برای دستیابی به توسعه پایدار فراهم می‌کنند و نگرشی منسجم و کلی‌نگر را ترویج می‌دهند (Poujaberi, 2016). در طراحی الگوی توسعه پایدار شهری، محورهایی چون پایداری اقتصادی، پایداری اجتماعی و پایداری زیست‌محیطی نقش استراتژیک و راهبردی دارند به عبارتی می‌توان گفت از ترکیب این سه دیدگاه، نظریه توسعه پایدار شهری شکل گرفته است (Vaezzadeh & Eyaseh, 2020- Mousavi et al., 2023- Hoseinpour et al., 2024- Bayramzadeh, 2024)؛ اما از تحقیقات انجام‌شده در مورد توسعه پایدار و پیشران‌های کلیدی آن می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

صفایی‌پور و جعفری (۱۴۰۱) در تحقیقی با عنوان «سناسایی پیشران‌های کلیدی توسعه پایدار کلان‌شهر اهواز با رویکرد آینده‌نگاری»، با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی به این نتیجه رسیدند که؛ پیشران نفت و گاز با اثرگذاری ۷۴٪، اقتصاد دانش‌بنیان با اثرگذاری ۰/۶۴٪، مشارکت سیاسی شهروندان با اثرگذاری ۰/۷۳٪ و نخبه محوری با اثرگذاری ۰/۶۴٪ از اهمیت زیادی در توسعه شهر اهواز برخوردار بوده‌اند. علاوه بر این، از مجموع پیشران‌های اثرگذار بر توسعه شهری اهواز، ۱۳ پیشران به‌عنوان پیشران‌های کلیدی توسعه شهر اهواز انتخاب شدند که از مهم‌ترین آن‌ها علاوه بر موارد گفته‌شده می‌توان به پیشران‌های کارآفرینی و نوآوری، توسعه نهادهای مدنی، سیاست‌های تعادل ناحیه - ای، توسعه مبتنی بر حمل‌ونقل عمومی، مدیریت شهری کارآمد، درآمد پایدار و تأمین زیرساخت‌های شهر الکترونیک اشاره نمود. قرارگیری پیشران‌ها بر روی صفحه ماتریس نشان داد که سیستم توسعه شهری اهواز سیستم ناپایداری است که عمدتاً ناشی از عدم کارآمدی روش‌های مدیریت شهری بوده و بیانگر آسیب‌پذیری توسعه شهری اهواز است. رئیسی قنوتی و همکاران (۱۴۰۱) در پژوهشی با عنوان «تبیین پیشران‌های کلیدی مؤثر بر توسعه پایدار شهر ماهشهر با رویکرد آینده‌پژوهشی» به این نتیجه رسیدند که؛ از میان ۳۵ عامل اصلی تأثیرگذار بر توسعه پایدار شهر بندری ماهشهر، در مجموع ۸ متغیر کلیدی در وضعیت توسعه پایدار شهر بندری ماهشهر تأثیرگذارند. بدین‌صورت که این متغیرها بیشترین تأثیرگذاری و کمترین تأثیرپذیری را بر آینده توسعه پایدار شهر بندری ماهشهر دارند و شامل عوامل «توسعه گردشگری داخلی (V4)، طرح‌ها و برنامه‌های توسعه شهری (V19)، مدیریت کارآمد محلی (V21)، مدیریت کارآمد کلان (V23)، آموزش (V24)، شبکه ارتباطی (V28)، امنیت (V30)، موقعیت جغرافیایی بندر ماهشهر (V33)» می‌باشند. نتایج پژوهش بیانگر آن است که با توجه به تأثیرگذاری بالای نقش عامل مدیریت بر سایر عوامل؛ اتخاذ سیاست‌های منطقی در خصوص توسعه پایدار شهری توسط مدیران و مسئولین شهر بندری ماهشهر، می‌تواند جهات موفقیت و یا شکست توسعه پایدار این شهر بندری را مشخص نماید. محمدی ده چشمه (۱۴۰۰) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی نقش استراتژی‌های توسعه شهری در توسعه پایدار شهری مناطق کوهستانی در شهرکرد» بیان کرده که ضریب تأثیر فقرزدایی بر توسعه پایدار شهری مناطق کوهستانی برابر با ۰/۴۹٪ ضریب تأثیر اقتصاد بر توسعه پایدار شهری مناطق

کوهستانی برابر با ۰/۱۵ ضریب تأثیر گردشگری بر توسعه پایدار شهری مناطق کوهستانی برابر با ۰/۳۶ ضریب تأثیر منابع انسانی بر توسعه پایدار شهری مناطق کوهستانی برابر با ۲۰ ضریب تأثیر زیرساخت بر توسعه پایدار شهری مناطق کوهستانی برابر با ۰/۵۶ ضریب تأثیر حکمروایی بر توسعه پایدار شهری مناطق کوهستانی برابر با ۰/۲۵ ضریب تأثیر حمل‌ونقل بر توسعه پایدار شهری مناطق کوهستانی برابر با ۰/۱۶ بوده است. پور جابری و دیگران (۱۳۹۵) در پژوهشی با عنوان «شناسایی و تحلیل اثرات متقابل عوامل کلیدی و سنجش میزان پایداری منطقه‌ای با رویکرد آینده‌نگاری راهبردی (مطالعه موردی استان خراسان شمالی)» با رویکردی آینده‌نگارانه از تکنیک تحلیل اثرات متقاطع بهره برده و جهت تحلیل داده‌ها از نرم‌افزار Mic Mac استفاده کرده‌اند. نتایج تحلیل اثرگذاری عوامل، بیانگر وضعیت ناپایدار در سیستم منطقه خراسان شمالی است با بهره‌گیری از نتایج حاصل از این پژوهش و تحلیل عوامل اولیه، ۱۷ عامل کلیدی در توسعه منطقه شناسایی شدند. نتیجه مطالعه آن‌ها و شناخت عوامل کلیدی، مبنایی بر سیاست‌گذاری پایدار توسعه فضایی در آینده این استان است که می‌تواند تمامی اقدامات و سناریوسازی‌های بخشی و فضایی سطوح محلی را در درون خود یکپارچه‌سازی نماید. (Deng and Mokhtar, 2015)، در تحقیقی با عنوان «شناسایی پیشران‌های کلیدی مؤثر بر توسعه پایدار در تایوان»، تحلیل جامعی از محیط کلان را از طریق رویکرد تحلیل سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فناوری ارائه داده‌اند. آن‌ها در این پژوهش، تحلیل یازده گزارش منتشرشده از سوی شورای ملی توسعه پایدار در تایوان را بین سال‌های ۲۰۰۳ تا ۲۰۱۳ به‌منظور درک توسعه پایدار در تایوان بررسی کرده‌اند. یافته‌های آنان نشان داده که ۹ پیشران کلیدی در بعد سیاسی و ۸ پیشران کلیدی در بعد اقتصادی، ۱۰ پیشران کلیدی در بعد اجتماعی و ۵ پیشران کلیدی در بعد تکنولوژیکی شناسایی شدند که همه آن‌ها بر توسعه پایدار در تایوان مؤثر بوده‌اند. (Yang, 2010)، در پژوهشی با عنوان «پیشران‌ها، شاخص‌ها و فرایندهای تحول شهری پایدار، با رویکردی جامع برای بررسی تغییرات شهری به‌سوی پایداری»، هدف توسعه چارچوب مفهومی برای توسعه فرایند تحول شهری از نظر پایداری و برجسته‌سازی مکانیزم آن برای مدیریت این فرایند را دنبال می‌کند. چارچوب مفهومی آن، شامل ۶ پیشران کلیدی و ۹ شاخص است که مربوط به روند تحول پایدار شهری می‌باشد. پیشران‌ها به‌عنوان جمعیت، حکومت، سیاست، ثروت (رشد اقتصادی)، تکنولوژی و سبک زندگی تعریف شده‌اند. (Lee and Huang, 2007) در مقاله‌ای با عنوان «شاخص پایداری برای چین تایپه» با بررسی‌های پایداری برای چین تایپه با انتخاب ۵۱ شاخص به این نتیجه رسیده که شاخص‌ها از نظر پایداری یکسان نیست. شاخص‌های محیطی و اجتماعی به سمت پایداری حرکت می‌کنند درحالی‌که شاخص‌های اقتصادی و نهادی به‌طور نسبی ناپایدارند. در کل شاخص‌های موردبررسی در بحث پایداری نشان از حرکت به سمت پایداری نسبت به ۱۱ سال گذشته را دارند. با مرور پیشینه پژوهش می‌توان گفت مطالعات متعددی در مورد توسعه پایدار و پیشران‌های کلیدی آن انجام شده است، اما این پژوهش برای محدوده مورد مطالعه برای اولین بار انجام‌گرفته ضمن اینکه سعی شده با نگرشی سیستماتیک و جغرافیایی، نسبت به پژوهش‌های قبلی مؤلفه‌ها و گویه‌های جامع‌تری گردآوری و با روش‌های جدید و علمی و مورد تجزیه‌وتحلیل قرار گیرد.

مواد و روش پژوهش

تحقیق از لحاظ هدف و ماهیت کاربردی و از لحاظ نوع توصیفی - تحلیلی مبتنی بر رویکرد آینده‌پژوهی است. روش گردآوری داده‌ها به‌صورت پیمایشی بوده است. نمونه آماری نیز به تعداد ۲۰ نفر از متخصصین و نخبگان شهری شامل اساتید دانشگاه کرکوک (۷ نفر)، فارغ‌التحصیلان کارشناسی ارشد و دکتری رشته برنامه‌ریزی شهری و شهرسازی (۹ نفر)، کارشناسان شهرداری شهر کرکوک (۴ نفر) بوده است. نرم‌افزار میک‌مک، موجب شناسایی روابط محرکان و پیشران‌های اصلی و نحوه اثرپذیری و اثرگذاری آن‌ها بر یکدیگر می‌شود نرم‌افزار میک‌مک نیز، جهت انجام محاسبات پیچیده ماتریس تحلیل اثر متقاطع طراحی شده است. میزان ارتباط متغیرها (پیشران‌ها) با اعداد بین صفر تا سه سنجیده می‌شود. عدد صفر به‌منزله عدم تأثیر، عدد ۱ به‌منزله تأثیر ضعیف، عدد ۲ به‌منزله تأثیر متوسط و عدد ۳ به‌منزله تأثیر زیاد است. متغیرهای موجود در سطرها بر متغیرهای موجود در ستون‌ها تأثیر می‌گذارند؛ بدین ترتیب متغیرهای سطرها تأثیرگذار و متغیرهای ستون‌ها تأثیرپذیرند. با تحلیل میک‌مک و شناسایی عوامل کلیدی می‌توان روابط بین متغیرها را نیز بررسی کرد و به تهیه سناریوی آینده پرداخت؛ اما اساس کار نرم‌افزار سناریو ویزارد بر مبنای ماتریس‌های اثر متقاطع است. این ماتریس برای استخراج نظر کارشناسان در مورد اثر احتمال وقوع یک حالت از یک توصیف‌گر بر روی حالتی از توصیف‌گر دیگر در قالب عبارت‌های کلامی مورد استفاده قرار می‌گیرند و نهایتاً با محاسبه اثرات مستقیم و غیرمستقیم حالت‌ها بر روی یکدیگر، سناریوهای سازگار پیش روی سیستم مورد مطالعه استخراج می‌شوند نیروهای پیشران با توجه به نظر نخبگان تحقیق تعیین و بعدازآن این عوامل بر پایه مقیاس اهمیت و عدم قطعیت، رتبه‌بندی شده و ضروری‌ترین مؤلفه‌ها مشخص و برای ترسیم سناریوی‌های احتمالی بکار رفته است.

جدول ۱ - مؤلفه‌ها و معیارهای پژوهش

مؤلفه‌ها	گویه‌ها
اقتصادی	درآمد و اشتغال (v1)، سرمایه‌گذاری (اعم از دولتی، بخش خصوصی و خارجی) (v2)، نوآوری اقتصادی (v3)، توسعه گردشگری (v4)
اجتماعی- فرهنگی	سرمایه‌گذاری در آموزش (v5)، آگاهی و اعتماد شهروندان (v6)، تنوع شهری و اختلاط فرهنگی (v7)، مشارکت شهروندان در مدیریت شهری (v8)، اماکن تفریحی و ورزشی (v9)، مهاجرت (v10)، امنیت شهری (v11)،
زیست‌محیطی	منابع آب و کیفیت آب مصرفی (v12)، کیفیت هوا (v13)، فضاها طبیعی و سبز شهری (v14)، استفاده از انرژی‌های تجدید پذیر (v15)، حمل‌ونقل عمومی (v16)، مدیریت دفع زباله (v17)
نهادی- کالبدی	رقابت‌پذیری شهر (v18)، اثربخشی طرح‌های توسعه دولت (v19)، مدیریت کارآمد محلی (v20)، قوانین و مقررات توسعه پایدار شهری (v21)، توسعه فناوری ارتباطات و اطلاعات (v22)، شفافیت و پاسخگویی در مدیریت شهری (v23)، فرم شهری (v24)، وضعیت توسعه کالبدی شهر (v25)، حاشیه‌نشینی (v26)، بازآفرینی بافته‌های فرسوده شهری (v27)، کیفیت شبکه ارتباطی و حمل‌ونقل (v28)

(منبع: Safaeipour and Jafari, 2022; Raeisighanavati et al, 2022; Safaralizadeh, 2023; Daghestani, 2009)

محدوده مورد مطالعه

شهر کرکوک در امتداد رودخانه خاصه و در بخش شمالی جمهوری عراق واقع شده و به‌عنوان مرکز استان کرکوک شناخته می‌شود. فاصله این منطقه تا پایتخت عراق، شهر بغداد، حدود ۲۵۵ کیلومتر در جهت شمالی است. مساحت محدوده شهری کرکوک برابر با ۳۷۶۰۵۷۹ کیلومتر مربع است که معادل ۳۶/۳ درصد از وسعت کل استان را در برمی‌گیرد. محدوده مورد مطالعه از نظر جغرافیایی، برخوردار از منابع طبیعی و معدنی مانند نفت و همچنین ظرفیت‌های بالای کشاورزی، از دیگر مناطق پیرامونی متمایز است. این منطقه به‌واسطه قرارگیری در مسیر اصلی جاده‌ها و خطوط ارتباطی شمال کشور، از جایگاه ویژه‌ای در نقل‌وانتقال و فعالیت‌های تجاری برخوردار بوده و به‌عنوان یکی از قطب‌های حمل‌ونقل و مبادلات اقتصادی در شمال عراق شناخته می‌شود. همچنین، کشف نفت در اطراف کرکوک در سال ۱۹۲۷ نقطه عطفی برای این شهر بود و از آن زمان، کرکوک به‌عنوان مرکز مهم صنعت نفت در شمال عراق اهمیت پیدا کرد. این امر باعث شد که شهر به لحاظ فضایی به‌سرعت گسترش یابد و جمعیت آن به دلیل مهاجرت از سایر استان‌های عراق به‌طور قابل توجهی افزایش یابد. این رشد منجر به ظهور بافت‌های شهری متنوعی شد که نشان‌دهنده تنوع معماری این شهر هستند (Aljabouri, 2019).

شکل ۱ - موقعیت محدوده مورد مطالعه

(ترسیم: نویسندگان، ۱۴۰۴)

بحث و ارائه یافته‌ها

تحلیل کلی محیط سیستم

بر اساس این اصل که روندها، اتفاق‌ها و در مجموع، پیشران‌ها مستقل از یکدیگر عمل نمی‌کنند (Bañuls and Turoff, 2011). در تکنیک تحلیل اثرات متقاطع، از طریق بررسی خروجی (دوبه‌دو) متغیرهای مؤثر یا پیشران (در سطر و ستون) احتمالات پدیده در آینده ترسیم می‌گردد بر اساس پراکنش متغیرها در محور مختصات، ویژگی آن‌ها مشخص شده و مبنای تحلیل مدیران در مراحل بعدی برنامه‌ریزی قرار

می‌گیرد در این پژوهش، بر اساس یافته‌های حاصل از مطالعات کتابخانه‌ای ۲۸ معیار در ۴ بعد به‌عنوان پیشران‌های مؤثر بر توسعه پایدار در شهر کرکوک شناسایی شدند و سپس از روش تحلیل اثرات متقابل با تحلیل ساختاری توسط نرم‌افزار میک‌مک جهت استخراج عوامل اصلی تأثیرگذار استفاده شد. بر اساس تعداد متغیرها ابعاد ماتریس ۲۸*۲۸ است. با قرار دادن این عوامل در یک ماتریس ۲۸ در ۲۸، تأثیر هر کدام از این عوامل بر یکدیگر توسط وزن‌دهی به عوامل صفر تا ۳ مشخص گردید. تمامی عوامل دخیل در توسعه پایدار شهری، همچون سیستمی با عناصر درهم تنیده و به‌صورت یک ساختار، در نظر گرفته می‌شود. در نهایت ارتباطات این عوامل با هم مورد سنجش قرار می‌گیرد تا عوامل برتر که تأثیرگذاری بیشتری دارند، شناسایی شوند.

جدول ۲- تحلیل اولیه داده‌های ماتریس

اندازه ماتریس	تعداد تکرار	تعداد صفرها	تعداد یک‌ها	تعداد دوها	تعداد سه‌ها	مجموع	درصد پُرشدگی
۲۸*۲۸	۲	۱۵۱	۳۲۷	۱۸۵	۱۲۱	۶۳۳	۸۰/۷۳

(منبع: محاسبات نویسنده‌گان، ۱۴۰۴)

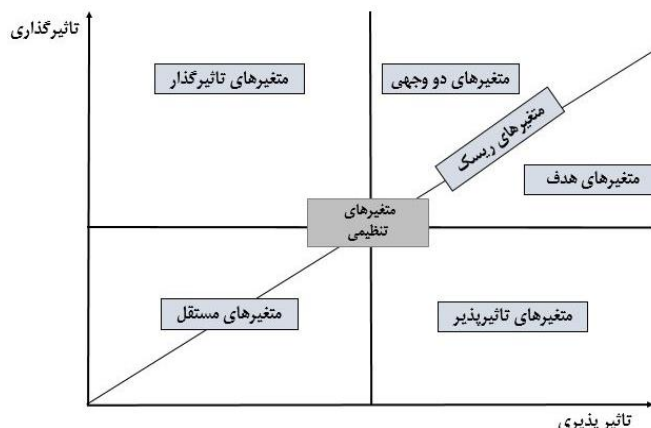
جدول (۲) میزان تأثیرات کم، زیاد و متوسط هر پیشران را نشان می‌دهد و شاخص کلی پُرشدگی نیز در آن ذکر شده است. از اطلاعات مندرج در جدول (۲) می‌توان نتیجه گرفت که شاخص پُرشدگی برای متغیرها پس از ۲ بار تکرار چرخش داده‌ای، به ۸۰/۷۳ درصد رسیده است. این درصد نشان‌دهنده ضریب نسبتاً بالای تأثیرگذاری متغیرها و عوامل انتخاب‌شده بر یکدیگر است. این وضعیت کارایی ابزار تحقیق را تأیید کرده و صحت اطلاعات جمع‌آوری‌شده را در سطح مطلوب نشان می‌دهد. همچنین بر اساس یافته‌های جدول (۲) باید گفت؛ بر مبنای ۴۸۲ (به جز ۱۵۱ عدد صفر) ارزش محاسبه‌شده در ماتریس اولیه اثرات متقاطع از سوی نخبگان، ۳۲۷ مورد، دارای میزان اثرگذاری کم، ۱۸۵ مورد دارای میزان اثرگذاری متوسط هست و ۱۲۱ مورد نیز دارای تأثیرگذاری زیاد ارزیابی شده‌اند و ۱۵۱ مورد بی‌تأثیر بوده است.

جدول ۳- درجه مطلوبیت و بهینه‌شدگی ماتریس

چرخش	تأثیرگذاری	تأثیرپذیری
۱	٪۹۲	٪۹۵
۲	٪۹۸	٪۱۰۰

(منبع: محاسبات نویسنده‌گان، ۱۴۰۴)

ماتریس این پژوهش بر اساس پیشران‌های آماری با ۲ بار چرخش (پیشنهاد نرم‌افزار) از مطلوبیت و بهینه‌شدگی ۱۰۰ درصد دست‌یافته است. این امر نشان‌دهنده روایی بالای پرسشنامه و صحت پاسخ‌های آن است. پس از ارزیابی اثرات متغیرهای سیستم بر یکدیگر، این متغیرها روی یک نمودار (شبکه مختصات) به نام پلان تأثیرگذاری و تأثیرپذیری قرار داده می‌شوند. با توجه به موقعیت متغیرها در نمودار، آن‌ها به ۵ دسته اصلی: متغیرهای تأثیرگذار، متغیرهای دووجهی (شامل متغیرهای ریسک و هدف)، متغیرهای وابسته یا تأثیرپذیر، متغیرهای مستقل و مستثنا و متغیرهای تنظیمی تقسیم می‌شوند (Ghanbari et al, 2018).

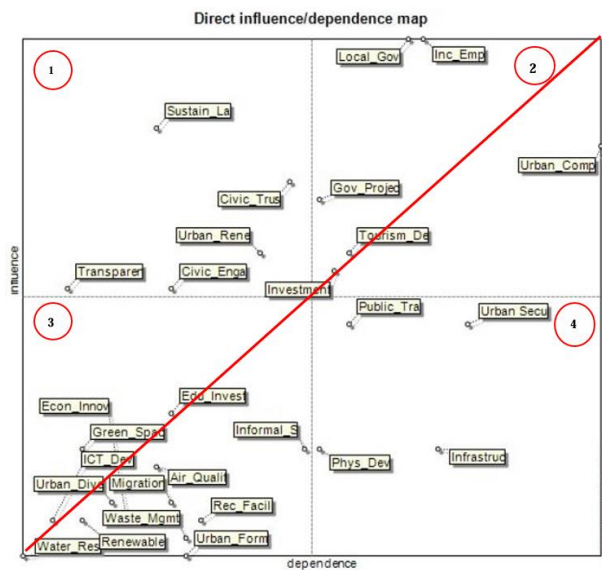

شکل ۲- نمودار شبکه مختصات تأثیر گذاری-تأثیر پذیری متغیرها در تحلیل اثرات متقاطع

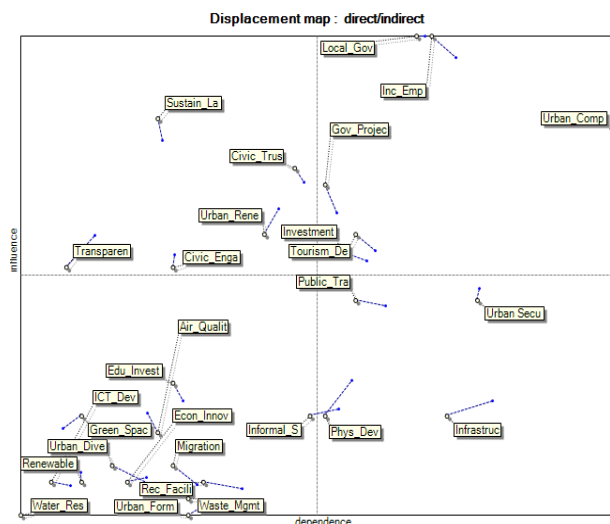
(منبع: محاسبات نویسنده‌گان، ۱۴۰۴)

ارزیابی تأثیر مستقیم و غیرمستقیم متغیرها

در این قسمت به بررسی و مقایسه نتایج حاصل از دو روش طبقه‌بندی مستقیم و غیرمستقیم پرداخته شده است؛ چراکه از یک سو احتمال تأیید اهمیت متغیرهای معین فراهم می‌شود و از طرفی، امکان آشکار شدن متغیرهای خاصی که به دلیل فعالیت‌های غیرمستقیم، نقش مهم و غالب را در توسعه پایدار شهری بازی می‌کنند، ممکن می‌شود. مقایسه شدت اثرگذاری مستقیم و غیرمستقیم نشان می‌دهد که از میان ۲۸ متغیر مورد بررسی، ۸ متغیر دارای رتبه یکسان در سلسله‌مراتب تأثیرگذاری مستقیم و غیرمستقیم هستند که به ترتیب اهمیت عبارت‌اند از: قوانین و مقررات توسعه پایدار شهری (۲۱) رقابت‌پذیری شهری (۱۸) آگاهی و اعتماد شهروندان مشارکت شهروندان در مدیریت شهر (۸) امنیت شهری (۱۱) حمل‌ونقل عمومی (۱۶) مناطق حاشیه‌نشین (۲۶) مدیریت دفع زباله (۱۷). در مقابل، ۲۰ متغیر با اندکی جابجایی در سلسله‌مراتب تأثیرگذاری مستقیم نسبت به تأثیرگذاری غیرمستقیم مواجه هستند. این متغیرها شامل: مدیریت کارآمد محلی (۲۰) رتبه ۱ در اثرگذاری مستقیم در مقابل رتبه ۲ در اثرگذاری غیرمستقیم، درآمد و اشتغال (۱) رتبه ۲ در اثرگذاری مستقیم در مقابل رتبه ۱ در اثرگذاری غیرمستقیم، بازآفرینی بافت‌های فرسوده شهری (۲۷) رتبه ۶ در اثرگذاری مستقیم در مقابل رتبه ۸ در اثرگذاری غیرمستقیم و غیره شامل می‌شوند.

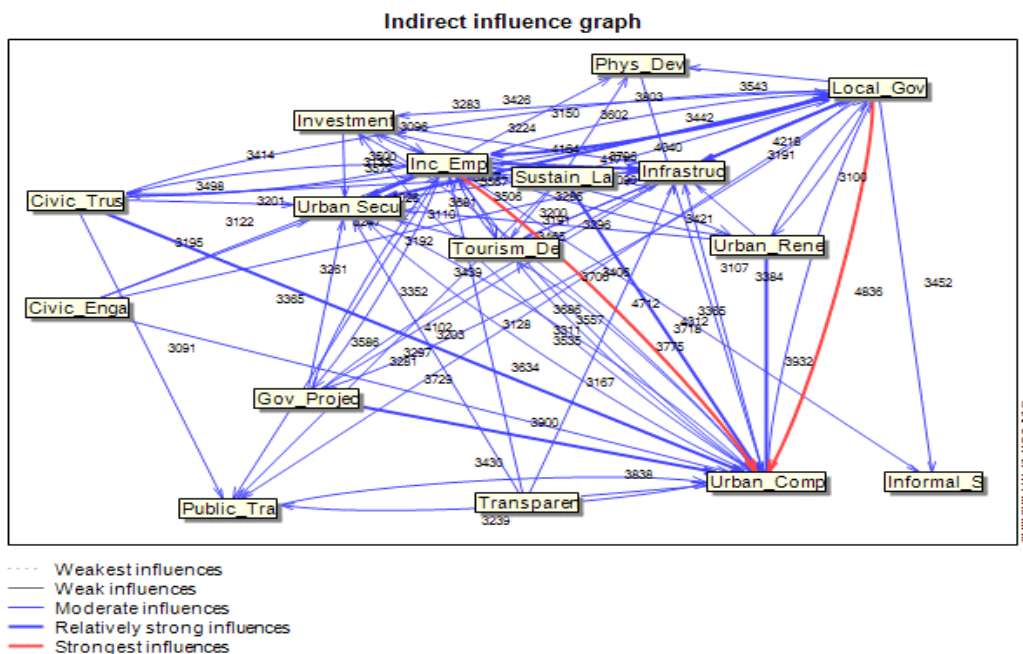

شکل ۳- نمودار پراکندگی متغیرها بر اساس تأثیر مستقیم متغیرها
(منبع: محاسبات نویسنده، ۱۴۰۴)

شکل ۴- نقشه جابجایی متغیرها در تأثیرات مستقیم و غیرمستقیم
(منبع: محاسبات نویسنده، ۱۴۰۴)

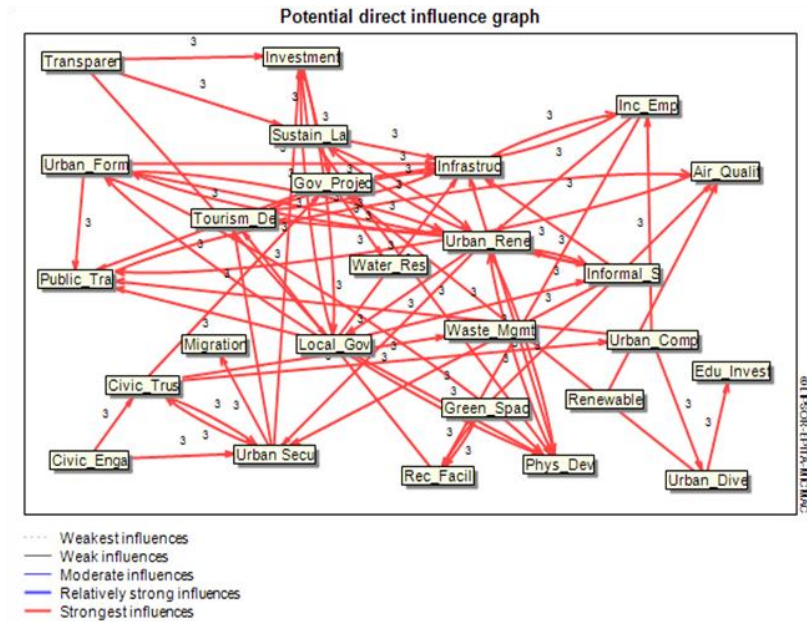
شکل ۴ نمایشی گرافیکی از روابط مستقیم بین متغیرهای سیستم را ارائه می‌دهد که توسط کارشناسان و با توجه به میزان تأثیرگذاری آن‌ها بر یکدیگر ترسیم شده است. در این گراف، آگاهی و اعتماد شهروندان، امنیت شهری، استفاده از انرژی‌های تجدیدپذیر، فرم و تراکم شهری، فضای طبیعی و سبز شهر، کیفیت هوا و آلاینده‌های هوا، مهاجرت داخلی و خارجی، وضعیت بازآفرینی بافت‌های فرسوده شهری، مدیریت دفع زباله، مدیریت کارآمد محلی، سرمایه‌گذاری در بخش آموزش، مناطق حاشیه‌نشین، مشارکت شهروندان در مدیریت شهر، منابع آب و کیفیت آب مصرفی، درآمد و اشتغال، قوانین و مقررات توسعه پایدار شهری، توسعه گردشگری، کیفیت شبکه ارتباطی و زیرساخت‌های حمل‌ونقل، تنوع شهری و اختلاط فرهنگی، اماکن تفریحی، ورزشی و مذهبی، وضعیت توسعه کالبدی شهر، شفافیت و پاسخگویی در مدیریت شهری، اثربخشی طرح‌های توسعه دولت، حمل‌ونقل عمومی، سرمایه‌گذاری (اعم از دولتی، خارجی و بخش خصوصی)، رقابت‌پذیری شهری، قوی‌ترین تأثیر را در روابط مستقیم دارند.

شکل ۵- نمودار روابط غیرمستقیم ساده و اولیه متغیرها بر اساس نام

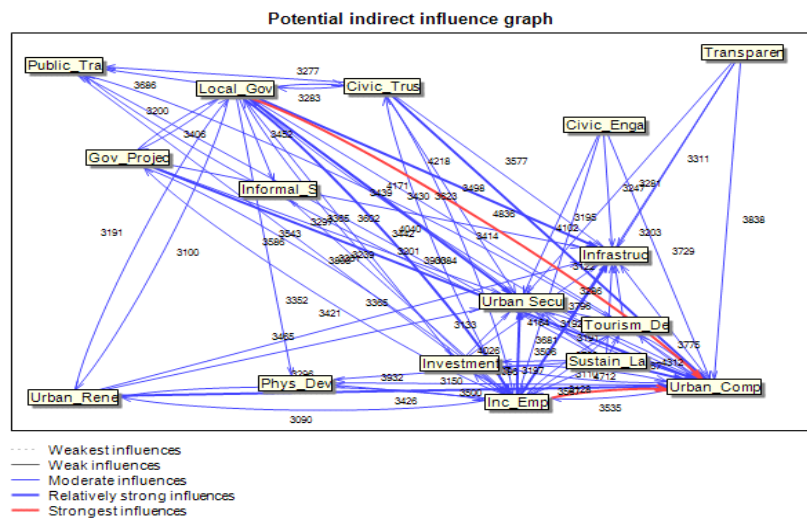
(منبع: محاسبات نویسندگان، ۱۴۰۴)

در شکل ۵ نمای گرافیکی از روابط غیرمستقیم بین متغیرهای سیستم را نشان داده می‌شود. کارشناسان در این گراف میزان تأثیرپذیری متغیرها را از یکدیگر تعیین کرده‌اند. معیارهای مدیریت کارآمد محلی، مناطق حاشیه‌نشین، وضعیت بازآفرینی بافتهای فرسوده شهری، رقابت‌پذیری شهری، وضعیت توسعه کالبدی شهر، کیفیت شبکه ارتباطی و زیرساخت‌های حمل‌ونقل، قوانین و مقررات توسعه پایدار شهری، توسعه گردشگری، شفافیت و پاسخگویی در مدیریت شهری، درآمد و اشتغال، سرمایه‌گذاری (اعم از دولتی، خارجی و بخش خصوصی)، امنیت شهری، اثربخشی طرح‌های توسعه دولت، حمل‌ونقل عمومی، آگاهی و اعتماد شهروندان، مشارکت شهروندان در مدیریت شهر بیشترین تأثیرات غیرمستقیم را دارند که از این بین معیارهای مدیریت کارآمد محلی، رقابت‌پذیری شهری، وضعیت بازآفرینی بافتهای فرسوده شهری، کیفیت شبکه ارتباطی و زیرساخت‌های حمل‌ونقل، درآمد و اشتغال، قوانین و مقررات توسعه پایدار شهری، امنیت شهری، اثربخشی طرح‌های توسعه دولت، آگاهی و اعتماد شهروندان، دارای تأثیرات نسبتاً قوی می‌باشند و متغیرهای مدیریت کارآمد محلی، رقابت‌پذیری شهری، درآمد و اشتغال، قوی‌ترین تأثیرات را دارا می‌باشند که با خطوط قرمز مشخص شده‌اند.

شکل ۶- نمودار تأثیرات بالقوه مستقیم بین متغیرها
(منبع: محاسبات نویسندگان، ۱۴۰۴)

این شکل بیان تصویری ماتریس تأثیرات مستقیم بالقوه هست که نشان‌دهنده تأثیرات فعلی و بالقوه و وابستگی‌های بین متغیرها است. این ماتریس، ماتریس تأثیرات مستقیم را با توجه به روابط آینده قابل پیش‌بینی تکمیل می‌کند و لذا ماتریس تأثیرات مستقیم بالقوه از ماتریس تأثیرات مستقیم، آینده‌نگرتر به نظر می‌رسد و برای پیش‌بینی آینده مناسب‌تر است.

شکل ۷- نمودار تأثیرات بالقوه غیرمستقیم بین متغیرها
(منبع: محاسبات نویسندگان، ۱۴۰۴)

رتبه‌بندی تأثیرات مستقیم متغیرها (شناسایی عوامل کلیدی)

با توجه به اعداد پرسش‌نامه که به صورت ماتریس تکمیل شده است، نرم‌افزار رابطه آن‌ها را محاسبه کرده و در نهایت برای هر عامل یک امتیاز عددی در نظر می‌گیرد. سپس طبق این امتیاز عوامل را بر اساس تأثیرگذاری و تأثیرپذیری به صورت مستقیم و غیرمستقیم رتبه‌بندی می‌کند. در این حالت عواملی که بیشترین امتیاز را کسب کنند میزان تأثیرگذاری و تأثیرپذیری آن‌ها نیز بر این اساس تغییر می‌کند. در جدول (۴) نیروهای توسعه پایدار شهری بر اساس تأثیرپذیری و تأثیرگذاری به صورت مستقیم و غیرمستقیم رتبه‌بندی شده‌اند. لازم به ذکر هست که در نهایت ۹ عامل به عنوان عوامل کلیدی مؤثر به شرح جدول ۸ استخراج گردیده است.

جدول ۴- شناسایی عوامل کلیدی مؤثر بر توسعه پایدار شهری کرکوک

ردیف	متغیر	امتیاز به‌دست‌آمده		رتبه به‌دست‌آمده	
		تأثیرگذاری مستقیم	تأثیرگذاری غیرمستقیم	تأثیرگذاری مستقیم	تأثیرگذاری غیرمستقیم
۱	مدیریت کارآمد محلی	۵۲۸	۵۲۴	۱	۱
۲	درآمد و اشتغال	۵۲۸	۵۱۲	۲	۲
۳	قوانین و مقررات توسعه پایدار شهری	۴۸۱	۴۶۶	۳	۳
۴	رقابت‌پذیری شهری	۴۷۱	۴۶۰	۴	۴
۵	آگاهی و اعتماد شهروندان	۴۵۲	۴۴۳	۵	۵
۶	اثربخشی طرح‌های توسعه دولت	۴۴۳	۴۲۶	۶	۷
۷	بازآفرینی بافت‌های فرسوده شهری	۴۱۵	۴۲۸	۷	۶
۸	توسعه گردشگری	۴۱۵	۴۰۴	۸	۸
۹	سرمایه‌گذاری (اعم از دولتی، خارجی و بخش خصوصی)	۴۰۵	۳۹۹	۹	۹

(منبع: محاسبات نویسنده‌گان، ۱۴۰۴)

ذکر این نکته بسیار حائز اهمیت می‌باشد که در پژوهش حاضر سعی بر آن بوده است که تعداد عوامل کلیدی یا پیشران‌ها به حداقل تعداد لازم تقلیل یابد، زیرا تکرار تعداد پیشران‌ها سبب می‌شود تکمیل مصاحبه‌نامه در گام تدوین سناریوها، به‌مراتب دشوار و زمان‌بر شود و این امر دقت سنجش یا پایایی ابزار پژوهش را کاهش می‌دهد؛ بنابراین با مذاقه لازم در مبانی نظری پژوهش سعی شده است که عوامل کلیدی یا پیشران‌هایی که علاوه بر تأیید کارشناسان، متکی بر روندهای تاریخی و همچنین دارای پشتوانه نظری مکفی داشته‌اند؛ انتخاب شوند.

تدوین وضعیت‌های احتمالی پیشران‌های کلیدی

در ادامه مطابق با تحلیل‌های صورت گرفته در قسمت قبل، ۲۸ نیروی اولیه مؤثر در توسعه پایدار شهری کرکوک شناسایی و جهت استخراج نیروهای کلیدی در نرم‌افزار میک مک، مورد تحلیل قرار گرفت. در نهایت ۹ نیروی کلیدی بر اساس تحلیل‌ها شناسایی شد که به‌نوعی نشان‌دهنده محورهای اصلی مؤثر در آینده توسعه پایدار شهری می‌باشند. این نیروها به‌عنوان پایه اصلی تدوین وضعیت‌های احتمالی و سناریو نگاری توسعه پایدار شهری در ادامه مورد بحث قرار گرفته‌اند. همان‌طور که قبلاً ذکر شد، ۹ نیرو به‌عنوان نیروهای کلیدی مؤثر در وضعیت توسعه پایدار شهری ایفاگر نقش عمده بوده و به‌عنوان بازیگران اصلی شناخته شدند. این نیروها در مدتی پیش‌روی برنامه‌ریزی، در وضعیت‌های مختلفی قابل‌تصور هستند که این وضعیت‌های احتمالی برای آینده پیش‌روی توسعه پایدار شهری از نظر برنامه‌ریزی بسیار با اهمیت هستند. به همین دلیل تحلیل دقیق شرایط پیش‌رو و تعریف وضعیت‌های احتمالی لازمه تدوین سناریوها است. در این راستا جهت تدوین وضعیت‌های احتمالی در این مرحله از کارشناسان متخصص نظرخواهی شده که در نهایت با جمع‌بندی آن‌ها ۲۷ وضعیت محتمل برای ۹ نیرو تعریف گردید.

جدول ۵- نیروهای کلیدی و وضعیت احتمالی آن‌ها در آینده

نام نیرو	نیروی کلیدی	روند سناریو	وضعیت احتمالی
A	مدیریت کارآمد محلی	مطلوب	افزایش میزان مدیریت کارآمد محلی
		روند موجود	ادامه روند موجود مدیریت کارآمد محلی
		بحرانی	کاهش میزان مدیریت کارآمد محلی
B	درآمد و اشتغال	مطلوب	افزایش میزان درآمد و اشتغال
		روند موجود	ادامه روند موجود درآمد و اشتغال
		بحرانی	کاهش میزان درآمد و اشتغال
C	قوانین و مقررات توسعه پایدار شهری	مطلوب	افزایش میزان قوانین و مقررات توسعه پایدار شهری
		روند موجود	ادامه روند موجود قوانین و مقررات توسعه پایدار شهری
		بحرانی	کاهش میزان قوانین و مقررات توسعه پایدار شهری
D	رقابت‌پذیری شهری	مطلوب	افزایش میزان رقابت‌پذیری شهری
		روند موجود	ادامه روند موجود رقابت‌پذیری شهری
		بحرانی	کاهش میزان رقابت‌پذیری شهری

نام نیرو	نیروی کلیدی	روند سناریو	وضعیت احتمالی
E	آگاهی و اعتماد شهروندان	مطلوب	افزایش میزان آگاهی و اعتماد شهروندان
		روند موجود	ادامه روند موجود آگاهی و اعتماد شهروندان
		بحرانی	کاهش میزان آگاهی و اعتماد شهروندان
F	اثر بخشی طرح‌های توسعه دولت	مطلوب	افزایش میزان اثر بخشی طرح‌های توسعه دولت
		روند موجود	ادامه روند موجود اثر بخشی طرح‌های توسعه دولت
		بحرانی	کاهش میزان اثر بخشی طرح‌های توسعه دولت
I	وضعیت بازآفرینی بافت‌های فرسوده شهری	مطلوب	افزایش میزان بازآفرینی بافت‌های فرسوده شهری
		روند موجود	ادامه روند موجود بازآفرینی بافت‌های فرسوده شهری
		بحرانی	کاهش میزان بازآفرینی بافت‌های فرسوده شهری
J	توسعه گردشگری	مطلوب	افزایش میزان توسعه گردشگری
		روند موجود	ادامه روند موجود توسعه گردشگری
		بحرانی	کاهش میزان توسعه گردشگری
K	سرمایه‌گذاری (اعم از دولتی، خارجی و بخش خصوصی)	مطلوب	سرمایه‌گذاری (اعم از دولتی، خارجی و بخش خصوصی) افزایش میزان
		روند موجود	سرمایه‌گذاری (اعم از دولتی، خارجی و بخش خصوصی) ادامه روند موجود
		بحرانی	سرمایه‌گذاری (اعم از دولتی، خارجی و بخش خصوصی) کاهش میزان

(منبع: محاسبات نویسنده، ۱۴۰۴)

تهیه و تحلیل سبد سناریوهای احتمالی در آینده

با توجه به تجزیه و تحلیل‌ها بر اساس وضعیت‌های احتمالی آینده پیش‌روی مجموعه ۲۷ وضعیت مختلف برای ۹ عامل کلیدی طراحی شد که این وضعیت‌ها طیفی از شرایط مطلوب تا بحرانی را در برمی‌گیرند. لازم به ذکر می‌باشد که تعداد وضعیت‌های هر عامل متناسب با میزان پیچیدگی هر پیش‌ران تا ۳ حالت متغیر می‌باشد. با طراحی وضعیت‌ها و تهیه ماتریس ۲۷*۲۷، پرسشنامه مفصلی با راهنمای کار تهیه و در اختیار متخصصان قرار گرفت. همان طوری که در بخش روش‌شناسی به تفصیل بیان شد، متخصصان با طرح این سؤال که «اگر هر یک از وضعیت‌های ۲۷ گانه اتفاق بیفتد چه تأثیری بر وقوع و یا عدم وقوع سایر وضعیت‌ها خواهد داشت؟» به تکمیل پرسشنامه بر اساس وزن دهی ۳ تا ۳- پرداختند و میزان تأثیرگذاری هر یک از وضعیت‌ها یا سناریوها را بر سیستم مشخص کردند.

جدول ۶- مقیاس بیان قضاوت‌ها

۳	تأثیر رواج دهنده قوی	۱-	تأثیر محدودکننده ضعیف
۲	تأثیر رواج دهنده متوسط	۲-	تأثیر محدودکننده متوسط
۱	تأثیر رواج دهنده ضعیف	۳-	تأثیر محدودکننده قوی
۰	بدون تأثیر		

(منبع: محاسبات نویسنده، ۱۴۰۴)

نرم‌افزار سناریو ویزارد با محاسبات پیچیده و بسیار سنگین، امکان استخراج سناریوهای با احتمال قوی، سناریوهای با احتمال ضعیف و سناریوهای با احتمال سازگاری و انطباق بالا را برای محقق فراهم می‌آورد.

تحلیل سناریوهای قوی

بعد از فراهم شدن داده‌های موردنیاز، ارزیابی ماتریس اثر متقابل را می‌توان شروع کرد. نرم‌افزار سناریو ویزارد با محاسبات پیچیده و بسیار سنگین، امکان استخراج سناریوهای باورکردنی را برای محقق فراهم می‌آورد. در این قسمت به تجزیه و تحلیل هر یک از سناریوها پرداخته تا در نهایت با توجه به این سناریوها به برنامه‌ریزی بر پایه سناریو برای آینده پرداخته شود. بر اساس منطق تحلیل‌گرایانه نرم‌افزار سناریو ویزارد، سناریوهای باورکردنی شامل سناریوهای قوی نیز می‌باشند که در این مرحله به صورت مجزا ۲ سناریو قوی موردبازنگری قرار می‌گیرند تا در مراحل آتی به راهبردنویسی برای این سناریوها اقدام گردد. وضعیت عوامل کلیدی به تفکیک سناریوها در جدول شماره ۷ ارائه شده است:

جدول ۷- سناریوهای قوی با احتمال زیاد در آینده توسعه پایدار شهر کرکوک

شماره سناریو	حکمرانی محلی کارآمد	درآمد و اشتغال	مقررات توسعه پایدار شهری	رقابت پذیری شهری	آگاهی و اعتماد شهروندان	اثربخشی برنامه توسعه دولت	احیای مناطق فرسوده شهری	توسعه گردشگری	سرمایه گذاری
سناریو اول	بهبود حکمرانی محلی کارآمد	افزایش درآمد و اشتغال	تقویت مقررات توسعه پایدار شهری	بهبود رقابت‌پذیری شهری	افزایش آگاهی و اعتماد شهروندان	بهبود اثربخشی برنامه‌های توسعه دولت	تسریع در احیای مناطق فرسوده شهری	گسترش توسعه گردشگری	افزایش سرمایه‌گذاری
سناریو دوم	کاهش کارآمدی حکمرانی محلی	کاهش درآمد و اشتغال	تضعیف مقررات توسعه پایدار شهری	کاهش رقابت‌پذیری شهری	کاهش آگاهی و اعتماد شهروندان	کاهش اثربخشی برنامه‌های توسعه دولت	کندی یا پسرفت در احیای مناطق فرسوده	کاهش توسعه گردشگری	کاهش سرمایه‌گذاری

(منبع: محاسبات نویسندگان، ۱۴۰۴)

با توجه به جدول ۷، سناریوهای قوی تحقیق شامل ۲ سناریو مطلوب و سناریو ایستا و بحرانی می‌شود؛ به طوری که سناریو اول همان سناریو مطلوب است که تمامی عوامل کلیدی مطلوب‌ترین و بهترین وضعیت محتمل را دارند، سناریو دوم همه عوامل کلیدی در بحرانی‌ترین و نامطلوب‌ترین وضعیت محتمل خود پیش‌بینی شده‌اند. بنا بر تعریف وضعیت‌های محتمل در دو طیف مطلوب و بحرانی می‌توان اذعان نمود که از مجموع ۱۸ وضعیت موجود سناریوهای قوی، تعداد ۹ وضعیت مطلوب (۵۰ درصد)، تعداد ۹ وضعیت روند بحرانی (۵۰ درصد) را نشان می‌دهد.

سناریوهای با سازگاری بالا

۷ سناریو با سازگاری بالایی تحقیق پس از وزن‌دهی در نرم‌افزار سناریو ویزارد به دست آمدند. این سناریوها قابل باور و محتمل با سازگاری بالا هستند و با جزئیات کامل در جدول شماره ۸ ارائه شده‌اند. همان‌طور که قبلاً بدان اشاره شد وضعیت‌های محتمل در سه حالت مطلوب، یعنی بهبود آن عامل، ایستا یعنی حفظ و تداوم در وضعیت موجود و بحرانی در افت آن عامل دسته‌بندی شده‌اند.

جدول ۹- سناریوهای باور کردنی در آینده توسعه پایدار شهر کرکوک

شماره سناریو	حکمرانی محلی کارآمد	درآمد و اشتغال	مقررات توسعه پایدار شهری	رقابت پذیری شهری	آگاهی و اعتماد شهروندان	اثربخشی برنامه توسعه دولت	احیای مناطق فرسوده شهری	توسعه گردشگری	سرمایه گذاری
سناریو اول	بهبود حکمرانی محلی کارآمد	افزایش درآمد و اشتغال	تقویت مقررات توسعه پایدار شهری	بهبود رقابت‌پذیری شهری	افزایش آگاهی و اعتماد شهروندان	بهبود اثربخشی برنامه‌های توسعه دولت	تسریع در احیای مناطق فرسوده شهری	گسترش توسعه گردشگری	افزایش سرمایه‌گذاری
سناریو دوم	تداوم حکمرانی کارآمد محلی فعلی	کاهش درآمد و اشتغال	تداوم مقررات موجود توسعه پایدار شهری	حفظ رقابت‌پذیری شهری فعلی	افزایش آگاهی و اعتماد شهروندان	تداوم اثربخشی فعلی برنامه‌های توسعه دولت	تداوم تلاش‌های فعلی احیای مناطق فرسوده	گسترش توسعه گردشگری	افزایش سرمایه‌گذاری
سناریو سوم	تداوم وضعیت فعلی حکمرانی کارآمد محلی	حفظ سطح درآمد و اشتغال	تقویت مقررات توسعه پایدار شهری	بهبود رقابت‌پذیری شهری	تداوم سطح فعلی آگاهی و اعتماد شهروندان	تداوم اثربخشی فعلی برنامه‌های توسعه دولت	تداوم تلاش‌های فعلی احیای مناطق فرسوده	توسعه گردشگری	افزایش سرمایه‌گذاری
سناریو چهارم	بهبود حکمرانی کارآمد محلی	کاهش درآمد و اشتغال	تداوم مقررات موجود توسعه پایدار شهری	حفظ سطح رقابت‌پذیری شهری	افزایش آگاهی و اعتماد شهروندان	تداوم اثربخشی فعلی برنامه‌های توسعه	تداوم تلاش‌های فعلی احیای مناطق فرسوده	گسترش توسعه گردشگری	تداوم سطح فعلی سرمایه‌گذاری‌ها
سناریو پنجم	ارتقای کارایی حکمرانی محلی	کاهش سطح درآمد و اشتغال	تقویت مقررات توسعه پایدار شهری	حفظ سطح رقابت‌پذیری شهری	افزایش آگاهی و اعتماد عمومی	تداوم اثربخشی فعلی برنامه‌های توسعه	تداوم تلاش‌های جاری نوسازی بافت‌های فرسوده	حفظ سطح کنونی توسعه صنعت گردشگری	تداوم سطح فعلی سرمایه‌گذاری‌ها
سناریو ششم	بهبود حکمرانی محلی کارآمد	کاهش درآمد و سطح اشتغال	تقویت مقررات توسعه پایدار شهری	حفظ سطح رقابت‌پذیری شهری	افزایش آگاهی و اعتماد عمومی	تداوم اثربخشی فعلی برنامه‌های توسعه	کندی یا پسرفت در نوسازی مناطق فرسوده	حفظ سطح فعلی توسعه گردشگری	تداوم سطح فعلی سرمایه‌گذاری‌ها

شماره سناریو	حکمرانی محلی کارآمد	درآمد و اشتغال	مقررات توسعه پایدار شهری	رقابت پذیری شهری	آگاهی و اعتماد شهروندان	اثر بخشی برنامه توسعه دولت	احیای مناطق فرسوده شهری	توسعه گردشگری	سرمایه گذاری
سناریو هفتم	کاهش کارایی حکمرانی محلی	کاهش سطح درآمد و فرصت‌های شغلی	تضعیف مقررات توسعه پایدار	افت توان رقابتی شهر	کاهش مشارکت و اعتماد عمومی	کاهش کارایی برنامه‌های توسعه دولتی	کندی یا پسرفت در نوسازی	رکود در صنعت گردشگری	کاهش جذب سرمایه‌گذاری‌های مختلف
جمع‌بندی	مطلوب: ۴ -ادامه روند موجود: ۲ -روند بحرانی: ۱	مطلوب: ۱ -ادامه روند موجود: ۱ -روند بحرانی: ۵	مطلوب: ۴ -ادامه روند موجود: ۲ -روند بحرانی: ۱	مطلوب: ۲ -ادامه روند موجود: ۴ -روند بحرانی: ۱	مطلوب: ۵ -ادامه روند موجود: ۱ -روند بحرانی: ۱	مطلوب: ۱ -ادامه روند موجود: ۵ -روند بحرانی: ۱	مطلوب: ۱ -ادامه روند موجود: ۴ -روند بحرانی: ۲	مطلوب: ۳ -ادامه روند موجود: ۳ -روند بحرانی: ۱	مطلوب: ۳ -ادامه روند موجود: ۳ -روند بحرانی: ۱

(منبع: محاسبات نویسنده‌گان، ۱۴۰۴)

این سناریوها ترکیبی از چالش‌های وضعیت‌های محتمل به‌خصوص ادامه روند موجود یا ایستا و بحرانی در سناریوها است. همان‌طور که در جدول شماره ۸ مشاهده می‌شود به‌طور کلی ۶۳ وضعیت برای ۷ سناریو مشخص شده‌اند که ۲۴ مورد از این ۶۳ مورد در وضعیت مطلوب تعریف شده‌اند که (۳۸ درصد این سناریوها را تشکیل می‌دهند. ۲۵ مورد وضعیت ادامه روند موجود یا ایستا (۴۰ درصد) داشته‌اند و مابقی به تعداد ۱۴ (۲۲ درصد) نیز در وضعیت بحرانی قرار گرفته‌اند. در مجموع می‌توان اذعان نمود که ضریب مطلوبیت سناریوهای با سازگاری بالا (باورکردنی) ۳۸ درصد می‌باشد و ۶۲ درصد نیز در وضعیت غیرمطلوب (ادامه روند موجود یا ایستا و بحرانی) قرار دارند که متأسفانه پیش‌بینی‌ها برای آینده توسعه پایدار شهر کرکوک چشم‌انداز مطلوبی متصور نشده‌اند.

نتیجه‌گیری و ارائه پیشنهادها

توسعه پایدار شهری فرآیندی چندجانبه است که تحت تأثیر عوامل مختلف اقتصادی، اجتماعی- فرهنگی، نهادی- کالبدی و زیست‌محیطی است. با توجه به وابستگی درونی هر یک از این عوامل، موفقیت یا عدم دستیابی به توسعه پایدار شهری، به نوع برنامه‌ریزی و ظرفیت نهادی مسئولان شهری در خصوص توسعه پایدار شهری است. در پژوهش حاضر پس از مرور و مطالعه مفاهیم نظری به تعیین چارچوب نظری پژوهش پرداخته و طی آن توسعه پایدار شهری با تلفیق روش آینده‌پژوهی به‌عنوان چارچوب نظری انتخاب و تبیین گردید. سپس مبانی نظری توسعه پایدار شهری، پژوهش‌های مرتبط با موضوع، محدوده مطالعاتی و اسناد موجود موردبررسی قرار گرفته و از پرسشنامه استفاده شد؛ که از ۲۰ نفر از متخصصان شهری جهت همکاری دعوت به عمل آمد. در مرحله اول تعداد ۲۸ پیشران مؤثر بر اساس یافته‌های حاصل از مطالعات کتابخانه‌ای در چهار بعد (اقتصادی، اجتماعی- فرهنگی، زیست‌محیطی، نهادی- کالبدی) استخراج شدند و به‌عنوان پیشران‌های مؤثر بر توسعه پایدار شهری کرکوک شناسایی شدند و در اختیار ۲۰ نفر از متخصصان شهری قرار گرفت. سپس از روش تحلیل اثرات متقابل با تحلیل ساختاری توسط نرم‌افزار میک‌مک جهت استخراج عوامل اصلی تأثیرگذار بهره گرفته شد. با قرار دادن این عوامل در یک ماتریس ۲۸ در ۲۸، تأثیر هر کدام از این عوامل بر یکدیگر توسط وزن‌دهی به عوامل صفر تا ۳ مشخص گردید؛ و کلیدی-ترین پیشران‌های مؤثر در توسعه پایدار شهر کرکوک استخراج گردید. پس از تحلیل یافته‌ها نتیجه‌گیری شد که کلیدی‌ترین پیشران‌های مؤثر در توسعه پایدار شهر کرکوک عبارتند از: مدیریت کارآمد محلی، درآمد و اشتغال، قوانین و مقررات توسعه پایدار شهری، رقابت‌پذیری شهری، آگاهی و اعتماد شهروندان، اثر بخشی طرح‌های توسعه دولت، بازآفرینی بافت‌های فرسوده شهری، توسعه گردشگری، سرمایه‌گذاری (اعم از دولتی، خارجی و بخش خصوصی) که بیشترین تأثیرگذاری مستقیم و کمترین وابستگی را داشته‌اند. در نهایت از تحلیل پیشران‌های کلیدی مؤثر بر توسعه پایدار شهر کرکوک نتیجه‌گیری می‌شود شهر کرکوک با بهبود در ابعاد توسعه پایدار فاصله دارد و مسیر طولانی جهت تحقق اهداف توسعه پایدار شهر کرکوک قرار دارد هر چند که آمار و اطلاعات، رشد تدریجی کرکوک در بخش‌های مختلف را نشان می‌دهد؛ اما این روندها تا حدودی کند می‌باشند؛ بنابراین شهر کرکوک نیازمند تغییر و تحول گسترده در فرآیند بهبود شاخص‌های توسعه پایدار شهر جهت دستیابی به آینده مطلوب و هرچه پایدارتر شدن شهر کرکوک می‌باشد. اگرچه پیشران‌های کلیدی توسعه پایدار شهر کرکوک به‌عنوان

آخرین خروجی پژوهش حاضر می‌تواند راهنمایی منسجم و بهترین پیشنهاد عملیاتی جهت تحقق پایداری شهری در شهر مورد مطالعه باشد اما ارائه پیشنهادهایی عملیاتی به صورت می‌تواند به تحقق بهتر موضوع این پژوهش کمک نماید این پیشنهادها عبارت‌اند از:

مدیریت کارآمد محلی: ۱- تمرکززدایی و توانمندسازی دولت محلی: افزایش اختیارات شهرداری کرکوک در تصمیم‌گیری‌های اقتصادی و عمرانی با حمایت دولت مرکزی. ۲- شفافیت مالی: ایجاد سامانه‌های الکترونیک برای گزارش دهی عمومی درآمدها و هزینه‌های شهری. ۳- آموزش مدیران محلی: برگزاری دوره‌های تخصصی در زمینه برنامه‌ریزی شهری پایدار و جذب سرمایه‌گذاری. ۴- تشکیل تیم‌های تخصصی شهری: ایجاد واحدهای جداگانه برای مدیریت پسماند، ترافیک و فضای سبز با استخدام نیروهای آموزش دیده محلی ۵- همکاری با دانشگاه‌ها برای استفاده از پژوهش‌های علمی در تصمیم‌گیری‌های مدیریتی.

افزایش درآمد و اشتغال: ۱- توسعه کشاورزی مدرن: آموزش کشاورزان در استفاده از آبیاری قطره‌ای و کشت محصولات پرتقاضا ۲- صنایع تبدیلی نفت: ساخت کارخانه‌های تولید مواد پتروشیمی سبک (مثل پلاستیک‌های زیست‌تخریب‌پذیر) با جذب سرمایه‌گذاران خارجی. ۳- توسعه صنایع کوچک و متوسط، حمایت از کسب‌وکارهای محلی مانند صنایع دستی، کشاورزی مدرن و فرآوری محصولات نفتی.

قوانین و مقررات توسعه پایدار شهری: ۱- زونینگ هوشمند: تقسیم شهر به مناطق خاص (تجاری، مسکونی، صنعتی) و ممنوعیت ساخت‌وسازهای نامتناسب (مثل جلوگیری از احداث کارخانه در مناطق مسکونی). ۲- تدوین طرح جامع شهری: بازنگری در قوانین ساخت‌وساز با تأکید بر استانداردهای زیست‌محیطی و مقاوم‌سازی در برابر تغییرات آب‌وهوایی. ۳- تدوین طرح جامع شهری با تأکید بر ساخت‌وسازهای مقاوم و سازگار با محیط‌زیست. ۴- اعطای تسهیلات به پروژه‌های سبز (ساختمان‌های با مصرف انرژی پایین، سیستم‌های بازیافت آب).

رقابت‌پذیری شهری: ۱- ارتقای زیرساخت‌های دیجیتال: توسعه اینترنت پرسرعت و هوشمندسازی خدمات شهری (مانند ترافیک و مدیریت پسماند). ۲- تبدیل کرکوک به قطب حمل‌ونقل: استفاده از موقعیت جغرافیایی شهر برای ایجاد کریدورهای تجاری بین عراق، ترکیه و ایران. ۳- استارت‌آپ‌های شهری: راه‌اندازی شتاب‌دهنده کسب‌وکار با حمایت شهرداری برای ایده‌های نو (مثل اپلیکیشن‌های گردشگری محلی). ۴- برندسازی شهری با معرفی کرکوک به عنوان شهری چندفرهنگی و تاریخی.

آگاهی و اعتماد شهروندان: ۱- برنامه‌های مشارکت شهروندی: تشکیل شوراهای محله‌ای برای نظارت بر پروژه‌های شهری و پیشنهاد راهکارها. ۲- برگزاری جشنواره‌های فرهنگی برای تقویت همبستگی اجتماعی.

اثربخشی طرح‌های توسعه دولت: ۱- ارزیابی مستمر پروژه‌ها: تشکیل کمیته‌های مستقل برای نظارت بر پیشرفت پروژه‌های عمرانی و جلوگیری از فساد. ۲- اولویت‌بندی پروژه‌ها: تمرکز بر پروژه‌های با تأثیر سریع بر کیفیت زندگی (مانند آبرسانی و بهداشت).

بازآفرینی بافت‌های فرسوده: ۱- احیای تاریخی-اقتصادی: مرمت بناهای تاریخی با کاربری جدید (مثلاً تبدیل به هتل یا مراکز فرهنگی) با مشارکت بخش خصوصی. ۲- تسهیلات مسکن: اعطای وام‌های کم‌بهره به ساکنان برای نوسازی مسکن فرسوده. ۳- اجرای پروژه‌های مشارکتی با بخش خصوصی برای احیای محله‌های فرسوده. ۴- توسعه فضاهای عمومی (پارک‌ها، کتابخانه‌ها) در مناطق محروم.

توسعه گردشگری: ۱- تبلیغات بین‌المللی: معرفی جاذبه‌های کرکوک (مانند قلعه کرکوک و موزه‌های نفتی) از طریق همکاری با آژانس‌های مسافرتی. ۲- گردشگری مذهبی و فرهنگی: سازمان‌دهی تورهای ویژه برای بازدید از اماکن مقدس اقلیت‌های قومی در کرکوک. ۳- ساخت هتل‌های اقتصادی و اقامتگاه‌های بوم‌گردی برای جذب گردشگران. ۴- برگزاری فستیوال‌های فرهنگی (موسیقی، غذاهای محلی، صنایع دستی). ۵- تبلیغ زیارتگاه‌های یهودی، مسیحی و اسلامی کرکوک به عنوان نماد همزیستی ادیان.

جذب سرمایه‌گذاری: ۱- برگزاری نمایشگاه‌های سرمایه‌گذاری برای جذب سرمایه‌گذاران خارجی. ۲- معافیت‌های مالیاتی برای پروژه‌های بزرگ اشتغال‌زا. ۳- سرمایه‌گذاری خارجی: تضمین امنیت سرمایه‌گذاران و تسهیل روادید برای بازرگانان. ۴- بانک توسعه محلی: تأسیس صندوق‌های حمایتی برای استارت‌آپ‌های مرتبط با توسعه پایدار

References:

- Anbarlu, A., & Simchi, M. (2014). Foresight and the Future of Research in Iran, First International Conference on the Role of Islamic Revolution Management in the Power Geometry of the Global System (Management, Politics, Economics, Culture, Security, Accounting), Tehran. [In Persian].
- Bayramzadeh, N., Mousavi, M. N. (2024). Investigating the Relationship Between Development and Resource Allocation in the Creation of New Human Settlements During the Years 2011 to 2021 (Case Study: Iran). Journal of Geography and Environmental Studies, 13(49), 120-139. <https://sanad.iau.ir/Journal/ges/Article/1107624> [In Persian]

- Bazazadeh, M., Dadashpoor, H., & Motavaf, S. (2013). Analysis the Key Factors Impacting on Regional Development using Regional Foresight approach, The Case Study of West Azerbaijan Province, Iran. *Spatial Planning*, 4(2), 79-104. <https://doi.org/20.1001.1.22287485.1393.4.2.5.1> [In Persian].
- Bouwmeester, J. & Hartmann, T. (2021). Unraveling the self-made city: The spatial impact of informal real state markets in informal settlement, *Cities*, 108 (102966), 1-8. <https://doi.org/10.1016/j.cities.2020.102966>
- Daghestani, I. S. (2009). Managing sustainable development in the urban environment of the city of Baghdad (Doctoral thesis, Higher Institute of Urban and Regional Planning, University of Baghdad).
- Deng, S., Mokhtar, Y-S. (2015). Identification of Key Forces Influencing Sustainable Development in Taiwan. *Journal of Sustainable Development*, 8(2), 161-173.
- Ghanbari, Y. , rahimi, R. , & barghi, H. (2018). The Effect of Environmental-Behavioral Factors on Creative Tourism Achievement in Tourism Target Villages of Isfahan Province. *Journal of Tourism Planning and Development* , 9(32), 1-18. <https://doi.org/10.22080/jtpd.2020.17581.3163> [In Persian].
- Gharakhlu, M., & Hosseini, H. (2014). Sustainable urban development indicators, *Geography and regional development*, 2(3). 42-58. [In Persian].
- Hoseinpour, M., Mousavi, M., & Ghalehtemouri, K. J. (2024). Enhancing urban and regional development for border security in Iran: A futures study of West Azerbaijan province. *Town Reg. Plan.*, 84, 15–28. <http://dx.doi.org/10.38140/trp.v84i.7823>
- Komasi H., Zolfani SH., & Nemati A .(2023). Evaluation of the social-cultural competitiveness of cities based on sustainable development approach. *Decision Making: Applications in Management and Engineering*. 6(1), 583-602. <https://doi.org/10.31181/dmame06012023k>
- Lee, Z., Huang, L. Y. (2007). Related Research in Learning Motivation, Learning Satisfaction and Learning Performance of Continuing Education for In-service Personage: Taking In-service Master Program of NCKU as Example, *Journal of Human Resource Management*, 7(4), 1-24.
- Mobaraki, O., valigholizadeh, A., & bapiri, Y. (2023). Evaluation of the dimensions and components of the ecological city in Mahabad, *Environmental Studies Quarterly, Islamic Azad University of Malayer* Number 64, 17th, pp89-110. [In Persian].
- Mohamadpourjaberi, M., Ebrahimzadeh, I., Rafieian, M., & Saed Mocheshy, R. (2016). Identification and Analysis of Cross-Impacts of Key Factors and Assessing the Level of Regional Sustainability with a Strategic Foresight Approach (A Case Study of Northern Khorasan Province). *Geography and Environmental Sustainability*, 6(3), 1-17. [In Persian].
- Morrow, E.(201). A model and measure for quality service user involvement in health research, *International journal of consumer studies*, 34(5), 532-539. <https://doi.org/10.1111/j.1470-6431.2010.00901.x>.
- Mousavi, M., & Bayramzadeh, N. (2024). Spatial analysis of the trend of regional inequalities in Iran. *Scientific - Research Quarterly of Geographical Data (SEPEHR)*, 33(131), 105-125. doi: 10.22131/sepehr.2024.2017054.3039 [In Persian]
- Mousavi, M., & Kahaki, F. S. (2016). Priority Assessment of Iranian Islamic Development Indicators in the Realization of Spatial Planning of Khorasan Razavi Province with the Justice Based Approach. *Geography and Development*, 14(45), 93–120. <https://doi.org/10.22111/gdij.2016.2924> [In Persian]
- Mousavi, M., Jahangirzadeh, J., Bayramzadeh, N., & Omidvarfar, S. (2023). An analysis of the state of good governance in Urban Peripheral villages of Urmia. *Preipheral Urban Spaces Development*, 5(2), 221-236. <https://doi.org/10.22034/jpusd.2023.397271.1270> [In Persian].
- Mousavi, M., Zoghi Barani, K., Jahangirzadeh, J., Omidvarfar, S., & Bayramzadeh, N. (2023). Hospital Site Selection Using the Fuzzy Method and Passive Defense Approach (Case Study: Urmia City). *Passive Defense*, 14(1), 129-138. https://pd.ihu.ac.ir/article_207886.html [In Persian]
- Ono, H., Kidokoro, T .(2020). Understanding the development pattern of informal settlement in Nairobi, *Japan Architectural review*, 3(3). 384-393.
- Raesghanavati K., Shamsoddini A., & Heidari A. A. (2022). Explaining the Key drivers Affecting the Sustainable Development of Mahshahr port city Based on Futures Research Approach, 26 (1) ,173-199. <https://doi.org/20.1001.1.16059689.1401.26.1.7.9> [In Persian].
- Rahnama, M. R., & sepehri, N. (2019). Evaluation of Ecological City Index in Chenaran City for Sustainable Development using Emergy. *Journal of Geography and Environmental Hazards*, 8(1), 219-236. <https://doi.org/10.22067/geo.v0i0.69187> [In Persian].
- Rasoli, M., Saidpour, S., Ghalehtemouri, K. J., Mousavi, M., & Khedmatzadeh, A. (2023). Identification of Optimal Routes in Urban Physical Vulnerable Textures for Emergency Evacuation in Saqez City. *AMJ*, 7(1), 205–226. Retrieved from <https://so02.tci-thaijo.org/index.php/jam/article/view/259413>
- Safaiepour, M., & Jafari, Y. (2022). Identification of proponents of Ahvaz metropolis development with a strategic foresight approach. *Regional Planning*, 12(46), 227-244. <https://doi.org/10.30495/jzpm.2022.5363> [In Persian].
- Safar Alizadeh, I., Bahrami Jaff, S., & Khanzadeh, M. (2023). Future research of the key drivers affecting the urban development of border areas based on the approach of urban and regional governance (Case study: Javanrood). *Geography and Regional Future Studies*, 1(2), 51-60. <https://doi.org/10.30466/grfs.2023.54803.1002> [In Persian].
- Sasanpour, F., Azadbakht, A. (2015). Application of the Futures Method in Good Urban Governance, Sixth National Conference on Urban Planning and Management, Mashhad, . [In Persian].

- Sharma, A., Tiwari, G., Rao, K.(2020). Identifying mixed use indicators for including informal settlements as a distinct land use: case study of Dehli, Transportation research procedia, 48, 1918-1930.
- United Nations. (2018). World urbanization prospects Highlights. New York: Department of Economics and Social Affairs, Population Division.
- Vaezzadeh, S., & Eyaseh, A. (2020). The state of social development in Iran's development programs with an emphasis on the social indicators of sustainable urban development. *Urban Sociology*, 10(36), 1-22.
- Yang, J.T. (2010). Antecedents and Consequences of Knowledge Sharing in International Tourist Hotels. *International Journal of Hospitality Management*, 29, 42-52. <https://doi.org/10.1016/j.ijhm.2009.05.004>
- Zali, N., Axdari, M. (2015). Identification and structural analysis of the development drivers of Guilan Province using the method of interaction analysis. First Conference on Geography, Civil Engineering, Urban Planning, Architecture, Urban Management and Sustainable Development, Qom. **[In Persian]**.
- Zhang, X. (2022). Theory of sustainable development: Concept evolution, dimension, and prospect. *Bulletin of Chinese Academy of Sciences (Chinese Version)*, 33(1), 10-19.

COPYRIGHTS

© Authors retain the copyright and full publishing rights. This is an open access article under the CC BY-NC license:

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

Publisher: Urmia University.

Evaluation of health and treatment indicators using the EDAS multi-indicator decision-making model (Case study: Chaharmahal and Bakhtiari Province)

Hamid-Reza Rakhshanasab¹ , Mojtaba Soleimani Damaneh² and Ahmad Barahoei³

1- Department of Geography and Urban Planning, Faculty of Geography and Environmental Planning, University of Sistan and Baluchestan, Zahedan, Iran.

2- PhD in geography and urban planning, University of Sistan and Baluchestan, Zahedan, Iran.

3- Master of geography and urban planning, University of Sistan and Baluchestan, Zahedan, Iran.

ARTICLE INFO	ABSTRACT
<p>Article type: Research Article</p> <p>Received: 2025/05/18</p> <p>Accepted: 2025/11/13</p> <p>pp: 80-103</p> <p>Keywords: Health and treatment Services; Edas technique; Chaharmahal and Bakhtiari.</p>	<p>One of the negative consequences of the lack of health services in a region is the reduction in the health level of individuals, which reduces work capacity and income, and ultimately, economic poverty. Therefore, to solve the problems in the field of access to health services, it is necessary to identify deprived areas in order to provide appropriate services. In this study, using 54 health and medical indicators, the cities of Chaharmahal and Bakhtiari province were ranked in terms of access to health and medical services. The present study is applied in terms of its purpose and is of the "descriptive-analytical" type in terms of its nature and method. Relevant statistics and information were extracted from the library and the statistical yearbook of the Statistical Center of Iran (2016). Data analysis was carried out using the Shannon entropy model (for weighting) and the EDAS technique (for ranking) in the form of Excel software, and the status of the cities of Chaharmahal and Bakhtiari province was displayed using a Kriging map in the form of Arc GIS software. The results of the study indicate that the rural health dimension has a better situation, and the institutional dimension has a worse situation in terms of spatial distribution. The results of the EDAS technique show that, in terms of health and medical indicators, Shahrekord county, with a weight of 0.923, is the most prosperous county, followed by Farsan county with a weight of 0.770, Lordegan with 0.697, Borujen with 0.694, Ardel with 0.573, Kohrang with 0.516, Kiar with 0.478, Saman with 0.363, Ben with a weight of 0.352, respectively, in the second to ninth ranks, and Khanmirza county with a weight of 0.163 is in the tenth (last) rank. In general, it can be concluded that there is a large difference between the counties of Chaharmahal and Bakhtiari province in terms of health and medical services, which has led to a decrease in the level of health in some counties. Therefore, a justice-oriented approach to the distribution of health and medical services is necessary to improve the quality of health of citizens.</p>

Citation: Rakhshanasab, H., Soleimani Damaneh, M., & Barahoei, A. (2026). Evaluation of health and treatment indicators using the EDAS multi-indicator decision-making model (Case study: Chaharmahal and Bakhtiari Province). *Geography and Regional Future Studies*, 4(1), 80-103.

© Authors retain the copyright and full publishing rights. **Publisher:** Urmia University.

DOI: <https://doi.org/10.30466/grfs.2025.56204.1123>

DOR: <https://dorl.net/dor/20.1001.1.2981118.1405.4.1.5.0>

Extended Abstract

Introduction

In Iran, with the influx of oil revenues and the resulting economic growth, the quantity and quality of healthcare facilities have increased, especially in cities. However, like other developing countries, it is plagued by the problem of spatial inequality in the distribution of facilities, especially health and treatment facilities (Jaafari et al., 2017: 19). The studies conducted in our country show that despite the significant growth of health indicators at the national average level, there is a lot of inequality in social groups and geographical areas. In such a way that almost half of the medical and service centers are concentrated in the provincial centers and the rest of the centers are distributed in other cities. Even some cities are facing a shortage of health and treatment centers. Therefore, in order to investigate the health and treatment situation of Chaharmahal and Bakhtiari province, where there are few studies in this field and not much information is available, more studies are needed to find the root of these issues. Chahar and Mahal Bakhtiari province, like other provinces of the country, faces major problems in the field of healthcare and spatial inequality. In such a way that some of the cities of this province have the least health and treatment facilities, which has greatly affected the health and quality of life of the people. For example, Borujen city does not have a faculty of medical sciences, and its hospital has the fewest facilities. Or other cities in the province are facing a shortage of ambulances, MIR devices and specialist doctors. Therefore, this has been investigated in the research of health and treatment indicators of Chaharmahal and Bakhtiari province in order to determine and explain the degree of development or deprivation of the cities of this province in relation to health and treatment indicators. Considering the purpose and importance of the research, the question of the research is raised as follows: What are the cities of Chaharmahal and Bakhtiari provinces in terms of health and treatment indicators?

Methodology

The present study is "applied" in terms of purpose and "descriptive-analytical" in terms of nature and method. The statistical population of

this study is the health and treatment sector and the distribution of health and treatment services in the cities of Chaharmahal and Bakhtiari province. Data collection was carried out in the form of libraries (books, articles, internet, etc.) to support the theoretical framework and also through documents (health and treatment data) using information from the 2016 statistical yearbook. The research indicators are divided into three dimensions: human, institutional, and rural health. The human dimension refers to the specialized personnel and doctors in various health departments; the institutional dimension refers to the health and treatment facilities and infrastructure; and finally, the rural health dimension refers to the existing rural facilities, namely, the health worker, the house, and health and treatment centers. In data analysis, after indexing the data, the weighting of the indicators was done using the Shannon entropy model in the form of EXCEL software, and using the EDAS model, the cities of Chaharmahal and Bakhtiari province were ranked and spatially stratified based on the use of health and medical services in the form of EXCEL software. Finally, using GIS, a Kriging map of the study area was drawn in three dimensions: human, institutional, and rural health.

Results and discussion

One of the problems of today's world is the inequality and class gap that shows itself in different fields. Having a healthy body and mind for communities requires having health and treatment infrastructures. Unbalanced distribution of healthcare services has created many problems; to solve them, we must first rank the regions in terms of the availability of healthcare infrastructure. In this research, the EDAS model has ranked the cities of Chaharmahal and Bakhtiari province. The results show that Shahrekord city, with a weight of 0.923, is ranked first, and Khanmirza city is ranked last. Lordegan, Farsan, Borujen, Ardel, Kohrang, Kiar, Saman and Ben cities are ranked second to last, respectively. Because it is the political and administrative center of Chaharmahal and Bakhtiari province, Shahrekord city has the largest amount of healthcare services and infrastructure.

Therefore, it is for this reason that it is superior to other cities in terms of healthcare services. Among the most important reasons that have led Khanmirza city to be ranked last in the above ranking, the following can be mentioned; One, Khanmirza city because it has recently become a city and its health and treatment infrastructures have not been established yet, two, its relatively large population, so that it ranks fifth in terms of population..

Conclusion

In the current research, the cities of Chaharmahal and Bakhtiari provinces were investigated in terms of health and treatment infrastructures and their ranking was discussed in terms of having health and treatment services. In this research, the cities of this province were ranked by using 54 indicators of health and treatment services with the Idas model, which is one of the new models among the multi-criteria decision-making models. The results of kriging interpolation of the EDAS model show that Shahrekord city with a weight of 0.923 is in the first place and Khanmirza city is in the last place, as well as Farsan city with a weight of 0.770, Lordegan with a weight of 0.697, Borujen with a weight of 0.694, Ardel 0.573, Kohrang 0.516, Kiyar 0.487, Saman 0.363, Ben 0.352, ranked second and later, respectively. The kriging interpolation map of the province (separately for each section and in general) shows that, in general, most of the cities of the province are on the 10th level of the 15 levels of kriging interpolation, which means that most of

the province and its residents do not have proper access to health and treatment services. Only Shahrekord city is in a better situation. Therefore, the research question and hypothesis related to the different situations of Chaharmahal and Bakhtiari provinces are confirmed. In the comparative comparison of the research results with other researches, it can be stated that the results of the research with Akbari's research (2022) in the article "Comparative analysis of health and treatment inequalities in Kohgiluyeh and Boyer Ahmad provinces using the Mabak model" that inequality between the cities of Kohgiluyeh and Boyer Ahmad provinces. There is an environment in terms of health and treatment development in such a way that, from the point of view of having health and treatment services, Boyer Ahmed city is at the highest rank, and Bahmani, Basht and Lande cities are at the deprived level and need special attention, in line with They are together.

Declarations

Funding: There is no funding support.

Authors' Contribution: The authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approved the content of the manuscript and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest: The authors declared no conflict of interest.

Acknowledgments: We are grateful to all the scientific consultants of this paper.

ارزیابی شاخص‌های بهداشت و درمان با استفاده از مدل تصمیم‌گیری چند شاخصه ایداس (مطالعه موردی: شهرستان‌های استان چهارمحال و بختیاری)

حمیدرضا رخشانی نسب^۱، مجتبی سلیمانی دامنه^۲ و احمد براهویی^۳

۱- گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشکده جغرافیا و برنامه‌ریزی محیطی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران.

۲- دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران.

۳- کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران.

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

دریافت:

۱۴۰۴/۰۲/۲۸

پذیرش:

۱۴۰۴/۰۸/۲۲

صص:

۸۰ - ۱۰۳

واژگان کلیدی:

خدمات بهداشتی و درمانی،

نابرابری،

تکنیک ایداس،

چهارمحال و بختیاری.

چکیده

یکی از پیامدهای منفی کمبود خدمات بهداشتی و درمانی در یک منطقه، کاهش سطح سلامت افراد است که باعث کاهش توان کار و درآمد و نهایتاً فقر اقتصادی می‌شود؛ بنابراین برای رفع مشکلات در زمینه برخورداری از خدمات بهداشتی و درمانی باید به شناسایی نواحی محروم در جهت ارائه خدمات‌دهی مناسب پرداخت. در این تحقیق، با استفاده از ۵۴ شاخص بهداشتی و درمانی، به رتبه‌بندی شهرستان‌های استان چهارمحال و بختیاری از نظر برخورداری از خدمات بهداشتی و درمانی پرداخته شد. تحقیق حاضر از نظر هدف، کاربردی و از نظر ماهیت و روش از نوع «توصیفی - تحلیلی» می‌باشد. آمار و اطلاعات مربوطه از طریق کتابخانه‌ای و سالنامه آماری مرکز آمار ایران (سال ۱۳۹۵) استخراج گردید. تحلیل داده‌ها با استفاده از مدل آنتروپی شانون (جهت وزن‌دهی) و تکنیک ایداس (برای رتبه‌بندی) در قالب نرم‌افزار Excel و همچنین نمایش وضعیت شهرستان‌های استان چهارمحال و بختیاری با استفاده از نقشه کره‌جینگ در قالب نرم‌افزار Arc GIS صورت گرفته‌است. نتایج تحقیق حاکی از آن است که بعد بهداشت روستایی دارای وضعیت بهتر و بعد نهادی دارای وضعیت بدتری به لحاظ توزیع فضایی دارند. نتایج تکنیک ایداس نشان می‌دهد که از نظر شاخص‌های بهداشتی و درمانی، شهرستان شهرکرد با وزن ۰/۹۲۳ برخوردارترین شهرستان و بعد از آن شهرستان‌های فارسان با وزن ۰/۷۷۰، لردگان با ۰/۶۹۷، بروجن با ۰/۶۹۴، اردل با ۰/۵۷۳، کوهرنگ با ۰/۵۱۶، کیار با ۰/۴۷۸، سامان با ۰/۳۶۳، بن با وزن ۰/۳۵۲، به ترتیب در رتبه‌های دوم تا نهم و شهرستان خانمیرزا با وزن ۰/۱۶۳ در رتبه دهم (آخر) قرار گرفته‌است. به طور کلی، می‌توان نتیجه گرفت که تفاوت زیادی بین شهرستان‌های استان چهارمحال و بختیاری از نظر خدمات بهداشتی و درمانی وجود دارد که منجر به پایین آمدن سطح سلامت در برخی از شهرستان‌ها شده است؛ بنابراین نگاه عدالت‌محور در توزیع خدمات بهداشتی و درمانی برای بهبود کیفیت سلامت شهروندان لازم است.

استناد: رخشانی نسب، حمیدرضا؛ سلیمانی دامنه، مجتبی؛ و براهویی، احمد. (۱۴۰۴). ارزیابی شاخص‌های بهداشت و درمان با استفاده از مدل تصمیم‌گیری چند شاخصه ایداس (مطالعه موردی: شهرستان‌های استان چهارمحال و بختیاری). *جغرافیا و آینده پژوهی منطقه‌ای*، ۴(۱)، ۸۰-۱۰۳.

ناشر: دانشگاه ارومیه.

© نویسندگان حق چاپ و حقوق کامل نشر را حفظ می‌کنند.

DOI: <https://doi.org/10.30466/grfs.2025.56204.1.123>

DOR: <https://dorl.net/dor/20.1001.1.2981118.1405.4.1.5.0>

مقدمه

بیش از نیمی از جمعیت جهان در حال حاضر در مناطق شهری زندگی می‌کنند. پیامدهای احتمالی این امر سروصدا، ترافیک، ازدحام، آلودگی و نیاز بیش‌ازپیش به زیرساخت‌های بهداشتی و موارد مشابه می‌باشد (Cleophas et al, 2019: 802). جهان در حال شهری شدن است. سازمان ملل پیش‌بینی کرده است که جمعیت شهری جهان تقریباً از ۳/۳ میلیارد در سال ۲۰۰۷ به ۶/۳ میلیارد در سال ۲۰۵۰ خواهد رسید. بیشتر این افزایش در کشورهای در حال توسعه خواهد بود. رشد شهری بر سلامت جهانی تأثیر به‌سزایی دارد (Amiri Fahliani, 2024: 24). برخورداری از زندگی سالم، مولد، باکیفیت و عاری از بیماری و ناتوانی، حقی همگانی است که در اعلامیه جهانی حقوق بشر نیز به آن تأکید شده است (Farnoudi, 2009: 75). این در حالی است که در اکثر کشورهای در حال توسعه کیفیت زندگی و موازین بهداشتی بسیار پایین‌تر از سطح موردنیاز برای پیشگیری و کنترل بیماری‌های عفونی و حفظ سلامت جسمی و روحی و اجتماعی مردم قرار دارد. از آنجایی که هدف کلی سیاست‌های بهداشتی در این کشورها تحت پوشش قرار دادن کل جامعه است؛ ولی از یک سو تفاوت چشمگیری بین پایتخت و شهرهای بزرگ از سوی دیگر تفاوت میان شهرهای کوچک و نواحی روستایی از سوی دیگر مشاهده می‌شود (Ghazanfarpur, 2013: 2)؛ بنابراین شهرها باید راهبردهای جدیدی را برای افزایش کیفیت زندگی شناسایی کنند (Schliwa et al, 2015: 50- Hoseinpour et al., 2024).

در میان شاخص‌های مختلف توسعه‌ی ناحیه‌ای، مهم‌ترین شاخص‌های که پیشرفت کشورها و میزان موفقیت برنامه‌های توسعه‌ی ملی آنها تا اندازه زیادی در گرو دستیابی به اهداف آنست شاخص‌های بخش بهداشت می‌باشد شاخص‌های بهداشت و درمان با توجه به اهمیت والایی که در تأمین سلامت افراد جامعه دارد از مهم‌ترین شاخص‌های پیشرفت به حساب می‌آیند (Shayan, 2019: 76).

نابرابری‌های منطقه‌ای سلامت عمدتاً نتیجه تفاوت در سطح توسعه اقتصادی و تفاوت در میزان دسترسی به امکانات مختلف بهداشت و درمان است (Ghazanfarpur et al, 2020: 181- Mousavi & Kahaki, 2016- Rasoli et al., 2020). نابرابری در توزیع خدمات سلامت با نحوه سازماندهی جامعه ارتباط مستقیم دارد و طبیعتاً پیامدهایی را در بر خواهد داشت (Diogoedes Vidal et al, 2018: 55-). پراکنش بهینه و برخورداری از خدمات بهداشتی و درمانی، انعکاس‌دهنده هماهنگی بین یک سری عوامل همچون مهیا بودن، قابلیت پرداخت از نظر هزینه، در دسترس بودن و همخوانی خدمات با نیازهاست. مهیا بودن خدمات به طور سنتی با شاخص‌هایی همانند تعداد پزشک و نسبت تخت بیمارستان بر جمعیت اندازه‌گیری می‌شود. این عوامل در برخورداری از خدمات به شکل یک زنجیره عمل می‌کنند به طوری که ارتقاء و بهبود صرفاً یکی از آنها به تنهایی نمی‌تواند سبب ارتقاء سطح دسترسی، برخورداری عادلانه، بهبود دسترسی و برخورداری از خدمات بهداشت و درمان شود (Mohammadi et al, 2012: 158).

با وجود پیشرفت‌های اقتصادی و دستاوردهای بزرگ محققان در زمینه بهداشت و درمان، در قرن گذشته شکاف‌های آشکاری در میزان توسعه‌یافتگی بهداشت و درمان در مناطق و کشورها به چشم می‌خورد و نبود تعادل و برابری در میزان توسعه امکانات بهداشتی و درمانی را منجر شده است (Kawachi et al, 2002: 48). در این بین، دسترسی به خدمات بهداشتی و درمانی بسیار مهم است چرا که مفهوم دسترسی سنتی بر دیدگاهی تأکید می‌کند که نزدیکی یک مکان به مکان دیگر را اندازه‌گیری می‌کند (Mejia-Dorantes & Villagran, 2020: 1)؛ اما امروزه، مفهوم دسترسی مطلوب مردم به امکانات و خدمات بهداشت و درمان یکی از شاخص‌های مهم افزایش کیفیت زندگی و پایداری توسعه در جوامع بشری به حساب می‌آید. بهبود وضعیت سلامت شهروندان در هر شهر و یا منطقه، یکی از دلایل و نشانه‌های ارتقاء و توسعه انسانی به‌شمار می‌رود. در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران نیز تأمین سلامت به‌عنوان یکی از حقوق اساسی ملت شناخته شده و دولت موظف است که تمهیدات لازم را برای بهداشت شهروندان به وجود آورد (Mohammadi et al, 2012: 160).

در ایران نیز با سرازیر شدن درآمدهای نفتی و رشد اقتصادی حاصل از آن، کمیت و کیفیت امکانات بهداشتی و درمانی به‌خصوص در شهرها افزایش یافته است. با این حال، مانند سایر کشورهای در حال توسعه گرفتار مشکل نابرابری فضایی در توزیع امکانات، به‌خصوص امکانات بهداشتی و درمانی می‌باشد (Jafari et al, 2018: 19). مطالعات صورت گرفته در کشور ما نشان می‌دهد با وجود رشد چشمگیر شاخص‌های سلامت در سطح میانگین ملی، نابرابری در گروه‌های اجتماعی و مناطق جغرافیایی بسیار وجود دارد. به‌گونه‌ای که در مراکز استانی، تقریباً نیمی از مراکز خدمات و درمانی تمرکز یافته است و بقیه مراکز در سایر شهرستان‌ها توزیع شده‌اند. حتی برخی از شهرستان‌ها با کمبود مراکز بهداشتی و درمانی روبرو هستند. لذا برای بررسی وضعیت بهداشتی و درمانی استان چهارمحال و بختیاری که مطالعات در این زمینه محدود بوده و اطلاعات زیادی در دسترس نیست، برای ریشه‌یابی این مسائل، لازم است که مطالعات بیشتری انجام شود.

خدمات بهداشتی و درمان در استان چهارمحال و بختیاری به‌مانند سایر استان‌های کشور مناسب و دارای توزیع عادلانه نیست. به‌طوری‌که وضعیت بیمارستان شهدای لردگان (کمبود شدید در تخصص‌هایی مثل بیهوشی، داخلی، زنان، قلب، اطفال، ارتوپدی، اورولوژی و رادیولوژی)

بحرانی است. شهرستان اردل با کمبود بیمارستان و پزشکان متخصص در زمینه: داخلی، جراحی، بیهوشی، زنان و رادیولوژی مواجه است. یکی از مسائل شهرستان خانمیرزا عدم وجود بیمارستان در این شهرستان است. با وجود اینکه خیرین زمینی را برای ساخت بیمارستان اهداء کرده‌اند اما اقدام مثبتی در این خصوص انجام نشده است. شهرستان کوهرنگ در حوزه بهداشت و درمان با مشکلاتی از جمله: صدور پروانه بهره‌برداری بیمارستان امام سجاد (ع) مواجه است. با توجه به وسعت شهرستان کوهرنگ و پراکندگی روستاهای آن، این شهرستان نیاز مبرمی به چندین دستگاه آمبولانس دارد که باید فکری جدی برای این وضعیت شود. در شهرستان بن نیز عدم دستگاه سونوگرافی، کارشناس رادیولوژی، عدم وجود آزمایشگاه مرکزی دولتی، مردم را دچار مسئله کرده‌است. با توجه به مسئله تحقیق، ضرورت توسعه زیرساخت‌های بهداشتی و درمانی و افزایش اعتبارات و تسریع در روند اجرای پروژه‌های نیمه‌تمام در استان چهارمحال و بختیاری ضروری می‌باشد.

از این رو، در تحقیق حاضر شاخص‌های بهداشت و درمان استان چهارمحال و بختیاری مورد بررسی قرار گرفته تا میزان توسعه‌یافتگی یا محرومیت شهرستان‌های این استان مشخص و تبیین شود. با توجه به هدف، ضرورت و اهمیت تحقیق، سؤال پژوهش به این صورت مطرح می‌شود که شهرستان‌های استان چهارمحال و بختیاری از نظر شاخص‌های بهداشتی و درمانی در چه وضعیتی قرار دارند؟

پیشینه و مبانی نظری پژوهش

از ابتدای دهه ۱۹۹۰ میلادی مفهوم توسعه انسانی به‌عنوان یکی از معیارهای ارزیابی میزان توسعه‌یافتگی مطرح شد و بهبود سلامت و بهداشت جامعه به چالشی برای کشورها تبدیل شد. براساس کنفرانس بین‌المللی ارتقاء سلامت (منشور اتاوا)، یکی از عناصر اصلی مهم برای ارتقاء سلامت، بحث عدالت اجتماعی و توزیع عادلانه امکانات می‌باشد. بخش بهداشت و درمان نیز به‌عنوان یکی از بخش‌های اجتماعی مهم کشور، نقش تعیین‌کننده‌ای در سلامت و تندرستی افراد جامعه دارد (Shohani et al, 2018: 236). از این جهت، سلامت به‌عنوان یکی از حقوق بشر در سطح جهان مورد تأکید تمام دولت‌ها در زمینه تأمین رفاه اجتماعی است (Salehpour & Afrakhteh, 2016: 19)؛ بنابراین، عدم توازن در جریان توسعه بین مناطق مختلف (به‌خصوص در زمینه سلامت) که منجر به ایجاد شکاف و تشدید نابرابری منطقه‌ای می‌شود، خود مانعی در مسیر توسعه است (Falah Haghghi et al, 2024: 91). در زمینه موضوع تحقیق تاکنون مطالعات مختلفی در سطح خارجی و داخلی صورت گرفته که در ذیل به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود:

زانگ و همکاران (۲۰۱۷)، در مقاله‌ای به بررسی نابرابری در توزیع بیمارستان‌ها و مؤسسات مراقبت‌های اولیه در چین پرداختند. با استفاده از ضریب جینی نشان دادند که توزیع بیمارستان‌ها نسبت به جمعیت مناسب است و در توزیع مراکز مراقبت‌های اولیه نابرابری وجود دارد. همچنین توزیع جغرافیایی منابع بهداشتی و درمانی (کارکنان و تخت) هم در بیمارستان و هم در مراکز مراقبت‌های اولیه در سطح بالایی از نابرابری قرار دارد. این نتیجه به این معنی است که هرچند بیمارستان‌های چین پاسخگوی نیازهای درمانی جمعیت هستند اما بسیاری از امکانات درمانی از جمله (درمانگاه، خانه بهداشت، اورژانس و غیره) به‌صورت نابرابر توزیع شده‌اند. اوانگ و همکاران (۲۰۱۸)، در پژوهشی با عنوان «اصلاحات نظام سلامت در سنگاپور» پس از مصاحبه با ۳۵ مطلع کلیدی به این نتیجه رسیدند که برنامه‌های آزمایشی و بیماری‌محوری ارائه‌دهنده و مراقبت‌های بهداشتی از راه‌های پیشنهادی، شامل ایجاد روابط بین خدمه برای تسهیل کاوش در مدل‌های نوآوری، مراقبت و مشخص کردن برنامه‌های بلند مدت، افزایش مقیاس برای مراقبت‌های بهداشتی، تأمین مالی اصلاحات برای برآوردن نیازهای متغیرهای بیماران و جمعیت و توسعه سیستم‌های ارزیابی منعکس‌کننده اصول و اولویت‌ها از عوامل توسعه خدمات بهداشتی درمانی می‌باشد. با توجه به نتایج، می‌توان نتیجه گرفت که جهت ارتقاء نظام سلامت در سنگاپور باید برنامه‌های بلندمدت، منابع مالی توجه کرد. میسرا و بیسوئی (۲۰۱۸)، «مدل‌سازی عوامل حیاتی موفقیت در فناوری و مدیریت بهداشت و درمان در هند» را بررسی کردند؛ این مطالعه نشان می‌دهد که هشت عامل از سیزده عامل فرضی با «موفقیت» رابطه آماری دارند. عوامل موفقیت مهم شناسایی شده عبارتند از: مدیریت داده‌ها، تیم کار و ترکیب، حریم خصوصی و رازداری، طرز فکر، بازگشت سرمایه، زمان کافی، تحقیق و توسعه و تراز بوده‌اند. در کشور هند نیز از طریق: برنامه‌ها و سرمایه‌گذاری‌ها می‌توان به موفقیت در زمینه مدیریت خدمات بهداشتی و درمانی دست یافت. مک کان (۲۰۲۰)، در پژوهشی تحت

¹ Ottawa Charter

² Zhang

³ China

⁴ Ong

⁵ Singapore

⁶ Misra & Bisui

⁷ India

⁸ Mc Cann

عنوان «درک نابرابری منطقه‌ای و جغرافیایی نارضایتی مطالعه موردی: بریتانیا»، به این نتیجه رسید که نابرابری‌های بین منطقه‌ای و مسائلی که پیش می‌آید برای همه کشورها مشترک است اما در مورد انگلستان بسیار ویژه و خاص می‌باشد و نتایج نشان داد که بریتانیا یکی از نامتعادل‌ترین کشورهای منطقه‌ای در جهان صنعتی است. نتایج این تحقیق بدان معنی اسیت که در کشور بریتانیا نیز به‌مانند سایر کشورهای جهان، نابرابری در خدمات از جمله بهداشت و درمان وجود دارد. زانگ و همکاران (۲۰۲۲)، در مقاله‌ای تحت عنوان «نابرابری در استفاده از خدمات بهداشتی در مناطق توسعه‌نیافته شمال شرق چین» به این نتیجه رسیدند که وضعیت بیمه درمانی پایه، محل سکونت، بیمه سلامت تجاری و سلامت، عوامل مؤثر بر نابرابری در استفاده از خدمات بهداشتی بوده است. شاخص‌های وضعیت سلامتی، از جمله ابتلا به بیماری‌های مزمن و محدودیت در فعالیت‌های روزانه و سلامت ضعیف نشان داده‌شده‌اند. از این تحقیق می‌توان نتیجه گرفت که در شمال شرق چین نیز عواملی مانند محل سکونت باعث نابرابری در دسترسی به خدمات بهداشتی و درمانی شده‌است.

غضنفرپور (۱۳۹۲)، به بررسی میزان توسعه‌یافتگی خدمات بهداشتی و درمان در سطح شهرستان‌های استان کرمان پرداخت و به این نتیجه رسید که بیشترین تمرکز خدمات بهداشتی و درمانی به شهرستان کرمان اختصاص داشته و این شهرستان با شاخص ترکیبی ۲۵/۱۴۷ در رتبه اول استان کرمان قرار گرفته‌است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد شهرستان کرمان در رتبه اول و شهرستان کوهبنان در رتبه آخر استان قرار گرفته‌است. از نتایج این تحقیق می‌توان نتیجه گرفت به‌مانند اکثر شهرستان‌های استان‌های ایران، تمرکز خدمات بهداشتی و درمانی در مرکز استان کرمان یعنی شهرستان کرمان وجود دارد. سرائی و کمالی‌زاده (۱۳۹۲)، میزان توسعه‌یافتگی شهرستان‌های استان یزد را از نظر دسترسی به مراکز بهداشتی و درمانی موردبررسی قرار دادند و به این نتیجه رسیدند؛ توزیع امکانات و خدمات در شهرستان‌های استان یزد نامتعادل است به‌نحوی که در تخصیص منابع و امکانات و خدمات از شهرستان‌های استان، شهرستان یزد در رتبه اول و شهرستان خاتم در رتبه آخر قرار دارد پس از آن، به‌ترتیب شهرستان‌های تفت، طبس، مهریز، بافق، میبد، اردکان، صدوق و ابرکوه در رتبه‌های دوم و بعد از آن قرار گرفتند. با توجه به نتایج تحقیق سرائی و کمالی‌زاده می‌توان نتیجه گرفت که شرایط شهرستان‌های استان یزد از نظر خدمات بهداشتی و درمانی به‌مانند استان کرمان است. شوهانی و همکاران (۱۳۹۷)، در مقاله‌ای به بررسی «سنجش وضعیت توسعه‌یافتگی شاخص‌های بهداشتی درمانی با استفاده از تکنیک‌های برنامه‌ریزی و ارائه مدلی تلفیقی در استان‌های منطقه زاگرس» پرداخته و به این نتیجه رسیدند که بین استان‌های زاگرس از نظر برخورداری از شاخص‌های بهداشت و درمان تفاوت و اختلاف زیادی وجود دارد؛ زیرا تنها استان‌های همدان و کردستان در وضعیت مطلوبی قرار دارند و استان‌های کرمانشاه، ایلام و لرستان در سطح پایین برخورداری از شاخص‌ها قرار دارند. به‌طور کلی از این تحقیق می‌توان نتیجه گرفت که در استان‌های منطقه زاگرس به‌مانند استان کرمان و یزد، نابرابری در توزیع خدمات بهداشتی و درمانی وجود دارد. شایان و همکاران (۱۳۹۸)، شهرستان‌های استان اصفهان را از نظر برخورداری از خدمات بهداشتی و درمانی موردبررسی قرار دادند و به این نتیجه رسیدند؛ محرومیتی کلی در سطح استان اصفهان از لحاظ برخورداری زیرساخت‌های بهداشت و درمان حاکم است شهرستان نایین و اردستان با توجه به میزان جمعیت‌شان (سرانه شاخص‌ها) با کسب رتبه ۱ و ۲ به ترتیب بیشترین امتیاز و شهرستان خمینی‌شهر و برخوار نیز از لحاظ جمعیت ساکن در این مناطق با رتبه ۲۲ و ۲۳ کمترین میزان بهره‌مندی از شاخص‌های بهداشت و درمان را به خود اختصاص داده‌اند. از بین شاخص‌های موردبررسی، بیشترین میزان برخورداری مربوط به شاخص‌های نهادی و کمترین میزان متعلق به شاخص‌های بهداشت روستایی بوده‌است. از این تحقیق، می‌توان نتیجه گرفت که برخی شهرستان‌های استان اصفهان از نظر برابری جمعیت و خدمات بهداشتی و درمانی در حالت تعادل و برخی در حالت نامتعادل قرار دارند. غضنفرپور و همکاران (۱۳۹۹)، در مقاله‌ای تحت عنوان «سنجش و سطح‌بندی توسعه‌یافتگی شهرستان‌های استان همدان از لحاظ شاخص‌های بهداشت و درمان با استفاده از تاپسیس فازی» به این نتیجه رسیدند که پراکنش شاخص‌های بهداشت و درمان در سطح استان همدان به‌صورت قطبی و نامتوازن است و رابطه منطقی بین میزان جمعیت و سطح توسعه بهداشت و درمان برقرار نیست؛ به‌گونه‌ای که شهر همدان به‌دلیل آن که مرکز سیاسی اداری استان است. برخوردارترین شهرستان بوده و بقیه شهرستان‌های استان، در شرایط متوسط به بالا و پایین و محروم قرار دارند. نتایج پژوهش ضرورت توجه عدالت‌محور در زمینه توزیع خدمات به‌منظور ارائه خدمات با مطلوبیت بهتر و اقتصادی می‌باشد. این تحقیق به‌مانند تحقیق قبلی آن در استان کرمان، نتایج و وضعیت یکسانی دارد.

در جمع‌بندی و مقایسه تطبیقی از تحقیقات مرتبط می‌توان نتیجه گرفت که تحقیقات انجام شده توزیع فضایی و توسعه‌یافتگی خدمات بهداشتی و درمانی را در سطح منطقه‌ای بیان کرده‌اند چرا که با توجه به ماهیت موضوع، بررسی منطقه‌ای آن بیشتر نمود پیدا می‌کند. به‌طور

¹ United Kingdom

² Zhang

مثال، این پراکندگی در شهرستان‌های استان‌های کرمان (غضنفرپور، ۱۳۹۲)، یزد (سرائی و کمال‌زاده، ۱۳۹۲)، اصفهان (شایان و همکاران، ۱۳۹۸)، همدان (غضنفرپور و همکاران، ۱۳۹۹) و منطقه زاگرس (شوهانی و همکاران، ۱۳۹۷) مورد توجه قرار گرفته‌است اینکه کدام شهرستان برخوردار و کدام شهرستان محروم است. نکته قابل توجه در این تحقیقات این است که اکثر تحقیقات به برخوردار بودن مرکز شهرستان‌ها اشاره کرده‌اند که این امر تفاوت و اختلاف زیادی را بین شهرستان ایجاد کرده‌است. تحقیقات خارجی نیز به مانند تحقیقات داخلی، همین رویه و امر را دنبال کرده‌اند.

به‌طور کلی، مطالعاتی در زمینه خدمات بهداشت و درمانی استان چهارمحال و بختیاری ارائه نشده است و یا به‌صورت معدودی انجام گرفته است. با توجه به اینکه عدالت امری همگانی و مستلزم ارائه به تمام آحاد جامعه بشری می‌باشد و از طرفی با توجه به بررسی پیشینه‌های موجود به علت عدم وجود تحقیقات در زمینه بهداشت و درمان استان چهارمحال و بختیاری، تحقیق حاضر خدمات بهداشتی و درمانی این استان را مورد بررسی قرار داده‌است؛ بنابراین اهمیت این تحقیق، کمبود این چنین تحقیقات در محدوده مورد مطالعه دوچندان نموده است. همچنین در این تحقیق، از روش جدید تصمیم‌گیری چند معیاره (EDAS) که ضریب خطا در آن کمتر است استفاده شده است.

با توجه به بحث مهم بهداشت و درمان، در زیر به تعاریف و مفاهیم مرتبط در این زمینه اشاره شده است:

بهداشت و سلامت از ارکان مهم و اساسی توسعه پایدار به حساب می‌آیند. اصل نخست اعلامیه کنفرانس محیط‌زیست و توسعه، با تمرکز بر کیفیت زندگی جمعیت، داشتن جمعیت سالم را هدف کلیدی توسعه پایدار دانسته و بیان می‌کند «جمعیت‌های انسانی در مرکز نگاه‌ها برای حرکت به سوی توسعه پایدار قرار دارند و آن‌ها استحقاق یک زندگی مولد و سالم را با طبیعت دارند» (Najarzadeh et al., 2020: 261). ارائه خدمات بهداشت و درمان بهینه، یک موفقیت بزرگ در عرصه خدمات توسعه‌ای بوده و در جامعه‌ای که مسائل بهداشتی و درمانی به درستی رسیدگی نشده است، زبان گسترده‌ای دیده و باعث ناخوشنودی دامن‌گیر جامعه می‌گردد (Nazami et al., 2018: 23). سلامت پدیده‌ای است که جایگاه بالایی از بهزیستن روانی، جسمی و اجتماعی را با خود به ارمغان می‌آورد و در هر فرهنگی، معنا و مفهوم خاصی را به دنبال دارد. اصطلاح Health که برگرفته از واژه لاتین *hela* می‌باشد و در بردارنده معنی جامعی است که بیانگر ابعاد تندرستی، آسایش، صحت و سلامت فرد می‌باشد. براین اساس، سلامت پدیده‌ای است که در هر جامعه، به حس مشترک و فرهنگ مردم آن جامعه از سلامت برمی‌گردد. بنابراین در جوامع و گروه‌های مختلف تعاریف متعددی برای سلامت بیان شده است. سلامت عبارت است از بیمار نبودن که در برخی از فرهنگ‌ها، سلامت و فرهنگ مترادف یکدیگر هستند (Sharbatian, 2014: 4).

مراد از توسعه در لغت رشد تدریجی در راستای پیشرفته شدن و قدرتمند شدن است. توسعه یک مفهوم کیفی است که در برابر رشد قرار می‌گیرد و می‌توان آن را برابر بالا رفتن کیفیت زندگی دانست (Fallahi and Kaffashi, 2018: 60). یکی از ارکان اصلی توسعه، توسعه اجتماعی می‌باشد، هدف از توسعه اجتماعی، ایجاد امکانات مادی، اقتصادی و اجتماعی برای کلیه آحاد جامعه، افزایش دسترسی افراد جامعه به منابع حیاتی و توزیع عادلانه آن است و می‌توان گفت که هدف توسعه، ارتقاء سطح زندگی و کیفیت زیست افراد جامعه و هماهنگی آن با جریان توسعه و پیشرفت‌های اقتصادی کشورها می‌باشد. توسعه اجتماعی دربرگیرنده رشد در جنبه‌های اجتماعی زندگی، نظیر تعلیم و تربیت، اشتغال، تغذیه، بهداشت و درمان است (Shayan et al, 2019: 79). توسعه اجتماعی بیانگر کیفیت سیستم اجتماعی از راه نهادینه کردن اخلاق توسعه، به‌ویژه کیفیت و افزایش همبستگی و توافق اجتماعی برای به‌دست آوردن اخلاق توسعه اجتماعی است. با اندکی نگرش به‌سادگی می‌توان جایگاه، شأن و اهمیت توسعه اجتماعی و همچنین شاخص‌ها و ابعاد تشکیل‌دهنده آن را در معادلات توسعه‌ای کشورهای صنعتی و پیشرفته دنیا درک نمود اما در سطح ملی، متأسفانه به‌رغم پیشرفت‌های صنعتی و اقتصادی در دهه‌های گذشته و همچنین ظرفیت‌های موجود در قوانین کلان‌کشوری و سیاست‌ها و برنامه‌های توسعه کشور، در امر توسعه اجتماعی تغییرات چندانی به نسبت دیگر حوزه‌ها به‌طور عینی صورت نگرفته است (Fallahi and Kaffashi, 2018, 61).

فرآیند توسعه اجتماعی شبیه فرآیند ذاتی تغییر اجتماعی نیست که بدون توقف در هر اجتماع زنده‌ای رخ بدهد بلکه نتیجه مداخله آگاهانه و تعمدی با استفاده از ابزارهای سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی به‌منظور به وجود آوردن تغییرات غیرتصادفی به‌سمت اهداف مطلوب است (Vaezzadeh and Ayaseh, 2020: 2). به‌طور کلی، شناسایی و رده‌بندی مناطق براساس شاخص‌های بهداشتی درمانی و نحوه پراکنش آن‌ها در فضاهای مختلف جغرافیایی، زمینه‌ساز شناخت وضعیت توزیع شاخص‌های مذکور و به‌تبع آن فراهم‌کننده بستر و زمینه‌های مطمئن جهت برنامه‌ریزی‌های آتی برای توزیع عادلانه شاخص‌های بهداشت و درمان و دسترسی همه آحاد جامعه به خدمات موردنظر به‌نحو شایسته خواهد بود (Sidaii et al., 2014: 45). دست کم گرفتن یا برآورد اشتباه توزیع خدمات بهداشتی و درمانی ممکن است بر گروه‌های مختلف اجتماعی اقتصادی تأثیرات ناهمسانی بگذارد (Atagoba, 2019: 1371). ماهیت خدمات بهداشتی و درمانی به‌گونه‌ای است که نیاز به آن‌ها منحصر به

گروه خاصی از مردم نمی‌شود و در واقع، همه انسان‌ها در تمامی سکونتگاه‌ها به آن احتیاج دارند. فقدان یا کمبود خدمات بهداشتی و درمانی به‌ویژه در روستاها، شهرهای کوچک و مناطق محروم، بازتاب‌های منفی بسیاری را به همراه خواهد داشت که مهم‌ترین آن‌ها، اثرات ناخوشایندی است که متوجه زندگی انسان‌ها است (Ghazanfarpur et al, 2020: 182).

در سند سیاست‌های کلی سلامت نیز تأمین و تحقق عدالت به‌عنوان محور همه برنامه‌ها و فعالیت‌های حوزه سلامت، اعم از تأمین مالی، هدفمندی یارانه‌های بهداشت و درمان، تدارک و بهبود کیفیت خدمات ابلاغ گردیده است (Hirani, 2019: 160). عدالت اجتماعی همواره یکی از نیازهای اساسی انسان بوده که ریشه در فطرت آدمی دارد (Ebrahimi and Moradi, 2018: 35). از لحاظ نظری، عدالت اجتماعی در کانون توجه بسیاری از نظریه‌پردازان بوده و بررسی این موضوع در قالب نظریات اجتماعی به مرور زمان تکوین یافته است (Mohammadi et al, 2016: 130).

مواد و روش پژوهشی

تحقیق حاضر از نظر هدف «کاربردی» و از نظر ماهیت و روش، «توصیفی-تحلیلی» می‌باشد. جامعه آماری این تحقیق، توزیع خدمات بهداشتی و درمانی شهرستان‌های استان چهارمحال و بختیاری می‌باشد که جمع‌آوری اطلاعات در قالب کتابخانه‌ای (کتب، مقالات، اینترنت و غیره) برای توشتن چارچوب نظری و همچنین از طریق اسنادی (داده‌های بهداشت و درمان) با استفاده از اطلاعات سالنامه آماری سال ۱۳۹۵ انجام شده است. شاخص‌ها تحقیق در سه بعد انسانی، نهادی و بهداشت روستایی تقسیم‌بندی شده‌اند. بعد انسانی به پزشکان متخصص در بخش‌های مختلف درمانی؛ بعد نهادی به امکانات و زیرساخت‌های بهداشت و درمان و نهایتاً بعد بهداشت روستایی به امکانات موجود روستایی یعنی بهیبار، خانه و پایگاه‌های بهداشت و درمان اشاره دارد (جدول ۱). در تحلیل داده‌ها، بعد از شاخص‌سازی داده‌ها، وزن‌دهی به شاخص‌ها با استفاده از مدل آنتروپی شانون در قالب نرم‌افزار EXCEL انجام شد و با بهره‌گیری از مدل ایداس، به رتبه‌بندی و سطح‌بندی فضایی شهرستان‌های استان چهارمحال و بختیاری بر اساس بهره‌مندی از خدمات بهداشتی و درمانی در قالب نرم‌افزار EXCEL پرداخته شده است. در نهایت با استفاده از GIS به ترسیم نقشه کربجینگ محدوده مورد مطالعه در سه بعد انسانی، نهادی و بهداشت روستایی اقدام گردید.

جدول ۱- ابعاد و شاخص‌های تحقیق

اختصار لاتین	شاخص	بعد
A1	نسبت پزشک عمومی به ۱۰۰۰۰ نفر جمعیت	انسانی
A2	نسبت دندان‌پزشک عمومی به ۱۰۰۰۰ نفر جمعیت	
A3	نسبت دندان‌پزشک متخصص به ۱۰۰۰۰ نفر جمعیت	
A4	نسبت داروساز به ۱۰۰۰۰ نفر جمعیت	
A5	نسبت دکترای علوم آزمایشگاهی به ۱۰۰۰۰۰ نفر جمعیت	
A6	نسبت دکترای تخصصی به ۱۰۰۰۰ نفر جمعیت	
A7	نسبت پزشک متخصص به ۱۰۰۰۰ نفر جمعیت	
A8	نسبت پزشک فوق تخصص به ۱۰۰۰۰ نفر جمعیت	
A9	نسبت پرستار حرفه‌ای به ۱۰۰۰۰ نفر جمعیت	
A10	نسبت پرستار به ازای ۱۰۰۰۰۰ نفر جمعیت	
A11	نسبت تکنسین اتاق عمل به ۱۰۰۰۰۰ نفر جمعیت	
A12	نسبت تکنسین بی‌هوشی به ۱۰۰۰۰ نفر جمعیت	
A13	نسبت ماما به ۱۰۰۰۰ نفر زن	
A14	نسبت تسهیلات زایمانی به ۱۰۰۰۰۰ نفر زن	
A15	نسبت معکوس موارد مراجعه	
A16	نسبت معکوس موارد بستری	
A17	نسبت بیمارستان‌های دانشگاه علوم پزشکی به ۱۰۰۰۰۰ نفر جمعیت	نهادی
A18	نسبت تخت‌های مصوب دانشگاه علوم پزشکی به ۱۰۰۰۰ نفر جمعیت	
A19	نسبت بیمارستان‌های تأمین اجتماعی به ۱۰۰۰۰۰ نفر جمعیت	
A20	نسبت تخت‌های مصوب تأمین اجتماعی به ۱۰۰۰۰ نفر جمعیت	
A21	نسبت تخت‌های فعال بخش روانی به ۱۰۰۰۰۰ نفر جمعیت	
A22	نسبت تخت‌های بخش سوختگی به ۱۰۰۰۰۰ نفر جمعیت	

اختصار لاتین	شاخص	بعد	
A23	نسبت تخت‌های بخش مراقبت‌های ویژه آی سی یو به ۱۰۰۰۰۰ نفر جمعیت		
A24	نسبت تخت‌های بخش بیماران قلبی سی سی یو به ۱۰۰۰۰۰ نفر جمعیت		
A25	نسبت تخت‌های سایر بخش‌ها به ۱۰۰۰۰۰ نفر جمعیت		
A26	نسبت مراکز بهداشتی و درمانی شهری به ۱۰۰۰۰۰ نفر جمعیت شهری		
A27	نسبت پایگاه بهداشت شهری به ۱۰۰۰۰۰ نفر جمعیت شهری		
A28	نسبت آزمایشگاه‌های دانشگاه علوم پزشکی به ۱۰۰۰۰۰ نفر جمعیت		
A29	نسبت آزمایشگاه‌های تأمین اجتماعی به ۱۰۰۰۰۰ نفر جمعیت		
A30	نسبت آزمایشگاه‌های سایر نهادها و ارگان‌های دولتی به ۱۰۰۰۰۰ نفر جمعیت		
A31	نسبت آزمایشگاه‌های خیریه به ۱۰۰۰۰ نفر جمعیت		
A32	نسبت آزمایشگاه‌های خصوصی به ۱۰۰۰۰۰ نفر جمعیت		
A33	نسبت داروخانه‌های دانشگاه علوم پزشکی به ۱۰۰۰۰۰ نفر جمعیت		
A34	نسبت داروخانه‌های تأمین اجتماعی به ۱۰۰۰۰ نفر جمعیت		
A35	نسبت داروخانه‌های سایر نهادها و ارگان‌های دولتی به ۱۰۰۰۰۰ نفر جمعیت		
A36	نسبت داروخانه‌های خیریه به ۱۰۰۰۰ نفر جمعیت		
A37	نسبت داروخانه‌های خصوصی به ۱۰۰۰۰ نفر جمعیت		
A38	نسبت مراکز پزشکی هسته‌ای دانشگاه علوم پزشکی به ۱۰۰۰۰ نفر جمعیت		
A39	نسبت مراکز پزشکی هسته‌ای تأمین اجتماعی به ۱۰۰۰۰۰ نفر جمعیت		
A40	نسبت مراکز پزشکی هسته‌ای سایر نهادها و ارگان‌های دولتی به ۱۰۰۰۰۰ نفر جمعیت		
A41	نسبت مراکز پزشکی هسته‌ای خیریه به ۱۰۰۰۰ نفر جمعیت		
A42	نسبت مراکز پزشکی هسته‌ای خصوصی به ۱۰۰۰۰ نفر جمعیت		
A43	نسبت مراکز جامع توان‌بخشی دانشگاه‌های علوم پزشکی به ۱۰۰۰۰ نفر جمعیت		
A44	نسبت مراکز جامع توان‌بخشی تأمین اجتماعی به ۱۰۰۰۰ نفر جمعیت		
A45	نسبت مراکز جامع توان‌بخشی سایر نهادها و ارگان‌های دولتی به ۱۰۰۰۰ نفر جمعیت		
A46	نسبت مراکز جامع توان‌بخشی خیریه به ۱۰۰۰۰ نفر جمعیت		
A47	نسبت مراکز جامع توان‌بخشی خصوصی به ۱۰۰۰۰ نفر جمعیت		
A48	نسبت پایگاه‌های اورژانس شهری به ۱۰۰ کیلومتر جاده‌های شهری		
A49	نسبت پایگاه‌های اورژانس جاده‌ای به ۱۰۰۰ کیلومتر جاده بین شهری		
A50	نسبت بهیار به ۱۰۰۰ نفر جمعیت روستایی		بهداشت روستایی
A51	نسبت مراکز بهداشتی و درمانی روستایی به ۱۰۰۰۰ نفر جمعیت روستایی		
A52	نسبت پایگاه بهداشت روستایی به ۱۰۰۰۰ نفر جمعیت روستایی		
A53	نسبت خانه‌های بهداشت فعال به ۱۰۰۰۰ نفر جمعیت روستایی		
A54	نسبت بهورز به ۱۰۰۰ نفر جمعیت روستایی		

(منبع: مرکز آمار ایران (سالنامه آماری)، ۱۳۹۵)

دلیل استفاده از تکنیک ایداس در این تحقیق، جدیدتر بودن نسبت به سایر روش‌های رتبه‌بندی، سادگی و قابل فهم بودن، قابلیت مدیریت عدم قطعیت و ابهام، قدرت تفکیک بالا (تفکیک گزینه‌های مختلف و زیاد) و انعطاف‌پذیری (سازگاری با انواع مختلف داده و با حجم بالا) می‌باشد که در ذیل به توضیحات مربوط به این تکنیک پرداخته شده است.

تکنیک ایداس (EDAS)

روش EDAS مخفف «Evaluation based on distance from average solution» به معنی ارزیابی بر اساس فاصله از راه‌حل متوسط و از روش‌های تصمیم‌گیری چندشاخصه است که برای انتخاب بهترین گزینه براساس نمرات یک دسته از شاخص استفاده می‌شود. این روش توسط مهدی کشاورز قرابایی و همکاران در سال ۲۰۱۵ ارائه گردید. در این روش، نیازی به محاسبه ایده‌آل مثبت و منفی نیست بلکه دو معیار برای ارزیابی مطلوب بودن گزینه‌ها در نظر گرفته می‌شود؛ اولین اندازه‌گیری، فاصله مثبت از میانگین (PDA) است و دوم، فاصله منفی از میانگین (NDA) است. این اقدامات می‌تواند تفاوت بین هر گزینه و راه‌حل متوسط را نشان بدهد. ارزیابی گزینه‌ها با توجه به ارزش

بالاتر PDA و مقادیر پایین‌تر NDA صورت می‌گیرد. مقادیر بالاتر PDA و یا مقادیر کمتر NDA نشان‌دهنده این است که آن گزینه بهتر است (Qarabaei et al., 2016: 358).

مراحل این روش عبارتند از:

گام اول: تشکیل ماتریس تصمیم

اولین گام در این روش، ماتریس تصمیم است. همان‌طور که در رابطه زیر (رابطه ۲) دیده می‌شود ماتریس تصمیم این روش در واقع ارزیابی هر گزینه نسبت به هر معیار است؛ مثلاً X_{12} ارزیابی گزینه اول نسبت به معیار دوم است. این ماتریس تصمیم توسط اعداد واقعی و یا طیف‌های کلامی تکمیل می‌شود.

$$X = [X_{ij}] n \times m = \begin{bmatrix} X_{11} & X_{12} & \dots & X_{1m} \\ X_{21} & X_{22} & \dots & X_{2m} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ X_{n1} & X_{n2} & \dots & X_{nm} \end{bmatrix}, \quad \text{رابطه (۱)}$$

گام دوم: محاسبه میانگین راه‌حل معیارها

در این گام، با استفاده از رابطه زیر (رابطه ۲) میانگین راه‌حل برای معیارها محاسبه می‌شود که در واقع همان میانگین داده‌ها برای هر ستون معیار می‌باشد.

$$AV = [AV_i] 1 \times m, \quad \text{رابطه (۲)}$$

where

$$AV_j = \frac{\sum_{i=1}^n X_{ij}}{n}$$

گام سوم: محاسبه PDA و NDA

در این گام، با استفاده از روابط زیر (رابطه ۳ و ۴)، مقادیر فاصله مثبت از میانگین (PDA) و فاصله منفی از میانگین (NDA) را محاسبه می‌کنیم. اگر معیار جنبه مثبت داشته باشد از رابطه زیر (رابطه ۳) استفاده می‌شود، جنبه مثبت یعنی افزایش معیار باعث سود گردد.

$$PDA_{ij} = \frac{\max(0, (X_{ij} - AV_j))}{AV_j}, \quad \text{رابطه (۳)}$$

$$NDA_{ij} = \frac{\max(0, (AV_j - X_{ij}))}{AV_j}$$

اگر معیار جنبه منفی داشته باشد از رابطه زیر (رابطه ۴) استفاده می‌شود، جنبه منفی یعنی کاهش معیار باعث سود نگردد.

$$PDA_{ij} = \frac{\max(0, (AV_j - X_{ij}))}{AV_j}, \quad \text{رابطه (۴)}$$

$$NDA_{ij} = \frac{\max(0, (X_{ij} - AV_j))}{AV_j}$$

گام چهارم: به دست آوردن وزن معیارها

وزن شاخص‌های بهداشتی و درمانی از طریق مدل آنتروپی شانون محاسبه شده است.

گام پنجم: محاسبه مقادیر SP و SN

در این گام با استفاده از روابط زیر مقادیر SP و SN محاسبه می‌شود (رابطه ۵).

$$SP_i = \sum_{j=1}^m w_j PDA_{ij}; \quad \text{رابطه (۵)}$$

$$SN_i = \sum_{j=1}^m w_j NDA_{ij}$$

گام ششم: محاسبه مقادیر نرمال SP و SN

در این گام، با استفاده از روابط زیر (رابطه ۶) مقادیر SP و SN که در مرحله قبل محاسبه شد را نرمال می‌کنیم.

$$NSP_i = \frac{SP_i}{\max_i(SP_i)}; \quad \text{رابطه (۶)}$$

$$NSN_i = 1 - \frac{SN_i}{\max_i(SN_i)}$$

گام هفتم: رتبه‌بندی نهایی گزینه‌ها

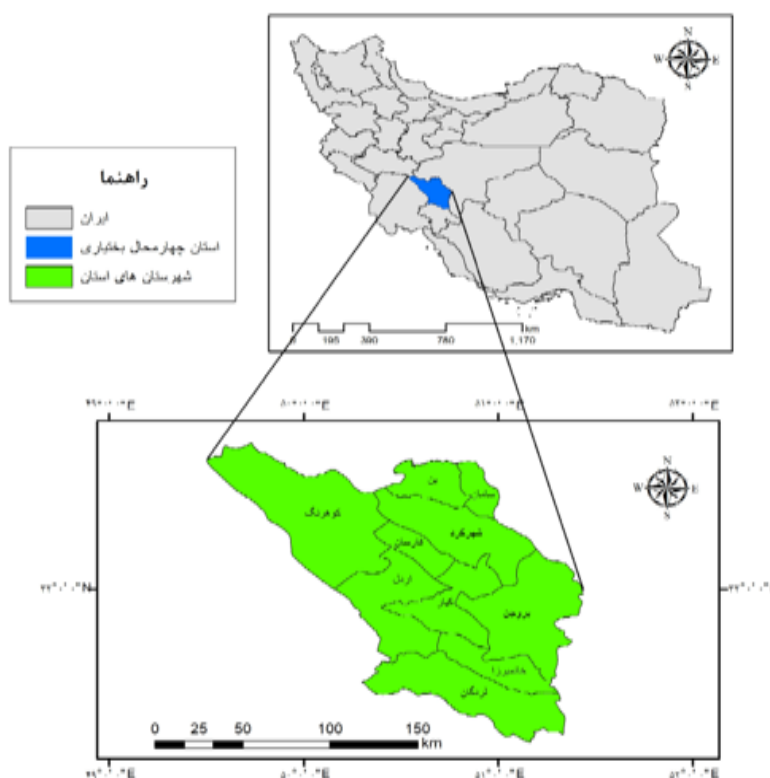
در این بخش، با استفاده از رابطه زیر (رابطه ۷) امتیاز نهایی گزینه‌ها را محاسبه و سپس آن‌ها را رتبه‌بندی می‌کنیم.

$$AS_i = \frac{1}{2}(NSP_i + NSN_i), \quad \text{رابطه (۷)}$$

where $0 \leq AS_i \leq 1$

محدوده مورد مطالعه

استان چهارمحال و بختیاری با مساحتی حدود ۱۶۵۳۲ کیلومتر مربع و با مرکزیت شهر شهرکرد، در ناحیه جنوب‌غربی ایران بین ۳۱ درجه و ۹ دقیقه تا ۳۲ درجه و ۴۸ دقیقه عرض شمالی و ۴۹ درجه و ۲۹ دقیقه تا ۵۱ درجه و ۲۵ دقیقه طول شرقی در مرکز رشته‌کوه‌های زاگرس واقع شده است (شکل ۱) (Chaharmahal Bakhtiari Governorate, 2016). بر اساس نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن (۱۳۹۵)، جمعیت استان چهارمحال و بختیاری برابر با ۹۴۷۷۶۳ نفر و متوسط رشد سالانه ۱٫۱۵ درصد بوده که از این لحاظ، رتبه ۲۶ کشور را دارا می‌باشد. بر اساس آمار سال ۱۳۹۷، این استان دارای ۱۰ شهرستان و ۲۶ بخش و ۴۳ شهر و ۵۱ دهستان می‌باشد (National Statistics Portal 2016). تعداد شاغلین دانشگاه علوم پزشکی استان چهارمحال و بختیاری در سال ۱۳۹۷ معادل ۷۰۹۳ نفر، تعداد بیمارستان‌های فعال ۱۱ بیمارستان، تعداد تخت‌های ثابت ۱۹۴۲ تخت، مراکز ارائه‌دهنده مراقبت‌های اولیه ۴۶۸، مراکز آزمایشگاه‌های تشخیص طبی ۱۲۸ و مراکز جامع توان بخشی پزشکی ۸۴ پایگاه می‌باشد (Statistical yearbook of Chaharmahal and Bakhtiari province, 2018). از طرفی دیگر، طبق گفته معاون درمان چهارمحال بختیاری در سال ۱۳۹۸، نسبت تخت به جمعیت در این مراکز ۱/۲ به ازای هر یک هزار نفر جمعیت و ضریب اشغال تخت‌ها ۷۵ درصد می‌باشد. هم‌اکنون حدود ۳۲۰ پزشک متخصص در مراکز درمانی سطح استان مشغول به خدمت هستند و تقریباً تمامی اعمال جراحی تخصصی مانند پیوند کلیه، اعمال جراحی قلب و عروق، لاپاراسکوپی، تعویض مفصل، آنژیوگرافی و غیره، در مراکز درمانی تخصصی استان در حال انجام است. به‌طور کلی، وضعیت بهداشت در استان چهارمحال بختیاری همانند اغلب استان‌های کشوری در وضعیت مناسبی قرار ندارد و به‌نوعی نابرابری در توزیع این خدمات دیده می‌شود. شهرکرد به‌عنوان مرکز استان، به‌دلیل ثقل جمعیتی دارای بیشترین امکانات درمانی می‌باشد.

شکل ۱- موقعیت جغرافیایی محدوده مورد مطالعه

(منبع: ترسیم نگارندگان، ۱۴۰۳)

بحث و ارائه یافته‌ها

تکنیک ایداس جهت اولویت‌بندی شهرستان‌های استان چهارمحال و بختیاری بر اساس شاخص‌های بهداشتی و درمانی

گام اول: تشکیل ماتریس تصمیم

در این مرحله، شاخص‌های تحقیق برای هر شهرستان، پس از مرحله نرمال‌سازی یعنی (تقسیم اعداد و ارقام شاخص که از سالنامه آماری استان چهارمحال و بختیاری به دست آمده است بر جمعیت، مساحت یا کیلومتر تقسیم می‌شود) وارد ماتریس تصمیم‌گیری شده و ماتریس تصمیم‌گیری را تشکیل داده‌است (جدول ۲).

نکته: برای جلوگیری از طولانی شدن جداول، به‌جای ذکر اسم شاخص، اختصار لاتین آن ذکر شده است (عنوان کامل شاخص‌ها و اختصار لاتین در روش‌شناسی تحقیق آورده شده است)

گام دوم: محاسبه میانگین راه‌حل معیارها

در این مرحله میانگین هر ستون محاسبه می‌شود (جدول ۲).

جدول ۲- ماتریس تصمیم‌گیری و میانگین راه‌حل‌های شاخص‌های بهداشت و درمان شهرستان‌های استان چهارمحال و بختیاری

میانگین	خانمیرزا	بن	سامان	کیار	کوه‌رنگ	آردل	لردگان	فارسان	بروجن	شهرکرد	اختصار لاتین شاخص	بعد
۳/۶۶	.	۴/۲۴	۳/۱۸	۴/۵۱	۶/۲۶	۵/۳۲	۳/۷۲	۲/۶۲	۲/۶۹	۴/۰۸	A1	انسانی
۰/۶۳	.	۱/۰۶	۱/۴۴	۰/۷۸	۰/۷۲	۱/۰۲	۰/۵۱	۰/۱۰	۰/۱۰	۰/۵۱	A2	
۰/۰۴	۰/۴۱	A3	
۰/۰۹	۰/۲۴	.	.	.	۰/۰۸	۰/۶۰	A4	
۰/۳۷	۰/۶۴	.	۰/۸۲	۲/۲۲	A5	
۰/۳۱	۰/۰۶	.	.	۳/۰۴	A6	
۱/۱۷	.	.	.	۱/۵۷	.	۱/۶۴	۲/۰۵	۰/۹۴	۱/۰۶	۴/۴۳	A7	
۰/۱۴	۱/۳۹	A8	
۹/۵۶	.	.	۰/۸۷	۵/۳۰	۹/۸۷	۷/۳۶	۱۳/۲۷	۱۸/۲۶	۱۵/۸۴	۲۴/۸۴	A9	
۰/۰۸	۰/۸۲	.	A10	
۸/۱۸	.	.	۲/۸۹	۵/۸۹	۱۶/۸۵	۱۴/۳۲	۱۰/۲۶	۱۲/۵۹	۹/۸۰	۹/۱۸	A11	
۰/۸۵	.	.	.	۰/۵۹	۱/۲۰	۱/۲۳	۱/۰۳	۱/۲۶	۱/۵۵	۱/۶۱	A12	
۹/۳۰	.	۲/۱۵	۱/۷۷	۱۴/۰۹	۱۵/۴۴	۱۴/۵۵	۱۴/۱۱	۱۰/۱۳	۹/۹۴	۱۰/۸۰	A13	
۱/۵۴	.	.	.	۰/۰۰	۹/۹۶	۴/۱۶	۱/۳۱	.	.	.	A14	
۹۰/۹۳	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۹۴/۶۶	۹۲/۶۵	۸۹/۱۱	۷۹/۴۷	۷۹/۹۴	۸۷/۸۹	۸۵/۶۰	A15	
۹۱/۹۷	۱۰۰/۰۰	۱۰۰/۰۰	۱۰۰/۰۰	۹۵/۱۸	۹۹/۷۶	۹۱/۸۶	۸۴/۲۰	۸۵/۱۶	۸۶/۸۳	۷۶/۷۳	A16	
۱/۱۲	.	.	.	۱/۹۶	۲/۴۱	۲/۰۵	۱/۲۸	۲/۱۰	۰/۸۲	۰/۶۳	A17	
۱۰/۹۹	.	.	.	۶/۶۷	۷/۷۰	۸/۱۸	۱۶/۱۶	۲۴/۹۸	۱۶/۳۳	۲۹/۸۸	A18	
۰/۰۳	۰/۳۲	A19	
۰/۶۴	۶/۳۹	A20	
۱۵/۰۱	۷/۰۵	۱۲۲/۷۹	۹/۸۰	۱۰/۴۴	A21	
۰/۳۲	۳/۱۶	A22	
۲/۹۱	۳/۸۵	۵/۲۵	۷/۳۵	۱۲/۶۶	A23	
۲/۸۴	۸/۱۸	۲/۵۶	۴/۲۰	۴/۹۰	۸/۵۴	A24	
۷۲/۴۳	.	.	.	۶۶/۷۰	۴/۸۲	۶۵/۴۷	۱۱۴/۷۸	۱۱۱/۲۴	۱۱۷/۵۷	۲۴۳/۶۹	A25	
۱۵/۴۵	.	۱۵/۲۹	۱۱/۹۵	۱۶/۳۷	۵۲/۵۳	۱۹/۵۲	۱۳/۵۳	۸/۶۸	۸/۶۵	۷/۹۸	A26	
۳/۸۱	.	.	۵/۹۷	.	.	۹/۷۶	۷/۷۳	۳/۷۲	۶/۷۳	۴/۱۶	A27	
۱۳/۹۵	.	۲۱/۱۸	۸/۶۷	۱۹/۶۲	۲۴/۰۸	۲۲/۵۰	۸/۳۴	۱۳/۶۴	۱۳/۸۸	۷/۶۰	A28	
۰/۳۵	۰/۶۴	۱/۰۵	۰/۸۲	۰/۹۵	A29	
۰/۰۳	۰/۳۲	A30	
۰/۰۰	A31	
۰/۸۵	۱/۲۸	۲/۱۰	۳/۲۷	۱/۹۰	A32	
۰/۱۱	۰/۸۲	۰/۳۲	A33	

نهادی

بعد	اختصار لاتین شاخص	شهرکرد	بروجن	فارسان	لردگان	اردل	کوهرنگ	کیار	سامان	بن	خانمیرزا	میانگین
	A34	۰/۰۰
	A35	۰/۶۳	۰/۰۶
	A36	۰/۰۰
	A37	۱/۴۹	۱/۲۲	۰/۹۴	۰/۵۸	۰/۶۱	۰/۲۴	۰/۷۸	۰/۸۷	۰/۳۵	.	۰/۷۱
	A38	۰/۱۶	۰/۱۶	۰/۳۱	۰/۱۹	۰/۲۰	۰/۲۴	۰/۲۰	۰/۰۰	۰/۰۰	.	۰/۱۵
	A39	۰/۹۵	۰/۸۲	۰/۱۸
	A40	۰/۶۳	۰/۰۶
	A41	۰/۰۰
	A42	۰/۳۸	۰/۲۴	۰/۱۰	۰/۱۹	۰/۰۹
	A43	۰/۰۹	۰/۰۱
	A44	۰/۰۶	۰/۰۱
	A45	۰/۲۸	۰/۰۰	۰/۳۱	۰/۰۶	۰/۰۷
	A46	۰/۰۰
	A47	۱/۳۳	۰/۸۲	۰/۷۳	۰/۳۲	۰/۲۰	۰/۰۰	۰/۲۰	.	.	.	۰/۳۶
	A48	۳۵/۷۱	۲۷/۲۷	۲۰/۰۰	۵۰/۰۰	۳۳/۳۳	۳۳/۳۳	.	۲۵/۰۰	۵۰/۰۰	.	۲۷/۴۷
	A49	۲۷/۶۵	۲۸/۹۹	۳۳/۳۳	۴۵/۱۶	۲۷/۵۹	۱۴/۷۸	۲۰/۶۲	۲۴/۳۹	.	.	۲۲/۲۵
	A50	۲/۴۱	۲/۲۲	۱/۲۳	۰/۲۲	۰/۳۵	۰/۰۳	۰/۲۶	.	۰/۲۳	.	۰/۷۰
	A51	۱/۴۴	۲/۷۱	۲/۷۳	۱/۹۲	۳/۱۷	۱/۹۹	۲/۲۶	۲/۸۰	۴/۵۹	.	۲/۳۶
	A52	.	.	۱/۳۶	۰/۱۹	۰/۱۶
	A53	۶/۴۸	۱۱/۹۴	۶/۸۲	۱۰/۸۴	۱۴/۴۴	۱۲/۲۲	۱۱/۶۸	۱۰/۶۳	۹/۱۹	.	۹/۴۲
	A54	۳/۱۷	۱/۵۲	۲/۱۱	۱/۸۷	۲/۷۵	۲/۳۶	۱/۸۵	.	۰/۲۳	.	۱/۵۹

(منبع: مرکز آمار ایران، ۱۳۹۵ و محاسبات نگارندگان، ۱۴۰۳)

گام سوم: محاسبه PDA و NDA

در این گام، فاصله مثبت از میانگین (PDA) و فاصله منفی از میانگین (NDA) محاسبه می‌شود (جدول ۳ و ۴). نکته: در تحقیق حاضر، تمامی شاخص‌های بهداشت و درمان به‌جز شاخص‌های موارد بستری (A16) و موارد مراجعه (A15)، بقیه شاخص‌ها جنبه مثبت داشتند که در (جدول ۳ و ۴) فاصله مثبت و منفی این شاخص‌ها از میانگین قابل مشاهده می‌باشد.

جدول ۳- مقادیر PDA شاخص‌های بهداشت و درمان شهرستان‌های استان چهارمحال و بختیاری

بعد	اختصار لاتین شاخص	شهرکرد	بروجن	فارسان	لردگان	اردل	کوهرنگ	کیار	سامان	بن	خانمیرزا
	A1	۱۵۳/۱	۱۰۰/۷	۹۸/۰	۱۳۹/۴	۱۹۹/۷۸	۲۳۵/۳	۱۶۹/۳	۱۱۸/۹	۱۵۸/۹	۰/۰
	A2	۱۸/۹	۲/۸	۳/۱	۱۹/۱	۳۹/۲	۲۷/۴	۲۹/۸	۵۵/۷	۴۰/۶	۰/۰
	A3	۲۹/۱	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰
	A4	۳۱/۲	۳/۴	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۱۱/۹	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰
	A5	۱۱۳/۹	۴۱/۴	۰/۰	۳۲/۳	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰
	A6	۲۱۱/۹	۰/۰	۰/۰	۳/۵	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰
	A7	۱۸۸/۳	۴۴/۴	۳۹/۴	۸۶/۷	۶۸/۹	۰/۰	۶۶/۱	۰/۰	۰/۰	۰/۰
	A8	۱۰۰/۹	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰
	A9	۱۰۰/۱/۱	۶۳۷/۹	۷۳۵/۶	۵۳۴/۴	۲۹۶/۱	۳۹۷/۲	۲۱۴/۶	۳۴/۰	۰/۰	۰/۰
	A10	۰/۰	۵۸/۷	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰
	A11	۳۵۹/۴	۳۸۳/۷	۴۹۳/۶	۴۰۱/۹	۵۶۱/۴	۶۶۰/۸	۲۳۰/۱	۱۱۲/۴	۰/۰	۰/۰
	A12	۶۲/۶	۶۱/۰	۴۹/۴	۴۰/۰	۴۸/۱	۴۷/۱	۲۲/۵	۰/۰	۰/۰	۰/۰
	A13	۴۱۶/۷	۳۸۳/۴	۳۹۰/۸	۵۴۴/۶	۵۶۱/۶	۵۹۵/۹	۵۴۳/۹	۶۷/۵	۲۸/۳	۰/۰
	A14	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۶۸/۹	۲۲۱/۵	۵۳۲/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰
	A15	۴۸۴۳/۶	۴۹۷۳/۵	۴۵۲۳/۶	۴۴۹۶/۷	۵۰۴۲/۴	۵۲۴۲/۷	۵۳۵۶/۶	۵۶۵۸/۶	۵۶۵۸/۶	۵۶۵۸/۶
	A16	۳۳۳۲/۰	۳۷۷۰/۷	۳۶۹۷/۹	۳۶۵۶/۴	۳۹۸۸/۸	۴۳۴۲/۳	۴۱۳۳/۰	۴۳۴۲/۵	۴۳۴۲/۵	۴۳۴۲/۵
	A17	۲۴/۶	۳۲/۱	۸۴/۰	۵۰/۹	۸۱/۸	۹۶/۵	۷۸/۴	۰/۰	۰/۰	۰/۰

انسانی

بعد	اختصار لاتین شاخص	شهرکرد	بروجن	فارسان	لردگان	اردل	کوه‌رنگ	کیار	سامان	بن	خانمیرزا
نهادی	A18	۱۲۲۳/۸	۶۶۸/۴	۱۰۲۳/۰	۶۶۱/۴	۳۳۴/۵	۳۱۴/۸	۲۷۲/۴	۰/۰	۰/۰	۰/۰
	A19	۲۲/۱	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰
	A20	۴۶۶/۶	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰
	A21	۷۰۶/۰	۶۶۲/۲	۸۳۱۱/۰	۴۷۶/۵	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰
	A22	۲۳۰/۵	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰
	A23	۷۹۹/۱	۴۶۳/۴	۳۳۰/۷	۲۴۲/۲	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰
	A24	۴۱۴/۱	۲۳۷/۰	۲۰۲/۹	۱۲۳/۶	۳۹۶/۵	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰
	A25	۱۰۹۱۱/۲	۵۲۶۳/۷	۴۹۸۰/۵	۵۱۲۸/۸	۲۹۳۰/۶	۲۱۴/۶	۲۹۸۵/۷	۰/۰	۰/۰	۰/۰
	A26	۳۴۷/۴	۳۷۶/۶	۳۷۸/۱	۵۸۹/۷	۸۵۱/۳	۲۲۹۲/۲	۷۱۳/۸	۵۲۰/۶	۶۶۶/۶	۰/۰
	A27	۱۷۲/۵	۲۷۹/۴	۱۵۴/۱	۳۲۱/۲	۴۰۵/۹	۰/۰	۰/۰	۲۴۸/۰	۰/۰	۰/۰
	A28	۳۵۹/۰	۶۵۶/۹	۶۴۵/۷	۳۹۴/۱	۱۰۶۵/۷	۱۱۴۰/۲	۹۲۸/۸	۴۰۹/۸	۱۰۰۳/۰	۰/۰
	A29	۴۲/۵	۳۶/۴	۴۷/۱	۲۸/۴	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰
	A30	۲۲/۱	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰
	A31	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰
	A32	۱۳۷/۹	۲۳۷/۹	۱۵۲/۵	۹۲/۸	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰
	A33	۱۷/۴	۴۶/۵	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰
	A34	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰
	A35	۴۵/۳	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰
	A36	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰
	A37	۱۰۷/۸	۸۸/۶	۶۸/۱	۴۱/۲	۴۳/۹	۱۶/۶	۵۶/۴	۶۲/۴	۲۴/۸	۰/۰
	A38	۵/۳	۵/۵	۱۱/۶	۶/۷	۷/۲	۸/۶	۶/۸	۰/۰	۰/۰	۰/۰
	A39	۵۲/۴	۴۴/۹	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰
	A40	۴۵/۳	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰
	A41	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰
	A42	۲۶/۸	۱۶/۹	۶/۷	۱۳/۱	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰
	A43	۵/۹	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰
	A44	۳/۶	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰
	A45	۱۷/۰	۰/۰	۱۸/۹	۳/۱	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰
	A46	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰
	A47	۹۶/۲	۵۸/۷	۵۲/۷	۲۲/۵	۱۴/۰	۰/۰	۱۳/۳	۰/۰	۰/۰	۰/۰
	A48	۱۶۹۱/۵	۱۲۹۱/۵	۹۴۶/۸	۲۳۶۸/۵	۱۵۷۸/۷	۱۵۷۸/۷	۱۵۷۸/۷	۰/۰	۱۱۸۳/۸	۲۳۶۸/۵
	A49	۱۱۳۰/۳	۱۱۸۴/۹	۱۳۶۲/۸	۱۸۴۶/۷	۱۱۲۷/۷	۶۰۳/۶	۸۴۲/۶	۹۹۶/۹	۰/۰	۰/۰
	A50	۱۰۷/۴	۹۹/۰	۵۴/۲	۸/۹	۱۴/۸	۰/۳	۱۰/۹	۰/۰	۹/۳	۰/۰
	A51	۵۶/۸	۱۰۷/۹	۱۰۸/۵	۷۶/۰	۱۲۶/۲	۷۸/۹	۸۹/۷	۱۱۱/۳	۱۸۳/۳	۰/۰
	A52	۰/۰	۰/۰	۸۴/۸	۱۱/۱	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰	۰/۰
	A53	۳۹۷/۱	۷۳۲/۴	۴۱۷/۹	۶۶۵/۲	۸۸۶/۳	۷۴۹/۹	۷۱۶/۶	۶۵۲/۰	۵۶۳/۴	۰/۰
	A54	۱۲۴/۰	۵۸/۹	۸۲/۴	۷۲/۸	۱۰۷/۴	۹۲/۱	۷۱/۸	۰/۰	۸/۱	۰/۰

(منبع: محاسبات نگارندگان، ۱۴۰۳)

جدول ۴- مقادیر NDA شاخص‌های بهداشت و درمان شهرستان‌های استان چهارمحال و بختیاری

بعد	اختصار لاتین شاخص	شهرکرد	بروجن	فارسان	لردگان	اردل	کوه‌رنگ	کیار	سامان	بن	خانمیرزا
انسانی	A1	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱
	A2	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱
	A3	۰	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
	A4	۰	۰	۱	۱	۱	۰	۱	۱	۱	۱
	A5	۰	۰	۱	۰	۱	۱	۱	۱	۱	۱
	A6	۰	۱	۱	۱	۰	۱	۱	۱	۱	۱
	A7	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۰	۱	۱

بعد	اختصار لاتین شاخص	شهرکرد	بروجن	فارسان	لردگان	اردل	کوهرنگ	کیار	سامان	بِن	خانمیرزا
نهادی	A8	۰	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
	A9	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۱
	A10	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
	A11	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۱
	A12	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۱	۱
	A13	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱
	A14	۱	۱	۱	۰	۰	۰	۰	۱	۱	۱
	A15	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
	A16	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
	A17	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۱
	A18	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۱
	A19	۰	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
	A20	۰	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
	A21	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۱	۱	۱	۱
	A22	۰	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
	A23	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۱	۱	۱	۱
	A24	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۱	۱	۱
	A25	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۱	۱
A26	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	
A27	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۱	۱	۱	
A28	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	
A29	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۱	۱	۱	۱	
A30	۰	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	
A31	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	
A32	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۱	۱	۱	۱	
A33	۰	۰	۰	۰	۱	۱	۱	۱	۱	۱	
A34	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	
A35	۰	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	
A36	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	
A37	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	
A38	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۱	
A39	۰	۰	۰	۰	۱	۱	۱	۱	۱	۱	
A40	۰	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	
A41	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	
A42	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۱	۱	۱	۱	
A43	۰	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	
A44	۰	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	
A45	۰	۱	۱	۱	۱	۱	۰	۰	۱	۱	
A46	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	
A47	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۱	۱	۱	
A48	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۱	۱	
A49	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۱	
A50	۰	۰	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	
A51	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	
A52	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۰	۰	۱	۱	
A53	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	
A54	۰	۰	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	

(منبع: محاسبات نگارندگان، ۱۴۰۳)

گام چهارم: به دست آوردن وزن معیارها

وزن ابعاد و شاخص‌های بهداشتی و درمانی از طریق مدل آنتروپی شانون محاسبه شده است که در (جدول ۵) قابل ملاحظه می‌باشد.

جدول ۵- وزن ابعاد و شاخص‌های بهداشتی و درمانی شهرستان‌های استان چهارمحال و بختیاری با استفاده از مدل آنتروپی شانون

وزن	شاخص	وزن	بعد	وزن	شاخص	وزن	بعد
-/۰.۲۱	A28	-/۰.۵۶۶۲	ادامه بعد نهادی	-/۰.۲۶	A1	۰/۳۳۹۱	انسانی
-/۰.۲۱	A29			-/۰.۲۵	A2		
-/۰.۱۳	A30			-/۰.۱۳	A3		
-/۰.۱۳	A31			-/۰.۱۸	A4		
-/۰.۱۳	A32			-/۰.۱۹	A5		
-/۰.۱۷	A33			-/۰.۱۴	A6		
-/۰.۱۳	A34			-/۰.۲۳	A7		
-/۰.۱۳	A35			-/۰.۱۳	A8		
-/۰.۱۳	A36			-/۰.۲۴	A9		
-/۰.۱۳	A37			-/۰.۱۳	A10		
-/۰.۲۵	A38			-/۰.۲۵	A11		
-/۰.۱۷	A39			-/۰.۲۵	A12		
-/۰.۱۳	A40			-/۰.۲۵	A13		
-/۰.۱۳	A41			-/۰.۱۸	A14		
-/۰.۱۳	A42			-/۰.۱۷	A15		
-/۰.۱۳	A43			-/۰.۲۳	A16		
-/۰.۱۳	A44			-/۰.۲۴	A17		
-/۰.۱۵	A45			-/۰.۲۴	A18		
-/۰.۱۳	A46			-/۰.۱۳	A19	۰/۵۶۶۲	نهادی
-/۰.۱۳	A47			-/۰.۱۳	A20		
-/۰.۲۱	A48	-/۰.۱۴	A21				
-/۰.۲۴	A49	-/۰.۱۳	A22				
-/۰.۲۲	A50	-/۰.۱۵	A23				
-/۰.۲۴	A51	-/۰.۲۰	A24				
-/۰.۱۵	A52	-/۰.۲۲	A25				
-/۰.۱۶	A53	-/۰.۲۲	A26				
-/۰.۲۵	A54	-/۰.۲۴	A27				
		-/۱۰.۴۷	بهداشت روستایی				

(منبع: محاسبات نگارندگان، ۱۴۰۳)

همان‌طور که در (جدول ۵) ملاحظه می‌شود از بین ابعاد بهداشتی و درمانی، بعد نهادی با وزن ۰/۵۶۶۲ در رتبه اول، بعد انسانی با وزن ۰/۳۳۹۱ در رتبه دوم و نهایتاً بعد بهداشت روستایی با وزن ۰/۱۰۴۷ در رتبه سوم قرار گرفته است.

گام پنجم: محاسبه مقادیر SP و SN

در واقع، این گام وزن دار کردن مقادیر PDA و NDA مرحله قبل می‌باشد و باید وزن معیارها که از قبل با استفاده از روش آنتروپی شانون به دست آمده است در این متغیر ضرب شود (جدول ۶).

جدول ۶- مقادیر SP و SN شاخص‌های بهداشت و درمان شهرستان‌های استان چهارمحال و بختیاری

Sni	Spi	نام شهرستان
۸	۳۰۶۷۳/۵۳	شهرکرد
۱۹	۲۳۱۱۱/۲۸	بروجن
۲۲	۲۹۵۵۶/۰۳	فارسان
۱۹	۳۲۲۷۹/۲۷	لردگان

نام شهرستان	Spi	Sni
آردل	۲۱۰۰۰/۱۹	۲۸
کوه‌رنگ	۱۹۲۶۹/۶۰	۳۱
کیار	۱۷۵۵۱/۴۲	۳۲
سامان	۱۴۵۷۴/۳۹	۳۹
بن	۱۵۱۰۹/۹۷	۴۱
خانمیرزا	۱۰۰۰۱/۱۶	۵۲

(منبع: محاسبات نگارندگان، ۱۴۰۳)

گام ششم: محاسبه مقادیر نرمال SP و SN

در این گام، مقادیر SP و SN که در مرحله قبل محاسبه شد را نرمال می‌کنیم (جدول ۷).

جدول ۷- مقادیر نرمال شده SP و SN شاخص‌های بهداشت و درمان شهرستان‌های استان چهارمحال و بختیاری

نام شهرستان	Nsp	Nsn
شهرکرد	۱	۰/۱۸۴۶
بروجن	۰/۷۵۳	۰/۶۳۴
فارسان	۰/۹۶۳	۰/۵۷۶
لردگان	۰/۷۵۸	۰/۶۳۴
آردل	۰/۶۸۴	۰/۴۶۱
کوه‌رنگ	۰/۶۲۸	۰/۴۰۳
کیار	۰/۵۷۲	۰/۳۸۴
سامان	۰/۴۷۵	۰/۲۵
بن	۰/۴۹۲	۰/۲۱۱
خانمیرزا	۰/۳۲۶	۰

(منبع: محاسبات نگارندگان، ۱۴۰۳)

گام هفتم: رتبه‌بندی نهایی گزینه‌ها

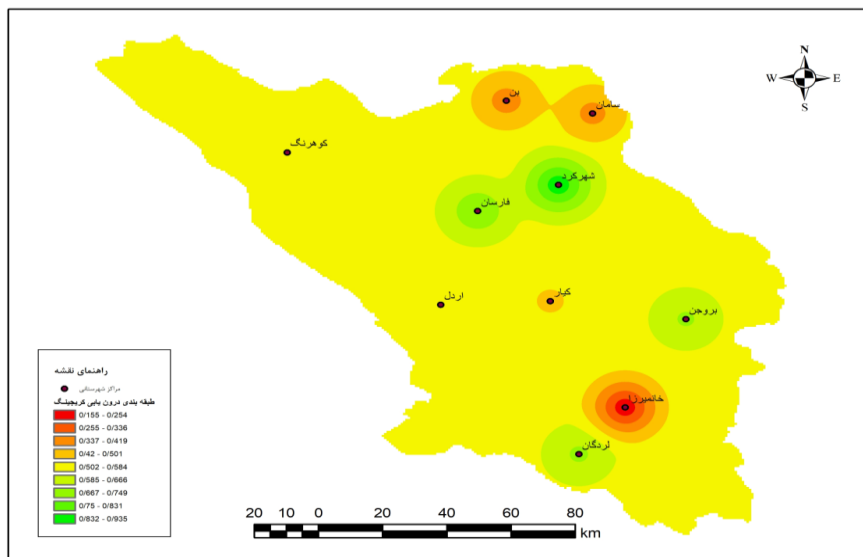
در این بخش، امتیاز نهایی گزینه‌ها را محاسبه و سپس آن‌ها را رتبه‌بندی می‌کنیم. در این گام، شهرستان‌های استان چهارمحال و بختیاری بر حسب مقدار AS_i (جدول ۸) که بر اساس مقادیر نرمال شده SP و SN به دست آمده‌است رتبه‌بندی و الویت بندی می‌شوند. شهرستان‌هایی که مقدار AS_i آن‌ها به یک نزدیک‌تر باشد، رتبه بالاتری به خود می‌گیرند که نشان‌دهنده وضعیت بهتر آن شهرستان می‌باشد.

جدول ۸- رتبه‌بندی شهرستان‌های استان چهارمحال و بختیاری بر اساس شاخص‌های بهداشتی و درمانی

نام شهرستان	Asi	رتبه
شهرکرد	۰/۹۲۳	۱
فارسان	۰/۷۷۰	۲
لردگان	۰/۶۹۷	۳
بروجن	۰/۶۹۴	۴
آردل	۰/۵۷۳	۵
کوه‌رنگ	۰/۵۱۶	۶
کیار	۰/۴۷۸	۷
سامان	۰/۴۶۳	۸
بن	۰/۳۵۲	۹
خانمیرزا	۰/۱۶۳	۱۰

(منبع: محاسبات نگارندگان، ۱۴۰۳)

یکی از مشکلات جهان امروز نابرابری و شکاف طبقاتی می‌باشد که در زمینه‌های مختلف خود را نشان می‌دهد. برخورداری از جسم و روان سالم برای جوامع مستلزم برخورداری از زیرساخت‌های بهداشت و درمان می‌باشد. توزیع نامتوازن خدمات بهداشتی و درمانی مشکلات عدیده‌ای را به وجود آورده‌است که برای رفع آن‌ها بایستی ابتدا مناطق را از نظر برخورداری از زیرساخت‌های بهداشت و درمان رتبه‌بندی کنیم. در این تحقیق، به‌وسیله مدل ایداس به رتبه‌بندی شهرستان‌های استان چهارمحال و بختیاری پرداخته شده است. نتایج (جدول ۸) نشان می‌دهد شهرستان شهرکرد با وزن ۰/۹۲۳ در رتبه نخست، شهرستان‌های لردگان، فارسان، بروجن، اردل، کوهرنگ، کیار، سامان و بُن نیز به ترتیب در رتبه‌های دوم تا آخر (دهم) قرار گرفته‌اند. شهرستان شهرکرد به دلیل آنکه مرکز سیاسی و اداری استان چهارمحال و بختیاری است دارای بیشترین میزان خدمات و زیرساخت‌های بهداشت و درمان می‌باشد. لذا، به همین دلیل است که در برخورداری از خدمات بهداشتی و درمانی نسبت به سایر شهرستان‌ها برتری دارد. از مهم‌ترین دلایلی که منجر شده‌اند شهرستان خانمیرزا در رتبه آخر در رتبه‌بندی فوق قرار گیرد می‌توان به موارد ذیل اشاره نمود؛ ۱- شهرستان خانمیرزا اخیراً به شهرستان تبدیل شده و زیرساخت‌های بهداشتی و درمانی آن در حال حاضر ایجاد نشده‌اند. ۲- جمعیت نسبتاً زیاد آن، به نحوی که از نظر جمعیت در رتبه پنجم قرار دارد. جهت گویایی بهتر وضعیت شهرستان‌های استان چهارمحال و بختیاری از نظر ابعاد بهداشتی و درمانی از دورن‌یابی کریجینگ استفاده شده است که در (شکل ۲) قابل مشاهده می‌باشد.

شکل ۲- نقشه دورن‌یابی کریجینگ ابعاد خدمات بهداشتی درمانی در سطح شهرستان‌های استان چهارمحال و بختیاری (منبع: ترسیم نگارندگان، ۱۴۰۳)

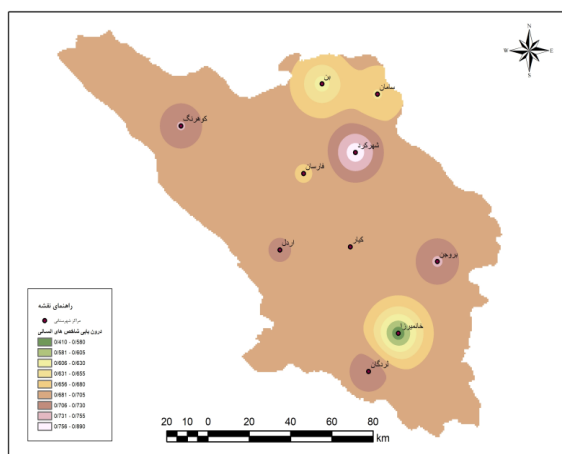
بر اساس نقشه‌های کریجینگ (شکل ۲، ۳، ۴ و ۵) که برای سنجش توزیع فضایی شهرستان‌های استان چهارمحال و بختیاری به‌لحاظ برخورداری از خدمات بهداشتی براساس نتایج جدول (۹) ایجاد شده‌اند، ملاحظه می‌شود که علاوه بر اینکه تمامی استان در محرومیت نسبی قرار دارد، بیشترین تمرکز خدمات بهداشتی و درمانی در قسمت بعد نهادی (شکل ۳)، شهرستان شهرکرد است و رتبه‌های بعدی متعلق به شهرستان‌های فارسان، بروجن و لردگان می‌باشد. از طرفی، کمترین میزان برخورداری از خدمات بهداشتی و درمانی که فاصله چشم‌گیری نسبت به شهرکرد دارد، مربوط به شهرستان خانمیرزا می‌باشد. همچنین در بعد انسانی (شکل ۴)، چنین به نظر می‌رسد که بیشترین مقدار تمرکز را شهرستان شهرکرد و رتبه‌های بعدی متعلق به فارسان، بروجن و لردگان و کمترین میزان را شهرستان خانمیرزا دارا می‌باشد. در قسمت بعد بهداشت روستایی (شکل ۵)، بیشترین میزان تمرکز مربوط به شهرستان اردل، بروجن، فارسان و لردگان و در طرف مقابل، کمترین میزان برخورداری مربوط به شهرستان خانمیرزا است که در تمام شاخص‌های بهداشت و درمان دارای محرومیت جدی است. یافته‌ها نشان می‌دهد استان چهارمحال و بختیاری در بعد بهداشت روستایی وضعیتی بهتر نسبت به ابعاد نهادی و انسانی دارد. از طرفی، بعد نهادی وضعیت ضعیف‌تری را در بین ابعاد دارد؛ اما در قیاس با نقشه دورن‌یابی کریجینگ که به صورت کلی در سه بعد (نهادی، انسانی و بهداشت روستایی) ایجاد شده‌اند، بعد نهادی و انسانی تقریباً با نقشه کلی، فاز مشابهی را دنبال می‌کنند اما بعد بهداشت روستایی نتایجی را نشان می‌دهد که گویای شکلی برخورداری نسبت به دو بعد دیگر را دارد.

جهت درک بهتر، ابتدا وزن ابعاد و وزن نهایی ابعاد انسانی، نهادی و بهداشت روستایی در شهرستان‌های استان چهارمحال و بختیاری (جدول ۹) و در مرحله بعدی، نقشه درون‌یابی کریجینگ نشان داده‌شد.

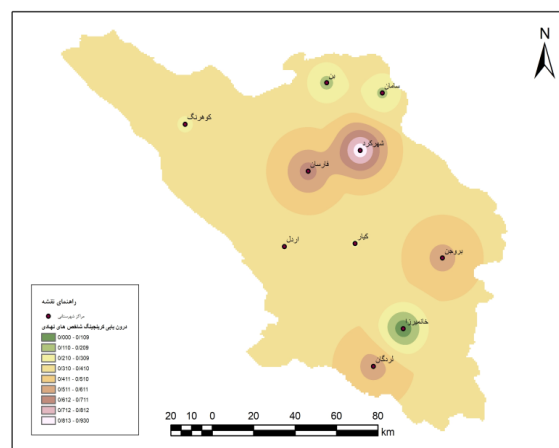
جدول ۹- وزن نهایی ابعاد انسانی، نهادی و بهداشت روستایی در شهرستان‌های استان چهارمحال و بختیاری

نام شهرستان	رتبه	وزن شاخص‌های انسانی	رتبه	وزن شاخص‌های نهادی	رتبه	وزن شاخص‌های بهداشت روستایی
شهرکرد	۱	۸۷۸/۰	۱	۹۳۴/۰	۸	۷۰۲/۰
فارسان	۲	۷۹۰/۰	۴	۵۸۳/۰	۳	۸۴۰/۰
لردگان	۷	۶۶۵/۰	۲	۶۸۸/۰	۴	۸۳۹/۰
بروجن	۴	۷۷۲/۰	۳	۵۸۶/۰	۲	۸۶۷/۰
آردل	۵	۷۴۲/۰	۵	۴۰۴/۰	۱	۹۰۰/۰
کوهرنگ	۳	۷۸۶/۰	۷	۲۷۵/۰	۵	۸۰۶/۰
کیار	۶	۶۹۵/۰	۶	۲۹۵/۰	۶	۷۹۲/۰
سامان	۸	۶۰۹/۰	۸	۱۶۸/۰	۹	۵۳۶/۰
بن	۹	۵۳۳/۰	۹	۱۵۵/۰	۷	۷۳۷/۰
خانمیرزا	۱۰	۴۱۴/۰	۱۰	۰۰۰/۰	۱۰	۰۰۰/۰

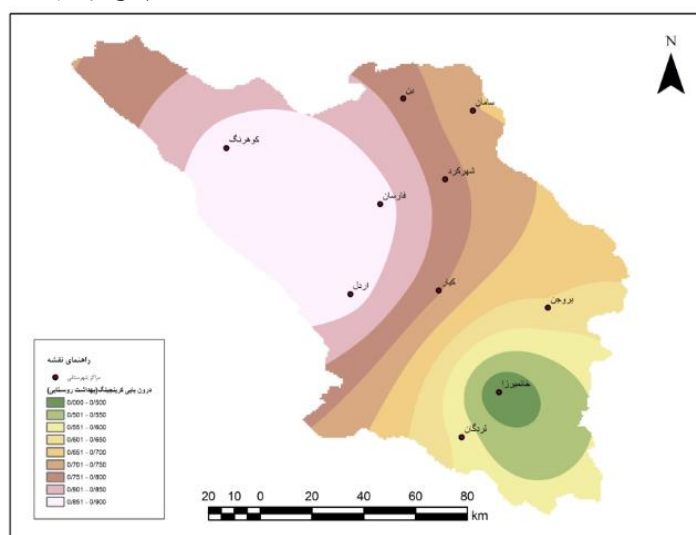
(منبع: محاسبات نگارندگان، ۱۴۰۳)

شکل ۴- نقشه درون‌یابی کریجینگ بعد انسانی خدمات بهداشتی و درمانی در سطح شهرستان‌های استان چهارمحال و بختیاری (منبع: ترسیم نگارندگان، ۱۴۰۳)

شکل ۳- نقشه درون‌یابی کریجینگ بعد نهادی خدمات بهداشتی و درمانی در سطح شهرستان‌های استان چهارمحال و بختیاری (منبع: ترسیم نگارندگان، ۱۴۰۳)

شکل ۵- نقشه درون‌یابی کریجینگ بعد بهداشت روستایی خدمات بهداشتی درمانی در سطح شهرستان‌های استان چهارمحال و بختیاری (منبع: ترسیم نگارندگان، ۱۴۰۳)

تفاوت بین شهرستان‌های استان چهارمحال و بختیاری از نظر خدمات بهداشتی و درمانی

با توجه به نتایج جدول (۸ و ۹) می‌توان بیان کرد شهرستان شهرکرد در مرکزیت استان چهارمحال بختیاری و دارای ثقل جمعیتی است. با توجه به مرکزیت و موقعیت سیاسی خود، تمامی امکانات و سرمایه‌گذاری‌ها در آن متمرکز شده است. به‌نحوی که بیماران از شهرستان‌های اطراف برای بهره‌مندی از خدمات درمانی و پزشکی به این شهرستان مراجعه می‌کنند؛ بنابراین، به‌دلیل رسیدگی زیاد، این شهرستان در زمینه خدمات بهداشتی و درمانی وضعیت بهتری دارد. در نقطه مقابل، شهرستان خانمیرزا با جمعیتی حدود ۵۳۰۰۰ نفر، به‌عنوان نقطه محروم و شهرستان تازه تأسیس، در زمینه خدمات بهداشتی و درمانی دارای مشکلاتی است. دلیل این تفاوت، تازه تأسیس بودن این شهرستان، عدم رسیدگی، فاصله زیاد از مرکزیت (۱۶۰ کیلومتری) و نبود تشویق‌های لازم در زمینه پزشکی است. این حجم از جمعیت شهرستان، قادر به درمان خود نیستند و از بسیاری از امکانات پزشکی مانند بیمارستان، آزمایشگاه با امکانات کامل، پایگاه اختصاصی اورژانس و پزشک در روستاهای پرجمعیت محروم هستند. در شهرستان بَن، امکانات درمانی کم، جوابگوی جمعیت زیاد آن (۳۰۰۰۰ نفر) نیست. به‌گونه‌ای که تنها یک مرکز بهداشتی درمانی شبانه‌روزی وجود دارد و با توجه به جمعیت بالای این شهرستان، خدمات درمانی و پزشکی کفایت نمی‌کند. همچنین تأسیس بیمارستان از ضروری‌ترین اقدامات برای این شهرستان می‌باشد. با توجه به این مشکلات، شهروندان برای کوچکترین عمل‌ها باید به مرکز استان (شهرکرد) مراجعه کنند که این کار علاوه بر هزینه‌های بالا، خطرات جاده‌ای زیادی دارد. شهرستان کیار با جمعیتی بالغ بر ۶۰ هزار نفر به مرکزیت شهر شلمزار، در سال ۱۳۸۶ بدون زیرساخت‌های اولیه تأسیس شد و مهم‌ترین مشکل مردم در حوزه بهداشت و درمان، نداشتن بیمارستان در مرکز شهرستان است (با اینکه چهارپنجم جمعیت این شهرستان در شعاع ۱۰ کیلومتری مرکز شهرستان ساکن شده‌اند). در شهرستان کیار نیز مشکلات و محرومیت‌های درمانی دیگری وجود دارد چراکه هنوز قول و همکاری مسئولین در زمینه‌های: پیگیری راه‌اندازی دستگاه رادیوتراپی، احداث بیمارستان هزار تختخوابی توسط قرارگاه خاتم، تکمیل پروژه خیری کلینیک درمانی، ارائه خدمات تخصصی اطفال، داخلی، راه‌اندازی بخش دیالیز و آزمایشگاه علمی و غیره، عملی نشده است. شهرستان کوهرنگ نیز حکایتی به‌مانند این شهرستان‌ها دارد. بیشتر مردم در مناطق مختلف شهرستان کوهرنگ از امکانات بهداشتی و درمانی محروم هستند و مجبورند جهت درمان بیماری خود، مسافت‌های طولانی را تا مرکز استان و یا استان‌های همجوار طی کنند. لذا انتظار می‌رود که نوسازی و بهسازی بیمارستان‌های قدیمی کوهرنگ در دستور کار قرار بگیرد. این محرومیت به علت نبود پزشک متخصص و عدم رسیدگی است. در شهرستان آردل، کمبود پزشک به یک مشکل اساسی تبدیل شده است. به‌طور مثال، از پنج سال قبل تاکنون در روستای ده‌کهنه آردل، سه ساختمان برای درمانگاه، پزشک و داروخانه اختصاص یافته اما هنوز هم این درمانگاه بدون پزشک است.

به‌طور کلی و خلاصه، دلیل تفاوت و محرومیت در شهرستان‌های استان چهارمحال و بختیاری در زمینه خدمات بهداشتی و درمانی به شرح ذیل است:

- ۱- توجه و تمرکز تمامی امکانات در مرکز استان یعنی شهرستان شهرکرد. این امر منجر به توسعه یافتگی برخی شهرستان‌ها و عقب‌ماندگی شهرستان‌های دیگر شده است.
- ۲- عدم پیگیری و رسیدگی مسئولین به شهرستان‌های محروم.
- ۳- نبود پزشک متخصص در شهرستان‌های محروم به‌دلیل نبود امکانات رفاهی.
- ۴- عدم انگیزه برای سرمایه‌گذاری (دولتی و شخصی) در زمینه بهداشت و درمان در شهرستان‌های محروم.
- ۵- عدم تناسب بین جمعیت و امکانات بهداشتی و درمانی.

نتیجه‌گیری و ارائه پیشنهادها

از آنجایی که سلامت روح و جسم انسان‌ها به‌عنوان یکی از معیارهای مهم توسعه یافتگی کشورها و مناطق به‌حساب می‌آید، میزان بهره‌مندی یا دسترسی به خدمات بهداشتی و درمانی و پراکنش مناسب آن‌ها در سطح کشور و منطقه دارای اهمیت بی‌شماری می‌باشد. نابرابری در پراکنش خدمات بهداشتی و درمانی یک معضل جهانی به‌حساب می‌آید و به کشورهای در حال توسعه اختصاص ندارد؛ اما این مهم، در کشورهای فوق‌مشخص‌تر و نمایان‌تر می‌باشد. لذا تحقیقات در زمینه بهره‌مندی از خدمات بهداشتی و درمانی در این کشورها الزامی است. یکی از مشکلات مهم در ارائه خدمات بهداشتی و درمانی به‌جز فقدان نیروی انسانی، پراکنش نادرست آن‌ها در سطح مناطق مختلف است. نخستین گام در جهت اصلاح پراکنش خدمات بهداشتی و درمانی و کاهش شکاف بین مناطق، آشنایی بیشتر با وضعیت شاخص‌های بهداشت و درمان در این مناطق است. در تحقیق حاضر، شهرستان‌های استان چهارمحال و بختیاری از نظر زیرساخت‌های بهداشتی و درمانی موردبررسی

قرار گرفته و به رتبه‌بندی آن‌ها از نظر برخورداری از خدمات بهداشتی و درمانی پرداخته شد. در این تحقیق، با استفاده از ۵۴ شاخص خدمات بهداشتی و درمانی با کمک مدل آیداس که از مدل‌های جدید تصمیم‌گیری چندمعیاره است، به رتبه‌بندی شهرستان‌های این استان پرداخته شد. نتایج حاصل از مدل آیداس نشان می‌دهد شهرستان شهرکرد با وزن ۰/۹۲۳ در رتبه نخست و شهرستان خانیروزا در رتبه آخر، همچنین شهرستان فارسان با وزن ۰/۷۷۰، لردگان با ۰/۶۹۷، بروجن با ۰/۶۹۴، اردل با ۰/۵۷۳، کوهرنگ با ۰/۵۱۶، کیار با ۰/۴۸۷، سامان با ۰/۳۶۳ و شهرستان بُن با وزن ۰/۳۵۲، به ترتیب در رتبه‌های دوم تا نهم قرار گرفتند. نقشه درون‌یابی کریجینگ استان (به تفکیک هر بخش و به صورت کلی) نشان می‌دهد که اکثر شهرستان‌های استان از ۱۵ طبقه درون‌یابی کریجینگ در طبقه ۱۰ آن می‌باشند بدین معنی که بیشتر پهنه استان و مردم ساکن آن به خدمات بهداشتی و درمانی دسترسی مناسبی ندارند و تنها شهرستان شهرکرد در وضعیت بهتری قرار دارد؛ بنابراین سؤال و فرضیه تحقیق که در رابطه با وضعیت متفاوت شهرستان‌های استان چهارمحال و بختیاری می‌باشد، تأیید می‌شود.

در مقایسه تطبیقی نتایج پژوهش با سایر تحقیقات، می‌توان این‌گونه بیان کرد که نتایج پژوهش با پژوهش (Akbari, 2022) در مقاله «تحلیل مقایسه‌ای نابرابری‌های بهداشتی و درمانی در استان کهگیلویه و بویراحمد با استفاده از مدل ماباک» که بین شهرستان‌های استان کهگیلویه و بویر احمد نابرابری فضایی از لحاظ توسعه بهداشتی و درمانی وجود دارد به‌گونه‌ای که از منظر برخورداری از خدمات بهداشتی و درمانی، شهرستان بویر احمد در بالاترین رتبه قرار دارد و شهرستان‌های بهمی، باشت و لنده در سطح محروم و نیازمند توجه ویژه هستند، در یک راستا و مطابق با هم می‌باشند. از طرفی دیگر، نتایج تحقیق با تحقیقات (Rakhshaninasan et al, 2025 و Torabi, 2020) که به توزیع فضایی نابرابر شهرستان‌های استان گلستان و تهران از نظر میزان توسعه بهداشتی - درمانی اشاره کرده‌اند، در یک راستا می‌باشند. نتایج تحقیق حاضر، می‌تواند برنامه‌ریزان و مسئولان را در نحوه پراکنش متعادل امکانات و خدمات بهداشتی و درمانی و کاهش فاصله توسعه‌یافتگی مراکز شهری، یاری رساند. در آخر، به منظور رفع نابرابری‌های موجود و دسترسی عادلانه به خدمات بهداشتی و درمانی در استان چهارمحال و بختیاری، به شرح زیر پیشنهاداتی ارائه شده است:

- توزیع عادلانه امکانات بهداشتی و درمانی و رسیدگی بیشتر به مناطق محروم از جمله: خانیروزا، بُن، سامان، کیار و کوهرنگ.
- بهره‌گیری از نیروی انسانی متخصص و فوق تخصص در مراکز درمانی شهرستان‌های خانیروزا، بُن، سامان و کوهرنگ که با کمبود پزشک متخصص روبرو هستند.
- ساخت و راه‌اندازی اورژانس ۱۱۵ در نواحی اطراف شهرستان خانیروزا از جمله شهر آلونی و ارمند.
- نوسازی مراکز خدمات سلامت نواحی اطراف و روستاهای شهرستان خانیروزا.
- نوسازی مراکز بهداشت و راه‌اندازی مراکز جدید برای ارتقای سطح سلامت در شهرستان بُن.
- تجهیز مراکز درمانی شهرستان بُن به دستگاه رادیولوژی دیجیتال.
- افزایش پایگاه‌های اورژانس ۱۱۵ برای شهرستان سامان.
- افزایش تعداد دندان‌پزشکان در درمانگاه‌های شهرستان سامان که با کمبود دندان‌پزشک مواجه است.
- راه‌اندازی خانه بهداشت و استقرار کادر بهداشتی و بهورز در دورافتاده‌ترین نقاط شهرستان کیار.
- ارائه خدمات تخصصی اطفال، داخلی و راه‌اندازی بخش دیالیز و آزمایشگاه در شهرستان کیار.
- نوسازی و بهسازی بیمارستان‌های قدیمی شهرستان کوهرنگ.
- تجهیز مراکز درمانی شهرستان بُن به تجهیزات و امکانات درمانی از جمله: سونوگرافی و رادیولوژی.

References:

- Ahmadi, Q., Abedini, A., S., & Hasanloui., M. (2019). Comparative analysis of the level of development of urban settlements with an emphasis on health and treatment indicators (case study: West Azarbaijan province cities). *Haft Hesar Environmental Studies Quarterly*, 8 (29), 5-24. <https://doi.org/20.1001.1.23225602.1398.8.29.2.9> [In Persian]
- Amiri Fahliani, M.R. (2024). Structural analysis of the drivers affecting social harms caused by the spread of infectious diseases in Iranian metropolises (Case study: Ahvaz metropolis). *Journal of Geography and Regional Future Studies*, 2 (1), 20-36. <https://doi.org/10.30466/grfs.2024.54923.1032> [In Persian]
- Ataguba, J. E. (2019). Socio- economic inequality in health service utilisation: Does accounting for seasonality in health-seeking behaviour matter?. *Health Economics*, 28(11), 1370-1376. <https://doi.org/10.1002/hec.3925>
- Cleophas, C., Cottrill, C., Ehmke, J. F., & Tierney, K. (2019). Collaborative urban transportation: Recent advances in theory and practice. *European Journal of Operational Research*, 273(3), 801-816. <https://doi.org/10.1016/j.ejor.2018.04.037>
- Ebrahimi, T., Moradi, Z. (2018). The impact of social justice on the educational system. *Journal of research in humanities education*, 3 (11), 35-55. <https://sid.ir/paper/523762/fa> [In Persian]

- Falah Haghghi, N., Sharifi, Z., & Ahmadi, H. (2024). Future planning of the factors affecting the development of Yazd province. *Journal of Geography and Regional Future Studies*, 2 (3), 87-109. <https://doi.org/10.30466/grfs.2024.55369.1063> [In Persian]
- Fallahi, A., & Kafashi, M. (2018). Investigating the effect of social development on social health in Tehran metropolis. *Iranian Journal of Social Development Studies*, 10 (2), 61-72. <https://www.sid.ir/paper/507617/fa> [In Persian]
- Farnoudi, S. (2009). Presenting the evaluation framework of health technologies in Iran's healthcare system; A case study of Robollens robot. *Science and Technology Policy Quarterly*, 2(3), 75-86. <https://doi.org/20.1001.1.20080840.1388.2.3.7.4> [In Persian]
- Ghazanfarpour, H. (2013). Leveling and level of development of health care services in the cities of Kerman province using concentration indicators. *Journal of Spatial Planning (Geography)*, 3(4), 1-18. <https://doi.org/20.1001.1.22287485.1392.3.4.3.6> [In Persian]
- Ghazanfarpour, H., MosaZadeh, H., & Khodadad, M. (2020). Measuring and leveling the development of the cities of Hamedan province in terms of health and treatment indicators using fuzzy TOPSIS (F TOPSIS) and Arc GIS. *Amash Mohit Quarterly*, 51, 179-201. <https://doi.org/20.1001.1.2676783.1399.13.51.9.4> [In Persian]
- Ghorabae, M. K., Zavadskas, E. K., Amiri, M., & Turskis, Z. (2016). Extended EDAS method for fuzzy multi-criteria decision-making: an application to supplier selection. *International journal of computers communications & control*, 11(3), 358-371. <https://univagora.ro/jour/index.php/ijccc/article/view/2557>
- Governorate of Chaharmahal and Bakhtiari province. <https://ostan-chb.ir> [In Persian]
- Hirani, A. (2019). Distributive justice in public health budget: Hormozgan province and neighboring regions. *Hakim Health System Research Journal*, 22 (3), 160-163. <https://hakim.tums.ac.ir/article-1-1995-fa.html> [In Persian]
- Hoseinpour, M., Mousavi, M., & Ghalehtimouri, K. J. (2024). Enhancing urban and regional development for border security in Iran: A futures study of West Azerbaijan province. *Town Reg. Plan.*, 84, 15-28. <http://dx.doi.org/10.38140/tp.v84i.7823>
- Iran Statistics Center. (2016). General Population and Housing Census. Statistical Yearbook of Chahar Mahal Bakhtiari Province (2018). <https://amar.org.ir> [In Persian]
- Jafari, F., Shamaei, A., & Hatami, A. (2018). Spatial inequality analysis based on health and treatment indicators (case study: cities of Tehran province). *Geography Quarterly (Regional Planning)*, 9 (1), 17-27. <https://www.ensani.ir/fa/article/489088/> [In Persian]
- Kawachi, I., Subramanian, S. V., & Almeida-Filho, N. (2002). A glossary for health inequalities. *Journal of Epidemiology and Community Health*, 56(9), 647-652. <https://doi.org/10.1136/jech.56.9.647>
- McCann, P. (2020). Perceptions of regional inequality and the geography of discontent: Insights from the UK. *Regional Studies*, 54(2), 256-267. <https://doi.org/10.1080/00343404.2019.1619928>
- Mehdi, M., Rafiei, H., Mir Taher, & Hosseinzadeh, S. (2016). Perception of corruption and sense of social justice. *Iranian Social Issues Quarterly*, 7 (1), 125-144. <http://jspi.khu.ac.ir/article-1-۲۵۵۵-fa.html> [In Persian]
- Mejía-Dorantes, L., & Villagrán, P. S. (2020). A review on the influence of barriers on gender equality to access the city: A synthesis approach of Mexico City and its Metropolitan Area. *Cities*, 96, 102439. <https://doi.org/10.1016/j.cities.2019.102439>
- Misra, S. C., & Bisui, S. (2018). Modelling vital success factors in adopting personalized medicine system in healyhcare technology and management. *Engineering science and Technology. an international journal*, 21(3), 532-545. <https://doi.org/10.1016/j.jestch.2018.04.011>
- Mohammadi, J., Ahmadian, M., Alizadeh, J., & Jamini, D. (2012). Spatial analysis of the development of health and treatment indicators in West Azarbaijan province. *social welfare quarterly*, 12 (47), 153-180. <http://refahj.uswr.ac.ir/article-1-1127-fa.html> [In Persian]
- Mousavi, M. N., Ghalehtimouri, K. J., Alizadeh, I. S., Bahramijaf, S., Shamsoddini, A. (2024). The Impact of Urban Governance on Enhancing Resilience in Informal Settlements: A Case Study from Jafarabad, Kermanshah. *Journal of Urban Development and Management*, 3(2), 95-108. <https://doi.org/10.56578/judm030202>
- Mousavi, M., & Kahaki, F. S. (2016). Priority Assessment of Iranian Islamic Development Indicators in the Realization of Spatial Planning of Khorasan Razavi Province with the Justice Based Approach. *Geography and Development*, 14(45), 93-120. <https://doi.org/10.22111/gdj.2016.2924> [In Persian]
- Najarzadeh, M., Torabi, Z., Shokriani, M., Hosni, Jalilian, P. (2020). Investigating spatial justice in health indicators in the cities of Golestan province. *scientific quarterly of strategic studies of public policy*, 10 (36), 260-281. https://sppp.iranjournals.ir/article_243115.html [In Persian]
- Nazami, A., Pourarshau, F., & Mir, A. (2018). Ranking and comparison of the cities of Lorestan province in the health sector and health services using the TOPSIS method. *Lorestan University of Medical Sciences Quarterly*, 20 (2), 22-31. <http://yafte.lums.ac.ir/article-1-2584-fa.html> [In Persian]
- Ong, S. E., Tyagi, S., Lim, J. M., Chia, K. S., & Legido-Quigley, H. (2018). Health systems reform in singapore: A qualitative study of key stakeholders. *Health policy*, 122(4), 431-443. <https://doi.org/10.1016/j.healthpol.2018.02.005>
- Rasoli, M., Saidpour, S., Ghalehtimouri, K. J., Mousavi, M., & Khedmatzadeh, A. (2023). Identification of Optimal Routes in Urban Physical Vulnerable Textures for Emergency Evacuation in Saqez City. *AMJ*, 7(1), 205-226. Retrieved from <https://so02.tci-thaijo.org/index.php/jam/article/view/259413>
- Rasoli, N., Mousavi, M., & Houshyar, H. (2020). Explaining Creative Tourism in the City Of Urmia with a Foresight Approach. *Urban Planning Knowledge*, 4(4), 101-116. <https://doi.org/10.22124/upk.2020.15374.1371> [In Persian]

- Salehpour, Sh., Afrakhteh, H. (2016). Analysis of the level of development of health and medical services from the perspective of spatial justice (case study: Iran's rural settlements. *human settlement planning studies journal*, 11 (36), 19-38. <https://ensani.ir/fa/article/543966> [In Persian]
- Saraei, M.H., Kamalizadeh, Y. (2013). Determining the degree of development of the cities of Yazd province in terms of access to health and treatment centers using the Morris model. *Amash Mohit Quarterly*, 22, 63-80. <https://sanad.iau.ir/Journal/ebtp/Article/988288> [In Persian]
- Schliwa, G., Armitage, R., Aziz, S., Evans, J., & Rhoades, J. (2015). Sustainable city logistics—Making cargo cycles viable for urban freight transport. *Research in Transportation Business & Management*, 15, 50-57. <https://doi.org/10.1016/j.rtbm.2015.02.001>
- Shayan, M., Barqi, H., Rezaei, A., & Salmanpour, F. (2019). Examining the extent to which the cities of Isfahan province have health-treatment services using the Prometheus technique. *Land Geography Quarterly*, 16 (61), 75-90. <https://ensani.ir/fa/article> [In Persian]
- Shohani, N., Visi Nab, B., Khodayi, S., & Amirian, S. (2018). Assessing the state of development of the health-treatment index using planning techniques and integrated model array (case study: provinces of the Zagros region). *human settlements planning studies*, 13 (1), 250-235. <https://ensani.ir/fa/article/544052> [In Persian]
- Sharbatian, M.H. (2014). The necessity of women's social health in rural development. *the first national conference on women and sustainable rural development*. <https://www.sid.ir/paper/852348/fa> [In Persian]
- Sidaei, S.E., Gemini, D., & Jamshidi, A. (2014). An analysis of the status of health indicators in the cities of Ker manshah province using TOPSIS, AHP and cluster analysis models. *Spatial Planning Journal (Geography)*, 4(1) 43-64. <https://doi.org/20.1001.1.22287485.1393.4.1.3.7> [In Persian]
- Tavasoli, H. (2015). The semantics of justice in the social sphere. *Ayin Hikmat Quarterly*, 6 (22), 7-40. https://pwq.bou.ac.ir/article_15268.html?lang=en [In Persian]
- Vaezzadeh, S., & Ayaseh, A. (2020). The status of social development in Iran's development planning with emphasis on the social indicators of sustainable urban development, *Urban Sociological Studies*. 10 (36), 22-22. https://journals.iau.ir/article_677938.html [In Persian]
- Vidal, D. G., Pontes, M., Barreira, M. E., Oliveira, G., & Maia, R. L. (2018). Differential mortality and inequalities in health services access in mainland Portugal. *Finisterra*, 53(109), 53-70. <https://doi.org/10.18055/finis14118>
- Zhang, T., XU, Y., Ren, J., sun, L., & Liu, c.(2017). Inequality in the distribution of health resources and health services in china: hospitals versus primary care institutions. *International journal for equity in health*, 16(1),1-8. <https://doi.org/10.1186/s12939-017-0543-9>
- Zhang, X., Ning, N., Zhou, H., Shan, L., Hoa, Y., Jiao, M., & Wu, Q. (2022). Idequity in health services Utilization in Economically Underdeveloped regions of northeast china. *Frontiers in public health*,10. <https://doi.org/10.3389/fpubh.2022.850157>

COPYRIGHTS

© Authors retain the copyright and full publishing rights. This is an open access article under the CC BY-NC license:

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

Publisher: Urmia University.

Analyzing the consequences of the Afghan nationals' presence in border rural areas: A grounded theory study of Sib and Suran county

Seyed Hadi Tayebnia¹ and Meysam Dehani²

1- Associate Professor, Department of Geography and Rural Planning, Faculty of Geography and Environmental Planning, University of Sistan and Baluchestan, Zahedan, Iran.

2- PhD student in Geography and Rural Planning, University of Sistan and Baluchestan, Zahedan, Iran.

ARTICLE INFO	ABSTRACT
<p>Article type: Research Article</p> <p>Received: 2025/05/18</p> <p>Accepted: 2025/10/04</p> <p>pp: 104-117</p> <p>Keywords: Afghan nationals; Grounded theory; Rural areas; Sib and Suran.</p>	<p>The presence of Afghan nationals in Iran has a long history, particularly after the Islamic Revolution, when Iran hosted the largest population of Afghan refugees. One of the most significant challenges has been the illegal residence and presence of a large group of Afghans in rural settlements in recent years. The presence of Afghan nationals in rural communities of southeastern Iran, due to their proximity to eastern borders and cultural affinity, has had various geographical and social impacts. The objective of this qualitative study, conducted using grounded theory methodology, is to examine the effects and consequences of Afghan nationals' presence in the rural areas of Sib and Suran County. The sample population included 25 informed individuals, selected through snowball sampling. Data were collected through semi-structured and focused interviews and analyzed in three coding stages: open, axial, and selective. The findings were ultimately categorized into four main consequences. The results indicate that the presence of Afghan nationals in rural settlements has led to several socio-economic and structural impacts, ranked by importance, including: Increased vulnerability of the local community, Changes in the demographic structure of villages, Low adherence to legal regulations, Illegal employment, Emergence of competition over resource access, Insufficient infrastructure and services to meet the growing population, Increase in unauthorized movements, and other related challenges.</p>

Citation: Tayebnia, S. H., & Dehani, M. (2026). Analyzing the consequences of the Afghan nationals' presence in border rural areas: A grounded theory study of Sib and Suran county. *Geography and Regional Future Studies*, 4(1), 104-117.

© Authors retain the copyright and full publishing rights. **Publisher:** Urmia University.

DOI: <https://doi.org/10.30466/grfs.2025.56205.1124>

DOR: <https://dorl.net/dor/20.1001.1.2981118.1405.4.1.6.1>

Extended Abstract

Introduction

The presence of Afghan nationals in Iran's rural border regions can lead to multifaceted adverse consequences. Key issues include job displacement and rising unemployment among locals, increased social harm and deviance, the emergence of informal settlements and demographic shifts, pressure on public services such as education, healthcare, and welfare subsidies, economic burdens, illegal marriages between Afghan and Iranian citizens resulting in undocumented children, and the transmission of contagious diseases threatening public health. Sistan and Baluchestan Province, sharing long borders with Pakistan and Afghanistan, hosts a significant number of foreign nationals from both countries. Among its border counties, Sib and Suran is particularly affected. The influx of Afghan migrants into its rural areas has created numerous challenges for the local community, underscoring the urgency and necessity of this research. Accordingly, the study aims to investigate the impacts of Afghan nationals' presence in the rural areas of Sib and Suran County through a qualitative grounded theory approach.

Methodology

This study employs a qualitative research design using the grounded theory methodology. It is applied in nature and cross-sectional in terms of the data collection timeframe. The research population consists of 25 informed local individuals, including educators, village administrators, council members, and community elders. Sampling was conducted purposefully using the snowball technique, enabling the researcher to explore the phenomenon through the insights of knowledgeable participants. Initial data analysis and concept extraction guided the continuation of interviews based on emerging theoretical patterns. In grounded theory, the researcher transcribes and codes the data line by line, resulting in the formation of multiple concepts and categories relevant to the research topic.

Results and discussion

The findings reveal that the presence of Afghan nationals in Sib and Suran's rural areas has led to social, economic, institutional, political, and security-related consequences. Social impacts include increased crime rates, identity document trafficking, pressure on education and healthcare systems, expansion of rural settlements, and negative effects on the rural landscape. Economic consequences involve rising unemployment, displacement of local labor, and substantial costs related to subsidized utilities such as water, electricity, bread, and fuel. Political and security implications include heightened regional threats such as unauthorized border crossings, use of vehicles with Iranian license plates, illegal rural residency, and growing public dissatisfaction with the presence of Afghan nationals.

Conclusion

Although Sistan and Baluchestan is officially designated as a restricted province for Afghan residency, the widespread and unauthorized settlement of Afghan migrants in its rural areas—particularly in the study region—has become a major challenge for local communities. This research examined the consequences of their presence in Sib and Suran's rural zones. Results indicate that these areas are significantly affected across social, economic, political-security, and environmental dimensions. The presence of Afghan nationals has led to diminished social trust, intensified social harm, economic strain, increased unemployment, weakened institutional access, deteriorating living conditions, and threats to local security. Despite the critical need for effective management of unauthorized migrants, accurate and transparent data on their numbers and distribution remains unavailable, and efforts to regulate this population have thus far been unsuccessful. Addressing this issue requires coordinated attention at local, provincial, and national levels.

Declarations

Funding: There is no funding support.

Authors' Contribution: The author approved the content of the manuscript and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest: The author declared no conflict of interest.

Acknowledgments: I am grateful to all the scientific consultants of this paper.

واکاوی پیامدهای حضور اتباع افغانستان در نواحی روستایی مرزی با رویکرد کیفی تئوری بنیانی (مطالعه موردی: شهرستان سیب و سوران)

سیدهدای طیب نیا^۱، میثم دهانی^۲

۱- دانشیار گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، دانشکده جغرافیا و برنامه‌ریزی محیطی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران
۲- دانشجوی دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

دریافت:

۱۴۰۴/۰۲/۲۸

پذیرش:

۱۴۰۴/۰۷/۱۲

صص:

۱۰۴-۱۱۷

واژگان کلیدی:

اتباع افغانستان،
تئوری بنیانی،
نواحی روستایی،
سیب و سوران.

چکیده

حضور اتباع افغانی در ایران سابقه‌ای دیرینه دارد، به‌ویژه طی سال‌های پس از انقلاب اسلامی، ایران میزبان بزرگ‌ترین جمعیت پناهنده افغانستانی بوده است. آنچه بیشتر از همه مشکل‌ساز بوده، اقامت و حضور غیرقانونی گروه وسیعی از افغان‌ها در طی سالیان اخیر در سکونتگاه‌های روستایی است. حضور اتباع افغانی در جامعه روستایی جنوب شرق کشور به دلیل هم‌جواری با مرزهای شرقی و قرابت فرهنگی از منظر جغرافیایی و اجتماعی دارای آثار و پیامدهایی در ابعاد مختلف می‌باشد. هدف از انجام پژوهش کیفی حاضر که با بهره‌گیری از روش تئوری بنیانی صورت گرفته؛ بررسی آثار و پیامدهای ناشی از حضور اتباع افغانی در نواحی روستایی شهرستان سیب و سوران می‌باشد. جامعه آماری مورد مطالعه ۲۵ نفر از افراد مطلع و آگاه بودند که به روش نمونه‌گیری از نوع گلوله برفی مورد مطالعه قرار گرفتند. داده‌های حاصل از پژوهش با تکنیک مصاحبه نیمه ساختارمند و متمرکز جمع‌آوری و در قالب سه مرحله کدگذاری باز، محوری و انتخابی تحلیل و نهایتاً در قالب ۴ پیامد اصلی طبقه‌بندی شدند. یافته‌های پژوهش نشان داد حضور اتباع در سکونتگاه‌های روستایی به ترتیب اهمیت، پیامدهایی نظیر افزایش آسیب‌پذیری جامعه محلی، تغییر بافت جمعیتی روستاها، پایین بودن پایبندی به قوانین، اشتغال غیرقانونی، شکل‌گیری نوعی رقابت برای دسترسی به منابع، عدم تکاپوی امکانات و خدمات موجود در روستاها با افزایش حضور اتباع، افزایش تردهای غیرمجاز، فشار بر زیرساخت‌های بهداشتی و آموزشی و... را در پی داشته است.

استناد: طیب نیا، سید هادی؛ و دهانی، میثم. (۱۴۰۵). واکاوی پیامدهای حضور اتباع افغانستان در نواحی روستایی مرزی با رویکرد کیفی تئوری بنیانی (مطالعه موردی: شهرستان سیب و سوران). *جغرافیا و آینده پژوهی منطقه‌ای*، ۴(۱)، ۱۱۷-۱۰۴.

ناشر: دانشگاه ارومیه.

© نویسندگان حق چاپ و حقوق کامل نشر را حفظ می‌کنند.

DOI: <https://doi.org/10.30466/grfs.2025.56205.1.124>

DOR: <https://dorl.net/dor/20.1001.1.2981118.1405.4.1.6.1>

مقدمه

در دنیای امروز، مهاجرت‌های بین‌المللی یک مسئله‌ی جهانی است و کمتر جایی را در جهان می‌توان یافت که با این پدیده مواجه نشده باشد (Movahedi et al, 2021: 9) از آنجایی که در گذشته رشد جمعیت و در نتیجه جابه‌جایی انسان‌ها در مقیاس بسیار کوچک‌تری صورت می‌گرفت، تأثیر این جابه‌جایی‌ها بر ساختار اقتصادی و اجتماعی و جمعیتی مناطق مهاجر فرست و مهاجرپذیر چندان چشم‌گیر نبود و حتی امری کاملاً طبیعی تلقی می‌شد (Mokhtari et al: 2023, 2)؛ اما امروزه گستردگی مهاجرت و جهانی شدن آن تمام کشورها را با چالش مدیریت این پدیده روبرو ساخته است (Sajadpour, 2005: 9- Mousavi et al., 2024- Hoseinpour et al., 2024). پدیده مهاجرت مردم به کشورهای همسایه، به‌ویژه به ایران یکی از اشکال مهاجرت بین‌المللی است که در دهه‌های اخیر روند افزایشی داشته است که منجر به افزایش جمعیت و تغییر در جمعیت کشور مقصد در سن، جنس، قومیت و همچنین پیامدهای اجتماعی، اقتصادی و سیاسی گردیده است (United Nations High Commissioner for Refugees, 2003: 23). ایران با توجه به اینکه در منطقه ناآرام و پرتنش غرب آسیا قرار دارد و کشور افغانستان در طی سالیان گرفتار انواع ناامنی‌ها و درگیری‌های قومی و تجاوز بیگانگان بوده است. این تحولات در سطح منطقه و داخل کشورهای همسایه باعث شده است که کشور ایران در چند دهه گذشته شاهد ورود خیل عظیمی از مهاجران و پناهجویان باشد. از سوی دیگر وجود مرز مشترک، اشتراکات زبانی، مذهبی و فرهنگی میان افغانستان و ایران شرایطی را فراهم کرده که حدود ۴۳ درصد مهاجران افغانستانی در کشور ایران سکونت گزینند (Eisazadeh, 2020: 2). تحقیقات نشان می‌دهد مهاجرانی که به کشورهای همسایه مهاجرت می‌کنند، در مرحله نخست، در مناطق مرزی ساکن می‌شوند. سپس به‌سوی مناطقی که احتمال یافتن کار در آن‌ها بیشتر است و دستمزدها خوب هستند، نقل مکان می‌کنند (Karimi, 2007: 100- Mousavi et al., 2023- Ebrahimzadeh et al., 2016). حضور اتباع افغانستانی می‌تواند پیامدهای منفی فراوانی در ابعاد مختلف بر جای گذارد که از مهم‌ترین تبعات آن می‌توان به اشغال فرصت‌های شغلی و افزایش نرخ بیکاری، افزایش آسیب‌ها و ناهنجاری‌های اجتماعی، ایجاد پدیده حاشیه‌نشینی و تغییر بافت جمعیتی شهر، استفاده از خدمات آموزشی، بهداشتی، رفاهی، یارانه‌ای و تحمیل هزینه‌بر اقتصاد، ازدواج‌های غیرقانونی اتباع افغانستانی با اتباع ایرانی و تولد فرزندان بی‌هویت، انتقال بیماری‌های واگیردار و خطرناک و به خطر انداختن سلامت جامعه و ... اشاره کرد (Alipour et al, 2018: 99- Bayramzadeh & Mousavi, 2024). استان سیستان و بلوچستان به‌عنوان استانی که مرز طولانی با دو کشور پاکستان و افغانستان دارد، پذیرای تعداد زیادی از اتباع بیگانه و از کشورهای افغانستان و پاکستان است. یکی از شهرستان‌های مرزی این استان، شهرستان سیب و سوران است که با شدت بیشتری درگیر این مسئله است. حضور اتباع افغانی در نواحی روستایی شهرستان سیب و سوران، باعث بروز مشکلات عدیده‌ای برای جامعه محلی شده است که اهمیت و ضرورت این پژوهش بیش‌ازپیش آشکار می‌گردد. بر این اساس هدف این تحقیق؛ بررسی آثار و پیامدهای ناشی از حضور اتباع افغانستانی در نواحی روستایی شهرستان سیب و سوران با رویکرد کیفی تئوری بنیانی می‌باشد.

پیشینه و مبانی نظری پژوهش

در راستای انجام هر پژوهش علمی، مطالعه و بررسی تحقیقات و پژوهش‌هایی که در گذشته در ارتباط با موضوع مورد مطالعه انجام پذیرفته است لازم و ضروری است، بدون توجه به نتایج پژوهش‌های دیگران و توسعه و تکامل آن‌ها امکان رسیدن به پاسخ مناسب و تجزیه‌وتحلیل بهتر میسر نیست. از این به برخی از مطالعات صورت گرفته که مرتبط با موضوع پژوهش است در زیر پرداخته می‌شود:

جدول ۱- مطالعات انجام‌شده در زمینه مهاجرت و پیامدهای آن

عنوان	نویسندگان	خلاصه نتایج
پناهندگان افغانستان: وضعیت کنونی و چشم‌انداز آینده	مارگاسون (۲۰۰۷)	وجود افغانه در کشورهای پاکستان و ایران موجب افزایش جرم و جنایت و بیکاری و ایجاد ملاحظات اقتصادی و سیاسی - امنیتی در این کشورها شده است.
تأثیر مهاجرت افغان‌ها بر شرایط اقتصادی و اجتماعی شهر کاشان	شاطریان و همکاران (۱۳۸۹)	حضور افغانه موجب افزایش نرخ بیکاری، افزایش نرخ اجاره، افزایش فقر و شکاف طبقاتی، افزایش نرخ بی‌سوادی و بحران هویت به علت ازدواج با بانوان ایرانی شده است
تأثیر مهاجرت خارجی بر جوامع روستایی	اسمیت (۲۰۱۰)	مهاجرت خارجی تأثیر پیچیده‌ای بر جوامع روستایی دارد که هم پیامدهای مثبت و هم منفی دارد. این نیاز به مشارکت و حمایت جامعه برای اطمینان از ادغام اجتماعی موفق مهاجران خارجی در مناطق روستایی را برجسته می‌کند.
تحلیل رابطه سکونت‌گزینی افغانه بر توسعه اقتصادی - اجتماعی روستاهای مرزی سیستان	میرلطفی و همکاران (۱۳۹۳)	با افزایش افغانه سطح توسعه اقتصادی و اجتماعی روستاها کاهش یافته است.

عنوان	نویسندگان	خلاصه نتایج
پیامدهای هجوم مهاجران خارجی بر مناظر روستایی	براون و مارتینز (۲۰۱۵)	ورود مهاجران خارجی می‌تواند منجر به دگرگونی‌های مثبت و منفی در مناظر روستایی شود که پیامدهایی برای پایداری زیست‌محیطی و انسجام جامعه دارد.
علل و پیامدهای مهاجرت افغان‌ها به ایران (مطالعه موردی: شهر مرزی زابل)	جلال (۱۳۹۷)	مهم‌ترین پیامدهای منفی مهاجرت افغان‌ها به شهر زابل را مواردی همچون: افزایش قاچاق کالا، گسترش حاشیه‌نشینی و گسترش قاچاق مواد مخدر می‌داند
بررسی اثر ازدواج‌های ایرانی-افغانستانی بر ابعاد اقتصادی - اجتماعی کیفیت زندگی روستایی در جیرفت	سعیدی و همکاران (۱۳۹۹)	کیفیت اقتصادی-اجتماعی زندگی در خانوارهای روستایی با زوج ایرانی مطلوب‌تر از خانوارهای روستایی با زوج ایرانی-افغانستانی است.
عوامل اثرگذار بر مهاجرت افغان‌ها به ایران	جانزاده (۱۳۹۹)	دسترسی به کار در ایران و شرایط مساعدتر اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی ایران مشوق مهاجرت به ایران خواهد بود.
طراحی الگوی مطلوب مدیریت اتباع افغانستانی در استان سیستان و بلوچستان با رویکرد نظریه‌پردازی داده بنیاد	کهرازه و همکاران (۱۴۰۲)	اجرای کامل قانون ممنوعیت حضور اتباع بیگانه، تشابهات فرهنگی، مذهبی و استقرار مدیریت متمرکز عوامل زیربنایی مؤثر بر مدیریت اتباع افغانستانی هستند.
مهاجرت بین‌المللی و پیامدهای مدیریت جمعیت در استان اصفهان، مطالعه نظریه زمینه‌ای	قنبری جهرمی و همکاران (۱۴۰۴)	روند مهاجرتی پیامدهای مختلفی به همراه دارد که در مقولات اصلی پیامدهای امنیت اقتصادی، پیامدهای امنیت اجتماعی-فرهنگی و پیامدهای امنیت زیست‌محیطی است.
واکوی علل و عوامل تأثیرگذار بر مهاجرت نخبگان از سکونتگاه‌های روستایی شهرستان چرداول، استان ایلام	جمشیدی و همکاران (۱۴۰۲)	رابطه معنی‌دار و منفی بین متغیرهای مستقل (عوامل طبیعی عوامل فرهنگی-اجتماعی عوامل اقتصادی عوامل خدماتی - رفاهی عوامل علمی - آموزشی عوامل روان‌شناختی) موردنظر با تمایل به مهاجرت در بین نخبگان روستایی وجود دارد.
مطالعه علل و پیامدهای روند مهاجرت منطقه‌ای به استان اصفهان با استفاده از نظریه زمینه‌ای	قنبری جهرمی و همکاران (۱۴۰۳)	مهاجرت به استان اصفهان در اثر عواملی مانند دافعه‌های مبداء، جاذبه‌های مقصد، روایت‌ها و شبکه‌های مهاجرتی، تغییر شرایط در مبداء، انتظار زیست و سکونت ارزان در مقصد، رویکردهای کلان تشدیدکننده مهاجرت و ... ایجاد و تشدید می‌شود.
نخبگان روستایی؛ دلایل مهاجرت و جذب مشارکت آن‌ها در فرایند توسعه روستایی با رویکرد تحلیل مضمون (مطالعه موردی: استان کردستان)	قادرزاده و همکاران (۲۰۲۳)	دافعه‌های روستانشینی (شامل شش مضمون سازمان دهنده جبر خانوادگی و اجتماعی، ضعف زیرساخت‌ها، انزوای جغرافیایی، چالش‌های زیست‌محیطی و ضعف شرایط اقتصادی) و جاذبه‌های شهرنشینی، مهم‌ترین علل مهاجرت نخبگان روستایی هستند.

مبانی نظری

مهاجرت، پدیده جمعیتی است که به خروج از یک منطقه، کشور یا بخش و ورود به محدوده جغرافیایی مربوط است که عموماً دارای محیط توسعه یافته‌تری در مقایسه با مبداء است. در مورد ماهیت مهاجرت، علل و زمینه‌های مهاجرت آثار و پیامدهای آن نظریه‌ها و دیدگاه‌های مختلفی وجود دارد که به صورت مختصر بیان می‌شود.

نظریه کارگردگرایی مهاجرت

این نظریه بر تبیین و دلایل و پیامدهای مهاجرت استوار است. این نظریه در خصوص دلایل مهاجرت اعتقاد دارد که در هر نظام بدون وجود پوشش‌های انسانی تعادل بر هم می‌خورد. مهاجرت عنصری الزامی جهت برقراری تعادل مجدد در جامعه است، از این جهت، مهاجرت از یک طرف به مکانیزم تطابق شخص با تغییرات ایجاد شده بدل می‌گردد و از طرف دیگر، تعادل از دست رفته را به جامعه بر می‌گرداند. آن‌ها بعد از تبیین علل مهاجرت و اعتقاد به کارکرد مثبت برای آن، به آثار مهاجرت بر ساخت مبداء، مقصد و وضعیت شخص مهاجر می‌پردازند. به اعتقاد این گروه، ساخت جامعه مقصد مهاجر را از ابتدا در خود جذب و سپس با خود همانند می‌گرداند. مهاجر بعد از همانند شدن به یگانگی با آن دست می‌یابد. بنابر اعتقاد کارگردگرایان، نظام مقصد، نهایتاً مهاجر و نسل‌های پا گرفته از آن را مانند اعضای دائمی خود با خصایص اقتصادی - اجتماعی می‌پذیرند. به‌طور کلی، آن‌ها مهاجرت را عاملی مطمئن برای جلوگیری از آسیب‌های اجتماعی ناشی از عدم تعادل در جامعه می‌دانند (Shaterian and Ganjipour, 2010: 88)؛ زیرا نیازهای برآورده نشده مهاجران را ارضا کرده و باعث تخفیف نارضایتی و بی‌عدالتی اجتماعی می‌شود. مهاجرت به‌عنوان یک‌روند مثبت در جهت حل مشکلات جامعه عمل کرده، بیکاری را کاهش داده، درآمد را افزون نموده و برخورداری مهاجران را ارضا می‌نماید.

نظریه اقتصاد جدید مهاجرت

طرفداران نظریه اقتصاد جدید مهاجرت، نظریه اقتصاد نئو کلاسیک خرد را بر این اساس که تصمیم‌گیری مهاجرت به‌صورت فردی انجام می‌گیرد، موردانتقاد قرار داده‌اند. آن‌ها عقیده دارند تصمیم مهاجرت منحصرأ توسط کنشگران فردی گرفته می‌شود، بلکه به‌وسیله واحدهای بزرگ‌تر نظیر خانواده یا خانوار هم صورت می‌گیرد. به‌عبارت‌دیگر در اینجا انتخاب اجتماعی جای انتخاب فردی را می‌گیرد. در این دیدگاه به مهاجرت به‌عنوان استراتژی اقتصادی خانوار توجه می‌شود. استراتژی که توسط خانوارها و

خانواده‌ها جهت پراکندگی خطرات درآمدی و برای غلبه بر محدودیت‌های بازار کار محلی اتخاذ می‌شود (Stark and Taylor, 1989: 20).

نظریه محرومیت نسبی مهاجرت

نظریه محرومیت نسبی عمدتاً بر اساس چارچوب اقتصاد جدید مهاجرت ساخته شده است. بنیان‌گذاران رویکرد محرومیت نسبی مهاجرت (Stark and Taylor, 1989) معتقدند افراد یا خانوارها نه فقط برای به حداکثر رساندن درآمد مطلق، بلکه جهت بهبود موقعیت خود نسبت به گروه‌های مرجع مهاجرت می‌کنند. یعنی اینکه خانوارها نه تنها در جهت افزایش درآمد فعالیت می‌کنند، بلکه می‌خواهند فاصله درآمد خود با گروه مرجع را کاهش دهند. محرومیت نسبی می‌تواند هم با مهاجرت و هم بدون مهاجرت وجود داشته باشد. اگر مهاجرت بتواند با بهبود وضع مهاجران تفاوت درآمدی مهاجران و غیر مهاجران را بیشتر کند و در نتیجه محرومیت نسبی را افزایش دهد، مهاجرت افزایش می‌یابد. در نتیجه، مهاجرت زمانی مشاهده خواهد شد که محرومیت نسبی مرتبط با مهاجرت بزرگ‌تر از محرومیت نسبی در غیاب مهاجرت باشد.

نظریه وابستگی

از نظر معتقدان به این رویکرد، مهاجرت نه تنها شکل دهنده وابستگی کشورهای جهان سوم است، بلکه خود باعث تقویت وابستگی این کشورها نیز می‌شود. مهاجرت از طرفی عامل تقویت توسعه نیافتگی منطقه مهاجر فرست است و از طرف دیگر، عامل ایجاد و تشدید نارضایتی‌های منطقه مهاجرپذیر؛ زیرا با خروج مهاجران از منطقه، نیروی کار کاهش می‌یابد و برای آن راه‌حلی نیست، مگر اینکه تغییرات ریشه‌ای در ساخت کشورهای جهان سوم و ارتباط آن‌ها با کشورهای توسعه یافته غرب اتفاق افتد (Portz, 1978). در نتیجه، کشورهای در حال توسعه در یک وضعیت محروم در یک ساختار جغرافیایی-سیاسی نابرابر اسیر می‌شوند. ساختاری که فقر آن‌ها را مضاعف می‌کند.

جدول ۲- رویکردها و نظریات مهاجرت

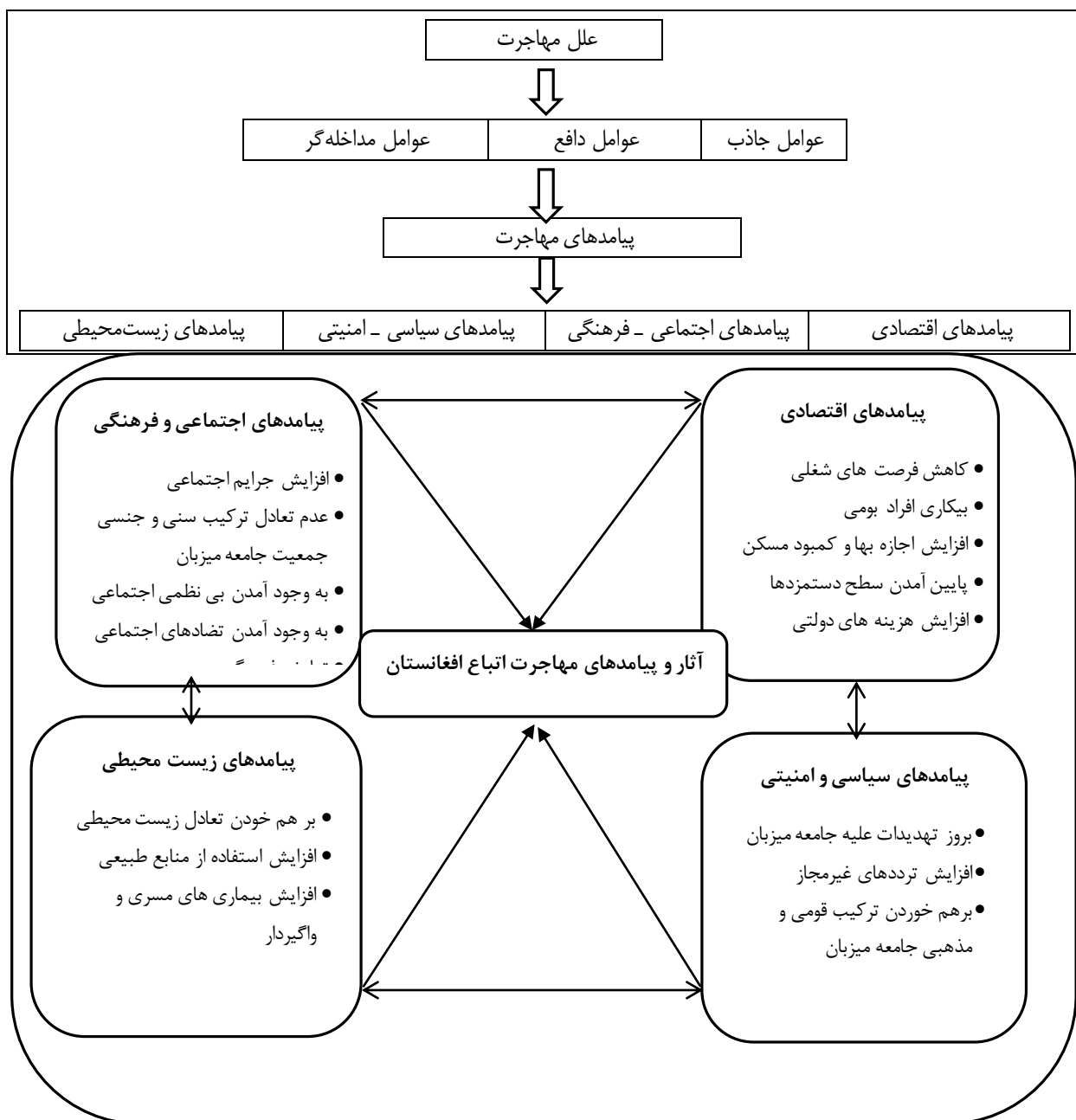
جمع بندی رویکردها و نظریات مهاجرت	
نظریه پرداز / مکتب	مبانی نظری
نظریه مایکل تودارو	مهاجرت عمدتاً پدیده‌های اقتصادی است و با وجود بیکاری تصمیم به مهاجرت منطقی است
کارکردگرایی مهاجرت	فرهنگ پذیری مهاجر و تطابق شخص با تغییرات ایجاد شده - مهاجرت سهل برای کودکان و مشکل برای سالمندان - به هم خوردن تعادل جامعه و جذب مناطق توسعه یافته.
اقتصاد دوگانه	برخورداری بخش سرمایه داری از نیروی کار ارزان بخش سنتی به علت عدم امکان استفاده از نیروی مازاد در این مجموعه و در نتیجه تشدید مهاجرت از بخش سنتی به سرمایه داری
اقتصاد نوکلاسیک	مهاجرت از تفاوت جغرافیایی عرضه و تقاضای نیروی کار و تفاوت درآمد بین کشورهای دارای نیروی کار و کشورهای دارای سرمایه نشأت می‌گیرد.
نظریه اقتصاد جدید مهاجرت	انتخاب اجتماعی جای انتخاب فردی، توجه به مهاجرت به عنوان استراتژی اقتصادی خانوار
نظریه رهیافت معیشتی	مهاجرت به عنوان یک پدیده منفی نگریسته نمی‌شود که مقابله با آن ضروری و حتمی تلقی شود، بلکه توجه باید بر این نکته معطوف شود که ریشه‌های پدیدآورنده چنین شرایطی مورد جستجو قرار گیرد.
رویکرد استراتژی خانوار	تصمیم به مهاجرت به جای اقدامی فردی به عنوان بخشی از استراتژی زندگی خانوار
نظریه محرومیت نسبی مهاجرت	خانوارها نه تنها در جهت افزایش درآمد فعالیت می‌کنند، بلکه می‌خواهند فاصله درآمد خود با گروه مرجع را کاهش دهند.
امیل دورکیم	کار به عنوان انگیزه مهاجرت
قشر بندی	عدم تقسیم بندی موقعیت‌ها بر اساس شایسته سالاری
نظریه انتظار ارزش مهاجرت	انتظارات و اهداف ارزش گذاری شده، انگیزش‌ها را برای مهاجرت تعیین می‌کنند. نیت قبلی مهاجر، تعیین کننده‌های اولیه تصمیم به مهاجرت واقعی مهاجران هستند.
نظریه شبکه مهاجرت	شبکه‌های مهاجران، با کاهش هزینه‌ها و مخاطرات مرتبط با مهاجرت و افزایش منافع آن، میزان مهاجرت را افزایش می‌دهند
نظریه سیستمی مهاجرت	مهاجرت جریانی پویا و بالنده، اعتقاد به نقش عوامل متعدد (تاریخی، فرهنگی، سیاسی و اقتصادی) بر روند مهاجرت

مهاجرت بین‌المللی و پیامدهای آن بر جامعه محلی

با توجه به اینکه مهاجرت اتباع افغانستان از نوع مهاجرت بین‌المللی است و افراد معمولاً جهت بهبود شرایط اقدام به مهاجرت می‌کنند برای جامعه میزبان خواسته یا ناخواسته پیامدهای زیادی در ابعاد مختلف اقتصادی، اجتماعی - فرهنگی، سیاسی - امنیتی و زیست محیطی به دنبال دارد. یکی از این پیامدها تأثیرات اقتصادی مهاجران بر جامعه محلی و میزبان است، چرا که از یک سو، مهاجرت تا حد زیادی توازن نیروی کار و فرصت‌های شغلی را بر هم می‌زند؛ و از سوی دیگر موجب افزایش قیمت مسکن، افزایش هزینه‌های دولتی، افزایش بیکاری در

بین افراد بومی، خروج ارز از کشور به علت ارسال پول از سوی اتباع و... می‌شود. در بعد اجتماعی و فرهنگی مهاجرت‌های غیرقانونی اتباع افغانی به ایران پیامدهایی همچون پیدایش تضاد فرهنگی، بحران هویت، رفتارهای ضد فرهنگی و تعارضات فرهنگی، گسترش جرائم اجتماعی بخصوص سرقت، قاچاق و ...، کاهش تسلط دولت و سازمان‌های محلی بر امور جامعه، حاشیه‌نشینی، اشتغال کاذب، عدم تعادل در ترکیب سنی و جنسی جامعه را در پی داشته باشد.

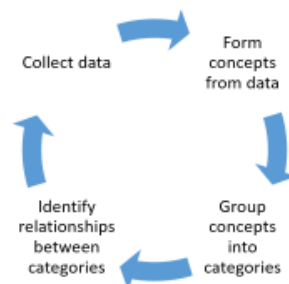
در بعد سیاسی و امنیتی مهاجرت‌های بین‌المللی بخصوص مهاجرت‌های غیرقانونی دارای بازتاب‌ها و پیامدهای مختلف سیاسی - امنیتی‌اند. نفوذپذیری مرزها و افزایش تردهای غیرمجاز، قاچاق مواد مخدر، گسترش تروریسم، فعالیت باندهای تبهکار و مافیایی، سوا استفاده از نیروی کار مردان خارجی و همچنین سوء استفاده جنسی از زنان مهاجر، جاسوسی و فعالیت‌های ضد امنیتی، برهم خوردن ترکیب قومی - مذهبی کشور میزبان، تهدید و تنزل منابع طبیعی و ظرفیت‌های زیست‌محیطی، رواج بیماری‌های مسری خطرناک و ... بخشی از مهم‌ترین پیامدهای سیاسی - امنیتی مهاجرت‌ها به‌خصوص مهاجرت‌های غیرقانونی در عرصه بین‌المللی هستند (Zarghani et al, 2012: 8)؛ و نهایتاً در بعد زیست‌محیطی به هم خوردن تعادل زیستی میزبان، افزایش بیمارهای مسری و واگیردار، افزایش مصرف منابع و... را در پی داشته باشد.

مواد و روش پژوهش

پژوهش حاضر از نوع پژوهش‌های کیفی و با استفاده از استراتژی داده‌بنیاد انجام گرفته است. از لحاظ هدف، کاربردی و از لحاظ شیوه اجرا از نوع تحقیقات کیفی و از منظر بازه زمانی گردآوری داده‌ها، پیمایشی - مقطعی است. جامعه آماری پژوهش ۲۵ نفر از افراد مطلع و آگاه محلی اعم از (فرهنگیان، دهیاران، شوراها و بزرگان محلی) است. نمونه‌گیری در این پژوهش نیز نمونه‌گیری هدفمند از نوع گلوله برفی است که در آن پژوهشگر سعی دارد با بهره‌گیری از نظرات و دانش افراد مطلع درباره موضوع پژوهش به واکاوی پدیده موردنظر بپردازد. در ادامه با تحلیل اولیه داده‌ها و مفاهیم استخراج‌شده، مصاحبه‌ها بر اساس الگوی نظری ادامه یافت. در روش داده بنیاد محقق پس از تبدیل داده‌ها به متن، سطر به سطر آن‌ها را مطالعه و کدگذاری می‌کند که حاصل آن ایجاد مفاهیم و مقوله‌های متعدد در زمینه پژوهش است. این روش در گام‌ها و مراحل انجام شد که در زیر اشاره شده است:

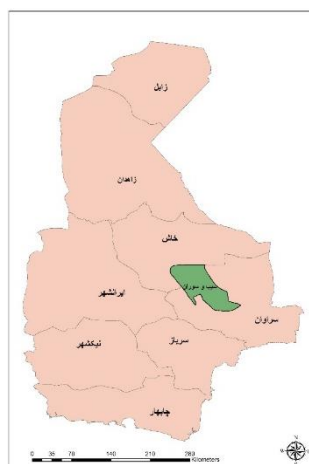
- گام اول: جمع آوری داده
- گام دوم: کدگذاری باز (Open Coding)
- گام سوم: کدگذاری محوری (Axial Coding)
- گام چهارم: کدگذاری انتخابی (Selective Coding)
- گام پنجم: ارائه الگوی پارادایمی

شکل ۲- مراحل گراند تئوری

محدوده مورد مطالعه

منطقه مورد مطالعه این تحقیق؛ شهرستان سيب و سوران است که از شهرستان‌های شرقی استان سيستان و بلوچستان با وسعتی حدود ۶۷۸۰ کیلومتر مربع معادل ۶,۳ درصد مساحت استان و جمعیتی بالغ بر ۹۵ هزار نفر در ۳۶۰ کیلومتری مرکز استان واقع شده است. این شهرستان در گستره ۵ و ۶۲ درجه طول شرقی و ۱۴ و ۲۷ درجه شمالی قرار گرفته و جمعیت روستایی طبق سرشماری سال ۱۳۹۵ بالغ بر ۶۹۸۳۸ نفر بوده است که حدود ۸۲,۱ درصد جمعیت شهرستان را تشکیل می‌دهند. این شهرستان به دلیل هم‌جواری با شهرستان سراوان و کشور پاکستان همواره شاهد ورود و خروج اتباع بوده است (شکل ۳).

شکل ۳- موقعیت محدوده مورد مطالعه در استان سيستان و بلوچستان

(منبع: پایگاه داده‌های علوم زمین کشور، ترسیم نگارندگان، ۱۴۰۴)

بحث و ارائه یافته‌ها

در جدول ۳ که حاصل کدگذاری باز و محوری مفاهیم است مجموعاً ۳۲ مفهوم در خصوص پیامدهای حضور اتباع در سکونتگاه‌های روستایی استخراج شد. در ادامه برای خلاصه و جمع‌بندی موارد استخراج‌شده از کدگذاری باز، از کدگذاری محوری بهره گرفته شد و موارد دارای تشابه مفهومی در یک محور قرار گرفتند و در نهایت حاصل فرایند کدگذاری محوری در ۴ محور دسته‌بندی شدند.

جدول ۳- نتایج حاصل از مرحله کدگذاری باز و محوری پیامدهای حضور اتباع در سکونتگاه‌های روستایی

مفاهیم گسترده	مقوله	مفاهیم
تشدید تغییرات اجتماعی و فرهنگی	کاهش اعتماد اجتماعی	اعتماد به دولت جهت کنترل و نظارت بر اتباع کم شده است.
		اتباع غیرقابل اعتماد هستند.
		سطح مسئولیت‌پذیری اتباع کم است.
		آسیب‌پذیری جامعه افزایش یافته است.
		برخی از ناهنجاری‌ها در روستاها افزایش یافته است.
	بروز آسیب‌های اجتماعی	منابع مالی کاهش یافته و منجر به دزدی و سرقت شده است.
		میزان پایبندی اتباع به قانون کم است.
		هرج و مرج بیشتر شده است.
		حضور اتباع موجب بروز برخی از مفاسد اخلاقی شده است.
		انسجام فرهنگی ضعیف شده است.
تضعیف اقتصادی	افزایش بیکاری و تحمیل هزینه به اقتصاد منطقه و کشور	سطح انتفاع منطقه از حضور اتباع کم است.
		اشتغال غیرقانونی اتباع موجب کاهش فرصت‌های شغلی برای جوانان و افراد بومی شده است.
		حضور اتباع خود دلیل مهمی برای فشار مضاعف اقتصادی بر مردم است.
		اتباع از سطح مهارت و تخصص پایینی برخوردار هستند.
		جوانان بیکار جویای کار افزایش یافته است.
		اتباع موجب اخلاص در بازار کار شده‌اند.
تضعیف دسترسی‌ها و عوامل نهادی	تضعیف دسترسی‌ها و سخت شدن شرایط زیست در روستاها	موجب افزایش اجاره‌بها شده است.
		افزایش چشمگیر استفاده از خدمات آموزشی، بهداشتی، رفاهی و یارانه‌ای و تحمیل هزینه به اقتصاد منطقه و کشور شده است
		دسترسی و تهیه نان با افزایش حضور اتباع در روستاها سخت شده است.
		حضور اتباع موجب تشکیل صف‌های طولانی تهیه نان شده است.
		رقابت برای دسترسی به منابع در جامعه محلی افزایش یافته است.
		بسیاری از امکانات و خدمات موجود در روستاها با افزایش حضور اتباع پاسخگوی نیازهای مردم نیست.
		به خدمات بانکی با استفاده از کارت‌ها و حساب‌های بانکی شهروندان ایرانی به خدمات بانکی دسترسی آسان دارند.
		تهیه و ذخیره‌سازی آب سخت‌تر شده است.
		دسترسی نیروهای بومی به بازار کار محدودتر شده است.
		تردد و عبور و مرورهای غیرمجاز افزایش یافته است.
تهدید و تضعیف امنیت	تهدید امنیت منطقه	جعل هویت در بین اتباع برای به دست آوردن حقوق شهروندی زیادتر شده است.
		استفاده از وسایل نقلیه با پلاک شهروندان ایرانی افزایش چشمگیری داشته است.
		استفاده از بیمه شهروندان ایرانی جهت برخورداری از خدمات بهداشتی و درمانی وجود دارد.
		آمار جرم در روستاها نسبت به گذشته بیشتر شده است.
		اغلب اتباع سکونت غیرقانونی در روستاها دارند.
		طرح‌های جلوگیری از حضور و اسکان اتباع در سطح منطقه موفق نبوده است.

(منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۴)

پیامدهای اجتماعی

ورود غیرقانونی مهاجران افغانستانی به معنای زیر پا گذاشتن قوانین کشور ایران است، زیرا از همان ابتدا قوانین حقوقی مربوط به ورود و اقامت را رعایت نمی‌کنند. از همین رو سکونت غیرقانونی، زمینه چالش‌های حقوقی دیگری را فراهم خواهد شد که در پی آن زمینه قانون‌شکنی‌های دیگر تسهیل می‌شود. اگر مهاجری که به صورت غیرقانونی سکونت داشته باشد و جرمی مرتکب شود، با توجه به موقعیت و نزدیکی منطقه مورد مطالعه به مرز به راحتی می‌تواند اقدام به خروج از کشور کرده و بررسی و پیگیری آن برای دستگاه قضایی مشکل‌تر خواهد

بود و این خود زمینه افزایش جرائم را در سطح جامعه را فراهم می‌کند. همچنین با توجه به اینکه بسیاری از این افراد به صورت غیرمجاز وارد کشور شده‌اند و با قوانین کشور آشنایی کمتری دارند، موجب پایین بودن پایبندی افراد به قانون که به تبع آن موجب آسیب‌پذیری جامعه محلی و افزایش هرج و مرج خواهد شد. همچنین برخی از افرادی که به صورت غیرقانونی در کشور حضور دارند برای ماندن در ایران اقدامات مختلفی انجام می‌دهند که از جمله این اقدامات خرید شناسنامه افراد ایرانی است. این امر باعث ایجاد قاچاق شناسنامه شده و به دنبال آن مهاجرین دارای حقوق شهروندی ایرانی می‌شوند؛ که این شناسنامه‌ها بیشتر شامل شناسنامه افراد متوفی، شناسنامه مفقودی، المثنی و ... است. از دیگر پیامدها و تبعات حضور غیرقانونی اتباع افغانی در سطح منطقه، گسترش روستانشینی است؛ و از جمله دلایلی که باعث شده آن‌ها روستاها را انتخاب کنند، فقر، وجود منازل مسکونی با اجاره‌بهای کمتر نسبت به شهر، دور بودن از قوانین و مقررات سختگیرانه تر حاکم در مرکز شهر، احتمال کمتر دستگیری و رد مرز شدن و ... بوده است. که این امر نه تنها سبب ایجاد چشم‌اندازهای نامناسب در بسیاری از روستاها شده است بلکه در این مناطق امکانات بهداشتی در سطح بسیار پایینی است که برای خود مهاجران نیز مشکلات بسیاری ایجاد می‌کند.

پیامدهای اقتصادی

اشتغال اتباع بیگانه بخصوص افرادی که مجوز اقامت در کشور را ندارند جامعه محلی را با چالش‌هایی مواجه ساخته است. بر اساس قانون کلیه اتباع خارجی دارای اقامت مجاز در ایران می‌تواند به هر تجارت و حرفه‌ای بپردازند به جز مواردی که منحصر به اتباع ایرانی است یا در انحصار دولت است و یا مشمول امتیاز اعطایی از طرف دولت به اشخاص حقیقی یا حقوقی است. یکی از مهم‌ترین عوامل جذب و نگهداشت اتباع غیرمجاز در نواحی روستایی سهولت دسترسی به فرصت‌های شغلی است که به صورت غیرمجاز به‌کارگیری می‌شوند که بیشتر از طریق خودکارفرماها و یا از طریق دوستان، خویشاوندان و روابطی که با سایر هم‌وطنان خود دارند به آن‌ها معرفی می‌شوند. عمده فعالیت شغلی این گروه از اتباع در بخش‌هایی همچون کارهای ساختمانی، میوه و تره‌بار، کشاورزی و ... است که نسبت به سایر مشاغل به مهارت و تخصص پایین‌تری نیاز دارند. استفاده از اتباع به‌عنوان نیروی کار ارزان هرچند شاید برای کارفرما اقتصادی‌تر باشد اما در کوتاه‌مدت و بلندمدت در سطح جامعه روستایی باعث افزایش بیکاری و خروج نیروی کار بومی از بازار کار شده است؛ که این امر موجب افزایش نارضایتی شهروندان محلی و شکل‌گیری کمپین‌های محلی ضد اشتغال نیروی کار افغان شده است.

همچنین با گسترش خدمات الکترونیکی بانک‌ها، نقش پول کاغذی و وجوه نقد در بازار کم‌رنگ شده است و نیاز به کارت‌های بانکی ضرورتی اجتناب‌ناپذیر است، اما دسترسی اتباع غیرمجاز به کارت‌های بانکی به دلیل اینکه به صورت غیرمجاز وارد کشور شده‌اند و فاقد اسناد و مدارک رسمی می‌باشند ممکن نیست. از این جهت اقدام به در اختیار گرفتن کارت‌های بانکی افراد محلی در قبال انجام کار برای آن‌ها و یا پرداخت وجه و خریداری کارت می‌نمایند که در این زمینه یکی از مشارکت‌کنندگان بیان کردند که با یک حساب سرانگشتی می‌توان پی برد روزانه چه هزینه‌های کلانی در زمینه آب و برق، نان و سوخت یارانه‌ای که اتباع از آن استفاده می‌کنند متحمل کشور می‌شود.

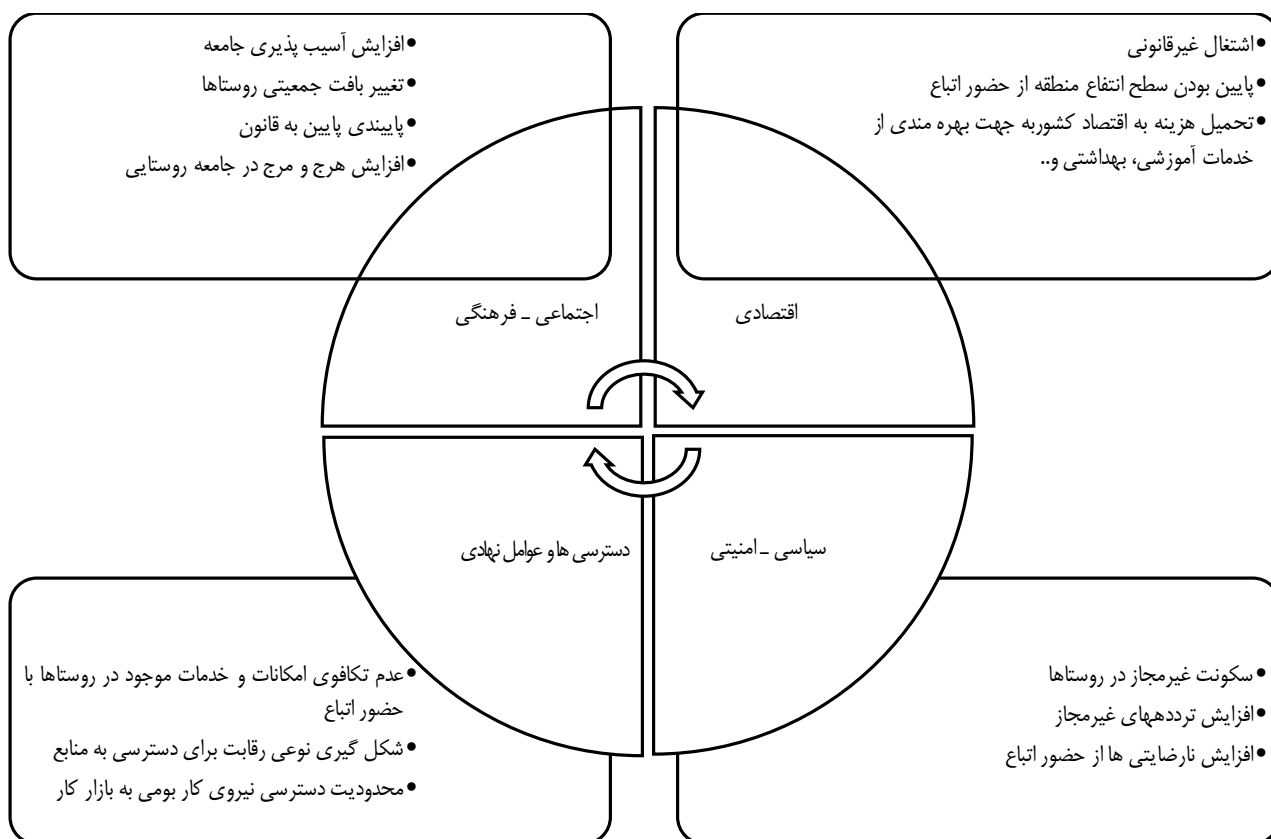
پیامدهای دسترسی و عوامل نهادی

خدمات عمومی که دریافت آن برای هر فردی حیاتی است از جمله (امکان استفاده از آب، خوراک، بهداشت و درمان و ...) برای اتباع خارجی نیز قابل دسترس است. ولی با توجه به افزایش جمعیت بسیاری از سکونتگاه‌ها، امکانات و خدمات موجود پاسخگویی نیازهای شهروندان نبوده و همین امر موجب شکل‌گیری نوعی رقابت برای دسترسی به منابع و تأمین نیازها، بین شهروندان محلی شده است به‌گونه‌ای که یکی از پاسخگویان می‌گوید: برای این روستا و چندین روستای هم‌جوار دیگر یک نانوايي وجود دارد که سهمیه مشخصی برای پخت روزانه دارد و حضور چشمگیر افغانه در این روستاها موجب شکل‌گیری صف‌های طولانی برای چند قرص نان شده است و شرایط را برای افراد بومی سخت‌تر نموده است. در زمینه استفاده از مدارس و فضاهای آموزشی باید اذعان نمود که اگر اتباع فرآیند حضور در کشور و سطح منطقه را به صورت قانونی طی کرده باشند و داری مجوز اقامت باشند می‌توانند از خدمات آموزشی بهره‌مند شود، ولی چنانچه این فرآیند طی نشده باشد به هیچ‌عنوان اجازه حضور در مدارس و استفاده از فضاهای آموزشی را نخواهند داشت. با توجه به حضور پرتعداد دانش‌آموزان اتباع و پایین بودن سطح استاندارد فضاهای آموزشی در برخی از نواحی روستایی نارضایتی خانواده‌های بومی و محلی را در پی داشته است.

پیامدهای سیاسی و امنیتی

درباره ورود مهاجران افغان به کشور باید بپذیریم که افغانستان یک کشور همسایه است و تحت تأثیر ناآرامی‌های ادوار گذشته این کشور بخشی از مردم افغان به کشور ما مهاجرت کرده‌اند، اما از آنجایی که نگاه و استراتژی راهبردی و ثابت جمهوری اسلامی ایران در مقابل مهاجران افغانستانی نگاه رأفت اسلامی به یکی از همسایگان بوده است، نسبت به ورود مهاجران افغان سخت‌گیری ندارد و این رویکرد شامل کسانی می‌شود که به‌طور قانونی با داشتن گذرنامه و شناسنامه وارد کشور می‌شوند ولی بخش عمده‌ای هم به‌طور

غیرقانونی وارد شده‌اند و به دلیل ورود غیرقانونی و عدم نظارت بر رفت‌وآمدها و کارکردشان، تهدید امنیتی محسوب می‌شوند و باعث نگرانی مردم شده است؛ بنابراین باید وضعیت این گروه از مهاجرین که نه شناسنامه و گذرنامه دارند و نه هویت و ماهیت مشخصی دارند با دقت و حساسیت بیشتری مشخص شود. وقتی یک فرد با هویت نامشخص وارد یک جامعه یا کشور می‌شود، هیچ نظارتی روی او وجود ندارد و اتفاقاً این فرد هم نمی‌خواهد هویت او مشخص باشد و نظارتی روی او اعمال شود، در غیر این صورت با گذرنامه وارد کشور می‌شد و کارت اقامت می‌گرفت. لذا در خصوص مهم‌ترین پیامدهای سیاسی و امنیتی حضور مهاجرین در سکونتگاه‌های روستایی می‌توان به افزایش تردد و عبور و مروهای غیرمجاز، استفاده از وسایل نقلیه با پلاک شهروندان ایرانی، افزایش سکونت غیرمجاز در روستاها، افزایش ناراضیاتی از حضور اتباع و... اشاره نمود که از منظر امنیتی و سیاسی درخور توجه است و دولتمردان باید فکری اساسی برای آن کنند.

شکل ۴- مدل مفهومی پیامدهای حضور اتباع افغانی در سکونتگاه‌های روستایی

(ترسیم نگارندگان، ۱۴۰۴)

در مدل فوق، پیامدهای حضور اتباع افغانی در سکونتگاه‌های روستایی منطقه اشاره شده است. همانطور که مشخص است، حضور اتباع افغانی در روستاهای منطقه، پیامدهای اقتصادی، اجتماعی فرهنگی، سیاسی- امنیتی و دسترسی‌ها و عوامل نهادی به دنبال داشته است. بر اساس بررسی‌ها مشخص شد که حضور اتباع افغانی در روستاهای منطقه موجب پیامدهای اقتصادی همچون اشتغال غیرقانونی، پایین بودن سطح انتفاع منطقه از حضور اتباع، تحمیل هزینه به اقتصاد کشور به جهت بهره‌مندی از خدمات آموزشی، بهداشتی و... شده است. همچنین از پیامدهای اجتماعی- فرهنگی حضور اتباع در روستاهای منطقه می‌توان به افزایش آسیب‌پذیری جامعه، تغییر بافت جمعیتی روستاها، پایبندی پایین به قانون، افزایش هرج‌ومرج در جامعه روستایی اشاره کرد. از پیامدهای سیاسی- امنیتی می‌توان به سکونت غیرمجاز در روستاها، افزایش تردهای غیرمجاز، افزایش ناراضیاتی‌ها از حضور اتباع اشاره کرد. همچنین بر اساس نتایج مشخص شد که حضور اتباع در روستاهای منطقه موجب بروز پیامدهای در خصوص عوامل نهادی و دسترسی‌ها مانند عدم تکافوی امکانات و خدمات موجود در روستاها با حضور اتباع، شکل‌گیری نوعی رقابت برای دسترسی به منابع، محدودیت دسترسی نیروی کار بومی به بازار کار شده است.

نتیجه‌گیری و ارائه پیشنهادها

با وجود اینکه سیستان و بلوچستان جز استان‌های ممنوعه اقامت برای اتباع افغانستانی است اما تردیدی نیست که یکی از مهم‌ترین مسائلی که جامعه روستایی استان و بخصوص محدوده مورد مطالعه را با چالش‌های گوناگونی مواجه ساخته است ورود و اقامت غیرمجاز، گسترده و بی‌شمار اتباع افغانی به اشکال مختلف و سکونت در نواحی روستایی است، لذا در این پژوهش واکاوی پیامدهای حضور اتباع افغانی در نواحی روستایی شهرستان سیب و سوران مورد بررسی قرار گرفت. نتایج حاکی از آن است که نواحی روستایی در ابعاد مختلف اجتماعی، اقتصادی، سیاسی - امنیتی و زیست‌محیطی متأثر از حضور این گروه از مهاجران واقع شده‌اند. یافته‌ها حاکی از این است که حضور اتباع موجب کاهش اعتماد اجتماعی و بروز آسیب‌های اجتماعی تشدید تضعیف اقتصادی، افزایش بیکاری و تحمیل هزینه به اقتصاد محلی و کشور، تضعیف دسترسی‌ها و عوامل نهادی و سخت شدن شرایط زیست در روستاها، تضعیف و تهدید امنیت جامعه محلی را در پی داشته است. مطابق با آنچه اشاره شد جهت مدیریت حضور اتباع بخصوص افرادی که به صورت غیرمجاز در سطح منطقه حضور دارند، آمار و اطلاعات دقیق و شفاف از تعداد و میزان مهاجرین وجود ندارد و ساماندهی این گروه از مهاجرین تاکنون موفقیت‌آمیز نبوده و نیازمند توجه در سطوح مختلف مدیریتی، محلی، استانی و کشور است. نتایج این پژوهش با پژوهش جلال (۱۳۹۷) مبنی بر مهم‌ترین پیامدهای منفی مهاجرت افغان‌ها را مواردی همچون: افزایش قاچاق کالا، گسترش حاشیه‌نشینی و گسترش قاچاق می‌داند، مشابهت دارد. همچنین با نتایج میرلطفی و همکاران (۱۳۹۳) که اشاره کرده‌اند با افزایش افغانه سطح توسعه اقتصادی و اجتماعی روستاها کاهش یافته است، همخوانی و مشابهت فراوانی دارد. بعلاوه نتایج این پژوهش با پژوهش شاطریان و همکاران که اعتقاد دارند حضور افغانه موجب افزایش نرخ بیکاری، افزایش نرخ اجاره، افزایش فقر و شکاف طبقاتی در نواحی روستایی شده است، کاملاً مشابهت دارد.

References:

- Arasteh, A., Kaharzeh, Y., Salah, M., & Hashemi Baghi, Z. (2023). Designing an optimal management model for Afghan nationals in Sistan and Baluchestan Province using grounded theory. *Strategic Policy Research Journal*, 12(44). <https://doi.org/10.22054/qps.2023.69436.3094> [In Persian]
- Bayramzadeh, N., & Mousavi, M. N. (2024). Investigating the Relationship Between Development and Resource Allocation in the Creation of New Human Settlements During the Years 2011 to 2021 (Case Study: Iran). *Journal of Geography and Environmental Studies*, 13(49), 120-139. <https://sanad.iau.ir/Journal/ges/Article/1107624> [In Persian]
- Ebrahimzadeh, I., Mousavi, M. N., & Bagheri Kashkoli, A. (2016). Study of the Effectiveness of Relocation and Transferring of some Functions of Tehran in Organizing the Capital City. *Geopolitics Quarterly*, 12(41), 136-165. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.17354331.1395.12.41.6.2> [In Persian]
- Eisazadeh, S., Abbasian, E., & Noori, A. Z. (2020). The impact of migration on education and skills of Afghan labor force: A case study of returnees from Iran. *Iranian Economic Research*, 25(85), 65-90. <https://doi.org/10.22054/ijer.2020.41368.748> [In Persian]
- Ghaderzadah, H., Dehghani, A. & Jamini, D. (2023). Rural Elites; the Causes of Migration and Attracting their Participation in the Process of Rural Development with Thematic Analysis Approach (Case Study: Kurdistan Province). *Journal of Research and Rural Planning*, 12(4), 79-98. <https://doi.org/10.22067/jrrp.v12i4.2309-1087>
- Ghanbari Jahromi, M. H., Esteki, J., & Nazari, H. (2024). A study of causes and consequences of regional migration to Isfahan Province using grounded theory. *Village and Sustainable Spatial Development*, 5(4), 93-114. <https://doi.org/10.22077/vssd.2024.7371.1236> [In Persian]
- Ghanbari Jahromi, M. H., Esteki, J., & Nazari, H. (2025). International migration and population management consequences in Isfahan Province: A grounded theory study. *Spatial Planning. Advance online publication*. <https://doi.org/10.22108/sppl.2025.140918.1776> [In Persian]
- Ghasemi Ardehai, A., & Nobakht, R. (2016). Causes and determinants of reverse migration flow in Iran. *Iranian Demographic Association Journal*, 11(21). <https://doi.org/20.1001.1.1735000.1395.11.22.2.2> [In Persian]
- Hoseinpour, M., Mousavi, M., & Ghalehtemouri, K. J. (2024). Enhancing urban and regional development for border security in Iran: A futures study of West Azerbaijan province. *Town Reg. Plan.*, 84, 15-28. <http://dx.doi.org/10.38140/trp.v84i.7823>
- Jalal, S. (2018). Causes and consequences of Afghan migration to Iran (Case study: Border city of Zabol). *Border Studies Research Journal*, 6(3). <https://sid.ir/paper/522614/fa> [In Persian]
- Jamshidi, A., Jamini, D., & Soltani Bahram, S. (2023). Analyzing the causes and influencing factors of elite migration from rural settlements in Chardavol County, Ilam Province. *Journal of Agricultural Extension and Education Research*, 16(2), 84-101. <https://doi.org/10.30495/jaeer.2024.76142.10986> [In Persian]
- Janzadeh, A. (2017). Influential factors in Afghan migration to Iran. *Politics Quarterly*, 50(4). <https://doi.org/10.22059/jpq.2020.236450.1007089> [In Persian]
- Karimi, Z. (2007). The presence of Afghan migrants in the handmade carpet industry of Kashan. *Goftogu Quarterly*, 50, 99-117. <https://ensani.ir/fa/article/205583/%D8%AD%D8%B6%D9%88%D8%B1-%D9%85%D9%87%D8%A7%D8%AC%D8%B1%DB%8C%D9%86->

<https://doi.org/10.22059/jtcp.2014.53206> [In Persian]

- Margasson, R. (2007). Afghan Refugees: Current Status and Future Prospects. *January of Ethnic and Migration Studies*, 31 (26). https://www.researchgate.net/publication/235141655_Afghan_Refugees_Current_Status_and_Future_Prospects
- Mirlotfi, M. R., & Jahantigh, H. A. (2014). Analysis of the relationship between Afghan settlement and socio-economic development in border villages of Sistan. *Territorial Planning Quarterly*, 6(2), 309–333. <https://doi.org/10.22059/jtcp.2014.53206> [In Persian]
- Mohammadi, B., Mousavi, M., Sajjadpour, S. M. K., Motaghi, E., & Baghaei Sarabi, A. (2021). Institutional environment analysis of migration management abroad with emphasis on national policy documents. *Social-Cultural Strategy Journal*, 10(1), 3–5. <https://doi.org/20.1001.1.22517081.1400.10.1.1.1> [In Persian]
- Mousavi, M. N., Ghalehtemouri, K. J., Alizadeh, I. S., Bahramijaf, S., Shamsoddini, A. (2024). The Impact of Urban Governance on Enhancing Resilience in Informal Settlements: A Case Study from Jafarabad, Kermanshah. *Journal of Urban Development and Management*, 3(2), 95-108. <https://doi.org/10.56578/judm030202>
- Mousavi, M., Zoghi Barani, K., Jahangirzadeh, J., Omidvarfar, S., & Bayramzadeh, N. (2023). Hospital Site Selection Using the Fuzzy Method and Passive Defense Approach (Case Study: Urmia City). *Passive Defense*, 14(1), 129-138. https://pd.ihu.ac.ir/article_207886.html [In Persian]
- National Geoscience Database of Iran. <https://www.ngdir.ir/>
- Portez, A (1978) Migration and Underdevelopment, *Politics and Society*, 8(1) 1-48. <https://doi.org/10.1177/003232927800800101>
- Saeedi, M., & Mirlotfi, M. R. (2020). Examining the impact of Iranian-Afghan marriages on the socio-economic dimensions of rural life in Jiroft. *Geographical Research Quarterly*, 6(1). <https://www.magiran.com/paper/2265293> [In Persian]
- Sajjadpour, M. K. (2005). Conceptual and operational framework for managing international migration (Case of Iran). *Geographical Research Journal*, 78. <https://sid.ir/paper/29839/fa> [In Persian]
- Shaterian, M., & Ganjipour, M. (2010). The impact of Afghan migration on the economic and social conditions of Kashan city. *Journal of Urban Research and Planning*, 1(3), 88. <https://www.sid.ir/paper/220255/fa> [In Persian]
- Stark, O., & Taylor, J. E. (1989). Relative deprivation and international migration oded stark. *Demography*, 26(1), 1-14.
- United Nations High Commissioner for Refugees. (2003). [Report on refugee affairs]. <https://help.unhcr.org/iran> [In Persian]
- Zarghani, S. H., & Mousavi, S. Z. (2012). International migration and national security. *Strategic Studies Quarterly*, 16(1). <https://doi.org/20.1001.1.17350727.1392.16.59.1.3> [In Persian]

COPYRIGHTS

© Authors retain the copyright and full publishing rights. This is an open access article under the CC BY-NC license:

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

Publisher: Urmia University.

An analysis of urban comfort and social interactions in public and open urban spaces: A case study of the central district of Urmia

Seyyed Abbas Mohammadi Shiveh ¹ and Hassan Ahmadzadeh ²

1- Ph.D. Candidate, Department of Geography and Urban Planning, Islamic Azad University, Tabriz, Iran.

2- Associate Professor, Department of Geography and Urban Planning, Islamic Azad University, Tabriz, Iran

ARTICLE INFO	ABSTRACT
<p>Article type: Research Article</p> <p>Received: 2025/06/26</p> <p>Accepted: 2025/11/23</p> <p>pp: 118-133</p> <p>Keywords: Sociality; Comfort; Urban Spaces; Central District; Urmia.</p>	<p>Urban public spaces, as the most crucial component of cities, serve as an essential element for social life. They facilitate movement within urban environments, promote information exchange and awareness, foster social integration, and enhance the overall quality of urban atmospheres. The aim of this study is to examine and evaluate the indicators of citizens' sense of comfort when present in public and open spaces within the central district of Urmia city. The research employs a descriptive-analytical approach with a futures studies perspective. Data collection was carried out through a researcher-designed questionnaire, with variables derived from theoretical foundations. In this study, 30 expert consultants specializing in public spaces and futures research were purposively selected as panel members through non-probabilistic sampling. To identify the key drivers influencing comfort and sociality in the open and public spaces of Urmia's central district, 43 factors were initially considered as indicators for structural analysis using MICMAC software. Ultimately, 12 variables were identified as key drivers. The findings revealed that suitable urban furniture and its optimal distribution, adequate street lighting, visual comfort, and environmental quality had the most significant impact, playing a vital role at the core of the causal cycle of drivers. Additionally, the presence of retail outlets along pathways and the utilization of green spaces were among the most influential drivers, indicating a strong interdependence between these factors and others. In conclusion, based on these key drivers, improving their conditions can transform the open and public spaces of Urmia's central region into vibrant and comfortable environments, thereby enhancing social interaction and revitalizing this area.</p>

Citation: Mohammadi Shiveh, S. A., & Ahmadzadeh, H. (2026). An analysis of urban comfort and social interactions in public and open urban spaces: A case study of the central district of Urmia. *Geography and Regional Future Studies*, 4(1), 118-133.

© Authors retain the copyright and full publishing rights. **Publisher:** Urmia University.

DOI: <https://doi.org/10.30466/grfs.2025.56303.1135>

DOR: <https://dorl.net/dor/20.1001.1.2981118.1405.4.1.7.2>

Extended Abstract

Introduction

Public urban spaces are considered the most vital part of cities; they are essential elements for social life that facilitate movement within urban environments, the exchange of information and awareness, and the enrichment of the quality of urban settings. As accessible areas open to all groups, public spaces are places without entry restrictions or specific functionalities, serving as venues for exchanging ideas and information, and forming social networks. They are spaces that do not require an entry fee, are free of dress code or uniform limitations, and offer experiences of wonder and enjoyment for visitors, children playing, youth strolling, adults engaging in conversations, or people resting. These spaces are primarily provided and managed by public organizations. Research into comfort in public urban spaces has increasingly focused on improving environmental quality and encouraging more outdoor activities. Public spaces in the life of urban residents are essential because the use of these spaces is a significant part of their daily life in the city. In fact, these places are environments for cultural exchange, enjoyment, entertainment, leisure, social life, and the exchange of thoughts, views, and ideas. This study aims to examine and evaluate the indicators of residents' sense of comfort when visiting the public and open spaces in the central part of Urmia city. To achieve this, the primary research question is: To what extent do residents feel at ease when visiting different areas within the central part of the city? Additionally, what factors diminish their comfort? This study investigates the components and key features of successful public and open spaces, as emphasized in previous research, including accessibility, appropriate morphology, scenic views, activity diversity, inclusiveness, safety, social interaction, social cohesion, and comfort and ease.

Methodology

The research methodology employed in this study is descriptive-analytical with a future-oriented approach. Data collection was conducted using a custom-designed questionnaire, with variables derived from

theoretical foundations. In this study, 30 expert members specializing in public spaces and futures studies were selected as a purposive non-probabilistic sample and formed the expert panel. To identify the key drivers influencing comfort and social cohesion in the open and public spaces of the central part of Urmia city, 43 factors were selected as the final indicators and entered into the MICMAC software for structural analysis. Ultimately, 12 variables were identified as the main key drivers.

Results and discussion

Based on the analysis results, 12 variables were identified as key drivers influencing comfort and social interaction in the public and open spaces of central Urmia city. These variables include pedestrian priority, adherence to pedestrian rights on roads, availability of facilities and amenities, visual and environmental comfort, adequate street lighting, appropriate urban furniture and its optimal distribution, easy access for all age and gender groups as well as specific groups (inclusivity), comfort, vibrancy, mixed-use development, 24-hour accessibility (open during and outside office hours), fostering a sense of belonging and identity. The findings also revealed that urban furniture and its optimal distribution, proper street lighting, and visual and environmental comfort have the greatest impact and play a crucial role in the causal cycle of drivers. Furthermore, the presence of retail outlets along routes and the utilization of green spaces emerged as significant influencers, indicating a strong interdependence of these drivers with others in the system.

Conclusion

Public urban spaces are an integral part of the enduring heritage, culture, and identity of communities. They serve as venues where collective life unfolds and are characterized by significant social interaction and engagement. The primary function of these spaces is to facilitate and support the presence of people, creating conducive environments for social participation. The origin of social interaction stems from the individual's need to perceive their environment or external space as suitable

and welcoming. Among the various urban spaces, markets and shopping centers are notable for being arenas where social interactions emerge through the presence of individuals. Due to their inherent nature, these spaces are not only places for leisure and recreation but also serve to fulfill daily needs. Moreover, public spaces hold considerable importance in urban residents' lives, as their use constitutes a substantial part of daily urban experience. In essence, these locations act as settings for cultural exchange, entertainment, social life, and the sharing of ideas, perspectives, and thoughts. In Urmia, the creation of new streets in the central area and the separation of these spaces have caused damage to the traditional market and the historical districts located in the central part. Considering the conditions and events, the socio-ecological situation of this region, and the manner of replacing and occupying certain businesses and residences, it can be said that these processes have led to a decrease in the resident population within the area, migration of some old residents, poor access to services, intra-city migrations, destruction of parts of the fabric, visual incoherence, reduced cohesion and cultural-social identity, and a weakened sense of attachment and belonging among residents. In the long term, these issues have caused physical decline, negatively impacted residents' quality

of life, and altered the city's visual identity. These problems have resulted in a lack of functional diversity, especially the shortage of service functions (such as sanitary facilities), recreational and leisure functions, and an increase in travel-oriented uses without social or lively roles (such as offices, medical clinics, pharmacies, Official Documents Center, law firms, etc.). Collectively, these factors have created an empty or semi-abandoned space, while also attracting traffic and congestion, significantly lowering space safety levels. In conclusion, based on the identified drivers and by improving these drivers, it is possible to transform the open and public spaces of central Urmia into active, comfortable environments that enhance social interactions and bring vitality to this part of the city.

Declarations

Funding: There is no funding support.

Authors' Contribution: The authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approved the content of the manuscript and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest: The authors declared no conflict of interest.

Acknowledgments: We are grateful to all the scientific consultants of this paper.

بررسی شاخص‌های راحتی و تعاملات اجتماعی در فضاهای عمومی و باز شهری (مطالعه‌ی موردی بخش مرکزی ارومیه)

سیدعباس محمدی شیوه^۱؛ حسن احمدزاده^۲

۱- دانشجوی دکتری گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران

۲- دانشیار گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	فضاهای عمومی شهری به‌عنوان مهم‌ترین بخش شهرها، عنصر ضروری برای زندگی اجتماعی هستند که سبب حرکت در فضاهای شهری، تبادل اطلاعات و آگاهی، اجتماع‌پذیری و غنی‌سازی کیفیت محیط‌های شهری می‌شوند. هدف از پژوهش حاضر بررسی و ارزیابی شاخص‌های احساس راحتی شهروندان از حضور در فضاهای عمومی و باز بخش مرکزی شهر ارومیه می‌باشد. روش پژوهش مقاله حاضر، توصیفی-تحلیلی با رویکرد آینده‌پژوهی است. ابزار گردآوری اطلاعات پرسشنامه محقق ساخته، و متغیرهای آن برگرفته از مبانی نظری می‌باشد. در این پژوهش ۳۰ تن از کارشناسان خبره در زمینه‌ی فضاهای عمومی و آینده‌پژوهی به‌عنوان اعضای پانل به‌صورت نمونه‌گیری غیر احتمالی هدفمند تعیین شدند. به‌منظور استخراج پیشران‌های مؤثر بر راحتی و اجتماع‌پذیری در فضاهای باز و عمومی بخش مرکزی شهر ارومیه، ۴۳ عامل به‌عنوان شاخص نهایی، جهت تحلیل ساختاری به نرم‌افزار میک مک وارد شد. در نهایت تعداد ۱۲ متغیر به‌عنوان پیشران‌های کلیدی به دست آمدند. یافته‌ها نشان داد: پیشران‌های میلمان شهری مناسب و توزیع بهینه آن، روشنایی مناسب خیابان، آسایش بصری و محیطی، دارای بیشترین اثرگذاری‌ها بوده و در مرکز چرخه علی پیشران‌ها نقش مهمی را ایفا می‌کنند؛ و پیشران وجود خرده‌فروشی در مسیر و بهره‌گیری از فضای سبز مقصد پیکان بسیاری از پیشران‌های بوده است که بیانگر اثرپذیری شدید این پیشران‌ها از سایر عوامل می‌باشد. در نتیجه این پژوهش می‌توان گفت که با توجه به پیشران‌های به‌دست‌آمده و بهبود وضعیت این پیشران‌ها، فضاهای باز و عمومی بخش مرکزی شهر ارومیه می‌تواند به محیطی فعال و راحت جهت ارتقای تعاملات اجتماعی تبدیل شود و موجب سرزندگی و پویای بیشتر در این بخش گردد.
دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۰۵	
پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۰۲	
صص: ۱۱۸-۱۳۳	
واژگان کلیدی: اجتماع‌پذیری، راحتی، فضاهای شهری، بخش مرکزی، ارومیه.	

استناد: محمدی شیوه، سیدعباس؛ و احمدزاده، حسن. (۱۴۰۵). بررسی شاخص‌های راحتی و تعاملات اجتماعی در فضاهای عمومی و باز شهری (مطالعه‌ی موردی بخش مرکزی ارومیه). *جغرافیا و آینده پژوهی منطقه‌ای*، ۴(۱)، ۱۱۸-۱۳۳.

ناشر: دانشگاه ارومیه.

© نویسندگان حق چاپ و حقوق کامل نشر را حفظ می‌کنند.

DOI: <https://doi.org/10.30466/grfs.2025.56303.1135>

DOR: <https://dorl.net/dor/20.1001.1.2981118.1405.4.1.7.2>

مقدمه

آمارهای بانک جهانی، نشان از روند رو به رشد شهری شدن جوامع و شهرنشینی دارد (Ghanbari et al, 2024: 196). با افزایش تراکم جمعیت شهری، وجود فضا و عرصه کالبدی برای رفع نیازهای اجتماعی انسان و خلق فرصت‌های موردنیاز برای به دست آوردن تجربیات اجتماعی او ضروری است و در این راستا فضای عمومی ظرفیت بزرگی در جوامع شهری محسوب می‌شود (Daneshpur & Chrkhchyan, 2007: 21). مهم‌ترین عامل پویایی فضاهای شهری حضور مؤثر انسان است که نیازمند بستر مناسبی در فضاهای عمومی است (Shojaee & Partovi, 2015: 96- Mousavi et al., 2025). فضای شهری موفق فضایی است که پاسخگوی نیازهای انسان است (Naeimiyan, 2019: 15). فضاهای باز شهری مانند خیابان به‌عنوان مهم‌ترین مکان تعاملات اجتماعی، تجلیگاه حیات مدنی و محل وقوع رویدادهای اجتماعی شهروندان در زندگی و حیات شهری محسوب می‌شوند (Abdollahi & Shahdadpour, 2024: 870).

فضاهای عمومی شهری، عنصر ضروری برای زندگی اجتماعی هستند که سبب حرکت در فضاهای شهری، تبادل اطلاعات و آگاهی اجتماع‌پذیری و همچنین غنی‌سازی کیفیت محیط‌های شهری می‌شوند (Nazmfar et al, 2019: 34). در واقع فضاهای عمومی، محرکی^۱ برای هم‌زمانی حضور به شمار می‌آید که توسعه و رونق آن به‌شدت به زندگی اجتماعی در میان مردم وابسته است (Cheliotis, 2020: 4). افزون بر این، فضای عمومی صحنه‌ای برای پالایش تعارض‌ها و تشابهات خواسته‌های سیاسی، اجتماعی و اقتصادی افراد است (Androulaki et al, 2020: 294). فضای عمومی به‌عنوان فضایی در دسترس همه گروه‌ها (Francis, et al, 2012: 402- Ebrahimzadeh et al., 2016- Mousavi et al., 2025)، مکان‌هایی بدون محدودیت ورود و عملکرد (Efroymson, et al, 2009:16)، مکانی برای مبادله افکار و اطلاعات و محلی برای تشکیل شبکه‌های اجتماعی (Daneshpur & Chrkhchyan, 2007). فضاهایی بدون پرداخت هزینه ورودی، بدون پوشش یا لباس خاص (Efroymson, et al, 2009: 16 & Kurniawati, 2012: 477). همراه با تجربه شگفتی و لذت برای حاضران، بازی کودکان، قدم زدن جوانان، گفتگوی افراد بزرگسال، استراحت افراد خسته می‌باشد که عمدتاً توسط یک سازمان عمومی تأمین و اداره می‌شود (Shojaee & Partovi, 2015: 97). یک فضای عمومی موفق، فضایی است که از مؤلفه‌هایی چون دسترسی و به هم پیوستگی، کالبد مناسب، منظر زیبا، آسایش و تصویر ذهنی، تنوع کاربری‌ها و فعالیت‌ها، جامعیت، امنیت، تعامل اجتماعی، اجتماع‌پذیری، برخوردار باشد (Shojaee & Partovi, 2015: 96- Ghalehtemouri et al., 2023- Mousavi et al., 2024).

بافت‌های قدیمی و تاریخی شهرها تجلیگاه آداب و سنن نیاکان، اندیشه و باورهای ملی و سنتی ما هستند (Heydari Sureshjani et al, 2022: 159). بخش مرکزی شهر ارومیه بافت قدیمی و تاریخی این شهر محسوب می‌شود و کاربری زمین در این بخش عمدتاً تجاری، اداری و خدماتی است. این بخش شهری مملو از فروشگاه‌ها، رستوران‌ها، ادارات دولتی و دفاتر خدماتی است. بخش مرکزی به دلیل تمرکز فعالیت‌ها، یک مرکز جاذبه محسوب می‌شود؛ و به دلیل تراکم انسانی و وسایل نقلیه، مدیریت ترافیک و توسعه پیاده‌روها از اهمیت بالایی برخوردار است. وجود فضاهای باز و میدان‌های عمومی در این ناحیه به کیفیت زندگی شهروندان کمک می‌کند و فرصتی برای فعالیت‌های اجتماعی فراهم می‌آورد. تراکم بالای فضای ساخته‌شده در بخش مرکزی شهر ارومیه و کمبود فضاهای باز و سبز در این محدوده، باعث کاهش میزان تهویه هوا و افزایش آلودگی‌ها شده است. تراکم جمعیت در کنار تراکم بافت و نبود فضای سبز این موضوع را تشدید نموده و سطح کیفی زندگی در این محدوده از شهر را به‌شدت نامطلوب ساخته است (Nazmfar et al, 2020: 61). لذا توجه به فضای شهری انسان‌محور در بخش مرکزی ارومیه بیش‌ازپیش ضروری به نظر می‌رسد تا با ساماندهی فضایی آن ضمن افزایش چشم‌اندازهای بصری و حس زیباشناختی، تعاملات اجتماعی و کنش‌های انسانی با حضور حداکثری انسان و حداقلی اتومبیل و دیگر وسایل موتوری به حد مطلوب خود برسد و راحتی آنان را رقم بزند. هدف از پژوهش حاضر بررسی و ارزیابی شاخص‌های احساس راحتی شهروندان از حضور در فضاهای عمومی و باز در بخش مرکزی شهر ارومیه می‌باشد؛ و برای این منظور دنبال پاسخ به این سؤال اصلی است که شهروندان در مراجعه به قسمت‌های مختلف شهر در بخش مرکزی چقدر احساس آرامش دارند؟ و چه عواملی راحتی آنان را سلب می‌نماید؟

پیشینه و مبانی نظری پژوهش

پیشینه تجربی تحقیق

شجاعی و پرتوی (۱۳۹۴) در تحقیقی به بررسی «عوامل مؤثر بر ایجاد و ارتقاء اجتماع‌پذیری در فضاهای عمومی با مقیاس‌های مختلف در دو محله و یک ناحیه منطقه ۷ تهران» پرداختند. نتیجه نشان می‌دهد که فضای عمومی ناحیه با وجود دسترسی حداقلی و بعد فاصله‌ای

¹ Catalyst

² Simultaneity

حداکثری، در بین اکثر ساکنین این دو محله نسبت به فضاهای عمومی خود مورد توجه قرار گرفته و از اجتماع‌پذیری بالایی برخوردار است. همچنین نتایج نشان داد که پرداختن به معیارهای اجتماع‌پذیری هنگام برنامه‌ریزی و طراحی فضاها موجب می‌شود آن‌ها در کنار یکدیگر و در مقیاس‌های مختلف به حیات خود ادامه دهند.

سعیدی رضوانی و اسدی، (۱۳۹۹) تحقیقی را با هدف استخراج و ارائه معیارهای طراحی شهری ایجاد فضاهای مشترک در خیابان خیام شهر قزوین انجام دادند. یافته‌های پژوهش در ۵ محور مجزا، اصول و معیارهای طراحی فضای مشترک به منظور اجرا در مناطق مراکز شهری را شناسایی کرده و زیرمعیارها، محوره‌های استراتژیک، راهکارها و در نهایت ضوابط و توصیه‌های طراحی سیاست اجرایی را در چارچوبی مشخص ارائه کرده است. نتیجه این تحقیق، ارائه چارچوبی مدون در قالب ۵ محور، مدیریت و آرماسازی ترافیک، بهبود سیمای کالبدی شهر، وضعیت زیست‌محیطی، وضعیت اقتصادی و خدمات شهری، تقویت زندگی اجتماعی و تعاملات فرهنگی از معیارهای طراحی فضای مشترک در مناطق مرکزی شهری می‌باشد.

رضوانی و همکاران (۱۴۰۱) در پژوهشی به واکاوی پیشران‌های کلیدی مؤثر بر بازآفرینی بافت‌های ناکارآمد شهری در محدوده بافت فرسوده شهر ارومیه پرداختند. ۱۵ عامل از جمله، «عدم انطباق طرح‌ها با نیازها و سبک زندگی ساکنین، نقص و ناکارآمدی طرح‌های شهری، عدم همسویی سیاست‌ها و اقدامات دستگاه‌ها، خوانایی، بهبود خدمات و امکانات زیرساختی، میزان دسترسی به حمل‌ونقل عمومی، کیفیت بناها و فراهم‌سازی دسترسی پیاده و سواره به عنوان عوامل کلیدی انتخاب شدند. بر اساس نتایج پژوهش، بعد اجتماعی - سیاسی با ۶ متغیر، بعد کالبدی - محیطی با ۵ متغیر و در آخر بعد اقتصادی با ۴ متغیر به ترتیب دارای بیشترین اثرگذاری بر بازآفرینی بافت‌های ناکارآمد شهری در شهر ارومیه می‌باشند.»

صمدی و همکاران (۱۴۰۲) به بررسی عوامل مؤثر بر الگوی مصرف فضاهای عمومی شهری در برخی مناطق منتخب شهر تهران، پرداختند. در این تحقیق پنج الگوی مصرف فضای عمومی شهری از جمله فضای عمومی سنتی و کلاسیک، فضای عمومی تجاری، فضای عمومی سرگرمی و تفریحی و ...، فضای عمومی مصرفی، فضای عمومی نوع سوم از هم متمایز و مشخص شد. نتایج نشان داد مناطق شهری متناسب با سطوح مختلف اقتصادی و اجتماعی گرایش به الگوی خاصی از مصرف فضاهای شهری دارند. همچنین مشخص شد شاخص عوامل اقتصادی با ضریب ۰/۵۴، عوامل اجتماعی با ضریب ۰/۴۷ و عوامل زمینه‌ای با ۰/۴۳ مهم‌ترین عوامل تأثیرگذار بر الگوی مصرف فضای عمومی می‌باشند.

زینالی عظیم و همکاران (۱۴۰۳) در پژوهشی به بررسی تأثیر منظر فضاهای شهری بر سلامت جسمانی، روانی و تعاملات اجتماعی ساکنان شهر تبریز پرداختند. یافته‌های پژوهش نشان دادند که منظر شهری تأثیر مستقیمی بر سلامت جسمانی و روانی ساکنان دارد. توجه به منظر شهری و توسعه فضاهای سبز و فضاهای عمومی به سلامت جسمانی و روحی بهتر ساکنان و افزایش تعاملات اجتماعی منجر می‌شود. کریمی و همکاران (۱۴۰۳)، در پژوهشی با بهره‌گیری از ترکیب معیارهای کالبدی، اقتصادی - اجتماعی و ترافیکی پتانسیل ترافیکی در شهر ارومیه را موردسنجش و تحلیل قرار دادند. در این تحقیق، ۲۵ شاخص در قالب ۳ معیار کالبدی، ترافیکی و اقتصادی - اجتماعی انتخاب و مورد استفاده قرار گرفته است. یافته‌ها نشان داد که ۱۳ درصد محدوده شهر در پهنه پتانسیل ترافیکی خیلی کم، ۳۲ درصد در پهنه کم، ۲۱ درصد در ترافیک متوسط، ۱۹ درصد در پهنه زیاد و ۱۵ درصد در پتانسیل ترافیکی خیلی زیاد واقع شده است. پتانسیل ترافیکی در مناطق شهری ارومیه به ترتیب از بیش‌ترین تا کم‌ترین مربوط به مناطق چهار، پنج، یک، سه و دو بوده است.

پنگ و همکاران (۲۰۲۱) تحقیقی را با عنوان ارزیابی راحتی در فضاهای عمومی شهری با استفاده از معادلات ساختاری شامل نگرش و ادراک زیست‌محیطی انجام دادند. این مطالعه، راحتی افراد در فضاهای عمومی شهری را به عنوان یک ساختار نهفته تصور می‌کند که با استفاده از شاخص‌هایی، اندازه‌گیری می‌شود. نتایج به‌طور کمی چارچوب مفهومی را به‌طور کلی تأیید می‌کند، زیرا روابط فرضی متعددی شناسایی شده که نشان‌دهنده اهمیت نقش افراد و عوامل روان‌شناختی در مدل‌سازی ادراک راحتی است. این رویکرد درک ارزیابی راحتی را بهبود می‌بخشد و به بهبود کیفیت محیط شهری و شیوه‌های برنامه‌ریزی و مدیریت شهری کمک می‌کند.

پاتریک و مک کین (۲۰۲۲) در پژوهشی با عنوان «همکاری در ایجاد فضاهای عمومی فراگیر: درس‌هایی از چهار مطالعه موردی جهانی»، برخی از یافته‌های یک تحقیق جهانی در مورد زیرساخت‌ها و طراحی شهرهای فراگیر ارائه می‌دهند و بر روی فضاهای عمومی فراگیر تمرکز کرده‌اند. یافته‌ها در مورد فضاهای عمومی به سه صورت مورد بحث قرار می‌گیرند: الف) انواع فضاهای عمومی که در هر یک از چهار شهر ارزشمند شناخته شده است. ب) موانع و چالش‌هایی که افراد دارای نقص عملکردی در عرصه عمومی تجربه کرده‌اند. ج) آرزوها و فرصت‌ها برای فضاهای عمومی فراگیرتر.

¹ Peng

² Patrick and McKinnon

کیویی و همکاران (۲۰۲۴) در پژوهشی با عنوان «درک رابطه بین فضای عمومی شهری و انسجام اجتماعی: یک مرور سیستماتیک»، برای درک رابطه بین فضای عمومی و انسجام اجتماعی، مقالات منتشر شده در اسکوپوس، وب آو ساینس و پاب‌مد، بین سال‌های ۲۰۰۰ تا ۲۰۲۳ را بررسی نمودند. نتایج این تحقیق نشان داد؛ تنوع جنبه‌های فیزیکی فضاهای عمومی مختلف (دسترسی، استفاده مختلط از زمین، وجود مبلمان خیابانی و غیره) ممکن است تعامل اجتماعی و انسجام را تشویق کند. علاوه بر این، این تأثیر تحت تأثیر مجموعه‌ای از عوامل جامعه‌شناختی مانند قومیت، سن و مدت سکونت و همچنین عوامل ادراکی مانند ادراک ایمنی، ادراکات بصری و وابستگی به مکان قرار گرفت. با مطالعه و بررسی تحقیقات پیشین، چارچوب نظری در مورد شاخص‌های راحتی و تعاملات اجتماعی در فضاهای عمومی و باز شهری به دست می‌آید؛ و این پژوهش می‌کوشد تا با بهره‌گیری از این چارچوب‌ها و شاخص‌ها، نسبت به بررسی آن‌ها در محدوده بخش مرکزی شهر ارومیه بپردازد. باشد که از این رهگذار به مدیران شهری ایده و راهکارهایی در راستای ارتقای شاخص‌های راحتی و افزایش تعاملات اجتماعی و به‌طور کلی افزایش اجتماع‌پذیری توأم با حس راحتی در فضاهای باز و عمومی بخش مرکزی شهر ارومیه را ارائه نماید.

مبانی نظری

فضاهای عمومی و باز شهری

فضاهای عمومی شهری از مهم‌ترین اجزاء و عناصر شهر محسوب می‌شوند، این فضاها راه‌حل برقراری ارتباط میان حکومت با مردم و مردم با مردم است. در این فضاها شهروندان اجتماعی‌تر می‌شوند، فرهنگ شهری شکل می‌گیرد و منتقل می‌شود، شهروندان با شهر ارتباط برقرار می‌کنند، خاطره سازی می‌کنند و حس تعلقشان به شهر بیشتر می‌شود و در قبال شهر مسئولیت‌پذیرتر می‌شوند (Mohseni Tazeh, 2020: 100). فضای عمومی فضایی است که در آن حق ورود و حضور برای همه شهروندان بدون توجه به نوع طبقه‌بندی و بدون هیچ محدودیتی وجود دارد (Shokri Yazdan Abad S, Safavi, 2021:33). یکی از عناصر ساخت فضایی و هویت‌بخش شهر فضاهای عمومی آن است که همراه با یک ملت در دوره‌های گوناگون تاریخی به وجود می‌آید، و تغییر می‌یابد. این فضاها به دلیل جریان فعالیت‌های مختلف فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و یا سیاسی همواره با تپش قلب تاریخ شهر همراه بوده و سرگذشت شهر را شکل می‌دهند (Edalat & Pejvak, 2018: 80). هر چند کمیت و کیفیت فضاهای شهری در طول زمان و در نتیجه عوامل مختلف مقداری تغییر یافته است اما همواره شهروندان و دیگر بهره‌برداران از شهر، به چنین فضاهایی نیازمند بوده‌اند. فضای شهری در مفهوم عام، عرصه ارتباط متقابل و بینابین روابط و رفتارهاست (Khorasani Zadeh et al, 2019: 465). از طرفی فضاهای شهری امن، فضاهایی هستند که از نظر عینی و ذهنی، امنیت و آسایش خاطر را برای ساکنان، عابران و بهره‌برداران به وجود می‌آورند. در واقع ایمنی و امنیت دو مؤلفه امن بودن فضاهاست و حس ایمنی و امنیت دو اصل مهم و مؤثر در میزان و نوع استفاده از هر فضایی می‌باشد (Sajadzadeh & Mohamadi, 2017: 159).

اجتماع‌پذیری فضاهای عمومی و باز شهری

اجتماع‌پذیری و اجتماع‌گریزی بیانگر کیفیت فضایی هستند (Osmand, 1957: 26)؛ که فرآیند آن، با برقراری تعامل و ارتباط اجتماعی بین استفاده‌کنندگان هر فضای عمومی و مشترک معماری قابل‌دستیابی است (Frgas, 2000: 12). مراکز و خیابان‌های تجاری، فضای اصلی شهرها هستند. این فضاها، به‌عنوان نمادی از فضای عمومی بزرگ‌مقیاس از یک شهر هستند که حجم زیادی از جریان مردم و وسایل نقلیه را از نقاط مختلف به خود جذب می‌کنند. این مراکز، محیط‌هایی هستند برای زندگی اجتماعی، تبادل فرهنگی، اوقات فراغت و غیره؛ بنابراین تجارت به همان اندازه که فعالیتی اقتصادی است، فعالیتی اجتماعی و فرهنگی-تفریحی نیز محسوب می‌گردد؛ زیرا که خرید در بیشتر اوقات کاری تفریحی و لذت‌بخش است (Roshan Del et al, 2016: 77). در خیابان‌های شهری، راحتی پیش‌نیاز یک فضای عمومی موفق است. بعضی از راحتی‌های ابتدایی در فضاهای شهری عبارت‌اند از: آسایش اقلیمی، مبلمان شهری مناسب، جانمایی درست و امنیت روانی و فیزیکی. حالت آسایش بالاتر از حالت راحتی است و احساس آسایش زمانی حاصل می‌شود که جسم و ذهن در حالت آزادی باشند (Sajadzadeh & Mohamadi, 2017: 159).

حضور و فعالیت شهروندان در فضاهای عمومی و تناسب فضاهای شهری

نیاز به حضور در فضاهای شهری و ارتباط رودررو با شهروندان منبعث از ویژگی‌ها روانی انسان‌هاست، مانند نیاز به ارتباط آگاهانه و متقابل با محیط مصنوع، نیاز به بیان ارتباط و ارائه اندیشه‌ها و افکار در فضای شهری (Abbaszadeh, 2023: 26). حضور مردم در یک مکان با فعالیت‌های مردم و کیفیت مکان برای وقوع این فعالیت‌ها رابطه مستقیمی دارد (Shojaee & Partovi, 2015: 99). کیفیت و کالبد یک مکان، به‌واسطه رویداد یک تعامل اجتماعی و ایجاد تجربه مشترک میان افراد، احساس تعلق و دل‌بستگی را به وجود می‌آورد (Atai &

PourMohammadi, 2015: 239). لذا به تناسب فضاهای شهری، فعالیت‌های شهروندان در فضاهای شهری نیز به چند دسته کلی قابل تقسیم هستند دسته اول فعالیت‌های ضروری و با اهمیت که تحت هر شرایطی اتفاق می‌افتند. دسته دوم، فعالیت‌های گزینشی و انتخابی که در شرایط مناسب و وضعیت دلخواه افراد ضرورت پیدا می‌کنند. دسته سوم، فعالیت‌های اجتماعی هستند که بسته به ویژگی‌های فضاهای شهری، طیف گسترده‌ای از روابط متقابل افراد را در برمی‌گیرد (Shokri yazdan Abad & Safavi, 2021:33).

بخش مرکزی

بخش مرکزی شهر پهنه‌ای چندکارکردی است که بیشتر عملکردهای اصلی و برتر شهری را در خود جمع کرده است و لذا در مقایسه با دیگر بخش‌های شهر نقش مهم‌تر و بیشتری در زمینه کارکرد شهری دارد (Faraji Rad and Ahangari, 2013: 37).

مواد و روش پژوهش

این پژوهش در زمره پژوهش‌های کیفی و کمی قرار دارد. روش تحقیق در این پژوهش به صورت توصیفی - تحلیلی است. توصیفی است چرا که به توصیف و شناخت شاخص‌های راحتی و اجتماع‌پذیری در فضاهای باز و عمومی بخش مرکزی شهرها پرداخته است. تحلیلی است چرا که نیازمند بررسی رابطه عوامل مختلف با راحتی و اجتماع‌پذیری در فضاهای عمومی بوده و در بخش‌هایی از تحقیق از روش تحلیلی استفاده شده است. ابزار گردآوری اطلاعات در این پژوهش پرسشنامه محقق ساخته می‌باشد. متغیرهای مورد بررسی با استفاده از مطالب بخش مبانی نظری مشخص شده، سپس پرسشنامه مورد نظر در اختیار کارشناسان قرار گرفته که در قالب ماتریس تأثیرات متقابل به متغیرها بر مبنای امتیازات نرم‌افزار (P-3-2-1) امتیازدهی کنند و سپس میانگین آنان وارد نرم‌افزار شده است. جامعه آماری این پژوهش تعدادی از کارشناسان شهرسازی و دانشجویان دکتری و اساتید دانشگاه که متخصص در حوزه فضاهای عمومی هستند، انتخاب شده است. ماهیت متخصص محوری و ارجحیت نظرات آنان بر تعداد نمونه در مطالعات آینده‌پژوهی (رویکرد این پژوهش) و ضرورت داشتن حداقل ۲۵ نفر حجم نمونه (Godet, 2008: 18)، سبب شد تا این پژوهش از طریق روش‌های مرسوم نظرسنجی، روش‌های تجربی و روش‌های میدانی قابل انجام نباشد. لذا به منظور انتخاب آگاهانه شرکت‌کنندگان، از روش نمونه‌گیری هدفمند استفاده شده است. علت اصلی به کارگیری این روش، انتخاب دسته‌ای از متخصصان و خبرگان است که نسبت به ماهیت پرسشنامه پژوهش بررسی عمیق یا فهم کلی داشته باشند (Neuman, 2007: 1). از آنجا که در منابع مختلف در رابطه با مطالعات دلفی، اعضای پانل را بین ۱۵ تا ۳۵ نفر در نظر گرفته‌اند. اعضای پانل در این بخش از پژوهش به صورت نمونه‌گیری غیر احتمالی هدفمند ۳۰ تن از کارشناسان خبره در زمینه‌های فضاهای عمومی و رویکرد آینده‌پژوهی در حوزه مورد مطالعه می‌باشند. در نهایت نیز به منظور استخراج پیش‌بینی‌های کلیدی مؤثر بر راحتی و اجتماعی‌پذیری در فضاهای باز و عمومی بخش مرکزی شهر ارومیه، ۴۳ عامل به‌عنوان شاخص نهایی، جهت تحلیل ساختاری وارد نرم‌افزار میک مک شد (جدول ۱).

جدول ۱- عوامل مؤثر بر راحتی و تعاملات اجتماعی در فضاهای عمومی و باز شهری

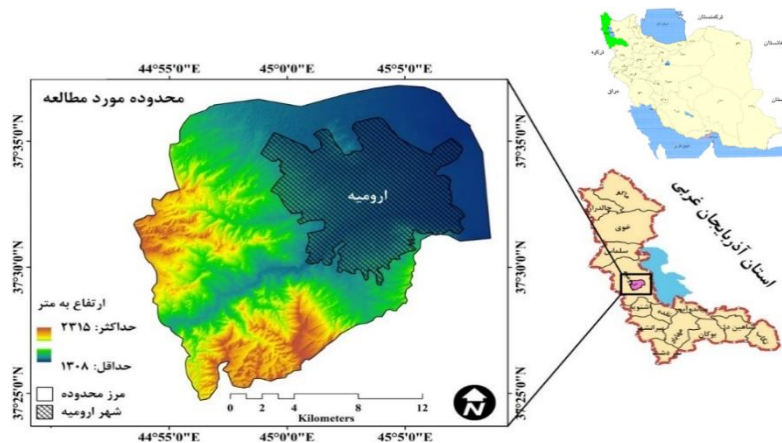
شاخص	زیر شاخص
دسترسی	(X1) جداسازی صحیح سواره و پیاده، (X2) اولویت حرکت پیاده، (X3) رعایت حقوق پیاده‌رو در معابر، (X4) دسترسی حمل‌ونقل عمومی، (X5) رعایت عرض معابر، (X6) رضایت از میزان ترافیک، (X7) دسترسی آسان همه گروه‌های سنی و جنسی و گروه‌های خاص به فضاهای عمومی (همه‌شمول بودن)
ایمنی و امنیت	(X8) روشنایی مناسب خیابان، (X9) امکان مراقبت بصری و دائمی از طریق نظارت و کنترل، (X10) باز بودن در طول ساعت اداری و خارج از آن (۲۴ ساعته بودن)، (X11) نظارت عمومی (مشاهده افراد و برخورد چهره به چهره)، (X12) مراقبت طبیعی (پنجره رو به خیابان)
کالبدی	(X13) قابل‌رؤیت بودن تمام اجزای فضای شهری (کف، بدنه، اجزای منظر در فضا)، (X14) هماهنگی نماها از نظر فرم، رنگ و نوع مصالح و خط آسمان، (X15) جهت‌یابی مناسب با علائم و نشانه‌ها، (X16) مبلمان شهری مناسب و توزیع بهینه آن، (X17) تنوع در مبلمان در طول فضا
عملکرد و فعالیت	(X18) اختلاط کاربری‌ها، (X19) فضاهای کانونی جهت تجمع (بحث، گفت‌وگو، نشست و...)، (X20) بهره‌گیری از فضاهای چندمنظوره، (X21) ایجاد فعالیت‌های گردهمایی، (X22) وجود خرده‌فروشی در مسیر، (X23) قرارگیری در مسیر فعالیت‌های روزمره، (X24) وجود امکانات و تسهیلات
معنایی	(X25) خوانایی، (X26) سرزندگی، (X27) راحتی، (X28) ایجاد حس تعلق و هویت، (X29) وجود عناصر زیبایی‌شناسی در محیط، (X30) ایجاد تجربه‌های به یادماندنی، (X31) توجه به مقیاس انسانی، (X32) توجه به محصوریت مناسب، (X33) وجود ساختمان‌های منحصر به فرد و نمادین، (X34) برانگیختن حس کنجکاو، (X35) حضور فعال و پررنگ مردم در فضا، (X36) تعامل اجتماعی
زیست‌محیطی	(X37) آسایش بصری و محیطی، (X38) بهره‌گیری از فضای سبز و پوشش گیاهی، (X39) استفاده از عنصر آب، (X40) استفاده از ترکیب نور و سایه، (X41) حذف آلودگی‌های محیطی، (X42) حذف کاربری‌های ناسازگار، (X43) توجه به اقلیم

(منبع: & Akbari Riaii, 2024; Abdollahi & Shahdadpour, 2024; Jalisadrabad, 2024; Sajadzadeh & Mohamadi, 2017; Lotfi et al, 2015; Amirzadeh, 2019; Kashanijou, 2010; Pakzad, 2007; Jacobbs, 1961; Madani Pour, 2005; Whyte, 1980; Zucker, 1970; Carmona, 2003; Gehl, 1987)

محدوده مورد مطالعه

محدوده مورد مطالعه بخش مرکزی شهر ارومیه، «مرکز شهرستان ارومیه در استان آذربایجان غربی است که در فاصله ۱۸ کیلومتری دریاچه ارومیه، در داخل جلگه‌ای به طول ۷۰ کیلومتر و عرض ۳۰ کیلومتر قرار گرفته است، در سال ۱۳۹۵ حدود ۷۳۶۲۲۴ نفر جمعیت داشته است. این شهر با مساحت ۱۰۵۴۸ هکتار در ارتفاع ۱۳۳۲ دارای موقعیت استقرار مناسب بوده و تقریباً در میانه استان با تراکم جمعیت ۱۴۰۰۰ نفر در کیلومترمربع واقع شده است. این شهر، دومین شهر بزرگ در شمال غرب ایران محسوب می‌گردد که دارای قدمت بیش از ۳ هزار سال است. بر اساس برآوردهای شهرداری ارومیه از ۱۱ هزار و ۲۰۰ هکتار مساحت شهر ارومیه ۴۱۷ هکتار آن در بافت‌های فرسوده قرار گرفته است و از این میزان ۳۳۰ هکتار بافت تاریخی می‌باشند» (Ahmadzadeh and Davarpanah, 2023: 67).

بخش مرکزی شهر ارومیه با محوریت بازار تاریخی و سنتی، خیابان امام همراه با معابر مهمی مانند امینی، کاشانی، شهید منتظری، مهاباد، سردار سلیمانی، سلماس، شهید مطهری، بعثت، سرداران، عطایی و خیابان خیام شمالی نقش مهمی در تعاملات اجتماعی و تأمین مایحتاج روزمره شهروندان دارد. این بخش، به لحاظ تاریخی و فرهنگی نیز بسیار مهم است؛ و در طول آن ساختمان‌ها و اماکنی وجود دارند که به تاریخ و فرهنگ شهر ارومیه مرتبط بوده و دارای جاذبه‌های گردشگری متعدد و سفر می‌باشد. برخی از این جاذبه‌ها عبارتند از مسجد تاریخی سردار، موزه مردم‌شناسی ارومیه (عمارت شهربانی)، سینما ایران، سینما آزادی و سینما انقلاب، راسته‌بازار تاریخی نظمی افشار، مدرسه تاریخی ۲۲ بهمن، بیمارستان خصوصی شفا، بیمارستان دکتر صولتی، اداره کل آموزش و پرورش، عمارت شهرداری، استانداری و دادگستری کل استان. همچنین، وجود انواع پاساژها، رستوران‌ها، کافی‌شاپ‌ها، فروشگاه‌های بزرگ و اماکن تجاری متنوع، مراکز تهیه و تأمین میوه و تره بار و ... خیابان امام و معابر متصل به آن را به‌عنوان یک مرکز خرید مهم و جاذب سفر در شهر ارومیه تبدیل کرده است. این خیابان به سبب همین فعالیت‌های زیاد همواره پر از جمعیت و رفت‌وآمد است. خیابان امام ارومیه نه‌تنها برای ساکنان محلی، بلکه برای بازدیدکنندگان و گردشگران نیز جذاب است. فضای پیاده‌روی و عرضه محصولات محلی و سنتی در کنار معابر خیابان، شهروندان و گردشگران را به تجربه فرهنگ و زندگی محلی فرامی‌خواند.

شکل ۱- نقشه منطقه مورد مطالعه

(منبع: نگارندگان، ۱۴۰۴)

بحث و ارائه یافته‌ها

یکی از تلاش‌های دهه‌های اخیر در راستای پاسخگویی به نیاز اجتماعی انسان به فضاهای عمومی، ایجاد چنین فضاهایی در مقیاس‌های مختلف شهری بوده است. عامل اصلی موفقیت و اجتماع‌پذیری فضاهای عمومی حضور افراد در این فضاهاست. در حالی که مقیاس‌های نزدیک به هم نداشتن خصوصیات و معیارهای فضاهای عمومی موفق، و نبود معیارهایی جهت راحتی و اجتماع‌پذیری فضاها، باعث خالی و ترد شدن این فضاها شده است. از این منظر شناسایی شاخص‌های خلق و ارتقاء دهنده راحتی و اجتماع‌پذیری در فضاهای عمومی، در راستای رونق نقش‌آفرینی فضاهای عمومی در مقیاس‌های مختلف ضروری است. لذا در این قسمت از پژوهش به آینده‌پژوهی عوامل مؤثر راحتی و تعاملات اجتماعی در فضاهای عمومی و باز بخش مرکزی شهرها با تأکید بر شهر ارومیه پرداخته می‌شود. در این مرحله، تعداد ۴۳ عامل اثرگذار که حاصل پرسش از خبرگان و متخصصان حوزه فضاهای عمومی و باز بوده است؛ در محیط نرم‌افزار میک مک مورد پردازش و تحلیل قرار گرفت تا بر پایه نتایج آن، عوامل اصلی و مؤثر بر راحتی و تعاملات اجتماعی در فضاهای عمومی و باز بخش مرکزی شهر ارومیه، شناسایی گردد. با توجه به ۴۳ عامل اولیه شناسایی‌شده، ماتریس اثرات متقاطع با ابعاد $۴۳ * ۴۳$ تشکیل گردید. جدول (۲) نشان‌دهنده ابعاد ماتریس و ویژگی‌های آن است.

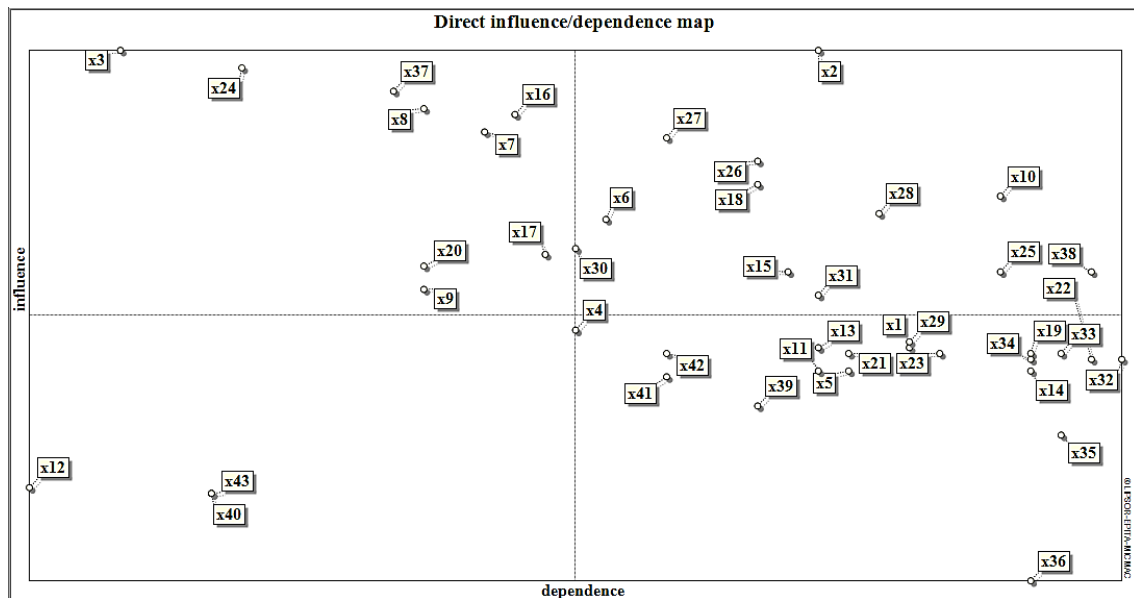
چنانکه مشاهده می‌شود، نرخ تکمیلی ماتریس ۹۵/۷۸ درصد است. نرخ تکمیلی ماتریس، می‌تواند وجود رابطه بین شاخص‌های انتخاب‌شده و روابط بین هر یک از آن‌ها را بیان نماید. هرچه ارتباط بین پیشران‌ها زیاد باشد؛ تصمیم‌گیری در مورد فضاهای باز و عمومی محدودتر مورد مطالعه دشوارتر می‌شود. بنابر نتایج تحلیل ساختاری، از مجموع روابط ممکن (۱۷۷۱ رابطه)، ۴/۴ درصد روابط، دارای عدد صفر، ۳۶/۸۷ درصد روابط دارای عدد یک، ۴۲/۲۳ درصد روابط دارای عدد دو و ۲۰/۸۹ درصد روابط دارای عدد سه می‌باشد. همچنین نتایج حاصل بیانگر این است بالاترین میزان به روابط با شدت متوسط و پایین‌ترین میزان به روابط با شدت زیاد در سیستم اختصاص دارند. همچنین ماتریس داده‌ای بر اساس شاخص‌های آماری پنج مرتبه چرخش داده شد تا مطلوبیت و بهینه‌شدگی ۱۰۰ درصدی به دست آید که این بیانگر روایی بالای پرسشنامه و پاسخ‌های آن می‌باشد.

جدول ۲- مشخصات کلی ماتریس

مقدار	شاخص
۴۳	ابعاد ماتریس
۲	تعداد تکرار
۷۸	تعداد صفرها (عدم تأثیر)
۶۵۳	تعداد یک (تأثیر کم)
۷۴۸	تعداد دو (تأثیر متوسط)
۳۷۰	تعداد ۳ (تأثیر زیاد)
۰	تعداد p
۱۷۷۱	کل
۹۵,۷۸٪	درجه پرشدگی

(منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۴)

نتایج تحلیل میزان اثرگذاری و اثرپذیری مستقیم عوامل این ماتریس، نشان داد؛ متغیرهای بخش دسترسی بیشترین تأثیر را بر وضعیت راحتی و تعاملات اجتماعی در فضاهای عمومی بخش مرکزی شهر ارومیه داشته‌اند. سپس شاخص‌های اثرگذار بر اساس مشخصات آن‌ها در پلان اثرگذاری و اثرپذیری مورد ارزیابی قرار گرفت. تا ماهیت پیشران‌ها از لحاظ میزان اثرپذیری و اثرگذاری آن‌ها مشخص شود. پیشران‌های با تأثیرگذاری زیادی روی سایر پیشران‌ها و تأثیرپذیری کمتر از آن‌ها، جزو پیشران‌های محیطی یا ورودی سیستم با حساب می‌آیند، در مقابل پیشران‌هایی که بیشترین اثرپذیری و کمترین اثرگذاری را دارند پیشران‌های هدف یا خروجی سیستم محسوب می‌شوند. همان طوری که در بخش روش‌شناسی تحلیل ساختاری و نرم‌افزار میک مک بیان گردید، متغیرهای سیستم بعد از ارزیابی اثراتشان بر یکدیگر با نظرات کارشناسان و بر اساس روابط ریاضی بین آن‌ها، روی یک نمودار (شبکه مختصات) با عنوان پلان تأثیرگذاری و تأثیرپذیری واقع می‌شوند که موقعیت آن‌ها در این نمودار نشانگر وضعیت هریک از آن‌ها در سیستم و نقش آن‌ها در پویایی و تحولات سیستم در آینده است. بر اساس موقعیت عوامل در نمودار، «پیشران‌ها به تأثیرگذار، دوجبهی (هدف ریسک)، تأثیرپذیر، مستقل و تنظیمی و میانی» تقسیم می‌شوند.

شکل ۲- پلان اثرگذاری و اثرپذیری مستقیم

(منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۴)

وضعیت صفحه پراکندگی نشان از وضعیت ناپایداری سیستم دارد؛ زیرا بیشتر متغیرها در پیرامون محور قطری این صفحه توزیع یافته‌اند. غیر از چند عامل معدود و محدود که نشانگر تأثیرگذاری بالای آن‌ها در سیستم هستند، بقیه متغیرها از وضعیت نسبتاً مشابهی نسبت به همدیگر دارا می‌باشند. با توجه به مطالب قسمت‌های پیشین و با توجه به وضعیت ناپایداری سیستم ۵ نوع متغیر شامل: متغیرهای تعیین‌کننده یا تأثیرگذار، متغیرهای دووجهی، متغیرهای تنظیمی، متغیرهای تأثیرپذیر یا نتیجه، متغیرهای مستقل در این سیستم قابل شناسایی است.

جدول ۳- نحوه توزیع متغیرها بر اساس طبقه‌بندی آن‌ها

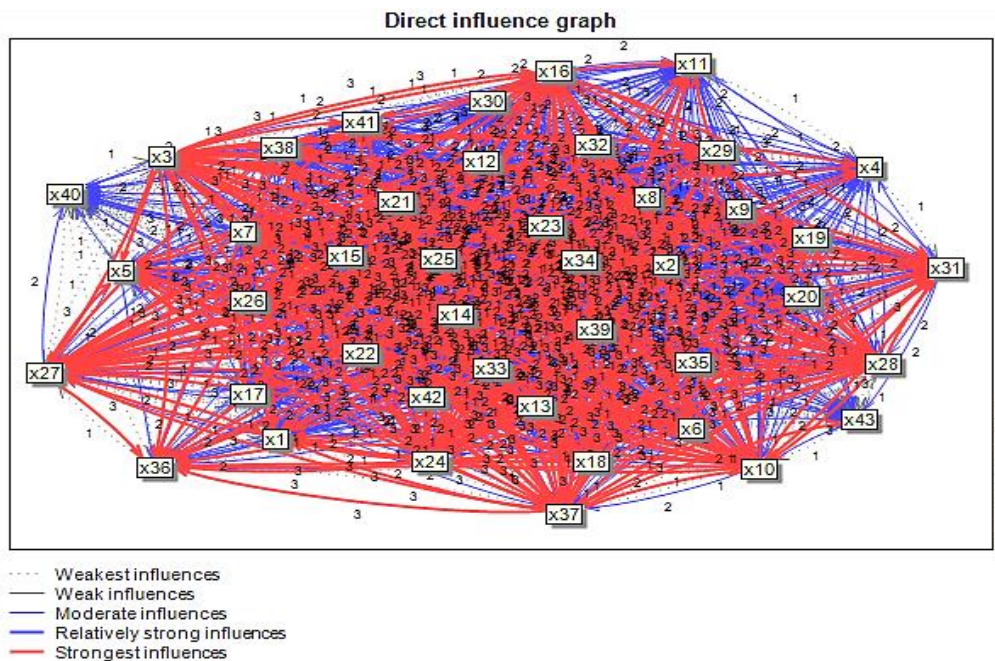
متغیر	طبقه‌بندی
رعایت حقوق پیاده‌رو در معابر، وجود امکانات و تسهیلات، روشنایی مناسب خیابان، دسترسی آسان همه گروه‌های سنی و جنسی و گروه‌های خاص به فضاهای عمومی (همه شمول بودن)، مبلمان شهری مناسب و توزیع بهینه آن، آسایش بصری و محیطی	متغیرهای تعیین‌کننده یا تأثیرگذار
اولویت حرکت پیاده، راحتی، سرزندگی، اختلاط کاربری‌ها، ایجاد حس تعلق و هویت، توجه به مقیاس انسانی، جهت‌یابی مناسب با علائم و نشانه‌ها، باز بودن در طول ساعت اداری و خارج از آن (۲۴ ساعته بودن)، خوانایی، بهره‌گیری از فضای سبز و پوشش گیاهی	متغیرهای دووجهی
امکان مراقبت بصری و دائمی از طریق نظارت و کنترل، حذف کاربری‌های ناسازگار، تنوع در مبلمان در طول فضا، دسترسی حمل‌ونقل عمومی، رضایت از میزان ترافیک، ایجاد تجربه‌های به یادماندنی، بهره‌گیری از فضاهای چندمنظوره، حذف آلودگی‌های محیطی	متغیرهای تنظیمی
تعامل اجتماعی، حضور فعال و پررنگ مردم در فضا، توجه به محصوریت مناسب، وجود خرده‌فروشی در مسیر، وجود ساختمان‌های منحصربه‌فرد و نمادین، برانگیختن حس کنجکاوی، فضاهای کانونی جهت تجمع (بحث، گفت‌وگو، نشستن و...)، هماهنگی نماها از نظر فرم، رنگ و نوع مصالح و خط آسمان، قرارگیری در مسیر فعالیت‌های روزمره، وجود عناصر زیبایی‌شناسی در محیط، نظارت عمومی (مشاهده افراد و برخورد چهره به چهره)، رعایت عرض معابر، استفاده از عنصر آب، قابل‌رؤیت بودن تمام اجزای فضای شهری (کف، بدنه، اجزای منظر در فضا)، ایجاد فعالیت‌های گردهمایی، جداسازی صحیح سواره و پیاده.	متغیرهای تأثیرپذیر
استفاده از ترکیب نور و سایه، توجه به اقلیم، مراقبت طبیعی (پنجره رو به خیابان)	متغیرهای مستقل

(منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۴)

در این مرحله به بررسی گراف چرخه علی اثرگذاری پرداخته می‌شود. گراف چرخه علی اثرگذاری بیانگر شدت و جهت اثرگذاری و اثرپذیری پیشران‌ها می‌باشد. بر اساس نتایج تحلیل، پیشران (X16)، مبلمان شهری مناسب و توزیع بهینه آن و (X8)، روشنایی مناسب خیابان و (X37) آسایش بصری و محیطی منشأ و مقصد بیشترین و شدیدترین تعداد اثرگذاری‌ها بوده و در مرکز چرخه علی پیشران‌ها نقش مهمی را ایفا می‌کند. همچنین پیشران (X22) وجود خرده‌فروشی در مسیر و (X38) بهره‌گیری از فضای سبز و پوشش گیاهی مقصد پیکان بسیاری از پیشران‌های بوده است که بیانگر اثرپذیری شدید این پیشران‌ها از سایر عوامل است. «چگونگی و نحوه روابط مستقیم و غیرمستقیم هر کدام از متغیرهای شناسایی‌شده در نرم‌افزار میک، در پنج پوشش: ۵ درصد، ۲۵ درصد، ۵۰ درصد، ۷۵ درصد و ۱۰۰ درصد مورد تحلیل قرار گرفتند.

هر کدام از این پوشش‌ها، روابط ضعیف، میانه و قوی بین متغیرها را نشان می‌دهد. چون پوشش ۱۰۰ درصد تمامی تأثیرات متغیرها را از بسیار قوی تا بسیار ضعیف نشان می‌دهد، در این قسمت گراف اثرگذاری عوامل با پوشش ۱۰۰ درصد نشان داده می‌شود» (شکل ۳).

در مرحله بعدی برای تعیین عوامل کلیدی، جابجایی و رتبه‌بندی متغیرهای موردنظر به لحاظ تأثیرگذاری و تأثیرپذیری (مستقیم و غیرمستقیم) صورت می‌گیرد. بر اساس جدول (۴)، تعداد ۱۲ متغیر شامل متغیرهای، (X2) اولویت حرکت پیاده، (X3) رعایت حقوق پیاده‌رو در معابر، (X24) وجود امکانات و تسهیلات، (X37) آسایش بصری و محیطی، (X8) روشنایی مناسب خیابان، (X16) مبلمان شهری مناسب و توزیع بهینه آن، (X7) دسترسی آسان همه گروه‌های سنی و جنسی و گروه‌های خاص به فضاهای عمومی (همه‌شمول بودن)، (X27)، راحتی، (X26) سرزندگی، (X18) اختلاط کاربری‌ها، (X10) باز بودن در طول ساعت اداری و خارج از آن (۲۴ ساعته بودن)، (X28)، ایجاد حس تعلق و هویت، به‌عنوان پیشران‌های کلیدی مؤثر بر راحتی و تعاملات اجتماعی در فضاهای عمومی و باز بخش مرکزی شهر ارومیه، به دست آمدند. متغیرهای مطرح شده در تأثیرگذاری غیرمستقیم بدون جابجایی، در اثرگذاری غیرمستقیم نیز تکرار شده‌اند.

شکل ۳- گراف چرخه اثرگذاری مستقیم با پوشش ۱۰۰ درصد

(منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۴)

جدول ۴- عوامل کلیدی مؤثر بر راحتی و تعاملات اجتماعی در فضاهای عمومی و باز بخش مرکزی شهر ارومیه

اثرات مستقیم		اثرات غیرمستقیم		رتبه
متغیر	تأثیرگذاری	متغیر	تأثیرگذاری	
X2	۳۵۹	X2	۳۶۳	1
X3	۳۵۹	X3	۳۶۲	2
X24	۳۴۹	X24	۳۵۰	3
X37	۳۳۷	X37	۳۳۲	4
X8	۳۲۸	X8	۳۲۱	5
X16	۳۲۵	X16	۳۱۸	6
X7	۳۱۶	X7	۳۰۸	7
X27	۳۱۲	X27	۳۰۱	8
X26	۳۰۰	X26	۲۸۹	9
X18	۲۸۸	X18	۲۷۹	10
X10	۲۸۲	X10	۲۷۰	11
X28	۲۷۳	X28	۲۶۲	12

(منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۴)

در شهر ارومیه، «ایجاد خیابان‌های جدید در قلب بخش مرکزی این شهر و جداسازی این فضاها آسیب‌هایی به بازار سنتی و محدوده‌های تاریخی وارد کرده که در بخش مرکزی واقع شده‌اند. با توجه به شرایط و رویدادها، وضعیت اکولوژیک اجتماعی این منطقه و نحوه جایگزینی و تصرف برخی مشاغل و مساکن انجام شده است که می‌توان گفت این روندها تاکنون نیز در سطح روبه نزول و پایدارتر ادامه داشته است». کاهش جمعیت محدوده، مهاجرت عده‌ای از ساکنان قدیمی، «وضعیت نامناسب دسترسی به خدمات، مهاجرت‌های درون‌شهری، تخریب بخشی از بافت و ناهمگونی بصری باعث زوال شهری در این محدوده شده‌اند». همچنین کاهش تدریجی جمعیت در این منطقه و جایگزینی مهاجران به جای مردم محلی، ضمن آنکه موجب کاهش یکپارچگی و هویت فرهنگی و اجتماعی این بخش از شهر شده، تضعیف حس تعلق و دل‌بستگی ساکنان به بافت را به همراه داشته است. این امر در درازمدت موجب انحطاط کالبدی شده است و بر کیفیت زندگی ساکنان این بخش تأثیر گذاشته و سیمای شهر را دستخوش تغییر کرده است. وجود این مسائل و مشکلات در بخش مرکزی شهر باعث به وجود آمدن فضای غیر ایمن و فاقد راحتی شده است. «در بعد کاربری، کمبود کاربری‌های خدماتی (به‌ویژه سرویس‌های بهداشتی)، کمبود کاربری‌های تفریحی و گذران اوقات فراغت و یا بالا بودن درصد کاربری‌های سفرساز و فاقد کارکرد اجتماعی و سرزندگی (مانند ادارات، مطب‌های پزشکی، داروخانه‌ها، مراکز اسناد، دفاتر وکالت و ...) قابل اشاره است که مجموع این عوامل از یک طرف فضای بیرونی را ایجاد کرده و از طرف دیگر به علت جذب سفر و ایجاد مسائل ترافیکی در سطح محدوده، میزان ایمنی فضا را در حد زیادی پایین آورده است. در رابطه با وضعیت محیط معابر پیاده و سواره همراه با تسهیلات پیاده‌روی نیز می‌توان به کف‌سازی‌های نامناسب و فاقد ایمنی پیاده‌روها، وجود اختلاف سطح‌های زیاد در سطح محدوده، تداخل زیاد ترافیک سواره و پیاده عموماً ناشی از عدم وجود موانع بین پیاده‌رو و معابر، مکانیابی و توزیع نامناسب مبلمان شهری (این امر منجر به تراکم زیاد بعضی از عناصر مبلمان در مقابل کمبود بعضی دیگر از اجزای مبلمان شده)، طراحی نامناسب و فاقد ایمنی بعضی از عناصر و مبلمان شهری، انقطاع زیاد معابر پیاده و سواره توسط معابر و کوچه‌های عمود بر این مسیرها، نامناسب بودن وضعیت ابزارهای کنترل ترافیک با تأکید ویژه بر عابر پیاده، پارک‌های غیرمجاز در حاشیه معابر و سایر موارد را نام برد، که مجموع این عوامل نیز میزان ایمنی و راحتی فضا را کاهش داده و محیطی فاقد آسایش و راحتی را ایجاد کرده‌اند، که مغایر با اصول پیاده‌مداری است».

تمامی مسائل مطرح‌شده در محدوده مورد مطالعه، یک‌بار دیگر لزوم توجه به پیشران‌های به‌دست‌آمده در این پژوهش را مورد تأکید قرار می‌دهد تا با بهبود وضعیت این پیشران‌ها، فضاهای باز و عمومی بخش مرکزی شهر ارومیه به محیطی فعال و راحت جهت ارتقای تعاملات اجتماعی تبدیل شده و در نهایت این امر موجب سرزندگی این بخش گردد.

نتیجه‌گیری و ارائه پیشنهادها

فضاهای عمومی شهری بخشی از میراث ماندگار، فرهنگ و هویت جوامع محسوب می‌شوند که زندگی جمعی در آن‌ها در جریان بوده و تعامل و تقابل اجتماعی زیادی در آن‌ها رخ می‌دهد. عملکرد اصلی این فضاها، فراهم‌سازی و بسترسازی در جهت حضور مردم هست. منشأ حضور جهت تعاملات اجتماعی، زمانی است که انسان، محیط و فضای بیرونی خویش را دارای شرایط مطلوب در یابد. یکی از فضاهای شهری که در آن تعاملات اجتماعی ناشی از حضور افراد اتفاق می‌افتد؛ بازارها و مراکز خرید هستند. این فضاها به دلیل ماهیتی که دارند محلی برای گذران اوقات فراغت و تأمین نیازهای روزمره زندگی می‌باشند. همچنین فضاهای عمومی در زندگی ساکنان شهری به دلیل اینکه استفاده از این فضاها بخش قابل توجهی از زندگی روزمره آن‌ها در شهر است، اهمیت زیادی دارد. در واقع، این مکان‌ها محیط‌هایی برای تبادل فرهنگی، لذت، سرگرمی، تفریح، زندگی اجتماعی و تبادل افکار، دیدگاه‌ها و ایده‌ها هستند. بازار تاریخی ارومیه همراه دیگر بخش‌های خدمات رسانی واقع در بخش مرکزی یکی از پویاترین فضاهای عمومی شهر ارومیه محسوب می‌شود که از دوره‌های گذشته تاکنون با وجود تمامی تغییر تحولات شهری، توانسته به حیات خود ادامه دهد. این مجموعه همانند بسیاری از بازارهای سنتی ایران علاوه بر کارکرد اقتصادی، محلی برای بسیاری از فعالیت‌های اجتماعی و فرهنگی است.

بخش مرکزی شهر ارومیه از گذشته تا به امروز دارای ظرفیت‌های بالایی برای تحقق اجتماع‌پذیری و فعالیت همه افراد بوده است، ولی این امر برای همه گروه‌های سنی و جنسی افراد یکسان عمل نمی‌کند و در نهایت تنها موجب نارضایتی نسبی افراد می‌شود. مؤلفه‌های متنوعی در رابطه با تعاملات اجتماعی در فضاهای عمومی و باز شهری مطرح است اما مهم‌ترین آن در سه بخش کالبدی، اجتماعی و کاربری (فعالیتی) قابل‌تعریف است که در این پژوهش نیز مورد استفاده قرار گرفت. با توجه به نتایج صورت گرفته مشخص گردید که بیشترین عدم رضایت در رابطه با مؤلفه‌ی کاربری‌ها و مؤلفه‌ی کالبدی می‌باشد. به‌طور کلی می‌توان بیان داشت که بخش مرکزی شهر ارومیه علیرغم ظرفیت‌های متنوع در بحث اجتماع‌پذیری و همچنین ایجاد رضایت نسبی در برخی مؤلفه‌ها، عملکرد مناسب و رضایت بخشی در خصوص تعاملات اجتماعی

نداشته و دچار مشکلات اساسی است. «در بعد کاربری، کمبود کاربری‌های خدماتی، کمبود کاربری‌های تفریحی و گذران اوقات فراغت و یا بالا رفتن درصد کاربری‌های سفرساز و فاقد کارکرد اجتماعی و سرزندگی (مانند ادارات، مطب‌های پزشکی، داروخانه‌ها، مراکز اسناد، دفاتر وکالت و ...) باعث شده تا از یک طرف فضای بی‌روح ایجاد شود و از طرف دیگر به علت جذب سفر و ایجاد مسائل ترافیکی در سطح محدوده، میزان ایمنی فضایی را کاهش دهد». از دیگر چالش‌های مهم در این بحث عدم انطباق نیازها و مطالبات افراد با زیرساخت‌های موجود است؛ به طوری که امکان حضور و برقراری تعاملات اجتماعی راحت، دل‌نشین و توأم با لذت و آسودگی خیال را برای اکثر افراد فراهم نمی‌کند. نتایج این تحقیق با نتایج عباس زاده (۱۴۰۱)، شجاعی و پرتوی (۱۳۹۴)، زنگانه و همکاران (۱۴۰۰)، و حیدری سورشجانی و همکاران (۱۴۰۱) همسو می‌باشد با توجه به هدف تحقیق، پژوهش حاضر صرفاً به مطالعه و بررسی شاخص‌های راحتی و تعاملات اجتماعی در فضاهای عمومی و باز شهری واقع در بخش مرکزی شهر ارومیه پرداخته است. امکان‌سنجی و نحوه اجرای راهکارها و پیشنهادهای ارائه‌شده جهت رفع موانع در این محدوده؛ پژوهش مجزایی می‌طلبد. لذا پیشنهاد می‌شود مطالعه‌ای باهدف معرفی فرصت‌های موجود انجام گیرد. تا این مهم با ملاحظه ضوابط و مقررات حفاظت از میراث فرهنگی همراه با شاخص‌های شهر خلاق، شهر هوشمند و شهر فراگیر اجرایی گردد. همچنین پیشنهاد می‌شود در راستای ارتقای شاخص‌های راحتی و افزایش تعاملات اجتماعی در فضاهای عمومی و باز شهری در بخش مرکزی شهر ارومیه، در مسیر اصلی و مسیرهای منتهی یا منشعب از خیابان امام به توسعه انسان‌محوری توجه ویژه شود و حتی‌المقدور از سد معبر در معابر و پیاده‌روها جلوگیری به عمل آید و نیز نسبت به متناسب‌سازی میلمان شهری در این محدوده اقدام گردد.

References:

- Abbaszadeh, M. (2023). Evaluation of the effective components of the presence of women in urban spaces: the case study a historical bazaar of Urmia. *Geographical Urban Planning Research (GUPR)*, 10(4), 23-40. <https://doi.org/10.22059/jurbangeo.2023.342453.1695> [In Persian]
- Abdollahi, A. A. & Shahdadpour, S. (2024). Investigating the indicators of urban public spaces with an emphasis on increasing social interactions: A Case study: The streets of Kerman. *Geography and Human Relationships*, 6(3), 850-875. https://www.gahr.ir/article_192519.html [In Persian]
- Ahmadzadeh, H., & Davarpanah, M. (2023). Spatial Analysis of Flood Risk with the Approach of Landuse Planning and Management in Urmia City. *Journal of Geography and Environmental Hazards*, 12(2), 63-80. <https://doi.org/10.22067/geoeh.2022.77571.1255> [In Persian]
- Akbari Riaii, M., & Amirzadeh, H. (2019). Strategies for designing public spaces to foster social interactions in Gonbad-e-Kazeroon neighborhood. *Urban Design and Urban Studies Research*, 2(3), 1-16. https://shij.ir/udsj/upload/udsj/Content/190831_13/UDSJ-No06-Digital.pdf [In Persian]
- Androulakis, M., Frangedakib, E., & Antoniadis, P. (2020). Optimization of Public Spaces Through Network Potentials of Communities, 1st International Conference on Optimization-Driven Architectural Design (OPTARCH 2019). *Procedia Manufacturing*, 44, 294-301. <http://dx.doi.org/10.1016/j.promfg.2020.02.234>
- Atai, R., & PourMohammadi, M. R. (2015). The effect of the physical & activity identity components of historical contexts on the dimensions of social interactions. *Urban Management*, 41, 229-246. <http://ijurm.imo.org.ir/article-1-717-fa.html> [In Persian]
- Carmona, M. (2003). Public places – urban spaces. The dimation of urban design. Oxford: Architectural press.
- Cheliotis, K. (2020). An Agent-Based Model of Public Space Use. *Computers, Environment and Urban Systems*, 81, 101476. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0198971519302261>
- Daneshpur, S. A. & Chrkchyan, M. (2007). Public spaces and factors affecting collective life. *Bagh- e Nazar*, 7(1), 19-28. <https://sid.ir/paper/125689/fa> [In Persian]
- Ebrahimzadeh, I., Mousavi, M. N., & Bagheri Kashkoli, A. (2016). Study of the Effectiveness of Relocation and Transferring of some Functions of Tehran in Organizing the Capital City. *Geopolitics Quarterly*, 12(41), 136-165. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.17354331.1395.12.41.6.2> [In Persian]
- Edalat, T. & Pejvak, F. (2018). Investigating the Influencing Factors in the Conversion of Social Space to Element and Urban Symbol from the perspective of identity and collective memories in Shiraz. *Urban Management*, 16(49), 77-97. <http://ijurm.imo.org.ir/article-1-2088-fa.html> [In Persian]
- Efroymsen, D. & Thi Kieu Thanh Ha, T. & Thu Ha, Ph. (2009). Public Spaces: How They Humanize Cities. Dhaka: HealthBridge - WBB Trust.
- Faraji rad, K. & ahangari, S. (2013). Prioritization Patterns and indicators Management and development Part of the city center in Mid-sized cities (Case Study: Bokan). *Spatial Planning*, 3(2), 37-56. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.22287485.1392.3.2.5.4> [In Persian]
- Frgas, J. (2000). Psychology of social interaction, interpersonal behavior. Translator: Firoozbakht, M. & Beygi, Kh. Tehran: Abjd.
- Gehl, J. (1987). Life Between Buildings: Using Public Space. New York: Van Nostrand Reinhold.

- Ghalehtemouri, K. J., Shamsoddini, A., Bayramzadeh, N., & Mousavi, M. N. (2023). Identifying the pleasant sounds in the city's public parks environment (Case study: Mellat riverside park, Urmia). *Urmia. Street Art & Urban Creativity(Public Spaces on the East)*, 9(1), 149–165. <https://doi.org/10.25765/sauc.v9i1.690>
- Ghanbari, A. Asqoyi Aras, A. & Badamchi Zadeh, P. (2024). Evaluation of the overall situation of Tabriz metropolitan area with an emphasis on age-friendly city indicators in formal and informal settlements (Case study: Districts 2, 8, and 10). *Economic Sociology and Development*, 1(13), 195-230. <https://doi.org/10.22034/jeds.2024.60738.1798> [In Persian]
- Godet. M. (2008). Strategic Foresight. *Lipsor Working Paper*, France, Paris.
- Heydari Sureshjani, R., Vafayi, A., Doolatyan, K. (2022). Assessment and evaluation of the project of cultural-social regeneration of public spaces with the approach of improving environmental quality and neighborhood identity The case study: historical walkways of Kashan city. *Journal of Geographical Urban Planning Research*, 10 (3), 143-170. <http://doi.org/10.22059/JURBANGEO.2022.339760.1667> [In Persian]
- Jacobbs, J. (1961). The death and life of Great American cities. Translated to Persian by Parsi, H & Aflatooni, A. Tehran:University of Tehran. [In Persian]
- Jaliliasdrabad, S. (2024). Identification the Drivers and effective factors on improving social relationship (case study: 10th region of Tehran Municipality). *Journal of Geography and Planning*, 28(89), 208-183. <https://doi.org/10.22034/gp.2024.55418.3102> [In Persian]
- Karimi, R. , Asghari zamani, A. & Pourmohammadi, M. R. (2024). Analytical Measurement of Traffic Congestion Potentials in Urban Regions of Iran the case study of Urmia city. *Geographical Urban Planning Research (GUPR)*, 12(1), 63-83. <https://doi.org/10.22059/jurbangeo.2024.366648.1870> [In Persian]
- Kashanijou, KH.. (2010). Recognizing of theoretical trends in relation to urban public space. *Hoviat_e_Shahr*, 4(6), 95-106. <https://www.sid.ir/paper/154510/fa> [In Persian]
- Khorasani zadeh, F. , Saberi, H. , Momeni, M. & Mousavi, M.N. (2019). Comparative Comparison of the Quality of Urban Public Spaces (Case Study of Districts 1 and 6 of Isfahan). *Geography (Regional Planning)*, 9(36), 465-478. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.22286462.1398.9.4.1.1> [In Persian]
- Kurniawati, W. (2012). Public Space for Marginal People. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*: (36), 476 – 484. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1877042812005198>
- Lofsi, S. , Annamoradnejad, R. B. & Vahedi, H. (2015). Evaluation of Physical Components of Public Spaces and their Impact on Social Security of Babolsar Citizens. *Strategic Research on Social Problems*, 4(1), 131-152. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.23221453.1394.4.1.9.7> [In Persian]
- Madani Pour, A. (2005). Urban space design: A perspective on the social-place process. In F. Mortazavi (Trans.), *Urban Spatial Design: A Social-Logical Approach*. Tehran: Tehran Municipality Processing and Planning Company. [In Persian]
- Mohseni Tazeh Kand, E. (2020). Experience of pedestrian street development in the case study historic center: the central square of Trabzon, Turkey, Shebak, 6 (52), 99-112. <https://www.sid.ir/paper/520215/fa> [In Persian]
- Mousavi, M. N., Shirazi, S. A., Nasar-u-Minallah, M., & Bayramzadeh, N. (2025). Introducing the Mousavi Primate City Index for Iran's Urban System assessment. *GEOGRAPHY, ENVIRONMENT, SUSTAINABILITY*, 18(1), 44–53. <https://doi.org/10.24057/2071-9388-2025-3218>
- Mousavi, M., Jafarpour Ghalehtemouri, K., & Bayramzadeh, N. (2025). Assessing social infrastructure in border areas from a city prosperity perspective: a case study of border townships in West Azarbaijan Province, Iran. *Discov. Cities*, 2(1), 1–20. <https://doi.org/10.1007/s44327-025-00057-3>
- Mousavi, M., Jafarpour Ghalehtemouri, K., Bagheri Kashkouli, A., & Bayramzadeh, N. (2024). Mitigating development barriers and addressing disparities in border cities of Iran: a comprehensive analysis of border provinces and influential factors. *Geojournal*, 89(4), 1–20. <https://doi.org/10.1007/s10708-024-11181-9>
- Naemimyan, E. & Kiyani, M.A. (2019). Principles of human-centered urban space design with a revitalization approach, 9th International Conference on Sustainable Development and Urban Construction, Esfahan, Iran. <https://sid.ir/paper/899812/fa> [In Persian]
- Nazmfar, H. Alavi S, & Eshghi A. (2019). The assessment of security in urban public spaces (Case Study: Tehran city parks). *MJSP*, 22 (2) :133-165. <http://hsmmp.modares.ac.ir/article-21-15332-fa.html> [In Persian]
- Nazmfar, H. Eshghei, A. Omrani, M. (2020). Analysis of the urban fabric using transects Case Study: Urmia city, Quarterly *Journal of Environmental-based Territorial Planning (JETP)*, 12 (47), 45-66. <https://sid.ir/paper/130446/fa> [In Persian]
- Neuman W. (2007). *Social research methods*, 6th ed. Upper Saddle River, NJ: Pearson Education, London.
- Osmand, H. (1957). *Function as basis of psychiatric ward design*. New York: Holt Rine hart & Winston.
- Pakzad, J. (2007). What is urban design? Abadi (Special Issue on Urban Design), 7(25), 36-29. Center for Studies and Urban Planning of Iran. <https://www.sid.ir/paper/481733/fa> [In Persian]
- Patrick, M. and McKinnon, I. (2022). Co-creating Inclusive Public Spaces: Learnings from Four Global Case Studies on Inclusive Cities, *Journal of Public Space*, 7(2), 93-116. <https://www.journalpublicspace.org>
- Peng, Y., Peng, Z., Feng, T., Zhong, C., & Wang, W. (2021). Assessing Comfort in Urban Public Spaces: A Structural Equation Model Involving Environmental Attitude and Perception. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18(3), 1287. <https://doi.org/10.3390/ijerph18031287>
- Qi, J., Mazumdar, S. & Vasconcelos, A.C. (2024). Understanding the Relationship between Urban Public Space and Social Cohesion: A Systematic Review. *Int. Journal of Com. WB* 7, 155–212. <https://doi.org/10.1007/s42413-024-00204-5>

- Rezvani, L., Ahmadzadeh, H., & Houshyar, H. (2022). Investigation of key drivers affecting the regeneration of dysfunctional urban tissues Case study: Worn texture of Urmia. , *13*(50), 255-269. <https://doi.org/10.30495/jupm.2021.27631.3841> [In Persian]
- Roshan Del, T., Soltanifar, H., Abbaszadeh, Sh., & Salmani Moharram, M. (2016). Analyzing the environmental quality affecting the presence of commercial spaces, (Case study: The commercial "Rahnamaei" street of Mashhad). *Urban & Regional Research Studies*, *8*(27), 71-92. https://urs.ui.ac.ir/article_20540.html [In Persian]
- Saeidi Rezvani, N. and Asadi, S. (2020). Codification of the Designing Criteria of Shared Spaces In The Central Area of the Cities(Case study: Khayyam Street, Qazvin). *Journal of Urban Development and Architecture - Environment Identity (JUDA-EI)*, *1*(2), 21-1. [https://doi.org/10.22034/\(jrupa-ei\).2020.107516](https://doi.org/10.22034/(jrupa-ei).2020.107516) [In Persian]
- Sajadzadeh, H. & Mohamadi, F. (2017). The Role of Environmental Quality in the Improvement of Social Interactions in Urban Streets: The Case of Imam Khomeini Street in Amol. *Quarterly Journals of Urban and Regional Development Planning*, *1*(2), 145-172. <https://doi.org/10.22054/urdp.2016.7260> [In Persian]
- Samadi, A. , Mousavi, Y. & Azkia, M. (2023). Investigating the Factors Affecting the Consumption Pattern of Urban Public Spaces (Case Study: Tehran city). *Sustainable city*, *6*(3), 23-39. <https://doi.org/10.22034/jsc.2020.245978.1304> [In Persian]
- Shojaee, D. & Partovi, P. (2015). Analysis of Factors Affecting the Creation and Promotion of Sociability in Public Spaces in Different Scales of Tehran City (Case studies: Two Neighborhoods and an Area in District 7 Tehran). *The Monthly Scientific Journal of Bagh-e Nazar*, *12*(34), 93-108. <https://www.sid.ir/fa/journal/ViewPaper.aspx?id=260670> [In Persian]
- Shokri yazdan abad S, Safavi S A. (2021). The effect of cyberspace on the presence of public spaces in the city. *Urban Design Discourse A Review of Contemporary Litreatures and Theories*, *2* (1), 29-40. <http://udd.modares.ac.ir/article-40-53387-fa.html> [In Persian]
- Whyte, W. (1980). Social life of small urban space. *Conservation. Project for Public Spaces, US nonprofit organization for creating and sustaining public places*. www.pps.org.
- Zanganeh, A. , Tavallaei, S. , Soleimani mehranjani, M. & Ahmad toozeh, V. (2021). An analysis of the urban decline central business of Urmia. *Geographical Urban Planning Research (GUPR)*, *9*(1), 267-285. <https://doi.org/10.22059/jurbangeo.2021.313215.1397> [In Persian]
- Zeynali Azim, A. , Azar, A. , Babazadeh Oskouei, S. & Soloukaneh Miandoab, H. (2024). The effect of the landscape of urban spaces on the physical, mental health and social interactions of the residents of Tabriz city. *Journal of Urban Studies on Space and Place*, *8*(31), 93-119. <https://doi.org/10.22034/jspr.2024.2042819.1080> [In Persian]
- Zucker, P. (1970). *Town and Square; From the agora to the village Green*, The MIT Press, Massachusetts.

COPYRIGHTS

© Authors retain the copyright and full publishing rights. This is an open access article under the CC BY-NC license:

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

Publisher: Urmia University.

Futures Studies of the Geopolitics of the South Caucasus: Scenarios and Implications of the Zangezur Corridor Project on the Security and Development of the Islamic Republic of Iran

Mahmood Nourani ¹ and Kazem Zoghi Barani ²

1- PhD in Political Geography, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran

2- Associate Professor of Political Geography, Imam Hossein University, Tehran, Iran

ARTICLE INFO	ABSTRACT
<p>Article type: Research Article</p> <p>Received: 2025/08/25</p> <p>Accepted: 2025/12/24</p> <p>pp: 134- 154</p> <p>Keywords: Zangezur Corridor; Futures Studies; Geopolitics; National Security; South Caucasus.</p>	<p>The South Caucasus region has emerged as one of the world's most sensitive geopolitical and geoeconomic focal points in recent decades. The establishment of the "Zangezur Corridor" as a strategic route connecting Azerbaijan through Armenia to Nakhchivan and Turkey could fundamentally transform the region's political geography. The Islamic Republic of Iran, as a significant regional player with common northwestern borders and historical, economic, and security ties to South Caucasus countries, faces both opportunities and threats from this corridor's activation. This study examines the geopolitical futures of the South Caucasus and analyzes potential scenarios of the Zangezur Corridor's impact on Iran's security and development. Employing a mixed-methods approach (qualitative-quantitative), the research includes documentary analysis and systematic review of academic sources and policy reports (2019-2025) for the qualitative component. The quantitative component utilizes "Scenario Writing Based on Crisis-Uncertainty Matrix" technique to identify key variables and project probable futures through 2035. Data was collected from reputable domestic and international sources, including scholarly articles, reports from international research centers, and statistics from regional organizations. Preliminary findings suggest that the Zangezur Corridor's activation may reduce Iran's access to trans-regional routes and weaken its geopolitical position in certain scenarios. However, through proactive diplomacy and geopolitical flexibility, the corridor could become an opportunity for regional trade development and enhanced economic cooperation. The study concludes by proposing policy recommendations to mitigate threats and maximize opportunities arising from South Caucasus developments.</p>

Citation: Nourani, M., & Zoghi Barani, K. (2026). Futures Studies of the Geopolitics of the South Caucasus: Scenarios and Implications of the Zangezur Corridor Project on the Security and Development of the Islamic Republic of Iran. *Geography and Regional Future Studies*, 4(1), 134-154.

© Authors retain the copyright and full publishing rights. **Publisher:** Urmia University.

DOI: <https://doi.org/10.30466/grfs.2025.56495.1148>

DOR: <https://dorl.net/dor/20.1001.1.2981118.1405.4.1.8.3>

Extended Abstract

Introduction

The South Caucasus–Central Asia macro-region has entered a phase of accelerated geopolitical flux marked by the reconfiguration of transport corridors, energy grids, and security arrangements. For the Islamic Republic of Iran—a pivotal land bridge between the Persian Gulf, the Caspian, and Eurasia—these shifts simultaneously open strategic windows and generate new risks. Projects such as the Middle (Trans-Caspian) Corridor and the Zangezur route recalibrate trade flows and alliance structures, while EU monitoring missions, NATO exercises, and evolving Russia–Turkey dynamics further complicate the regional security complex. In this environment, national security can no longer be secured through conventional military-political instruments alone; it increasingly hinges on regional connectivity, resilient infrastructure, and institutionalized cooperation. Despite a growing literature on Eurasian connectivity, there remains a gap regarding Iran-specific, future-oriented assessments that integrate structural analysis with scenario planning. Addressing this gap, the present study examines how regional linkages—economic, infrastructural, and institutional—reshape Iran’s security calculus. By combining documentary analysis with MICMAC-based structural mapping and a crisis–uncertainty matrix for scenario design, the research offers an analytically rigorous and policy-relevant lens to evaluate plausible security futures for Iran amid intensifying competition and interdependence.

Methodology

This research adopts a qualitative–analytical design, structured in three complementary stages. First, documentary analysis was conducted, drawing on governmental reports, peer-reviewed journal articles, and strategic assessments from international think-tanks (e.g., Atlantic Council, OECD, EBRD). This ensured the inclusion of both academic and policy-oriented perspectives. Second, a structural analysis was implemented using the MICMAC technique to map interdependencies and influence–dependence relationships among

key geopolitical variables shaping Iran’s national security. Variables were identified through expert coding and then subjected to cross-impact analysis to distinguish high-influence, high-uncertainty drivers from stable factors. Third, the study employed scenario planning, specifically the crisis–uncertainty matrix, to develop four plausible security futures for Iran in the South Caucasus–Central Asia context. This multi-method approach enhances both the validity and reliability of findings: documentary evidence provides empirical grounding, MICMAC offers a systematic tool for variable interaction analysis, and scenario design generates policy-relevant foresight.

Results and discussion

The findings indicate that Iran’s national security in the South Caucasus–Central Asia nexus is primarily shaped by three clusters of variables. First, infrastructural and economic linkages—notably the North–South Corridor, the Rasht–Astara railway, and potential synergies with energy networks—emerged as high-influence/low-uncertainty drivers. Their stabilization effect suggests that accelerated investments in connectivity projects can provide Iran with structural resilience. Second, regional rivalries—particularly the Turkey–Azerbaijan alignment and its connection with the Zangezur Corridor—were identified as high-influence/high-uncertainty variables. Their outcomes could either marginalize Iran’s role in Eurasian connectivity or compel strategic recalibration toward Armenia and Central Asia. Third, external interventions—such as the EU Monitoring Mission in Armenia (EUMA), NATO’s Agile Spirit exercises, and Western sanctions regimes—introduce layers of unpredictability that constrain Iran’s maneuverability. When compared to earlier works (e.g., Kavalski, 2019; Balcı, 2023), the results reaffirm the centrality of connectivity in reshaping regional orders but highlight Iran’s unique dual challenge: the need to safeguard sovereignty while leveraging interdependence. Unlike studies emphasizing Russian predominance, our findings show that Turkey’s

infrastructural assertiveness and the EU's normative engagement increasingly shape the environment within which Iran must operate. Similarly, while World Bank and OECD reports underscore the promise of the Middle Corridor, this study demonstrates its competitive tension with Iran's North–South route, raising both opportunities for diversification and risks of marginalization.

Conclusion

In conclusion, the study demonstrates that Iran's national security is no longer solely contingent upon traditional politico-military instruments but increasingly depends on its capacity to embed itself within regional infrastructures and institutional frameworks. The structural analysis confirms that while infrastructural linkages such as railways and energy corridors provide stabilizing leverage, geopolitical rivalries and external interventions act as disruptive drivers that require continuous monitoring and adaptive policy. Scenario planning further reveals that Iran's security outlook ranges from strategic marginalization under intensified Turkey–Azerbaijan cooperation to enhanced resilience through diversified partnerships in Central Asia and institutionalized security dialogues. From a policy perspective, four recommendations emerge. First, Iran should accelerate completion of the Rasht–Astara segment of the North–South Corridor, thereby reinforcing its

geo-economic centrality and reducing dependency on volatile routes. Second, deepening energy and infrastructural cooperation with Armenia can counterbalance the exclusionary potential of the Zangezur Corridor. Third, Iran must institutionalize multilateral dialogues—both within the SCO framework and through ad hoc regional security forums—to mitigate crisis scenarios and enhance predictability. Finally, Iran should strategically engage with global financial institutions such as the AIIB and World Bank, not only for resource mobilization but also to legitimize its infrastructural integration into wider Eurasian networks. Collectively, these measures reflect a pragmatic approach that blends resilience-building with proactive diplomacy, positioning Iran to navigate the uncertainties of a post-Westphalian regional order.

Declarations

Funding: There is no funding support.

Authors' Contribution: The authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approved the content of the manuscript and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest: The authors declared no conflict of interest.

Acknowledgments: We are grateful to all the scientific consultants of this paper.

آینده‌پژوهی ژئوپلیتیک قفقاز جنوبی: سناریوها و پیامدهای احداث دالان زنگه‌زور بر امنیت و توسعه جمهوری اسلامی ایران

محمود نورانی^۱، کاظم ذوقی بارانی^۲

۱- دانش آموخته دکتری جغرافیای سیاسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران

۲- دانشیار جغرافیای سیاسی، دانشگاه جامع امام حسین (ع)، تهران، ایران

چکیده	اطلاعات مقاله
منطقه قفقاز جنوبی در دهه‌های اخیر به یکی از کانون‌های حساس ژئوپلیتیکی و ژئواکونومیکی جهان تبدیل شده است. احداث «دالان زنگه‌زور» به عنوان یک کریدور استراتژیک که جمهوری آذربایجان را از طریق ارمنستان به نخجوان و ترکیه متصل می‌کند، می‌تواند نقشه جغرافیای سیاسی منطقه را دستخوش تغییرات بنیادین نماید. جمهوری اسلامی ایران به عنوان یکی از بازیگران اصلی منطقه، با مرز مشترک در شمال غرب کشور و پیوندهای تاریخی، اقتصادی و امنیتی با کشورهای قفقاز جنوبی، در معرض فرصت‌ها و تهدیدهای متنوع ناشی از فعال‌سازی این دالان قرار دارد. این پژوهش با هدف آینده‌پژوهی ژئوپلیتیک قفقاز جنوبی و بررسی سناریوهای محتمل اثرگذاری دالان زنگه‌زور بر امنیت و توسعه ایران انجام شده است. روش تحقیق به صورت ترکیبی (کیفی-کمی) طراحی گردیده است. در بخش کیفی، تحلیل اسنادی و مرور نظام‌مند منابع علمی و گزارش‌های سیاستی (۲۰۱۹-۲۰۲۵) انجام شده و در بخش کمی، از تکنیک «سناریونویسی مبتنی بر ماتریس بحران - عدم قطعیت» برای شناسایی متغیرهای کلیدی و ترسیم آینده‌های محتمل تا افق ۲۰۳۵ استفاده گردیده است. داده‌ها از منابع معتبر داخلی و خارجی، شامل مقالات علمی، گزارش‌های مراکز پژوهشی بین‌المللی و آمار رسمی سازمان‌های منطقه‌ای گردآوری شده‌اند. یافته‌های اولیه نشان می‌دهد که فعال شدن دالان زنگه‌زور می‌تواند دسترسی ایران به کریدورهای فرامنطقه‌ای را کاهش داده و جایگاه ژئوپلیتیکی کشور را در برخی سناریوها تضعیف کند؛ در عین حال، با اتخاذ راهبردهای دیپلماسی فعال و انعطاف‌پذیری ژئوپلیتیکی، این دالان می‌تواند به فرصتی برای توسعه تجارت منطقه‌ای و تقویت همکاری‌های اقتصادی بدل شود. مقاله در پایان، مجموعه‌ای از راهکارهای سیاستی برای کاهش تهدیدات و افزایش بهره‌وری از فرصت‌های ناشی از تحولات قفقاز جنوبی ارائه می‌دهد.	<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی</p> <p>دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۰۳</p> <p>پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۰۳</p> <p>صص: ۱۳۴ - ۱۵۴</p> <p>واژگان کلیدی: دالان زنگه‌زور، آینده‌پژوهی، ژئوپلیتیک، امنیت ملی، قفقاز جنوبی.</p>

استناد: نورانی، محمود؛ و ذوقی بارانی، کاظم. (۱۴۰۵). آینده‌پژوهی ژئوپلیتیک قفقاز جنوبی: سناریوها و پیامدهای احداث دالان زنگه‌زور بر امنیت و توسعه جمهوری اسلامی ایران. *جغرافیا و آینده پژوهی منطقه‌ای*، ۴(۱)، ۱۳۴-۱۵۴.

ناشر: دانشگاه ارومیه.

© نویسنده‌گان حق چاپ و حقوق کامل نشر را حفظ می‌کنند.

DOI: <https://doi.org/10.30466/grfs.2025.56495.1148>

DOR: <https://dori.net/dor/20.1001.1.2981118.1405.4.1.8.3>

مقدمه

تحولات ژئوپلیتیکی در دهه اخیر نشان می‌دهد که امنیت ملی کشورها دیگر صرفاً در چهارچوب مرزهای جغرافیایی یا توان نظامی تعریف نمی‌شود، بلکه به‌طور فزاینده‌ای به میزان پیوندها و تعاملات منطقه‌ای آن‌ها وابسته است (Balci, 2023: 16) در چنین شرایطی، جمهوری اسلامی ایران به‌عنوان کشوری با موقعیت ممتاز ژئواستراتژیک در چهارراه ارتباطی غرب آسیا، آسیای مرکزی، قفقاز و حوزه خلیج فارس، با فرصت‌ها و تهدیدهای متعددی روبه‌روست. احداث و تقویت کریدورهای ترانزیتی همچون «دالان زنگه‌زور»، «کریدور شمال - جنوب» و «کریدور میانی» موجب شکل‌گیری نظم‌های جدید منطقه‌ای شده است که می‌تواند موقعیت ایران را در معادلات امنیتی و اقتصادی منطقه ارتقا دهد یا در صورت غفلت، به تضعیف جایگاه آن منجر شود. پرسش اصلی اینجاست که ایران چگونه می‌تواند از رهگذر پیوندهای منطقه‌ای، امنیت ملی خود را تضمین کند و در برابر تهدیدات نوظهور ایستادگی نماید.

ضرورت انجام این پژوهش از دو جنبه قابل توضیح است. نخست، روندهای جاری در قفقاز جنوبی و آسیای مرکزی بیانگر تغییر موازنه قدرت به سود بازیگرانی چون ترکیه و جمهوری آذربایجان است که با حمایت برخی قدرت‌های فرامنطقه‌ای، می‌کوشند مسیرهای ارتباطی را به‌گونه‌ای طراحی کنند که نقش ایران به حداقل برسد. این تحولات در صورت تداوم می‌تواند نه‌تنها امنیت مرزهای شمال‌غربی ایران را با چالش مواجه سازد، بلکه موقعیت ژئواکونومیک کشور در طرح‌های کلان حمل‌ونقلی اوراسیا را تضعیف کند. دوم، با توجه به فشار تحریم‌های بین‌المللی، پیوندهای منطقه‌ای یکی از معدود ابزارهای عملی ایران برای مقابله با انزوای اقتصادی و افزایش تاب‌آوری امنیتی به شمار می‌رود؛ بنابراین، بررسی دقیق نسبت میان امنیت ملی ایران و پیوندهای منطقه‌ای، ضرورتی علمی و کاربردی دارد که می‌تواند هم به ادبیات علمی حوزه ژئوپلیتیک کمک کند و هم راهبردهای سیاست‌گذاری کشور را غنی‌تر سازد.

این مقاله با هدف پر کردن خلأ موجود در مطالعات امنیت ملی ایران تدوین شده است؛ خلأیی که ناشی از کمبود پژوهش‌های آینده‌نگر و سناریومحور درباره تأثیر کریدورهای منطقه‌ای بر امنیت ملی است. پرسش‌های محوری این تحقیق عبارت‌اند از: نخست، پیوندهای منطقه‌ای چه نقشی در تقویت یا تضعیف امنیت ملی ایران ایفا می‌کنند؟ دوم، کدام متغیرها و عوامل ژئوپلیتیکی بیشترین تأثیر را بر موقعیت آینده ایران در قفقاز جنوبی و آسیای مرکزی خواهند داشت؟ سوم، چه سناریوهایی می‌توان برای آینده امنیت ملی ایران در بستر تحولات منطقه‌ای ترسیم کرد؟ این پرسش‌ها با فرض ضمنی بررسی می‌شوند که امنیت ملی در عصر پسامدرن بیش از گذشته در پیوند با روندهای اقتصادی، زیرساختی و همکاری‌های فراملی تعریف می‌شود و ایران ناگزیر است برای حفظ و ارتقای موقعیت خود، رویکردی تعاملی و چندبعدی در پیش گیرد. بر این اساس، پژوهش حاضر می‌کوشد با بهره‌گیری از تحلیل اسنادی، روش‌های کمی و ابزارهای آینده‌پژوهی همچون MICMAC و سناریونویسی مبتنی بر ماتریس بحران - عدم قطعیت، ابعاد مختلف موضوع را واکاوی کند و تصویری جامع از فرصت‌ها و تهدیدهای پیش‌روی ایران ارائه دهد. بدین ترتیب، انتظار می‌رود یافته‌های تحقیق نه‌تنها به غنای مباحث نظری در حوزه امنیت ملی و ژئوپلیتیک بیفزاید، بلکه به‌طور مستقیم در سیاست‌گذاری‌های منطقه‌ای کشور نیز مورد استفاده قرار گیرد.

پیشینه و مبانی نظری پژوهش

پیشینه‌ی پژوهش

تحولات ژئوپلیتیکی قفقاز جنوبی و پروژه‌های ترانزیتی این منطقه، طی سال‌های اخیر توجه بسیاری از پژوهشگران داخلی و خارجی را جلب کرده است. این بخش به بررسی مهم‌ترین مطالعات علمی منتشرشده در این حوزه می‌پردازد و سپس تفاوت رویکرد و روش تحقیق حاضر با پژوهش‌های پیشین را تبیین می‌کند.

مطالعات داخلی

گل‌کرمی و مصطفی‌پور (۱۴۰۳) در مقاله‌ای با عنوان «دالان زنگه‌زور و آینده موقعیت ژئوپلیتیک ایران» با رویکرد توصیفی - تحلیلی و بهره‌گیری از منابع اسنادی، نشان دادند که احداث دالان زنگه‌زور می‌تواند مسیرهای سنتی دسترسی ایران به قفقاز را محدود کند و توازن ژئوپلیتیکی منطقه را به سود ترکیه و جمهوری آذربایجان تغییر دهد. این مطالعه بر تهدیدات ژئوپلیتیکی تمرکز داشته اما از تحلیل آینده‌پژوهانه غافل مانده است (Golkarami & Mostafapour, 2024: 6)

کولایی و نوروزی‌زرمهری (۱۴۰۰) در پژوهشی با عنوان «همکاری سه‌جانبه ایران - آذربایجان - روسیه در کریدور شمال - جنوب»، با استفاده از تحلیل تطبیقی، ظرفیت‌های ژئواکونومیک کریدور شمال - جنوب را بررسی کردند. یافته‌ها نشان می‌دهد که همکاری سه‌جانبه

می‌تواند به تثبیت امنیت منطقه‌ای کمک کند. تمرکز این تحقیق بر کریدور شمال - جنوب بوده و به مقایسه تحلیلی با دالان زنگه‌زور نپرداخته است (Kolayi & Norouzi Zarmehri, 2021: 9)

کشلو و همکاران (۱۴۰۱) در مقاله‌ی «تحلیل و بررسی جایگاه ژئوپلیتیک ایران در طرح‌های انتقال منابع انرژی از حوزه دریای خزر در راستای تأثیر آن بر توسعه ژئوآکونومیک آسیای میانه و قفقاز»، به این نتیجه رسیدند که ایران با توجه به موقعیت ژئوپلیتیک (جغرافیای سیاسی) ویژه‌ای که دارد می‌تواند نقش ترانزیتی و اتصال این کشورها را به آب‌های آزاد و اروپا داشته باشد؛ به عبارت دیگر، ایران با توجه به جایگاه جغرافیایی (طبیعی و انسانی) خود، به عنوان یک گزینه مناسب انکارناپذیر برای انتقال نفت و گاز کشورهای تازه استقلال یافته آسیای مرکزی به بازارهای مصرف مطرح است. این مسائل علاوه بر فرصت‌هایی که در اختیار ایران می‌گذارد، چالش‌هایی را نیز برای ایران به دنبال داشته است، مانند حضور آمریکا و اسرائیل در منطقه. غربی‌ها به خوبی می‌دانند که مسیر جنوبی و ایران، تنها مسیری است که می‌تواند نفت و گاز مورد نیاز اروپا را بدون نیاز به عبور از مرزهای روسیه به آنجا انتقال دهد (Koneshloo et al., 2022: 21).

مطالعات خارجی

چدیا (۲۰۲۴) در مقاله "Zangezur Corridor: Economic Potential and Political Constraints" با روش تحلیلی - اقتصادی، ظرفیت‌های اقتصادی دالان زنگه‌زور و موانع سیاسی آن را بررسی کرد. یافته‌ها نشان می‌دهد که علی‌رغم کاهش هزینه و زمان حمل و نقل، بی‌اعتمادی میان ارمنستان و آذربایجان و نگرانی ایران و روسیه مانع بهره‌برداری کامل می‌شود (chedua, 2024: 19). کریم‌اف (۲۰۲۴) در مقاله "Political Opportunities and Risks of Opening the Zangezur Corridor" با استفاده از تحلیل ریسک ژئوپلیتیکی، بر فرصت‌ها و تهدیدهای باز شدن این دالان تمرکز کرد. مهم‌ترین یافته، دوگانه فرصت‌سازی اقتصادی و تهدید امنیتی برای بازیگران منطقه‌ای از جمله ایران بود (Karimov, 2024: 17).

کاوآرادی (۲۰۲۴) در مقاله "Armenia and Azerbaijan in a Geopolitical Battle: Zangezur Corridor" با روش مطالعه موردی تطبیقی، دالان زنگه‌زور را به عنوان میدان رقابت قدرت‌ها معرفی کرد و بر ضرورت استراتژی چندلایه ایران تأکید نمود (Kavtaradze, 2024: 31).

مبانی نظری

قلمرو ژئوپلیتیکی

قلمرو ژئوپلیتیکی عبارت است از فضای جغرافیایی و انسان‌ها و جوامع مربوط به آن‌ها که در حوزه نفوذ و تأثیرگذاری یک یا چند متغیر سیاسی، فرهنگی، اقتصادی، اجتماعی، نظامی، امنیتی، تجاری، تکنولوژیکی و رسانه‌ای کشور یا بازیگر قدرتمند قرار دارد به عبارت دیگر کشورها و سرزمین‌ها و فضاهای جغرافیایی پیرامونی که در حوزه نفوذ کشور مرکز (قطب) قرار دارد قلمرو ژئوپلیتیکی آن نامیده می‌شود. (Hafeznia, 2015: 114) گریفیتس درباره این مفهوم می‌نویسد آن زمان که قلمروهای جغرافیایی به لحاظ سیاسی باردار شوند، قلمروها ماهیتی ژئوپلیتیکی خواهند یافت (Griffiths, 2018: 232) از این مناطق ژئوپلیتیک در واپایش هر بازیگری باشند، ابتکار عمل در بازی‌های مربوط به منطقه نیز در اختیار آن کشور خواهد گذاشت.

کریدور بین‌المللی

کریدور اصولاً به راهرو یا دالانی گفته می‌شود که برای حمل و نقل مورد استفاده قرار می‌گیرد، در هر کریدوری می‌توان از شیوه‌های مختلف حمل و نقل ریلی جاده‌ای و دریایی آبراه‌ها و خطوط انتقال انرژی نفت و گاز استفاده نمود. از نقطه نظر سازمان همکاری راه‌آهن‌ها (OSID) یک کریدور بین‌المللی به شبکه‌ی حمل و نقل بین‌المللی گفته می‌شود که از خطوط راه‌آهن، آبراه‌ها و جاده‌ها به منظور حمل و نقل و ترانزیت بین‌المللی کالا و مسافر در حداقل زمان ممکن همراه با صرفه‌ی اقتصادی استفاده می‌نماید و به عبارتی نیز هر کریدور در یکی از حالت‌های زیر قرار می‌گیرد: در جهت عرضی شرق - غرب و بالعکس در جهت طولی شمال - جنوب و بالعکس ما بین کریدورهای طولی و عرضی (Mousavi & Jafari, 2020: 34- Ghalehtemouri et al., 2023- Hoseinpour et al., 2024)

دالان ژئوپلیتیکی

دالان ژئوپلیتیکی^۴ اشاره به مسیر یا کریدوری دارد که از نظر جغرافیایی و راهبردی در کانون رقابت و منازعه میان قدرت‌های منطقه‌ای یا جهانی قرار دارد. این دالان‌ها معمولاً محل عبور خطوط ارتباطی، انرژی یا ترانزیت هستند و از طریق آن‌ها قدرت‌ها می‌کوشند نفوذ سیاسی،

¹ Chedia

² Karimov

³ Kavtaradze

⁴ Geopolitical Corridor

اقتصادی یا نظامی خود را بسط دهند (Korybko, 2023: 53- Mousavi et al., 2024). دالان زنگه‌زور نمونه‌ای از این مفهوم است که هم‌زمان ویژگی‌های ژئوپلیتیکی، ژئواستراتژیک و ژئواکونومیک را داراست.

مواد و روش پژوهش

این پژوهش از نظر ماهیت و هدف، کاربردی - توسعه‌ای و از نظر رویکرد، آینده‌پژوهانه با بهره‌گیری از روش‌های ترکیبی (کیفی - کمی) است. داده‌ها در دو مرحله گردآوری شد: ابتدا با مرور نظام‌مند منابع علمی (۲۰۱۸-۲۰۲۴) در پایگاه‌های Scopus، Web of Science، Magiran و SID و بررسی اسناد سیاستی مرتبط با کریدورهای ترانزیتی ایران، داده‌های ثانویه گردآوری گردید؛ سپس با استفاده از مصاحبه نیمه‌ساختاریافته با ۱۶ نفر از خبرگان ژئوپلیتیک و آینده‌پژوهی و پرسش‌نامه تخصصی، داده‌های اولیه فراهم شد. تحلیل داده‌ها در سه گام انجام شد: تحلیل محتوای کیفی برای استخراج متغیرها، تحلیل ساختاری با نرم‌افزار MICMAC برای شناسایی متغیرهای کلیدی و اثرگذاری - اثرپذیری آن‌ها و طراحی سناریو با استفاده از ماتریس بحران - عدم قطعیت و نرم‌افزار Scenario Wizard جامعه‌ی آماری شامل کارشناسان و صاحب‌نظران منتخب به‌روش هدفمند بود. شاخص‌های پژوهش شامل متغیرهای ژئوپلیتیکی (جایگاه ایران در شبکه کریدورها، روابط منطقه‌ای، نفوذ قدرت‌های خارجی)، ژئواکونومیک (حجم تجارت، زمان و هزینه ترانزیت، سرمایه‌گذاری خارجی) و امنیتی (سطح همکاری‌های امنیتی، تنش‌های مرزی، ثبات سیاسی همسایگان) بوده و دو عدم قطعیت بحرانی شامل تغییر رویکرد سیاست خارجی ارمنستان - آذربایجان و سیاست‌های تحریمی و مداخلات قدرت‌های فرامنطقه‌ای شناسایی گردید.

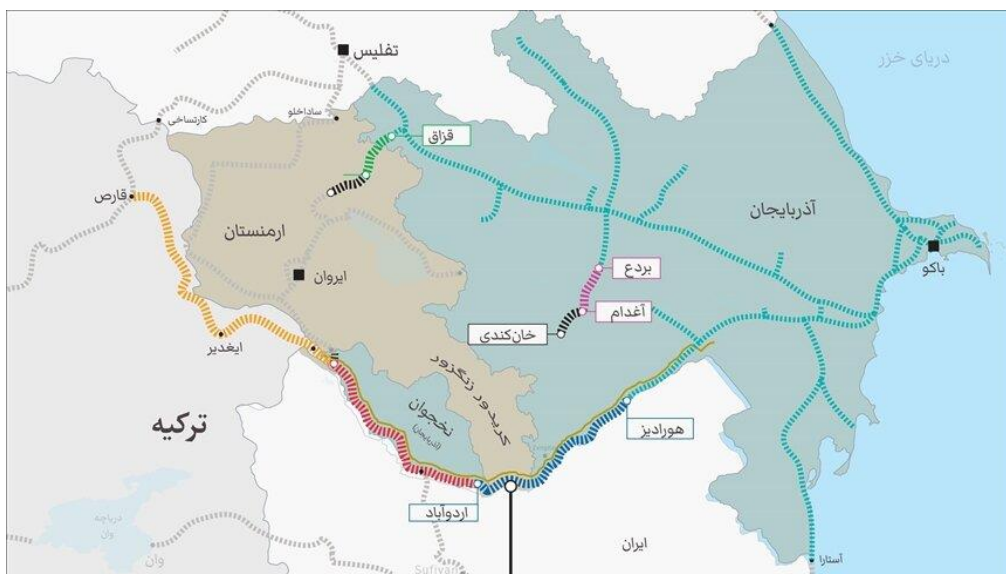
محدوده مورد مطالعه

منطقه‌ی مورد مطالعه «قفقاز جنوبی» است که شامل سه کشور مستقل ارمنستان، جمهوری آذربایجان و گرجستان می‌شود؛ ناحیه‌ای در حد فاصل دریای سیاه و دریای خزر با ساختار ناهموار زاگرس - قفقاز (شاخه‌ی قفقاز خرد) که گذرگاه‌های ترابری شمال - جنوب و شرق - غرب در آن تلاقی می‌کنند. از منظر جمعیتی، برآوردهای به‌روز نشان می‌دهد جمعیت ارمنستان در سال ۲۰۲۳ حدود ۲,۷۸۰,۴۶۹ نفر، جمعیت جمهوری آذربایجان حدود ۱۰,۱۷۵,۰۱۶ نفر و جمعیت گرجستان حدود ۳,۷۱۲,۵۰۲ نفر بوده است (World Bank). این قاب سیاسی - جغرافیایی و ریخت‌شناسی زمین، بستر مناسبی برای تحلیل پیوندهای ترانزیتی و پیامدهای ژئوپلیتیکی سناریوهای اتصال جدید فراهم می‌کند. کانون تمرکز در این پژوهش، کریدور ادعایی «زنگه‌زور» است که از نظر فضایی استان سیونیک ارمنستان (میان نخجوان آذربایجان و بخش‌های غربی جمهوری آذربایجان) و دشت - دره‌ی ارس را در بر می‌گیرد. رود ارس در این پهنه مرز طبیعی میان ایران، ارمنستان و آذربایجان را شکل می‌دهد و نقش راهبردی در هدایت کریدورهای بالقوه‌ی جاده‌ای و ریلی دارد. مطابق متن توافق سه‌جانبه‌ی ۱۰ نوامبر ۲۰۲۰، «همه‌ی پیوندهای اقتصادی و حمل‌ونقلی در منطقه باید رفع انسداد شود» و دولت ارمنستان «ایمی پیوندهای حمل‌ونقلی میان مناطق غربی جمهوری آذربایجان و جمهوری خودمختار نخجوان» را تضمین می‌کند؛ مفهومی که مبنای بحث‌های کنونی درباره‌ی مسیرهای عبوری از سیونیک است. جمعیت سیونیک طبق آخرین سرشماری ارمنستان در ۲۰۲۲ برابر با ۱۱۴,۴۸۸ نفر گزارش شده و تنها گذرگاه زمینی فعال ایران - ارمنستان، پایانه‌ی مرزی «مغری-نوردوز» در جنوبی‌ترین بخش سیونیک است (Ghaderi Hajat et al., 2024: 28).

در کرانه‌ی جنوبی این پهنه، سه استان مرزی ایران - آذربایجان شرقی، آذربایجان غربی و اردبیل - به‌ترتیب برآورد جمعیتی سال ۱۴۰۰ حدود ۴,۰۴۰,۴۰۰، ۳,۰۹۶,۱۹۶ و ۱,۳۰۰,۰۰۰ نفر دارند (Statistical Center of Iran) و کانون‌های شهری - مرزی چون تبریز، جلفا و پلدشت نقش گره‌های لجستیکی را ایفا می‌کنند. مرز ایران - ارمنستان (حدود ۴۴ کیلومتر) و مرز غیرپیوسته‌ی ایران - جمهوری آذربایجان (شامل بخش نخجوان) عمدتاً بر بستر رود ارس امتداد می‌یابند و به‌همین دلیل، تغییر آرایش مسیرهای عبوری در سیونیک می‌تواند به‌طور مستقیم بر دسترسی و الگوهای مبادله‌ی فرامرزی این استان‌ها اثرگذار. این تصویری موزج از بستر سیاسی - جغرافیایی و جمعیتی منطقه است که در ادامه‌ی مقاله مبنای تحلیل‌های سناریومحور قرار می‌گیرد (Mousavi et al, 2025: 126).

بررسی وضعیت ژئواکونومیک کشورهای قفقاز جنوبی نشان می‌دهد که این حوزه ژئوپلیتیکی چون در حد فاصل آسیا و اروپا قرار گرفته است اهمیت بسیار بالایی به‌خصوص در راستای ترانزیت و جغرافیای حمل‌ونقل دارد. وابستگی شدید گاز اروپا به این منطقه باعث اهمیت این حوزه از بعد ژئوپلیتیک دسترسی شده است (Zarei & MosaviShahid, 2024: 12). از سوی دیگر بررسی شاخص‌های اقتصادی کشورهای حوزه قفقاز جنوبی نشان می‌دهد که آذربایجان در سال ۲۰۲۲، ۷۸ میلیارد دلار تولید ثروت کرده و این رقم برای ارمنستان ۱۹ میلیارد دلار بوده و گرجستان نیز ۲۴ میلیارد دلار در سال ۲۰۲۲ تولید ثروت انجام داده است. نکته‌ی حائز اهمیت تولید ثروت کشورها به ازای هر نفر است.

برای آذربایجان تولید ثروت به ازای هر نفر در سال ۲۰۲۲ رقم ۷۷۳۶ دلار را نشان می‌دهد و ارمنستان نیز ۷۰۱۴ دلار به ازای هر نفر در سال ۲۰۲۲ تولید ثروت انجام داده و این رقم برای گرجستان ۶۶۲۷ دلار بوده است. بررسی نرخ رشد اقتصادی کشورها نیز نشان می‌دهد که آذربایجان نرخ رشد اقتصادی ۴٫۶ را در سال ۲۰۲۲ به ثبت رسانده و این رقم برای ارمنستان ۱۲٫۶ بوده و گرجستان نرخ رشد ۱۰٫۱ را در سال ۲۰۲۲ به ثبت رسانده است (World Bank, 2023).

شکل ۱- محدوده ژئوپلیتیکی قفقاز جنوبی و منطقه‌ی مورد مطالعه

(منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۴)

بحث و ارائه یافته‌ها

تحلیل اسنادی

تحلیل اسنادی در این پژوهش با هدف شناسایی روندها و محرک‌های کلیدی تأثیرگذار بر جایگاه ژئوپلیتیکی ایران در پرتو دالان زنگه‌زور انجام شد. برای این منظور، اسناد سیاستی ایران، بیانیه‌های رسمی کشورهای ذی‌نفع، گزارش‌های مراکز مطالعاتی بین‌المللی و مقالات علمی منتشر شده در بازه زمانی ۲۰۱۸ تا ۲۰۲۴ بررسی گردید. این اسناد در چهار حوزه‌ی سیاسی - دیپلماتیک، اقتصادی - ترانزیتی، امنیتی - نظامی و ژئوپلیتیکی - راهبردی طبقه‌بندی شدند. جدول ۱ خلاصه‌ای از این طبقه‌بندی و گزاره‌های کلیدی هر حوزه را نشان می‌دهد.

جدول ۱- گزاره‌های کلیدی استخراج شده از اسناد و منابع رسمی

سال	منابع	گزاره کلیدی	حوزه
۲۰۲۰	Government of Russia	بیانیه سه‌جانبه نوامبر ۲۰۲۰ مبنی بر رفع انسداد مسیرهای ترانزیتی قفقاز	سیاسی - دیپلماتیک
۲۰۲۴	Kavtaradze	تغییر رویکرد سیاست خارجی ارمنستان به سمت غرب پس از جنگ ۲۰۲۰	سیاسی - دیپلماتیک
۲۰۲۳	SWP Berlin	طرح کریدور میانی (Middle Corridor) به‌عنوان رقیب شمال-جنوب	اقتصادی - ترانزیتی
۲۰۲۳	Atlantic Council	استقرار نیروهای صلح‌بان روسیه در قره‌باغ و کاهش تدریجی حضور آن‌ها	امنیتی - نظامی
۲۰۲۴	Modern Diplomacy	افزایش نقش ترکیه در پروژه‌های ترانزیتی شرق - غرب	ژئوپلیتیکی - راهبردی
۱۴۰۱	Mousavi et al	امکان بهره‌گیری ایران از مسیرهای جایگزین در صورت شکست زنگه‌زور	ژئوپلیتیکی - راهبردی

(منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۴)

تحلیل محتوای این اسناد نشان می‌دهد که در سطح سیاسی - دیپلماتیک، دالان زنگه‌زور نه تنها یک پروژه ترانزیتی بلکه یک ابزار فشار ژئوپلیتیکی بر ایران است، چرا که می‌تواند معادلات دسترسی ایران به قفقاز و اروپا را دگرگون کند. در سطح اقتصادی - ترانزیتی، اجرای این دالان می‌تواند سهم ایران از ترانزیت شرق - غرب را کاهش داده و رقابت با کریدورهای جایگزین را تشدید نماید. در بعد امنیتی - نظامی،

کاهش حضور نظامی روسیه و افزایش نقش ترکیه و حتی ناتو می‌تواند به بی‌ثباتی منطقه‌ای و فشار بر مرزهای شمالی ایران منجر شود. نهایتاً در بعد ژئوپلیتیکی - راهبردی، شکست یا توقف پروژه زنگه‌زور می‌تواند فرصت بازآرایی مسیرهای ترانزیتی از طریق ایران را فراهم آورد.

نتایج تحلیل ساختاری (MICMAC)

برای شناسایی متغیرهای کلیدی مؤثر بر آینده جایگاه ژئوپلیتیکی ایران در پرتو احداث دالان زنگه‌زور، ابتدا ۲۶ متغیر بر اساس یافته‌های تحلیل اسنادی و نظرات خبرگان استخراج شد. سپس این متغیرها وارد ماتریس اثرگذاری - اثرپذیری شدند تا روابط متقابل و میزان تأثیر هر متغیر بر سایر متغیرها مشخص گردد. این ماتریس به صورت یک جدول ۲۶×۲۶ تنظیم و در نرم‌افزار MICMAC پردازش شد.

ماتریس اثرگذاری - اثرپذیری متغیرها

در این ماتریس، اثرگذاری هر متغیر بر سایر متغیرها بر اساس یک مقیاس چهاردرجه‌ای (۰= بدون اثر، ۱= اثر ضعیف، ۲= اثر متوسط، ۳= اثر قوی) ارزیابی گردید. خروجی نرم‌افزار، مجموع اثرگذاری‌ها و اثرپذیری‌ها را برای هر متغیر محاسبه کرده است.

جدول ۲- فهرست کامل متغیرها و میزان اثرگذاری و اثرپذیری آن‌ها در مدل MICMAC

کد	متغیر	اثرگذاری کل	اثرپذیری کل	جایگاه در نمودار
V1	رویکرد سیاست خارجی ارمنستان	۳۸	۳۵	پیشران
V2	رویکرد سیاست خارجی آذربایجان	۴۰	۳۷	پیشران
V3	سطح مداخله قدرت‌های فرامنطقه‌ای (آمریکا، اتحادیه اروپا، ناتو)	۴۱	۳۹	پیشران
V4	روابط ایران و ترکیه	۳۶	۳۰	پیشران
V5	روابط ایران و روسیه	۳۵	۲۹	پیشران
V6	تحریم‌های اقتصادی غرب علیه ایران	۳۲	۳۴	متغیر کلیدی
V7	سرمایه‌گذاری ایران در مسیرهای جایگزین ترانزیتی	۳۰	۲۷	متغیر کلیدی
V8	امنیت مرزهای شمالی ایران	۲۸	۳۳	وابسته
V9	حضور نظامی روسیه در قره‌باغ	۲۵	۳۱	وابسته
V10	نقش ترکیه در پروژه‌های ترانزیتی شرق-غرب	۳۴	۲۶	پیشران
V11	سیاست انرژی آذربایجان و ارمنستان	۲۹	۲۸	تعدیل‌کننده
V12	نفوذ چین در مسیرهای ترانزیتی قفقاز	۳۳	۲۵	تعدیل‌کننده
V13	همکاری ایران با اتحادیه اقتصادی اوراسیا	۲۷	۲۲	تعدیل‌کننده
V14	تنش‌های قومی در مناطق مرزی ایران و آذربایجان	۲۴	۳۰	وابسته
V15	سطح بی‌ثباتی سیاسی داخلی ارمنستان	۲۶	۲۹	وابسته
V16	توان نظامی ایران در شمال غرب کشور	۲۲	۲۱	خودمختار
V17	ظرفیت بنادر شمالی ایران (انزلی، امیرآباد)	۲۰	۱۹	خودمختار
V18	روابط ایران و گرجستان	۲۳	۲۲	خودمختار
V19	توافقات چندجانبه حمل‌ونقل (مانند INSTC)	۲۹	۲۴	تعدیل‌کننده
V20	نقش رسانه‌های بین‌المللی در تصویرسازی از ایران	۲۸	۲۸	متغیر کلیدی
V21	نفوذ اسرائیل در قفقاز جنوبی	۳۱	۳۲	پیشران
V22	سطح توسعه زیرساخت‌های ریلی ایران به قفقاز	۲۷	۲۶	تعدیل‌کننده
V23	سیاست‌های امنیتی ارمنستان در مرزهای ایران	۲۶	۲۷	وابسته
V24	حجم مبادلات تجاری ایران با قفقاز	۲۵	۲۴	خودمختار
V25	تحولات جنگ اوکراین و اثر آن بر معادلات قفقاز	۳۹	۳۶	پیشران
V26	پویایی تعاملات ایران با سازمان همکاری شانگهای	۲۸	۲۵	تعدیل‌کننده

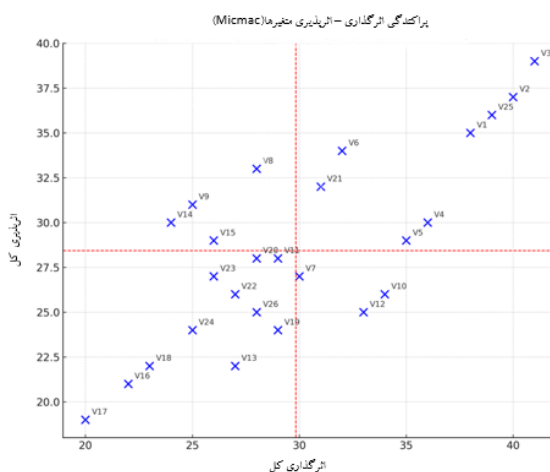
(منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۴)

بررسی داده‌های جدول نشان می‌دهد که متغیرهای پیشران^۱ شامل V1، V2، V3، V4، V5، V10، V21 و V25 بیشترین نقش را در شکل‌دهی آینده‌ی جایگاه ژئوپلیتیکی ایران در قفقاز جنوبی ایفا می‌کنند. از میان این موارد، متغیر سطح مداخله قدرت‌های فرامنطقه‌ای (V3) با بالاترین میزان اثرگذاری (۴۱) و اثرپذیری (۳۹)، جایگاه محوری در شبکه متغیرها دارد. این بدان معناست که تغییرات در رفتار و حضور

^۱ Driving Variables

قدرت‌هایی چون ایالات متحده، اتحادیه اروپا و ناتو می‌تواند هم‌زمان موجب دگرگونی در چندین بعد سیاسی، امنیتی و اقتصادی منطقه شود. همچنین متغیر تحولات جنگ اوکراین (V25) با اثرگذاری و اثرپذیری نسبتاً بالا، از طریق تغییر توازن قدرت روسیه و غرب بر تحولات قفقاز اثرگذار است. این دو متغیر، در کنار رویکردهای سیاست خارجی ارمنستان (V1) و آذربایجان (V2)، به‌عنوان شاخص‌های پیش‌بینی‌کننده جهت‌گیری تحولات ژئوپلیتیکی عمل می‌کنند.

در مقابل، متغیرهای وابسته نظیر امنیت مرزهای شمالی ایران (V8)، حضور نظامی روسیه در قره‌باغ (V9)، تنش‌های قومی در مناطق مرزی (V14) و سطح بی‌ثباتی سیاسی داخلی ارمنستان (V15)، بیشتر تابع تغییرات پیشران‌ها هستند و کمتر نقشی در جهت‌دهی مستقیم به سناریوهای آینده دارند. این امر نشان می‌دهد که ایران، برای مدیریت پیامدهای احتمالی دالان زنگه‌زور، باید سیاست‌های کنش‌گرانه‌ای را در قبال پیشران‌ها اتخاذ کند تا اثرات متغیرهای وابسته را کاهش دهد. متغیرهای خودمختار مانند ظرفیت بنادر شمالی ایران (V17) یا روابط ایران و گرجستان (V18) نیز، به‌رغم اهمیت موضوعی، ارتباط ضعیف‌تری با سایر متغیرها دارند و تغییرات آن‌ها تأثیر اندکی بر ساختار کلی سیستم دارد. این تحلیل بیانگر آن است که تمرکز سیاست‌گذاری و سناریونویسی آینده‌پژوهانه باید بر مجموعه محدودی از متغیرهای کلیدی و پیشران متمرکز شود که بیشترین قدرت تغییر ساختار را دارا هستند.

شکل ۲- نمودار پراکندگی اثرگذاری - اثرپذیری متغیرها در نرم‌افزار Micmac
(منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۴)

نتایج ماتریس بحران - عدم قطعیت

پس از شناسایی متغیرهای کلیدی با استفاده از مدل MICMAC، مرحله بعدی، تحلیل آن‌ها در چارچوب ماتریس بحران - عدم قطعیت است. هدف این مرحله، تعیین آن دسته از متغیرهایی است که علاوه بر اثرگذاری بالا، میزان عدم قطعیت آن‌ها نیز زیاد است. این متغیرها بیشترین پتانسیل را برای شکل‌دهی سناریوهای متضاد و غیرقابل‌پیش‌بینی دارند. در این تحقیق، با بهره‌گیری از روش دلفی و نظرسنجی از ۱۶ خبره حوزه ژئوپلیتیک و روابط بین‌الملل، میزان عدم قطعیت هر متغیر در مقیاس ۰ تا ۵ ارزیابی شد.

جدول ۳ متغیرهایی را نشان می‌دهد که هم‌زمان در دو بُعد «اثرگذاری» و «عدم قطعیت» امتیاز بالایی کسب کرده‌اند و به‌عنوان محورهای اصلی سناریوهای آینده انتخاب شده‌اند.

جدول ۳- جدول متغیرهای کلیدی بحران - عدم قطعیت

کد	متغیر	اثرگذاری کل	عدم قطعیت (۰-۵)	جایگاه در ماتریس
V3	سطح مداخله قدرت‌های فرا منطقه‌ای	۴۱	۴٫۸	بحران ساز
V25	تحولات جنگ اوکراین و اثر آن بر قفقاز	۳۹	۴٫۶	بحران ساز
V2	رویکرد سیاست خارجی آذربایجان	۴۰	۴٫۴	بحران ساز
V1	رویکرد سیاست خارجی ارمنستان	۳۸	۴٫۲	بحران ساز
V21	نفوذ اسرائیل در قفقاز جنوبی	۳۱	۴٫۱	بحران ساز
V10	نقش ترکیه در پروژه‌های ترانزیتی شرق - غرب	۳۴	۴٫۰	بحران ساز

(منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۴)

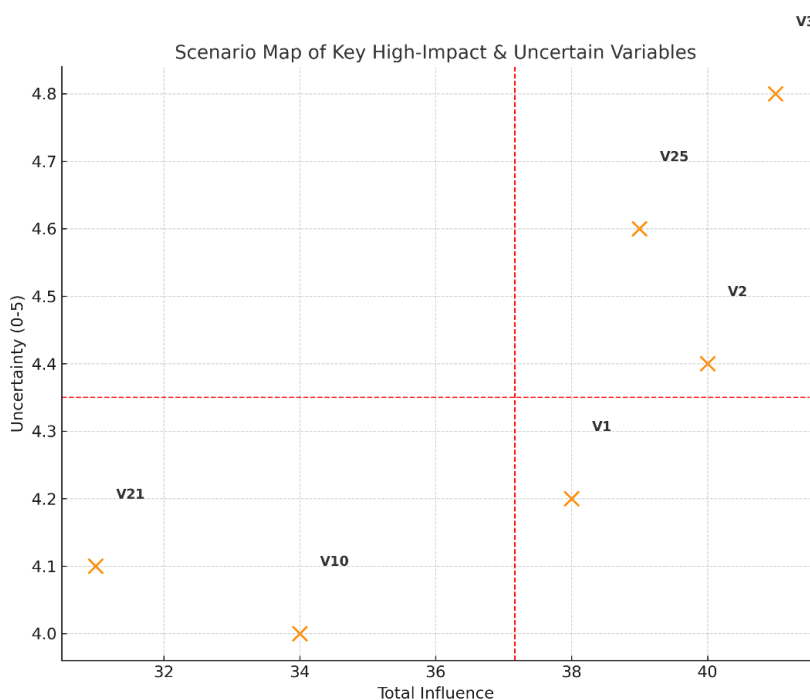
بر اساس شکل ۲، متغیرهای بحران‌ساز در ربع بالایی - راستی ماتریس (اثرگذاری بالا، عدم قطعیت بالا) قرار گرفته‌اند. این متغیرها، مستعد ایجاد تحولات ناگهانی در محیط ژئوپلیتیکی ایران هستند و تغییرات آن‌ها می‌تواند جهت‌گیری کلان سناریوها را تغییر دهد. نتایج به‌دست‌آمده از ماتریس بحران - عدم قطعیت نشان می‌دهد که متغیر سطح مداخله قدرت‌های فرا منطقه‌ای (V3)، به دلیل نقش مستقیم ایالات متحده و ناتو در حمایت نظامی و سیاسی از گرجستان و آذربایجان، یکی از مهم‌ترین عوامل بی‌ثباتی منطقه است. شواهد میدانی از ابتدای سال ۲۰۲۴ حاکی از افزایش رزمایش‌های مشترک ناتو با گرجستان و رایزنی‌های امنیتی واشنگتن - باکو است که نه تنها بر موازنه قدرت تأثیر گذاشته، بلکه حساسیت روسیه و ایران را نیز برانگیخته است (OECD, 2024).

تحولات جنگ اوکراین (V25) همچنان یکی از تعیین‌کننده‌ترین عوامل متغیر در ساختار امنیتی قفقاز جنوبی محسوب می‌شود. شکست‌ها و پیروزی‌های تاکتیکی روسیه در جبهه شرق اوکراین به‌طور مستقیم بر میزان توان نظامی و دیپلماتیک این کشور در قفقاز اثر گذاشته است. داده‌های میدانی نشان می‌دهد که در نیمه دوم ۲۰۲۴، روسیه بخشی از نیروهای مستقر خود در قره‌باغ را کاهش داده و این امر خلأ امنیتی قابل توجهی ایجاد کرده که فرصت مداخله برای ترکیه و حتی رژیم صهیونیستی را افزایش داده است (Foreign Policy, 2023).

رویکرد سیاست خارجی آذربایجان (V2) نیز با تأکید بر تکمیل دالان زنگه‌زور بدون حضور و موافقت ایران، باعث تشدید تنش‌های دیپلماتیک شده است. سخنان اخیر رئیس‌جمهور آذربایجان در نشست با سران ترکمنستان و ترکیه در دسامبر ۲۰۲۲ مبنی بر «ضرورت اتصال جهان ترک از راه‌های غیر وابسته به ایران» نشانه‌ی روشنی از این تغییر رویکرد است (Anadolu Agency, 2024). از سوی دیگر، رویکرد سیاست خارجی ارمنستان (V1) به دلیل فشارهای داخلی برای فاصله گرفتن از روسیه و گرایش بیشتر به اتحادیه اروپا، در موقعیتی دوگانه قرار گرفته که این امر بر رفتار غیرقابل‌پیش‌بینی این کشور در قبال ایران تأثیر می‌گذارد.

متغیر نفوذ اسرائیل در قفقاز جنوبی (V21) با افزایش فعالیت‌های اطلاعاتی و امنیتی در جمهوری آذربایجان و حتی گرجستان، به عاملی جدی برای بی‌ثباتی منطقه بدل شده است. شواهد منتشرشده توسط منابع بین‌المللی نشان می‌دهد که بخشی از تجهیزات شنود و رصد مرزی آذربایجان در نزدیکی مرزهای ایران توسط شرکت‌های وابسته به اسرائیل تأمین شده است (Caucasuswatch, 2022). در نهایت، نقش ترکیه در پروژه‌های ترانزیتی شرق - غرب (V10) که با حمایت مالی چین و قطر در حال گسترش است، مسیرهای جایگزین کریدور شمال - جنوب را تقویت می‌کند و با دور زدن ایران، توازن ژئوپلیتیکی منطقه را به ضرر تهران تغییر می‌دهد.

نقشه‌ی سناریویی بحران - عدم قطعیت

شکل ۳- نقشه‌ی سناریویی بحران - عدم قطعیت متغیرها

(منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۴)

تحلیل نقشه‌ی سناریویی بحران - عدم قطعیت متغیرها

نتایج حاصل از نقشه سناریویی نشان می‌دهد که شش متغیر V1، V2، V25، V3 و V21 و V10 به‌عنوان پیشران‌های کلیدی با عدم قطعیت بالا در شکل‌دهی آینده دالان زنگه‌زور و موقعیت ژئوپلیتیکی ایران عمل می‌کنند. قرار گرفتن این متغیرها در ربع بالایی - راستی ماتریس به این معنا است که تغییرات کوچک در وضعیت آن‌ها می‌تواند پیامدهای گسترده و غیرقابل پیش‌بینی بر کل سیستم ایجاد کند. به‌عنوان نمونه، متغیر V3: سطح مداخله قدرت‌های فرا منطقه‌ای، با بیشترین اثرگذاری (۴۱) و بالاترین عدم قطعیت (۴،۸)، نقشی تعیین‌کننده در تعیین مسیرهای آینده دارد. هرگونه افزایش حضور ناتو یا آمریکا در قفقاز، مشابه رزمایش مشترک با گرجستان در ژوئن ۲۰۲۴، می‌تواند معادلات امنیتی منطقه را به‌طور کامل دگرگون کند. V25: تحولات جنگ اوکراین نیز، به‌ویژه پس از کاهش نیروهای روسیه در قره‌باغ در اواخر ۲۰۲۴، بستری برای پر شدن خلأ امنیتی توسط بازیگران رقیب ایران فراهم کرده است. در کنار این‌ها، V2: رویکرد سیاست خارجی آذربایجان و V1: رویکرد سیاست خارجی ارمنستان، هر دو دارای ماهیتی پویا و غیرقابل پیش‌بینی هستند. تغییرات ناگهانی در مواضع این کشورها، مانند امضای توافق‌های جدید ترانزیتی آذربایجان با ترکیه یا مذاکرات ارمنستان با اتحادیه اروپا، می‌تواند مسیر کردورها و ائتلاف‌ها را تغییر دهد. همچنین، V21: نفوذ اسرائیل در قفقاز جنوبی، از طریق فعالیت‌های اطلاعاتی و نظامی، ریسک امنیتی مستقیمی برای ایران ایجاد می‌کند. V10: نقش ترکیه در پروژه‌های ترانزیتی شرق - غرب نیز به‌عنوان متغیری اقتصادی - ژئوپلیتیکی، در حال بازتعریف مسیرهای تجاری منطقه و کاهش نقش کریدور شمال - جنوب است. این تحلیل نشان می‌دهد که سناریوهای آینده باید بر مبنای ترکیب این پیشران‌های کلیدی و رصد دائمی تحولات میدانی آن‌ها شکل گیرد. هرگونه غفلت در پایش این متغیرها می‌تواند باعث شود که ایران در برابر تغییرات ژئوپلیتیکی غافلگیر شود و فرصت‌های راهبردی را از دست بدهد.

طراحی سناریوها

چارچوب‌سازی سناریوها

انتخاب محورهای سناریوساز در این پژوهش بر اساس خروجی ماتریس بحران - عدم قطعیت و تحلیل MICMAC انجام شده است. در میان ۲۵ متغیر شناسایی‌شده، سطح مداخله قدرت‌های فرا منطقه‌ای (V3) و پیامدهای جنگ اوکراین بر توازن قدرت منطقه‌ای (V25) بیشترین میزان اثرگذاری و عدم قطعیت را داشتند. این دو متغیر، به دلیل پیوند مستقیم با امنیت مرزهای شمالی ایران، مسیرهای ترانزیتی بین‌المللی و آرایش ائتلاف‌ها در قفقاز جنوبی، به‌عنوان «محورهای تعیین‌کننده سناریو» انتخاب شدند. بر این اساس، محور افقی فضای سناریویی بر سطح مداخله قدرت‌های فرا منطقه‌ای (از مداخله حداقلی تا مداخله حداکثری) و محور عمودی بر نتیجه جنگ اوکراین و میزان حفظ یا افول نفوذ روسیه در قفقاز استوار شد. ترکیب این دو محور، چهار سناریوی متمایز را پدید می‌آورد که می‌توانند بازه کامل محتمل‌ترین آینده‌های ژئوپلیتیکی دالان زنگه‌زور را پوشش دهند.

سناریوی اول: ائتلاف‌های محدود و ثبات نسبی

این سناریو در شرایطی تحقق می‌یابد که سطح مداخله قدرت‌های فرا منطقه‌ای پایین بوده و روسیه موفق به حفظ بخش عمده‌ای از نفوذ ژئوپلیتیکی خود در قفقاز جنوبی شده است. شواهدی چون تداوم حضور نیروهای حافظ صلح روسیه در قره‌باغ و تکرار رزمایش‌های مشترک مسکو - ایروان، مؤید چنین وضعیتی است. در این حالت، دالان زنگه‌زور با سازوکارهای توافقی و با لحاظ منافع ایران عملیاتی می‌شود. این سناریو به ایران فرصت می‌دهد از طریق دیپلماسی متوازن و ائتلاف‌سازی محدود با روسیه و ارمنستان، سهم خود در مسیرهای ترانزیتی را تثبیت کند و از تهدید حذف جغرافیایی مصون بماند.

سناریوی دوم: رقابت چندقطبی و بازآرایی مسیرها

در این سناریو، مداخله قدرت‌های فرامنطقه‌ای در سطح بالا قرار دارد، اما روسیه همچنان توانسته بخش قابل‌توجهی از نفوذ خود را حفظ کند. چنین محیطی به شکل‌گیری رقابت چندقطبی میان بازیگران بزرگ (روسیه، ترکیه، ایالات متحده و اتحادیه اروپا) منجر می‌شود. مسیرهای ترانزیتی به‌صورت چندگانه و موازی سازمان می‌یابند؛ بخشی از آن‌ها با حمایت روسیه و بخشی دیگر با پشتیبانی غرب و ترکیه شکل می‌گیرد. ایران برای بقا در این فضای پیچیده ناچار است سیاست چندجانبه‌گرایی تاکتیکی در پیش گیرد، به‌گونه‌ای که هم روابط خود را با مسکو حفظ کند و هم با بخشی از پروژه‌های تحت نفوذ غرب مشارکت‌گزینی داشته باشد.

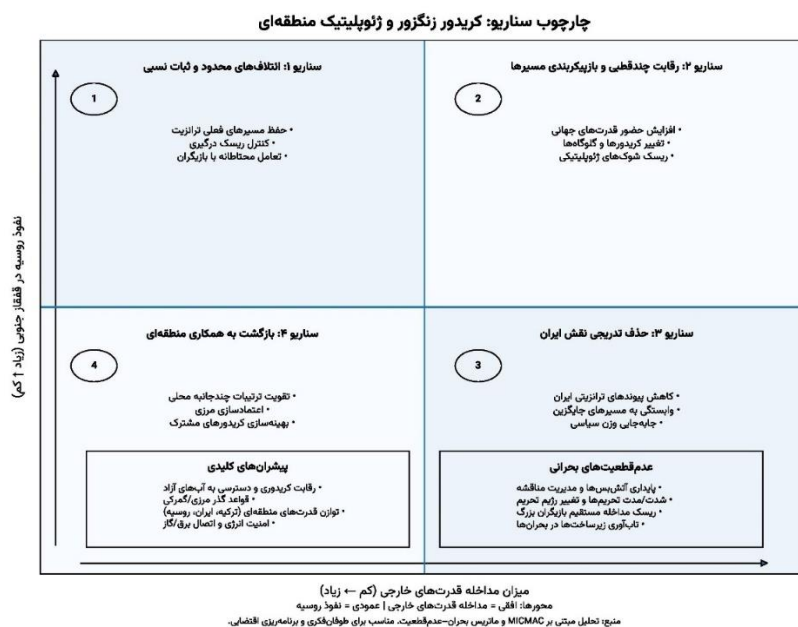
سناریوی سوم: حذف تدریجی نقش ایران

این بدترین سناریوی محتمل است که در آن، مداخله قدرت‌های فرامنطقه‌ای حداکثری بوده و هم‌زمان نفوذ روسیه در منطقه کاهش چشمگیری یافته است. شواهدی همچون عقب‌نشینی نیروهای روسی از پایگاه‌های کلیدی قره‌باغ و واگذاری کنترل امنیتی به آذربایجان و

ترکیه، نشان‌دهنده بستر تحقق چنین وضعیتی است. در این سناریو، کریدورهای جایگزین، مانند مسیر ترانس کاسپین و دالان زنگه‌زور، بدون مشارکت ایران و حتی با هدف دور زدن آن، توسعه می‌یابند. پیامد این وضعیت، انزوای ژئوپلیتیکی ایران در شمال غرب و کاهش سهم آن از تجارت منطقه‌ای است. واکنش ایران در این شرایط باید بر ایجاد مسیرهای ترانزیتی داخلی و افزایش اتصال به آسیای مرکزی از مسیرهای شرقی و جنوبی متمرکز باشد.

سناریوی چهارم: بازگشت به همکاری منطقه‌ای

این سناریو زمانی شکل می‌گیرد که مداخله قدرت‌های فرامنطقه‌ای در سطح پایین قرار دارد، اما نفوذ روسیه در قفقاز جنوبی تضعیف شده است. در غیاب یک قدرت مسلط خارجی، کشورهای منطقه (ایران، آذربایجان، ارمنستان و ترکیه) برای پر کردن خلأ قدرت، به سمت همکاری‌های اقتصادی و امنیتی درون منطقه‌ای حرکت می‌کنند. در این حالت، ایران می‌تواند با ابتکار عمل در ایجاد سازوکارهای چندجانبه منطقه‌ای و سرمایه‌گذاری در پروژه‌های زیرساختی مشترک، نقش مرکزی خود را بازتعریف کرده و حتی موقعیت ژئوپلیتیکی خود را تقویت کند (Kazantsev, 2024: 22).

شکل ۴- چهارچوب چهاربخشی سناریوهای آینده دالان زنگه‌زور و جایگاه ژئوپلیتیکی ایران
(منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۴)

بسط سناریوها و تحلیل تطبیقی

سناریوی ۱: ائتلاف‌های محدود و ثبات نسبی

در این سناریو، فرض اصلی بر آن است که سطح مداخله قدرت‌های فرامنطقه‌ای پایین باقی بماند و روسیه توانسته حفظ قابل توجهی بر نفوذ استراتژیک خود در قفقاز جنوبی داشته باشد. ائتلاف‌های امنیتی، سیاسی و اقتصادی در قالب ساختارهای حداقلی و در چارچوب حفظ متن ژئوپلیتیکی موجود شکل می‌گیرند.

شرایط کلیدی تحقق

- ادامه حضور نیروهای حافظ صلح روسیه در قره‌باغ و تدابیر امنیتی ترکیبی روس ایرانی
 - سرکوب فشارهای آمریکا و کشورهای غربی برای اعمال تغییرات ساختاری در وضعیت منطقه
 - هوشیاری نسبی ارمنستان در تنظیم رفتارهای سیاسی جهت حفظ تعادل در تعامل با ایران، روسیه و آذربایجان
- شاهد هستیم که از سال ۲۰۲۴، روسیه با حفظ نیروهای امنیتی در قره‌باغ، همچنان موقعیت تسهیلگر خود را حفظ کرده است - اقدامی که تثبیت نقش متوازن ایران را در منطقه تسهیل می‌کند. به‌ویژه پس از اعلام پیشنهاد “Trump Route for International Peace and Prosperity (TRIPP)” در اوت ۲۰۲۵، ایران به همراه روسیه و سایر بازیگران امنیتی منطقه به‌جای مواجهه‌ی نظامی، به گفتمان دیپلماتیک روی آوردند (European Council, 2025)

پیامدها برای ایران

- تقویت جایگاه ژئوپلیتیکی: ایران می‌تواند با سیاست متوازن‌سازانه - حفظ همکاری با روسیه و مذاکرات محدود با ارمنستان و آذربایجان - ناظر شرایط جدید باشد بدون از دست دادن نقش تعیین‌کننده تاریخی‌اش.
- اجتناب از حاشیه‌نشینی: در صورتی که باز تنظیمات امنیتی منطقه از داخل تقویت شود، ایران می‌تواند مانع حذف نقش ترانزیتی‌اش گردد.
- تقویت سازوکار امنیت منطقه‌ای: با مشارکت فعال در توافقات امنیتی فرعی با محوریت مصالح مشترک، ایران بستر بازسازی اعتبار منطقه‌ای را فراهم می‌آورد.

سناریوی ۲: رقابت چندقطبی و بازآرایی مسیرها

در این سناریو، شرایط به سمت افزایش مداخله قدرت‌های فرا منطقه‌ای (ایالات متحده، اتحادیه اروپا، چین، ترکیه) می‌رود، در حالی که نفوذ روسیه در قفقاز جنوبی همچنان در سطح بالا باقی می‌ماند. در نتیجه، منطقه وارد فاز «رقابت چندقطبی» می‌شود که با بازآرایی مسیرهای ترانزیتی و ژئوپلیتیکی همراه است.

شرایط کلیدی تحقق

- افزایش فشار ایالات متحده و اتحادیه اروپا بر باکو و ایروان برای پذیرش مسیرهای ترانزیتی جایگزین و کاهش وابستگی به روسیه.
- حضور فعال چین در چارچوب «یک کمربند - یک راه» و تلاش برای دسترسی به مسیرهای ترانزیتی قفقاز جنوبی.
- تداوم سیاست ترکیه برای تقویت پیوندهای پان‌ترکی و افزایش نقش خود به‌عنوان کریدور حیاتی شرق - غرب.
- حفظ روسیه به‌عنوان بازیگر امنیتی و نظامی اصلی، اما در عین حال ورود بازیگران متعدد به عرصه اقتصادی و ترانزیتی.

شواهد میدانی و تحولات روز

- پروژه میانی "Middle Corridor" که ترکیه و آذربایجان در هماهنگی با چین و اتحادیه اروپا دنبال می‌کنند، نشانه روشنی از بازآرایی مسیرهای ترانزیتی است. (Eurasianet, 2024)
- در سال ۲۰۲۵، گزارش اندیشکده Chatham House نشان داد که فشارهای غربی برای ایجاد مسیرهای جایگزین انرژی و ترانزیت از قفقاز جنوبی به اوج خود رسیده است، به‌ویژه در واکنش به جنگ اوکراین و وابستگی اروپا به گاز آذربایجان.
- با وجود این تحولات، روسیه همچنان با اتکا به ظرفیت نظامی و دیپلماسی چندلایه، جایگاه خود را حفظ کرده و مانع حذف کامل خود از معادلات منطقه می‌شود. (International Railway Journal, 2025)

پیامدها برای ایران

- کاهش نسبی قدرت مانور ژئوپلیتیکی: چون مسیرهای ترانزیتی به سمت ترکیه و دریای سیاه متمایل می‌شوند، نقش ایران در معادلات ترانزیت منطقه‌ای تضعیف خواهد شد.
- فرصت‌های دیپلماتیک محدود: ایران باید میان همکاری با روسیه و ایجاد پیوند با چین تعادل برقرار کند تا از حذف کامل در پروژه‌های کریدوری جلوگیری نماید.
- افزایش فشار امنیتی و ژئوپلیتیکی: با تقویت اتحاد ترکیه - آذربایجان و حمایت غرب، موازنه قدرت در منطقه علیه ایران سنگین‌تر می‌شود و سیاست‌های بازدارنده تهران به چالش کشیده خواهد شد.

سناریوی دوم بیش از هر چیز نشان‌دهنده‌ی مرحله گذار ژئوپلیتیکی منطقه به سمت رقابت چندقطبی است. اگرچه ایران می‌تواند در قالب همکاری با روسیه و چین جایگاهی نسبی حفظ کند، اما واقعیت این است که گفتمان غالب مسیرهای آینده بیشتر در اختیار ترکیه و اتحادیه اروپاست. در چنین شرایطی، تنها استراتژی کارآمد برای ایران، ورود فعال و هوشمندانه به پروژه‌های منطقه‌ای و پرهیز از حاشیه‌نشینی است.

سناریوی ۳: حذف تدریجی نقش ایران

در این سناریو، نفوذ روسیه کاهش نسبی می‌یابد (به‌ویژه پس از خروج کامل نیروهای حافظ صلح از قره‌باغ در ۲۰۲۴) و هم‌زمان مداخله/حضور فعال بازیگران فرا منطقه‌ای (ایالات متحده/اتحادیه اروپا/ترکیه و در برخی مسیرها چین) در قالب ترتیبات امنیتی - ترانزیتی جدید تقویت می‌شود. پیامد ترکیبی این روند، حاشیه رفتن تدریجی ایران در معادلات اتصال شرق - غرب است؛ زیرا مسیرهای جایگزین از طریق ارمنستان - نخجوان - ترکیه و نیز مسیر میانی ترانس کاسپین، وزن بیشتری می‌گیرند و بخش مهمی از مزیت جغرافیایی ایران در

کریدورهای منطقه‌ای را می‌کاهند. خروج مرحله‌ای و سپس تکمیل‌شده‌ی نیروهای روسی از قره‌باغ (ژوئن ۲۰۲۴) نشانه‌ای از تغییر موازنه‌های امنیتی بود که فضای مانور غرب و ترکیه را برای بازتعریف «قواعد اتصال» افزایش داد.

شواهد میدانی همسو

- فروکش نقش نظامی روسیه و تثبیت کنترل باکو بر قره‌باغ: حمله کوتاه سپتامبر ۲۰۲۳ باکو و پذیرش آتش‌بس/خلع سلاح طرف ارمنی، به انحلال نهاد‌های قره‌باغ در ۲۰۲۳-۲۰۲۴ و سپس خروج نیروهای روسی در ۲۰۲۴ ختم شد؛ تغییری که عملاً «میانجی‌گری روسیه» را به «نفوذ کم‌هزینه‌تر اما سیاسی‌تر» تبدیل کرد و فضا را برای ترتیبات جدید باز کرد.
- تعمیق پیوند ارمنستان با غرب و حضور میدانی اتحادیه اروپا: مأموریت غیرنظامی اتحادیه اروپا در ارمنستان (EUMA) که از ۲۰۲۳ مستقر شد، در ۲۰۲۴ تقویت و مأموریت آن برای دو سال دیگر تمدید شد؛ این حضور، بخشی از چرخش تدریجی ایروان به سمت غرب و ایجاد سپر نظارتی در مرزهایش است (EUR-Lex, 2025)
- پیشروی طرح‌های اتصال جایگزین به سوی نخجوان - ترکیه: طرح راه‌آهن قارص - ایغدیر - نخجوان و اتصال آن به شبکه‌های موجود باکو - تفلیس - قارص به‌عنوان مسیر مکمل «زنگزور» پیگیری می‌شود و ظرفیت‌های بار/مسافر برای آن اعلام شده است؛ این مسیر در صورت بهره‌برداری، وابستگی اتصال شرق - غرب به مسیرهای داخل ایران را کاهش می‌دهد (EBRD, 2024)
- ادبیات و پوشش تحلیلی پیرامون زنگزور و خطوط قرمز ایران: مواضع علنی تهران پیرامون «عدم تغییر مرزها/حاکمیت ارمنستان» و مخالفت با هر شکل از «کریدور فراسرزمینی» پایدار بوده است؛ رسانه‌های منطقه‌ای و بین‌المللی نیز این تعارض راهبردی را برجسته کرده‌اند.

پیامدها برای ایران

- کاهش نقش ترانزیتی در شاه‌مسیر شرق - غرب: با بلوغ تدریجی ترکیب «ارمنستان - نخجوان - ترکیه» و نیز مسیر میانی، سهم ایران از عبور کالا و خدمات ارزش‌افزوده (بیمه/گمرک/لجستیک چندوجهی) در سناریوی پایه کاهش می‌یابد - مگر آن‌که با اتصال‌های عرضی و سیاست «Plug-in» خود را دوباره به شبکه جدید سنجاق کند.
- افزایش هزینه‌های بازدارندگی ژئوپلیتیک: تقویت پایش مرزی اتحادیه اروپا در ارمنستان و همسویی فزاینده ایروان با اروپا، سرعت واکنش دیپلماتیک - رسانه‌ای به تحرکات ایران را بالا می‌برد و میدان مانور سنتی تهران را محدود می‌کند.
- فرسایش تدریجی «اهرم روسی»: با کاهش حضور میدانی روسیه، وزن نسبی «ترکیه بر مسکو برای تنظیم بازی» کم می‌شود و ایران ناچار است منابع موازنه‌ای بدیل بیابد (Rashidi, 2024: 28)

راهبردهای پاسخ^۱

- اتصال‌های جانبی کم‌هزینه به گلوگاه‌های جدید: (ایستگاه‌های مرزی در شمال غرب و پایانه‌های مشترک ریلی/جاده‌ای) برای کاهش «اثر کنارگذاری» و جذب بخشی از جریان بار مسیرهای جدید.
- چندلایه‌سازی مزیت ترانزیتی: توسعه خدمات مکمل (بیمه، انبارداری هوشمند، ترخیص الکترونیک) تا حتی در صورت عبور مسیرهای اصلی از بیرون ایران، بخشی از زنجیره ارزش در خاک ایران شکل بگیرد. (استنباط از نیازهای عملیاتی مسیرهای جایگزین).
- تعامل گزینشی با EUMA اتحادیه اروپا و همسایگان در قالب گفت‌وگوی فنی - مرزی و پروژه‌های مشترک ایمنی/تاب‌آوری زیرساخت، برای کاهش سوءتفاهم‌های امنیتی و پرهیز از قفل‌شدگی ژئوپلیتیک.

جدول ۳- فرصت - تهدید ایران در سناریوی «حذف تدریجی نقش ایران»

بعد	فرصت برای ایران	تهدید برای ایران	دلالت سیاستی
اتصال ترانزیتی	تعریف شاخه‌های پیوندی به مسیر ارمنستان - نخجوان - ترکیه برای بازدرج حداقلی در شبکه.	کنارگذاری ژئوپلیتیک در شرق - غرب با عملیاتی شدن حلقه‌های جایگزین.	توافقات مرزی - عملیاتی و سرمایه‌گذاری مشترک پایانه‌ای.
امنیت/نظارتی	گفت‌وگوهای فنی با EUMA برای کاهش سوءبرداشت‌های مرزی.	افزایش ریسک تقابل نمادین به سبب نظارت اتحادیه اروپا و حساسیت رسانه‌ای.	کانال ارتباطی مستقیم با مأموریت‌های مرزی و سازوکار مدیر
نفوذ روسیه	امکان تنوع‌بخشی شراکت‌ها به جای اتکا به یک لنگر واحد.	کاهش اهرم روسی برای مهار رقبا در قفقاز جنوبی.	دیپلماسی «چندبرداری» با محور پروژه محور نه ائتلاف محور.

^۱ Policy Options

دلالیت سیاستی	تهدید برای ایران	فرصت برای ایران	بعد
تمرکز بر مزیت‌های نرم‌زیرساختی و تعرفه‌گذاری رقابتی.	افت درآمدهای مستقیم ترانزیتی و کاهش مزیت نسبی ایران.	توسعه خدمات ارزش افزا (بیمه/لجستیک/گمرک هوشمند) برای جذب سهمی از زنجیره. (استنباط)	اقتصاد سیاسی کریدورها
تمایزگذاری حقوقی بین «مسیر تحت حاکمیت ارمنستان» و «کریدور فراسرزمینی».	اصطکاک پایدار با طرح‌های زنگزور به‌عنوان «خط قرمز» تهران.	امکان پروژه‌های سه‌جانبه خرد با ارمنستان/آذربایجان در نقاط مرزی بی‌حساسیت. (استنباط)	سیاست منطقه‌ای

(منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۴)

سناریوی «حذف تدریجی نقش ایران» زمانی شتاب می‌گیرد که پروژه‌های پیوندی نخجوان - ترکیه و سازوکارهای نظارتی/سیاسی غرب در ارمنستان هم‌زمان جلو بروند و خلأ «پشتیبان امنیتی روسیه» پر نشود. مسیر کم‌هزینه برای ایران، بازدرج ماژولار در اتصال‌های جدید و انتقال تمرکز از «مسیر» به «خدمات» است؛ به این معنا که حتی اگر بخشی از جریان بار از جغرافیای ایران عبور نکند، بخشی از ارزش افزوده آن در ایران خلق شود. به‌علاوه، استفاده از تمایز حقوقی «حاکمیت ارمنستان بر مسیر» در برابر «کریدور فراسرزمینی» می‌تواند از تبدیل اختلاف به بحران پیشگیری کند.

سناریوی ۴: بازگشت به همکاری منطقه‌ای

در این سناریو، نفوذ روسیه در قفقاز جنوبی کاهش می‌یابد (به‌ویژه پس از خروج نیروهای حافظ صلح از قره‌باغ در ۲۰۲۴) و مداخله قدرت‌های فرامنطقه‌ای نیز به تدریج فروکش می‌کند یا به سطح تسهیلگری حداقلی تقلیل می‌یابد. در نتیجه، «قواعد بازی» به سمت سازوکارهای بومی همکاری مانند «پلتفرم ۳+۳» (ایران، ترکیه، روسیه + ارمنستان، آذربایجان، گرجستان) و فرایندهای عادی‌سازی دوجانبه منطقه‌ای (ارمنستان - ترکیه، ارمنستان - آذربایجان) بازمی‌گردد. خروج کامل نیروهای روسیه از قره‌باغ در ژوئن ۲۰۲۴ یکی از نقاط عطف بود که زمینه‌های بازطراحی نظم امنیتی توسط بازیگران منطقه‌ای را تقویت کرد.

شواهد میدانی همسو

- نهادینه‌سازی چارچوب ۳+۳: سومین نشست پلتفرم ۳+۳ در اکتبر ۲۰۲۴ در استانبول با حضور وزرای خارجه ایران، ترکیه، ارمنستان و آذربایجان (و روسیه) برگزار و بر «پروژه‌محور کردن همکاری‌ها» (حمل‌ونقل، تجارت، انرژی) تأکید شد؛ این نشان می‌دهد ظرفیت بازگشت به حل‌وفصل‌های منطقه‌ای در حال فعال شدن است.
- عادی‌سازی تدریجی ارمنستان - ترکیه: از ۲۰۲۴ گفت‌وگوهای نمایندگان ویژه در مرز مشترک از سرگرفته شد و دو طرف بر پیشبرد عادی‌سازی بدون پیش شرط تأکید کردند؛ این روند در سناریوی همکاری منطقه‌ای می‌تواند به «بازگشایی مرحله‌ای مرز/تجارت» بینجامد (Umarova, 2024)
- شتاب‌گیری مسیر صلح ارمنستان - آذربایجان: مسیر گفت‌وگوها در ۲۰۲۴ - ۲۰۲۵ پرنوسان اما روبه‌جلو بوده است (از مذاکرات آلماتی تا ابتکارات تابستان ۲۰۲۵). حتی اگر توافق‌های اخیر با میانجی‌گری خارجی آغاز شده باشند، پایداری آن‌ها محتاج «اجرای منطقه‌ای» و ترتیبات بومی نظارت/بازگشایی مرزها خواهد بود، همان چیزی که این سناریو پیش‌بینی می‌کند.

پیامدهای محتمل برای ایران

- گسترش پنجره همکاری زیرساختی بومی: با غلبه سازوکارهای منطقه‌ای، امکان تعریف پروژه‌های مشترک مرزی، تسهیل تجاری و هم‌پیوندی کریدورها (شمال - جنوب با شاخه‌های شرق - غرب) افزایش می‌یابد و حساسیت‌های ژئوپلیتیک کاهش پیدا می‌کند.
- کاهش ریسک امنیتی پیرامون مرزهای شمال غرب: با جایگزینی ترتیبات همکاری به‌جای تنش‌های ممتد، هزینه‌های بازدارندگی پایین‌تر و پیش‌بینی‌پذیری سرمایه‌گذاری بالاتر می‌شود. (استنباط تحلیلی بر مبنای روند ۳+۳ و کاهش حضور نظامی روسیه) (Reuters, 2024)
- فرصت برای نقش‌آفرینی به‌عنوان «میانجی عملیاتی»: ایران می‌تواند در قالب کارگروه‌های فنی (گمرک هوشمند، استانداردسازی ریلی/جاده‌ای، تبادل انرژی) نقش تسهیلگر بگیرد و از «سیاست بحران» به «سیاست پروژه» عبور کند.

ریسک‌ها و محدودیت‌ها

- رقابت نرم با ترکیه در تعریف هاب منطقه‌ای: اگرچه فضای همکاری افزایش می‌یابد، ولی رقابت برای تصاحب «نقش گلوگاهی» در ترانزیت و انرژی پابرجاست. پیگیری انحصار یا زیاده‌خواهی هر طرف می‌تواند روند همکاری را شکننده کند. (تحلیل مقایسه‌ای با ادبیات مسیر میانی و رقابت‌ها).

- مرکزیت سیاسی داخلی در برخی پایتخت‌ها: ثابت این سناریو به پایداری اجماع‌های داخلی در ارمنستان، آذربایجان و گرجستان وابسته است؛ هر نوسان سیاسی می‌تواند «همکاری پروژه‌ای» را دچار وقفه کند.

جدول ۴- فرصت - تهدید ایران در سناریوی «بازگشت به همکاری منطقه‌ای»

دولت سیاستی	تهدید برای ایران	فرصت برای ایران	بعد
تمرکز بر «Plug-in» های مرزی، تعرفه گذاری رقابتی و استانداردسازی مشترک	رقابت ترکیه برای تبدیل شدن به هاب مسلط شرق-غرب و دورزدن ایران.	هم‌پوندی کریدور شمال-جنوب با شاخه‌های شرق-غرب در چارچوب ۳+۳؛ کاهش حساسیت ژئوپلیتیک.	کریدورهای حمل‌ونقل
تسهیلگری دیجیتال، توافق‌نامه‌های مرزی و SLA های عبور.	در صورت کندی اصلاحات اداری، مزیت نرم‌زیرساختی از دست می‌رود.	امکان گمرک هوشمند، پنجره واحد مرزی و پایانه‌های مشترک؛ افزایش جذابیت ترانزیت از ایران. (استنباط)	تجارت و گمرک
چارتر انرژی منطقه‌ای با خطوط تبادل دوطرفه و سرمایه گذاری مشترک.	پیشروی ابتکارات رقیب بدون نقش ایران (کابل‌ها/هیدروژن/گاز).	تبادل برق/گاز و سوآپ‌های سه‌جانبه با ارمنستان - آذربایجان/ترکیه؛ پروژه‌های تجدیدپذیر مرزی. (استنباط)	انرژی و برق
سازوکار هشدار زودهنگام، خطوط تماس مرزی و رزمایش‌های امدادی مشترک.	شکندگی اعتمادسازی؛ امکان بازگشت تنش در بحران‌های مرزی کوتاه‌مدت. (استنباط)	جایگزینی «نظارت بومی» به جای مأموریت‌های فرامنطقه‌ای؛ کاهش اصطکاک نمادین.	امنیت و نظارت
بسته‌های مشارکت دولتی-خصوصی با مدل‌های تقسیم ریسک شفاف.	رقابت برای جذب سرمایه خارجی به زیان پروژه‌های ایران محور.	افزایش امکان پروژه‌های سه/چهارجانبه خرد با ریسک سیاسی پایین. (استنباط)	دیپلماسی اقتصادی

(منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۴)

این سناریو زمانی پایدار می‌شود که اجرای توافقات صلح ارمنستان - آذربایجان و پیشرفت عادی‌سازی ارمنستان - ترکیه در قالب سازوکارهای منطقه‌محور (۳+۳) پیگیری شود؛ به بیان دیگر، حتی اگر جرقه‌ی توافقی‌ها با میانجی‌گری بیرونی زده شده باشد، دوام آن‌ها وابسته به «مالکیت منطقه‌ای» است. برای ایران، بهترین راهبرد عبور از منطق «بازدارندگی منفعل» به «موازنه‌گری پروژه‌محور» است: اتصال‌های عرضی، تسهیلگری گمرکی و بسته‌های انرژی/برق مرزی که هم منافع مشترک تولید کند و هم حساسیت‌های حاکمیتی را کاهش دهد.

جدول ۵- جدول تطبیقی سناریوهای محتمل در منطقه قفقاز جنوبی (مهم‌ترین ابعاد و نتیجه‌گیری‌ها)

سناریو ۱: ائتلاف‌های محدود و ثبات نسبی	سناریو ۲: رقابت چندقطبی و بازآرایی مسیرها	سناریو ۳: حذف تدریجی نقش ایران	سناریو ۴: بازگشت به همکاری منطقه‌ای	بُعد / سناریو
حفظ نفوذ روسیه + مداخله فرامنطقه‌ای کم	مداخله فرامنطقه‌ای بالا + نفوذ روسیه هنوز قابل توجه	نفوذ روسیه کاهش یافته + مداخله فرا منطقه‌ای بالا	نفوذ روسیه کاهش یافته + مداخله فرا منطقه‌ای کم	محورهای تعیین کننده
ثبات مشروط؛ نظم مبتنی بر حفظ وضعیت موجود	رقابت امنیتی پیچیده؛ ریسک تنش‌های موضعی بالاتر	فضای امنیتی نسبتاً تحت کنترل توسط بازیگران غیراستاندارد (ترکیه/آذربایجان) - افزایش ریسک برای ایران	کاهش تنش ساختاری؛ تمرکز بر همکاری و مدیریت مشترک مرزها	وضعیت امنیتی
حفظ نسبی سهم ترانزیت؛ امکان بهبود با دیپلماسی	کاهش سهم در برخی مسیرها؛ فشار رقابتی قوی	کاهش معنادار سهم ترانزیتی؛ خطر حذف جغرافیایی	امکان تقویت سهم با سازوکارهای منطقه‌ای مشترک	اثر بر نقش ترانزیتی ایران
پایدار/ملازم مثبت (فرصت پروژه‌های مشترک)	متغیر: برخی بخش‌ها رشد، برخی کاهش درآمد ترانزیتی	افت درآمد ترانزیتی؛ نیاز به جایگزینی درآمدها	افزایش فرصت سرمایه‌گذاری مشترک و جریان تجاری	پیامد اقتصادی (کوتاه-مدت)
روسیه، ارمنستان، ایران	ترکیه، ایالات متحده، اتحادیه اروپا، چین، روسیه	ترکیه، آذربایجان، غرب (پشتیبانی سیاسی/فنی)	همسایگان منطقه‌ای + نهادهای منطقه‌ای (۳+۳)	بازیگران پیشران
کاهش تدریجی نفوذ بلندمدت در غیاب اقدامات تقویتی	از دست رفتن بخشی از مسیرهای صادراتی/ترانزیت	انزوای ترانزیتی کامل یا نزدیک به آن	رقابت برای جذب سرمایه‌گذاری و نقش هاب منطقه‌ای	خطر اصلی برای ایران
تثبیت نقش از طریق توافقات دوجانبه با روسیه/ارمنستان	«پیوست‌های عرضی» (Plug-ins) به مسیرهای جدید؛ خدمات لجستیکی	توسعه خدمات ارزش‌افزا در داخل کشور؛ بازار داخلی جایگزین	بازیگری تسهیلگر پروژه‌ای، رهبر استانداردسازی و هاب خدمات	فرصت اصلی برای ایران
کم - متوسط (اگر روسیه فعال بماند و غرب رفتار مهارگرانه کند)	متوسط-بالا (با توجه به فشارها و پروژه‌های عملیاتی مرزی).	متوسط (وابسته به تکمیل مسیرهای نخجوان-ترکیه و خروج کامل حمایت روسیه)	کم - متوسط (نیازمند اراده سیاسی منطقه‌ای و پایداری داخلی کشورهای همسایه).	Likelihood (تا ۲۰۳۵)

سناریو ۱: ائتلاف‌های محدود و ثبات نسبی	سناریو ۲: رقابت چندقطبی و بازآرایی مسیرها	سناریو ۳: حذف تدریجی نقش ایران	سناریو ۴: بازگشت به همکاری منطقه‌ای
پایداری نیروهای روسی در قره‌باغ؛ نبود توافق‌نامه‌های بزرگ ترانزیتی جدید	افزایش قراردادهای سرمایه‌گذاری برای Middle Corridor؛ افزایش رزمایش‌های ناتو/ترکیه در منطقه.	تکمیل و بهره‌برداری راه‌آهن قارص - نخجوان؛ افزایش میزان کالای منتقل شده از مسیر میانی >30% ظرف ۲ سال.	امضای موافقت‌نامه‌های منطقه‌ای ۳+۳ در سطح اجرایی؛ افزایش گمرکات مشترک و پنجره‌های واحد مرزی
تقویت دیپلماسی با روسیه و ارمنستان؛ نوسازی زیرساخت مرزی	تسریع «Plug-in» ها؛ سرمایه‌گذاری در خدمات لجستیکی، بیمه و گمرک هوشمند	فوریت در ساخت پایانه‌ها و خدمات ارزش‌افزا؛ تنوع‌بخشی به شرکای خارجی	پیشبرد پروژه‌های مشترک مرزی؛ بسته‌های علاقه‌مندی برای سرمایه‌گذاران منطقه‌ای
روسیه، ارمنستان، بازیگران محلی	ترکیه، باکو، لجستیک‌دهندگان غربی/چینی	ترکیه، آذربایجان	همه کشورهای منطقه در صورت مدیریت مشترک (به‌ویژه ایران اگر تسهیلگر شود)

(منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۴)

تحلیل تطبیقی و نتیجه‌گیری کوتاه‌مدت

درس ساختاری از مقایسه

همه سناریوها یک نقطه مشترک دارند: «بديل‌ها» وجود دارند و نقش ایران دیگر به صورت خودبه‌خودی تثبیت شده نیست. در هر چهار وضعیت، بازیگری فعال و اتخاذ سیاست‌های راهبردی متفاوت می‌تواند نتیجه را به نفع یا به ضرر ایران رقم بزند. این نتیجه با یافته‌های MICMAC (متغیرهای پیشران با اثرگذاری بالا مانند V3 و V25 هم‌راستا است).

محتمل‌ترین مسیر در بازه میان‌مدت (تا ۲۰۳۰-۲۰۳۵)

با توجه به ترکیب شواهد میدانی (پیشرفت‌های عملیاتی Middle Corridor، فشار غرب و هم‌زمان حفظ نسبی نقش روسیه)، سناریوی ۲ (رقابت چندقطبی و بازآرایی مسیرها) احتمالاً محتمل‌ترین سناریو در افق میان‌مدت است. دلیل کلیدی: هم‌زمانی دو روند فشار ساختاری برای مسیرهای جایگزین تحت هدایت غرب/ترکیه/چین و درعین حال مانع‌تراشی نسبی روسیه که به وضعیتی چندقطبی و رقابتی می‌انجامد. مترادف‌های سیاستی فوری و میان‌مدت برای ایران

- فوری (۰-۲ سال): فعال‌سازی برنامه «Plug-in» (اتصال‌های عرضی ریلی/جاده‌ای)، تعریف پروژه‌های لجستیکی و بیمه صادراتی و ایجاد کانال فنی با ارمنستان و باکو برای جلوگیری از حذف ناگهانی مسیرها.
- میان‌مدت (۲-۵ سال): سرمایه‌گذاری در بنادر شمالی و پایانه‌های مرزی، استانداردسازی فرآیندهای گمرکی (پنجره واحد)، بسته‌های انگیزشی برای شرکت‌های لجستیکی بین‌المللی و توسعه خدمات ارزش‌افزا.
- بلندمدت (+۵ سال): ورود به توافقات منطقه‌ای چندجانبه (۳+۳ یا متناظر) و توسعه ظرفیت‌های انرژی تجدیدپذیر مشترک به‌عنوان ابزار رقابت اقتصادی - سیاسی (U.S. Army Europe and Africa, 2025)

۴-۶ چرخه مانیتورینگ (پیشنهاد جدول شاخص‌های نظارتی عملیاتی):

- شاخص ۱: میزان تناژ عبوری (تن در سال) از Middle Corridor آستانه هشدار اولیه: افزایش سالانه >20% نشان‌دهنده تغییر ساختاری.
- شاخص ۲: تعداد موافقت‌نامه‌های ترانزیتی چندجانبه امضا شده (سطح بین‌دولتی) - آستانه: هر قرارداد مهم = افزایش ریسک حذف ایران (World Bank, 2024)
- شاخص ۳: میزان حضور نظامی/رزمایش بازیگران فرا منطقه‌ای در قفقاز (تعداد رزمایش/حضور یگان) - افزایش نشانه افزایش ریسک امنیتی.
- شاخص ۴: برنامه‌ریزی/تکمیل مسیرهای ریلی قارص - نخجوان (پیشروی فیزیکی پروژه) - تکمیل فاز عملیاتی = آستانه مهم.

نتیجه‌گیری و ارائه پیشنهادها

امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران در دهه‌های اخیر همواره تحت تأثیر تحولات منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای قرار داشته و تغییر در الگوهای ژئوپلیتیکی، شکل‌گیری کریدورهای ترانزیتی و افزایش رقابت قدرت‌های بزرگ در پیرامون مرزهای ایران، ضرورت بازاندیشی در مفهوم امنیت و ابزارهای تأمین آن را بیش‌ازپیش آشکار ساخته است. یافته‌های پژوهش حاضر نشان می‌دهد که پیوندهای منطقه‌ای نه‌تنها یک انتخاب،

بلکه یک ضرورت راهبردی برای ایران محسوب می‌شوند؛ چراکه در جهانی چندقطبی و مبتنی بر همگرایی‌های اقتصادی و امنیتی، کشوری که در تعامل سازنده با محیط پیرامونی خود نباشد، در معرض تهدیدهای امنیتی و انزوای ژئوپلیتیکی قرار خواهد گرفت.

تحلیل‌های انجام‌شده بر مبنای مدل MICMAC و سناریونویسی مبتنی بر ماتریس بحران - عدم قطعیت، روشن ساخت که متغیرهای کلیدی همچون موقعیت ژئوپلیتیکی ایران، نقش کریدورهای ترانزیتی، روابط با قدرت‌های منطقه‌ای (ترکیه، روسیه و عربستان) و جایگاه ایران در سازمان‌های منطقه‌ای (مانند سازمان همکاری شانگهای و اتحادیه اقتصادی اوراسیا) بیشترین اثرگذاری را بر امنیت ملی کشور دارند. یافته‌ها همچنین نشان دادند که در صورت تقویت تعاملات منطقه‌ای و حضور فعال در شبکه‌های ترانزیتی و اقتصادی، ایران می‌تواند علاوه بر ارتقای قدرت بازدارندگی و امنیت داخلی، به کاهش فشارهای خارجی و تحریم‌های اقتصادی نیز دست یابد. در مقابل، غفلت از این پیوندها و تداوم سیاست‌های انزواگرایانه، می‌تواند موقعیت ایران را در معادلات آینده منطقه‌ای تضعیف کرده و فرصت‌های راهبردی را از بین ببرد.

از منظر نظری، پژوهش حاضر با اتکا به رهیافت‌های نوین آینده‌پژوهی نشان داد که امنیت ملی در عصر کنونی نه صرفاً در چارچوب نظامی و سیاسی، بلکه در تعاملات اقتصادی، انرژی، ترانزیت، فناوری و فرهنگی معنا می‌یابد. در واقع، امنیت ایران در گرو آن است که بتواند در میان کریدورهای ترانزیتی اوراسیا، قفقاز و آسیای مرکزی، به یک بازیگر اجتناب‌ناپذیر تبدیل شود. این امر مستلزم سیاست‌گذاری فعال، دیپلماسی پویا و استفاده از ظرفیت‌های ژئوپلیتیکی کشور است.

بر مبنای یافته‌ها، پیشنهادهای سیاستی زیر برای تصمیم‌گیران جمهوری اسلامی ایران ارائه می‌شود:

۱- تقویت حضور در پیمان‌ها و نهادهای منطقه‌ای: ایران باید حضور فعال‌تری در سازمان همکاری شانگهای، اتحادیه اقتصادی اوراسیا و سازوکارهای منطقه‌ای داشته باشد تا ضمن افزایش مشروعیت بین‌المللی، امنیت خود را از طریق همگرایی نهادی تقویت نماید.

۲- دیپلماسی ترانزیتی و انرژی: بهره‌گیری از موقعیت ژئوپلیتیکی ایران در اتصال خلیج فارس به آسیای مرکزی و قفقاز باید به‌عنوان یک اولویت امنیتی تلقی شود. سرمایه‌گذاری در زیرساخت‌های حمل‌ونقل و انرژی، علاوه بر توسعه اقتصادی، یک عامل بازدارنده در برابر تهدیدات ژئوپلیتیکی خواهد بود.

۳- تنوع‌بخشی به شرکای منطقه‌ای: تمرکز بیش‌ازحد بر یک یا دو کشور خاص، می‌تواند ایران را آسیب‌پذیر سازد. لازم است روابط متوازن با ترکیه، روسیه، هند، چین و کشورهای آسیای مرکزی در دستور کار قرار گیرد.

۴- دیپلماسی چندسطحی: علاوه بر تعاملات دولتی، ایران باید از ظرفیت‌های فرهنگی، مذهبی و اقتصادی برای برقراری پیوند با جوامع منطقه استفاده کند. دیپلماسی عمومی و فرهنگی می‌تواند تصویر ایران را به‌عنوان یک بازیگر صلح‌طلب و همکار ارتقا بخشد.

۵- مدیریت هوشمندانه بحران‌ها: تحولات اخیر در قفقاز جنوبی و آسیای مرکزی نشان داده است که بی‌توجهی به تغییرات میدانی می‌تواند پیامدهای امنیتی سنگینی برای ایران داشته باشد؛ بنابراین، رصد مستمر تحولات، بهره‌گیری از اتاق‌های فکر و تدوین سناریوهای آینده، باید در دستور کار نهادهای امنیتی و سیاست خارجی قرار گیرد.

۶- توسعه درون‌زا همراه با همگرایی برون‌زا: امنیت ملی زمانی پایدار خواهد بود که اقتصاد داخلی مقاوم و درعین‌حال متصل به شبکه‌های اقتصادی منطقه‌ای باشد. ترکیب «درون‌زایی» و «برون‌گرایی» می‌تواند هم‌زمان هم تهدیدات تحریم را کاهش دهد و هم فرصت‌های منطقه‌ای را به منافع ملی تبدیل نماید.

به‌طور کلی، مقاله حاضر نشان داد که امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران در پیوندی تنگاتنگ با تحولات منطقه‌ای و توانایی کشور در بهره‌گیری از ظرفیت‌های ژئوپلیتیکی خود قرار دارد. اتخاذ سیاست‌های هوشمندانه در حوزه ترانزیت، انرژی و همکاری‌های چندجانبه، می‌تواند ایران را از یک بازیگر منفعل به یک محور راهبردی در معادلات آینده منطقه تبدیل کند. این امر نه تنها امنیت ملی کشور را تضمین خواهد کرد، بلکه موقعیت ژئوپلیتیکی ایران را در سطحی فراتر از منطقه، یعنی در نظام بین‌الملل چندقطبی آینده، ارتقا خواهد داد.

References:

- Anadolu A. (2024). Türkiye's gateway to Turkic world: Nakhchivan. <https://www.aa.com.tr/en/turkiye/turkiyes-gateway-to-turkic-world-nakhchivan/3000744>
- Anri R. Ch. (2024). Zangezur Corridor: Economic Potential and Political Constraints. *Russia in Global Affairs*, 22 (1), 194-216. doi: 10.31278/1810-6374-2024-22-1-194-216
- Atlantic C. (2024). The Middle Corridor's moment: How to unlock the Trans-Caspian route. <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/econographics/the-middle-corridors-moment>
- Balci, A. (2023). Iran's regional connectivity and national security: Between opportunity and constraint. *Middle East Policy*, 30(2), 45-62. <https://doi.org/10.1111/mepo.12600>

- Caucasuswatch., (2022). State Security Service of Azerbaijan Exposes Iran's Spy Network. <https://caucasuswatch.de/en/news/state-security-service-of-azerbaijan-exposes-irans-spy-network.html>
- EBRD. (2024). *EBRD steps up support for Trans-Caspian transport route*. <https://www.ebrd.com/news/2024/ebird-steps-up-support-for-trans-caspian-transport-route.html>
- Eurasianet. (2023). Geopolitical shifts in the South Caucasus: Implications for Iran. Retrieved from <https://eurasianet.org>
- EUR-Lex. (2025). Council Decision (CFSP) 2025/319 on EUMA. <https://eur-lex.europa.eu/eli/dec/2025/319/oj>
- European Council / Council of the EU. (2025). EU Mission in Armenia (EUMA): Council extends mission's mandate. <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2025/02/19/armenia-eu-mission-in-armenia-euma-council-extends-mission-s-mandate>
- Foreign P. (2023). The battle for influence in the Caucasus: Iran, Turkey, and Russia's competing agendas. Retrieved from <https://foreignpolicy.com>
- Ghaderi Hajat., M., Moniri, K., & Amirpour Ghojeh Bigloo, I. (2024). The Impact of the Zangezur Passage on the Geopolitical Weight of the Islamic Republic of Iran. *Central Eurasian Studies*, 17(2), 189-213 <https://doi.org/10.22059/jcep.2025.379784.450240> [In Persian]
- Ghalehtemouri, K. J., Shamsoddini, A., Bayramzadeh, N., & Mousavi, M. N. (2023). Identifying the pleasant sounds in the city's public parks environment (Case study: Mellat riverside park, Urmia). *Street Art & Urban Creativity(Public Spaces on the East)*, 9(1), 149-165. <https://doi.org/10.25765/sauc.v9i1.690>
- Golkarami, A., & Mostafapour, S. (2024). Zangzor Corridor and the Future of Iran's Geopolitical Position. *Quarterly Journal of Geography (Regional Planning)*, 14(56), 1-20. <https://doi.org/10.22034/jgeoq.2024.440319.4086> [In Persian]
- Griffiths, M. (2018) *Encyclopedia of International Relations and World Politics*, translated by Alireza Tayyeb, Tehran: Nay Publishing House.
- Hafeznia, M. R. (2015). *Principles and concepts of political geography* (New ed.). Mashhad: Papoli Publications. <https://moderndiplomacy.eu/2023/11/24/the-role-of-turks-in-the-new-world-order-summit-of-the-organization-of-turkic-states-and-turk-time/> [In Persian]
- Hoseinpour, M., Mousavi, M., & Ghalehtemouri, K. J. (2024). Enhancing urban and regional development for border security in Iran: A futures study of West Azerbaijan province. *Town Reg. Plan.*, 84, 15-28. <http://dx.doi.org/10.38140/trp.v84i.7823>
- International Railway Journal. (2024). Tender launched for Kars-Iğdır-Nakhchivan railway project. <https://www.railjournal.com/regions/europe/turkey-tender-launched-for-kars-igdir-nakhchivan-railway-project>
- Karimov, S. I. (2024). Political Opportunities and Risks of Opening the Zangezur Corridor, Its Role in Increasing Transport Connectivity in the South Caucasus. *Society: Politics, Economics, Law*, 4, 41-46.
- Kavalski, E. (2019). Regional security complexes in Eurasia: The role of Iran. *Journal of Eurasian Studies*, 10(1), 1-12. <https://doi.org/10.1177/1879366518814678>
- Kavtaradze, E. (2024). Armenia and Azerbaijan in a geopolitical battle. Zangezur corridor. *International Scientific Journal*, (29), 124-129.
- Kazantsev, A. (2024). The Issue of the Zangezur Corridor: International Contradictions and Israeli Interests, <https://besacenter.org/>
- Kolayi, E. & Norouzi Zarmehri, A. (2021). Cooperation between Iran, Russia and the Republic of Azerbaijan in creating the North-South Corridor and its impact on Iran's national security. *Journal of Politics*, 51(3), 811-789. <https://doi.org/10.22059/jpq.2021.318617.1007743>
- Koneshloo, M., Yazdanpanahdar, K., Najafi, A., & Lotfi, H. (2022). Analysis and investigation of Iran's geopolitical position in energy resource transfer plans from the Caspian Sea basin in terms of its impact on the geoeconomic development of Central Asia and the Caucasus. *Quarterly Journal of Geography (Regional Planning)*, 12(46), 848-879. <https://doi.org/10.22034/jgeoq.2022.333961.3611> [In Persian]
- Korybko, A. (2023). US information warfare on COVID-19 discredits itself. *GlobalTimes[Beijing,China]*. <https://link.gale.com/apps/doc/A732024817/HRCA?u=anon~42601013&sid=googleScholar&xid=fc645dab>
- Mikhail.M.(2024). <http://government.ru/en/search/?q=Unblocking%20Caucasus%20Transit%20Routes&dt.till=23.08.2025&dt.since=7.05.2012&sort=rel&type=>
- Mousavi, M., & Bayramzadeh, N. (2024). Spatial analysis of the trend of regional inequalities in Iran. *Scientific- Research Quarterly of Geographical Data (SEPEHR)*, 33(131), 105-125. doi: 10.22131/sepehr.2024.2017054.3039 [In Persian]
- Mousavi, S. M., WalialahV., & Hosseini., S. N. (2025), Iran on the verge of a Geopolitical Intersection, Challenges Arising from the Possible Scenario of the Zangzor Corridor, *Defens Future Studies Quarterly*, 9(35), 77-97. <https://doi.org/10.22034/dfsr.2025.2047082.1856> [In Persian].
- OECD. (2025). Realising the potential of the Middle Corridor: A strategic investment and policy roadmap. <https://www.oecd.org/eurasia/realising-the-potential-of-the-middle-corridor.htm>
- Rashidi, A. (2024). Middle Corridor and Iran's Interests in the South Caucasus, *Central Asia and Caucasus Studies Quarterly*, 29(121), 24-54. http://ca.ipisjournals.ir/article_706613.html, [In Persian].
- Reuters. (2024). Azerbaijan, Armenia, and the regional security challenges for Iran. Retrieved from <https://www.reuters.com>
- Schmidt, J. (2023). *Security challenges in the Caucasus and Central Asia, A German and European perspective*. https://www.swp-berlin.org/publications/products/arbeitspapiere/caucasus_smj_030301.pdf
- Statistical Center of Iran, <https://amar.org.ir/statistical-information/statid/28511>

- U.S. Army Europe & Africa. (2025). Exercise Agile Spirit 25 kicks off in Georgia <https://www.europeafrica.army.mil/Media/Newsroom/Article/4020150/exercise-agile-spirit-25-kicks-off-in-georgia>
- Umarova, N. (2024). On the Prospects of the Zangezur Corridor for Central Asia, Caspian Policy Center, Available at: <https://www.caspianpolicy.org/research/category>.
- World Bank. (2023). World Bank Open Data. World Bank. <https://data.worldbank.org/>
- World Bank. (2024). Middle Trade and Transport Corridor—Policies and investments to unleash the full potential. <https://documents.worldbank.org/en/publication/documents-reports/documentdetail/099042423144340042>
- Zarei, B., Mousavi Shahidi, S. M. (2024). Iran and the actors of the Caspian geopolitical region (interaction, confrontation, capacities and strategies), Tehran: Tehran University Press. **[In Persian]**

COPYRIGHTS

© Authors retain the copyright and full publishing rights. This is an open access article under the CC BY-NC license:

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

Publisher: Urmia University.

Future studies on tourism development in Yazd province, with emphasis on development drivers

Hassan Hekmatnia ¹

1- Professor of Geography and Urban Planning, Payame Noor University, Tehran, Iran

ARTICLE INFO	ABSTRACT
<p>Article type: Research Article</p> <p>Received: 2025/10/22</p> <p>Accepted: 2025/12/08</p> <p>pp: 155- 170</p> <p>Keywords: Future Studies; Tourism Development; Development Drivers; Yazd province.</p>	<p>The main objective of this study is to conduct a futures study on the development of tourism in Yazd province with an emphasis on developmental drivers. By focusing on identifying and analyzing future trends, the research aims to provide a comprehensive framework for strategic decision-making and effective policy-making in the tourism sector of this province. This study is designed with an applied purpose and employs a descriptive-analytical and exploratory approach. Data collection was carried out through both library research and fieldwork. In the library section, reputable scientific sources such as books and scholarly articles were used; for statistical data, approved statistical yearbooks and higher-level documents were consulted; and in the fieldwork section, a researcher-designed questionnaire was employed. The scope of the study is limited to Yazd province. The research population consists of 20 experts and professors in the fields of spatial planning and regional planning, who were purposefully selected. Data analysis was performed quantitatively with a futures studies approach, utilizing MICMAC and Scenario Wizard software. Based on the theories and findings of the present study, tourism is recognized as one of the key pillars of sustainable development and an effective driver for the economic and cultural growth of regions. Statistical analyses show that Yazd province, benefiting from rich historical, cultural, and natural capacities, has experienced a significant growth trend in attracting tourists despite challenges such as the COVID-19 crisis. The continuous development of tourism infrastructure and the identification of key drivers such as infrastructure, tourism branding, tourist-friendly culture, and information technology play a crucial role in guiding the sustainable development path of this industry in the province. The predicted scenarios also emphasize the importance of adopting realistic and sustainable strategies by policymakers to ensure balanced and continuous development.</p>

Citation: Hekmatnia, H. (2026). Future studies on tourism development in Yazd province, with emphasis on development drivers. *Geography and Regional Future Studies*, 4(1), 155-170.

© Authors retain the copyright and full publishing rights. **Publisher:** Urmia University.

DOI: <https://doi.org/10.30466/grfs.2025.56680.1166>

DOR: <https://dorl.net/dor/20.1001.1.2981118.1405.4.1.9.4>

Extended Abstract

Introduction

Yazd Province, as one of the most important historical and cultural regions of Iran, possesses unique tourism capacities that can play a key role in the region's economic and social development. Alongside these capacities, attention to environmental, social, and economic factors is of great importance for achieving sustainable tourism development in the province. Challenges such as climate change and water resource limitations have a significant impact on the trajectory of tourism development and require innovative solutions and efficient management strategies. Moreover, the active participation of local communities and raising their awareness regarding the importance of preserving natural and cultural heritage are among the critical drivers that can pave the way for balanced and sustainable tourism growth in Yazd. Given the rapid global transformations, technological advancements, and evolving travel patterns, foresight into the future of tourism development in Yazd Province is deemed essential. Identifying and analyzing the key driving forces will provide a clear outlook on the opportunities and challenges ahead and serve as a guide for designing effective strategies to ensure the sustainable utilization of these capacities. Therefore, the main objective of this research is to conduct a foresight study on the development of tourism in Yazd Province, with an emphasis on developmental drivers. By focusing on identifying and analyzing future trends, this study aims to provide a comprehensive framework for strategic decision-making and effective policy-making in the tourism sector of the province.

Methodology

This study is designed with an applied objective and employs a descriptive-analytical and exploratory approach. Data collection was carried out through both library-based and field methods. In the library section, reliable academic sources such as books and scientific articles were used; for statistical data, official statistical yearbooks and upstream documents were consulted; and in the field section, a researcher-made questionnaire was utilized. The study area is Yazd Province, and the statistical population consists of 20 experts and

scholars in the fields of land use planning and regional planning, who were purposefully selected. Data analysis was conducted quantitatively, based on a future studies approach, using MICMAC and Scenario Wizard software tools.

Results and discussion

Based on the analysis of statistical data and the results of modeling conducted in this study, it can be concluded that tourism in Yazd province has experienced a growing trend in recent years despite significant fluctuations caused by external factors such as the COVID-19 pandemic. The increase in the number of foreign tourists in the years 2021 and 2022, with growth rates of 368.79% and 375.47% respectively, compared to the previous year, reflects the post-crisis recovery and the high capacity for rapid rebound. On the other hand, the gradual and continuous increase in the number of accommodations, beds, and rooms from 2018 to 2022 indicates the development of the physical tourism infrastructure of the province, which can meet the rising demand of tourists. Furthermore, by utilizing MICMAC software analyses and identifying 24 key factors for tourism development, it was determined that seven main factors—tourism infrastructure and services, tourism branding, tourism-friendly culture, security and protection of tourists' rights, development of specialized tourism educational centers, tourism entrepreneurship and support for startups, and development of information and communication technology—have the greatest impact on Yazd's tourism system. The analysis of impact and influence indicators showed that these variables play a decisive role in guiding the sustainable development path of tourism. Subsequently, using Scenario Wizard software and considering three optimistic, moderate, and pessimistic scenarios, potential futures for tourism in Yazd province were analyzed. The third scenario was introduced as the most realistic and sustainable option that can ensure balanced and sustainable tourism development in the province. Ultimately, the combination of statistical results, driver analysis, and scenario development demonstrates that achieving sustainable tourism development in Yazd

requires policymakers to focus on implementing realistic strategies based on these key indicators.

Conclusion

Based on the theories and findings of the present study, tourism is recognized as one of the key pillars of sustainable development and an effective driver for the economic and cultural growth of regions. Statistical analyses indicate that Yazd province, benefiting from rich historical, cultural, and natural capacities, has experienced a significant growth trend in attracting tourists despite challenges such as the COVID-19 crisis. The continuous development of tourism infrastructure and the identification of key drivers—such as infrastructure, tourism branding, tourist-friendly culture, and

information technology—play a crucial role in guiding the sustainable development path of this industry in the province. The predicted scenarios also emphasize the importance of adopting realistic and sustainable strategies by policymakers to ensure balanced and continuous development.

Declarations

Funding: There is no funding support.

Authors' Contribution: The author approved the content of the manuscript.

Conflict of Interest: The author declared no conflict of interest.

Acknowledgments: I am grateful to all the scientific consultants of this paper.

آینده پژوهی توسعه گردشگری استان یزد با تأکید بر پیشران‌های توسعه‌ای

حسن حکمت نیا^۱

۱- استاد، گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه پیام نور تهران، تهران، ایران

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

دریافت:

۱۴۰۴/۰۷/۳۰

پذیرش:

۱۴۰۴/۰۹/۱۷

صص:

۱۷۰-۱۵۵

واژگان کلیدی:

آینده پژوهی، توسعه گردشگری، پیشران‌های توسعه‌ای، استان یزد.

چکیده

هدف اصلی این پژوهش، آینده پژوهی توسعه گردشگری استان یزد با تأکید بر پیشران‌های توسعه‌ای است که با تمرکز بر شناسایی و تحلیل روندهای آتی، تلاش می‌کند چارچوبی جامع برای تصمیم‌گیری‌های راهبردی و سیاست‌گذاری‌های موثر در حوزه گردشگری این استان فراهم آورد. این مطالعه با هدف کاربردی طراحی شده و از رویکرد توصیفی-تحلیلی و اکتشافی بهره می‌برد. گردآوری داده‌های پژوهش به دو طریق کتابخانه‌ای و میدانی صورت گرفته است، به طوری که در بخش داده‌های کتابخانه‌ای از منابع علمی معتبر نظیر کتاب و مقالات علمی، در بخش داده‌های آمار از سالنامه‌های آماری مصوب و اسناد فرادست و در بخش میدانی نیز از پرسشنامه محقق ساخته استفاده شده است. محدوده مورد مطالعه در این پژوهش استان یزد می‌باشد. جامعه آماری پژوهش ۲۰ نفر از نخبگان و اساتید حوزه آمایش سرزمین و برنامه‌ریزی منطقه‌ای می‌باشد که به صورت هدفمند انتخاب شده‌اند. تجزیه و تحلیل داده‌های پژوهش به صورت کمی و با رویکرد آینده‌پژوهی و با استفاده از نرم‌افزارهای MICMAC و Scenario Wizard صورت گرفته است. بر اساس نظریه‌ها و یافته‌های پژوهش حاضر، گردشگری به عنوان یکی از ارکان کلیدی توسعه پایدار و محرکی مؤثر برای رشد اقتصادی و فرهنگی مناطق شناخته شده است. نتایج تحلیل‌های آماری نشان می‌دهد که استان یزد، با بهره‌مندی از ظرفیت‌های غنی تاریخی، فرهنگی و طبیعی، علی‌رغم چالش‌هایی مانند بحران کرونا، روند رو به رشد قابل توجهی را در جذب گردشگران تجربه کرده است. توسعه مستمر زیرساخت‌های گردشگری و شناسایی پیشران‌های کلیدی همچون زیرساخت‌ها، برند گردشگری، فرهنگ گردشگرپذیری و فناوری اطلاعات، نقش بسزایی در هدایت مسیر توسعه پایدار این صنعت در استان ایفا می‌کنند. سناریوهای پیش‌بینی شده نیز بر اهمیت اتخاذ راهبردهای واقع‌بینانه و پایدار توسط سیاست‌گذاران تأکید دارند تا بتوانند توسعه متوازن و مستمری را تضمین کنند.

استناد: حکمت نیا، حسن. (۱۴۰۵). آینده پژوهی توسعه گردشگری استان یزد با تأکید بر پیشران‌های توسعه‌ای. *جغرافیا و آینده پژوهی منطقه‌ای*، ۴(۱)، ۱۷۰-۱۵۵.

ناشر: دانشگاه ارومیه.

© نویسنده‌گان حق چاپ و حقوق کامل نشر را حفظ می‌کنند.

DOI: <https://doi.org/10.30466/grfs.2025.56680.1166>

DOR: <https://dorl.net/dor/20.1001.1.2981118.1405.4.1.9.4>

مقدمه

امروزه در سطح جهانی، نقش گردشگری به‌عنوان یک عامل رشد و توسعه‌ی اجتماعی-اقتصادی متداول‌تر شده است. در جهان توسعه‌یافته، مناطق حاشیه‌ای یا محروم به لحاظ اقتصادی به‌طور فزاینده‌ای بر گردشگری به‌عنوان ابزاری برای انگیزش بازسازی اقتصادی و اجتماعی تمرکز می‌کنند؛ درحالی‌که برای بسیاری از کشورهای کمتر توسعه‌یافته، گردشگری جزء ضروری سیاست‌های توسعه‌ی آن‌ها شده است (Behzadi et al, 2018: 38- Bayramzadeh & Mousavi, 2024). گردشگری، نیروی فوق‌العاده برای تغییر است که در بسیاری از کشورها به‌عنوان نیرویی برای خوشبختی به حساب می‌آید. هزاران بازدیدکننده‌ای که برای گردش می‌آیند، نه تنها پول همراه خود می‌آورند بلکه زندگی ساکنان محلی را نیز تحت تأثیر قرار می‌دهند (Soltani et al, 2015) و از طرفی یکی از دلایل اصلی توجه به گردشگری به‌عنوان مبنای توسعه پایدار در نقاط مختلف و افزایش اهمیت آن در سطح جهان است زیرا این حوزه به‌عنوان صنعتی نقش‌آفرین در توسعه اقتصادی و اجتماعی جوامع و کشورها شناخته می‌شود که مزایا و منافع مالی و غیرمادی زیادی به دنبال خواهد داشت (Sheikhi & Dinarundnejad, 2024: 129-130).

از آنجا که صنعت گردشگری، یکی از مهم‌ترین ابعاد توسعه اقتصادی، به‌ویژه در حوزه درآمدهای ارزی محسوب می‌شود و سالانه بیش از یک و نیم تریون دلار، درآمد ایجاد کرده و به‌عنوان سومین صنعت بزرگ جهان محسوب می‌شود، (Yasouri & Esmaeili, 2023: 224)؛ همچنین بر اساس آمارهای سازمان جهانی گردشگری، حجم پولی که از طریق جهانگردان دنیا طی یک سال جابه‌جا می‌شود، حدود ۲/۵ برابر درآمد سالانه کشورهای عضو اپک از محل فروش نفت است (Nadi & Rafieian, 2022: 34)؛ که با توجه به این موارد برنامه‌ریزی جهت توسعه آن به‌ویژه در مناطق در حال توسعه امری ضروری است (Mousavi & Bayramzadeh, 2024).

از طرفی سرعت تغییرات برنامه‌ریزی در جهان به‌قدری سرسام‌آور است که دیگر استفاده از روش‌های سنتی کارساز نیست و به همین منظور، خرد انسان برای پیش‌بینی آینده مبنای تسهیل تصمیم‌گیری‌های گوناگون قرار گرفته است؛ به‌طوری‌که تفکر درباره آینده نیازمند صرف زمان برای استفاده از ابزارهای تصمیم‌گیری است تا بتوان آینده را به درستی پیش‌بینی و عدم قطعیت‌ها را بیان کرد (Izady & Baghbanmanesh, 2025: 37). در این راستا از گذشته‌های دور انسان‌ها مجذوب پیش‌بینی آینده و تلاش برای شناخت و شکل‌گیری تحولات آینده بوده‌اند و اعتقاد داشتند که آگاهی از رویدادهای آینده به آن‌ها اجازه خواهد داد تا با اثرگذاری بر آینده، نتایج مطلوبی را برای خود رقم بزنند (Mehrabi et al, 2023: 91- Mousavi et al., 2025).

توسعه گردشگری یا گسترش جایگاه آن در یک منطقه یا کشور نیازمند مطالعات ویژه است؛ به‌طوری‌که مقایسه مقاصد گردشگری ناموفق و برنامه‌ریزی نشده با موفقیت سایر مقاصدی که بر اساس فرآیندهای برنامه‌ریزی منطقی توسعه یافته‌اند، نشان می‌دهد که برنامه‌ریزی در توسعه گردشگری امری حیاتی است. علاوه بر این، برنامه‌ریزی بهینه امور گردشگری بین‌المللی برای ارائه خدمات با کیفیت بالا به هر گروه از گردشگران، یکی از مهمترین عوامل توسعه این صنعت است. ایران نیز به دلیل وسعت زیاد، پیشینه تاریخی، تمدن باستانی و جاذبه‌های گردشگری طبیعی و مصنوعی فراوان، از این قاعده برنامه‌ریزی مستثنی نیست و باید با برنامه‌ریزی یکپارچه و جامع، گردشگری بین‌المللی خود را توسعه دهد (Nematpour et al, 2020)؛ به‌طوری‌که ایران به دلیل موقعیت استراتژیک خود، پتانسیل بالایی در ابعاد اقتصادی، اجتماعی-فرهنگی و زیست‌محیطی برای توسعه گردشگری داخلی و خارجی دارد (Komasi et al, 2025). استان یزد نیز، به‌عنوان یکی از مهم‌ترین مناطق تاریخی و فرهنگی ایران، دارای ظرفیت‌های منحصر به فردی در حوزه گردشگری است که می‌تواند نقش کلیدی در توسعه اقتصادی و اجتماعی منطقه ایفا کند. در کنار این ظرفیت‌ها، توجه به عوامل محیط‌زیستی، اجتماعی و اقتصادی برای تحقق توسعه پایدار گردشگری در این استان از اهمیت بالایی برخوردار است. چالش‌هایی نظیر تغییرات اقلیمی و محدودیت منابع آبی، تأثیر قابل توجهی بر روند توسعه گردشگری داشته و نیازمند بهره‌گیری از راهکارهای نوآورانه و مدیریت بهینه می‌باشند. همچنین، مشارکت فعال جوامع محلی و افزایش آگاهی آنها نسبت به اهمیت حفظ میراث طبیعی و فرهنگی، از جمله پیشران‌های حیاتی است که می‌تواند زمینه‌ساز رشد متوازن و پایدار گردشگری در یزد باشد. با توجه به تحولات سریع جهانی، پیشرفت‌های فناوری و تغییر الگوهای سفر، آینده‌پژوهی توسعه گردشگری استان یزد امری ضروری تلقی می‌شود. تحلیل و شناسایی پیشران‌های توسعه‌ای، چشم‌اندازی روشن از فرصت‌ها و چالش‌های پیش‌رو ارائه کرده و راهنمایی برای طراحی راهبردهای موثر جهت بهره‌برداری پایدار از این ظرفیت‌ها خواهد بود. اگرچه در سال‌های اخیر پژوهش‌های متعددی درباره گردشگری استان یزد انجام شده است، اغلب این مطالعات به بررسی وضع موجود، تحلیل توان‌ها و یا ارائه راهکارهای کوتاه‌مدت پرداخته‌اند و کمتر به شناسایی و تحلیل روندهای آینده و پیشران‌های کلیدی توسعه گردشگری در این استان توجه کرده‌اند. در واقع، خلأ اصلی پژوهش در این زمینه، نبود رویکردی آینده‌نگر و سیستماتیک است که بتواند با

اتکا بر داده‌های حال و روندهای جهانی، تصویری روشن از آینده گردشگری یزد ترسیم کند. از این‌رو، انجام پژوهشی که با رویکرد آینده‌پژوهی به تحلیل پیشران‌های توسعه گردشگری استان یزد بپردازد، ضروری به نظر می‌رسد. بر این اساس، هدف اصلی این پژوهش، آینده‌پژوهی توسعه گردشگری استان یزد با تأکید بر پیشران‌های توسعه‌ای است که با تمرکز بر شناسایی و تحلیل روندهای آتی، تلاش می‌کند چارچوبی جامع برای تصمیم‌گیری‌های راهبردی و سیاست‌گذاری‌های موثر در حوزه گردشگری این استان فراهم آورد.

پیشینه و مبانی نظری پژوهش

از اوایل دهه ۱۹۷۰ گردشگری در بخش‌های مختلف از جمله سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، آموزشی، آگاهی‌های زیست‌محیطی، به عنوان ابزاری برای توسعه پایدار و امرارمعاش، ایجاد فرصت اشتغال اهمیت یافته است و در حوزه‌های گوناگون زندگی فردی و اجتماعی را متأثر ساخته است که باعث بهبود کیفیت زندگی شده است (Rasoli et al, 2021: 102) و در سال‌های اخیر، به‌منزله صنعتی نوپا تأثیرات بسزایی در وضعیت اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی کشورهای جهان داشته است؛ به‌طوری‌که اشتغال‌زایی، ارزآوری، تعادل منطقه‌ای، کمک به صلح جهانی، کمک به سرمایه‌گذاری در میراث فرهنگی، بهسازی محیط و جلوگیری از برون کوچی جمعیت، نمونه‌هایی از مزایای این صنعت بوده است (Sheikhi & Dinarundnejad, 2024: 131). گردشگری در پردازش فضایی، الگوهای متفاوتی را ارائه می‌دهد که هر یک از آن‌ها ساختار و عملکرد فضایی خاصی را در پی دارد به‌طوری‌که؛ فضا یکی از مفاهیمی است که بیشترین ابهام را برای تبیین و مرزبندی آن وجود دارد و همین امر، گاهی آن را به سمت پیچیدگی سوق می‌دهد، زیرا فضا را باید بیش از هر چیزی به مثابه مکانی تهی در نظر گرفت که هیچ چیز را در خود جای نمی‌دهد (Zare Ashkezari et al, 2016: 409). پرواضح است که گردشگری و آینده‌پژوهی، دو موضوع جدا از هم نیستند. به‌ویژه آنکه موضوع مطالعات آینده با استفاده از روش‌ها و ابزارهای مؤثر مطالعات آینده‌پژوهی، رویکرد تلفیقی و مهمی از اثربخشی تلفیقی موضوعات تخصصی به وجود آورده است و باعث شده بسیاری از مؤسسات و همچنین محققان مختلف این حوزه، علاقه‌مند به استفاده از نتایج این تحقیقات باشند (Mahdian Bahnamiry & Taghvai, 2023: 262). به‌طور کلی از اوایل دهه ۷۰ میلادی علم و هنر آینده‌نگاری به عنوان ابزار سیاست‌گذاری به طور رسمی در چند کشور محدود به خصوص ژاپن بکار گرفته شد، ولی از اوایل دهه ۹۰ میلادی به طور گسترده با همکاری نهادهای بین‌المللی جهت توانمندسازی کشورها از این روش استفاده شد و امروز به عنوان رویکرد غالب شناسایی فناوری در اکثر کشورهای توسعه یافته درآمده است (Imani & Hamid Naneh Karan, 2023: 414). در این میان یکی از موضوعات مهم و اساسی که نقش بسیار مهمی در توسعه اقتصادی شهرها و روستاها دارد و می‌تواند با آینده‌نگری و طراحی پیشران‌های کلیدی منجر به بهبود رشد اقتصادی و بالا رفتن کیفیت زندگی افراد شود، مقوله توسعه صنعت گردشگری است؛ زیرا توسعه این صنعت در مقایسه با سایر صنایع، بسیار نیازمند شناخت و آگاهی کافی از مسائل و عوامل مؤثر اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی در منطقه است (Dadazade- Silab & Ahmadifard, 2019: 75). در ادامه بر اساس مطالعات گسترده‌ای که در زمینه توسعه گردشگری صورت گرفته است، به بررسی عوامل کلیدی توسعه‌ای در امر گردشگری در جدول شماره ۱ پرداخته شده است:

جدول ۱- عوامل کلیدی در توسعه گردشگری

عوامل
سامان‌دهی صنایع دستی، خلق مرکزیت گردشگری خوراک، متنوع‌سازی اقامتگاه‌ها بر حسب تقاضا، توجه به ظرفیت تحمل منطقه، خلق جاذبه‌های مکمل، با توجه به مزیت‌های رقابتی منطقه، توجه به ظرفیت بازار گردشگری تجاری، استفاده از آموزش‌های کاربردی، برای مردم محلی و کسب‌وکارها، استفاده از ظرفیت بوم‌گردی در روستاهای اطراف، استفاده از ظرفیت‌های بخش خصوصی در اشکال مختلف
تنوع قومیتی و فرهنگی، اخلاق مداری، یادگیری فرهنگ مبتنی بر آموزش، مشارکت بومیان، برگزاری رویدادها، توجه به افشار آسیب‌پذیر، صرفه اقتصادی، توسعه فعالیت‌های دارای مالکیت محلی، سرمایه‌گذاری در اقتصاد محلی، بازاریابی، حمایت از سرمایه‌گذاران، جذب سرمایه ملی، مشارکت تشکل‌های غیردولتی، مشارکت بخش دولتی، حفظ امنیت اجتماعی، معافیت‌های مالیاتی، سیاست‌های تشویقی، بهره‌گیری از طبقه خلاق، برند گردشگری، روابط سیاسی با کشورهای همسایه، ثبت میراث استان در میراث جهانی و ملی، شبکه حمل‌ونقل و دسترسی‌ها، تأسیسات زیربنایی و خدمات رفاهی، طب سنتی، آژانس‌ها و تورها، تبلیغات و اطلاع‌رسانی، ساخت فضاهای خلاق، توجه و توسعه ژئوپارک، سرزندگی و پویایی محیط و فضاها، معماری و طراحی خالقانه
بودجه دولت، سرمایه‌گذاری بخش خصوصی، تحریم‌های اقتصادی بین‌المللی، هزینه‌ها، کارآفرینی گردشگری، وابستگی دولت به درآمد نفتی، نظارت مردم محلی و امنیت، آموزش و اطلاع‌رسانی مردم، مشارکت مردم، آداب و رسوم محلی، صنایع دستی و بومی، فرهنگ گردشگرپذیری، سرمایه اجتماعی، زیرساخت‌ها و خدمات گردشگری، زیرساخت‌ها و خدمات حمل‌ونقل، تغییر کاربری اراضی، شیوه مدیریت استان، روابط سیاسی بین‌المللی، نیروی انسانی متخصص، تورهای گردشگری، دفاتر خدمات مسافرتی، تعامل بین دستگاهی، سازمان‌های مردم‌نهاد
منابع آبی، شرایط اقلیمی، حیات جانوری، آداب و رسوم، فرهنگ پذیرش گردشگر، حس اعتماد گردشگر، وجود جشنواره‌ها، نمایشگاه‌ها و کنفرانس‌ها، صنایع دستی، توسعه مراکز آموزشی مرتبط با گردشگری، چشم‌انداز تاریخی، سیاست‌های کلان گردشگری دولت، مدیریت محلی، امنیت و رعایت حقوق گردشگران، نیروی انسانی متخصص، سیاست‌های تشویقی، مشارکت شهروندان و جوامع محلی، طرح جامع گردشگری، توسعه روابط با همسایگان، تأسیسات زیربنایی، وجود مراکز خرید، دفاتر گردشگری، فناوری اطلاعات و ارتباطات، توسعه خدمات پزشکی و درمانی، رقابت‌پذیری، مناسب بودن هزینه‌ها، سرمایه‌گذاری خارجی، سرمایه‌گذاری بخش خصوصی

آگاهی جامعه محلی و گردشگران، افزایش فرهنگ گردشگری، وجود جشنواره‌ها، نمایشگاه‌ها، کنفرانس‌ها و سمینارها، صنایع دستی، آداب و رسوم، حس اعتماد گردشگر، سرمایه‌گذاری بخش خصوصی، مناسب بودن هزینه‌ها، میزان بودجه، رقابت‌پذیری، توزیع امکانات، سیاست‌های کلان دولت، مدیریت تخصصی، مشارکت شهروندان، طرح جامع گردشگری، نیروی انسانی ماهر، امنیت، سیاست‌های تشویقی، هماهنگی سازمان‌ها، شبکه حمل‌ونقل منطقه‌ای، شبکه حمل‌ونقل شهری، شبکه بهداشتی و درمانی، تأسیسات زیربنایی، خدمات رفاهی، تورهای گردشگری، طب سنتی، دفاتر و آژانس‌های گردشگری، وجود مراکز خرید، گسترش فضاهای ساخته شده مرتبط با گردشگری، منابع آب، شرایط آب‌وهوایی و اقلیم، پوشش گیاهی و جانوری، فضای سبز شهری

(منبع: Dadazade- Silabi & Javan et al, 2021 -Nadi & Rafieian, 2022 -Mahdian Bahnamiry & taghvaei, 2023 -Yasouri & Esmaeili, 2023 (Ahmadifard, 2019

در رابطه با موضوع پژوهش، پژوهش‌های متعددی در سطح مطالعات داخلی و خارجی صورت گرفته است که در ادامه به بررسی آن‌ها پرداخته شده است:

در مطالعات خارج از کشور، ووچکو و همکاران (۲۰۲۵) بر تأثیر فناوری‌های شهر هوشمند بر گردشگری شهری، به ویژه تحلیل آمستردام، بارسلونا و وین، و همچنین بررسی پیامدهای توسعه گردشگری هوشمند در بلگراد و سایر شهرهای صربستان پرداخته‌اند. این مطالعه از پرسشنامه‌ای با ۳۱ جمله رتبه‌بندی شده در مقیاس لیکرت پنج درجه استفاده کرد و تحلیل عاملی و مدل‌سازی معادلات ساختاری (SEM) سه بعد کلیدی را شناسایی کردند: بهره‌وری هوشمند، سفر هوشمند و بهبود دیجیتال. این عوامل نشان می‌دهند که چگونه فناوری‌های هوشمند، تحرک شهری را بهینه می‌کنند، تجربیات سفر را افزایش می‌دهند و تعامل گردشگران را بهبود می‌بخشند. این تحقیق فرضیه اولیه مبنی بر اینکه ادغام فناوری‌های شهر هوشمند، بهره‌وری و پایداری گردشگری شهری را افزایش می‌دهد، تأیید می‌کند. لاوارداس و همکاران (۲۰۲۵)، این مطالعه با هدف تجزیه و تحلیل ادغام اهداف توسعه پایدار (SDGs) در حوزه‌های مختلف گردشگری از طریق تحلیل کتاب‌سنجی و بررسی سیستماتیک متون منتشر شده بین سال‌های ۲۰۱۵ تا ۲۰۲۳ در پایگاه داده Scopus انجام شده است. نتایج نشان می‌دهد که بیشتر تحقیقات توسط نویسندگان آسیایی انجام شده و در مجلات اروپایی منتشر شده است. «عوامل مؤثر» و «رفتار گردشگر» مهم‌ترین کلمات کلیدی هستند که با برخی از مباحث مورد مطالعه محققان نیز مطابقت دارند. یافته‌ها همچنین نشان می‌دهد که اقتصاد و حکومتداری حوزه‌هایی هستند که بیشترین پوشش را داشته‌اند. کماسی و همکاران (۲۰۲۵)، این تحقیق به بررسی تأثیر این همه‌گیری بر پایداری گردشگری در جوانرود، ایران، منطقه‌ای مرزی که به شدت به گردشگری وابسته است، می‌پردازد و استراتژی‌های کلیدی مقابله با آن را که توسط جامعه محلی استفاده می‌شود، شناسایی می‌کند. داده‌ها از ۱۵۰ عضو جامعه محلی و ۳۰ متخصص محلی با استفاده از پرسشنامه‌های ساختاریافته جمع‌آوری شد. نتایج نشان‌دهنده کاهش چشمگیر پایداری ۱۴ متغیر اجتماعی و اقتصادی مرتبط با گردشگری در طول همه‌گیری است. نکته قابل توجه این است که تقریباً ۷۵٪ از پاسخ‌های جامعه محلی بی‌اثر بوده است و بازاریابی رسانه‌های اجتماعی و تولید تجهیزات بهداشتی مرتبط با کووید-۱۹ به عنوان برجسته‌ترین استراتژی‌ها ظاهر شده‌اند. نخبگان محلی حمایت دولت، توسعه زیرساخت‌های پزشکی و تنوع‌بخشی به فعالیت‌های کارکنان را به عنوان مهم‌ترین استراتژی‌ها برای حفظ گردشگری در طول بحران‌ها برجسته کردند. یافته‌های این مطالعه بر اهمیت مدیریت بحران پیشگیرانه و نیاز به استراتژی‌های سازگار برای تضمین تاب‌آوری گردشگری بازار مرزی تأکید می‌کند. یو و گائو (۲۰۲۳)، در این مقاله، روش تشخیص الگوی فازی برای ارزیابی دقیق‌تر وضعیت واقعی توسعه اکوتوریسم در مورد یک مقصد گردشگری مشخص در مقایسه با سه الگوی استاندارد (اشباع/بهبود/کمبود) درجه توسعه به کار گرفته شده است. فرآیند تحقیق به شرح زیر است: اولاً، شاخص‌های ظرفیت تحمل یک مقصد گردشگری و عوامل اندازه‌گیری مربوطه تعیین می‌شوند؛ ثانیاً، یک گروه ارزیابی برای تعیین محدودکننده‌ترین عوامل در بین عوامل اندازه‌گیری استخدام می‌شوند؛ ثالثاً، با استفاده از بررسی میدانی، مقادیر عددی وضعیت واقعی به دست می‌آیند؛ چهارماً، بردارهای عضویت و ماتریس عضویت الگوهای استاندارد مربوط به بردارهای سه الگوی استاندارد، آستانه و وضعیت واقعی به دست می‌آیند؛ در نهایت، می‌توان از طریق درجات نزدیکی شبکه‌ای، مشخص کرد که وضعیت واقعی به کدام الگوی استاندارد نزدیک‌تر است. این مقاله به پایش پویای آستانه ظرفیت تحمل گردشگری و شناسایی دقیق ظرفیت تحمل (منابع مکانی/محیط زیست اکولوژیکی/منابع اقتصادی/روانشناسی مردم/فرهنگ اجتماعی) با خطرات بالقوه می‌پردازد.

در مطالعات داخل کشور نیز، امیری و همکاران (۱۴۰۴) در مقاله خود به تحلیل عوامل مؤثر بر توسعه گردشگری شهری با رویکرد آینده‌پژوهی در شهرستان دلفان می‌پردازند و اشاره کرده‌اند که توسعه زیرساخت‌ها، ایجاد امکانات بهداشتی و کاهش مقررات دست و پاگیر از جمله عوامل کلیدی برای جذب گردشگران و افزایش رضایت آن‌ها هستند. همچنین، تأمین امنیت و تقویت احساس امنیت در مکان‌های

¹ Vujko

² Lavaredas

³ Yu & Gao

گردشگری به عنوان عوامل حیاتی شناسایی شده‌اند. محمودی و همکاران (۱۴۰۳) اشاره کرده‌اند که بعد از وارد کردن امتیازات به نرم‌افزار میک‌مک مشخص گردید که ۱۴ عامل به عنوان عوامل اصلی و پیشران در توسعه گردشگری شهر مشکین‌شهر شناخته شدند. از بین این متغیرها، طراحی مناسب فضا و زیباسازی شهر، بازسازی آثار گردشگری، جاذبه‌های انسان ساخت و منابع آبی و آب درمانی دارای بیشترین تأثیرگذاری بوده‌اند و در صورت توجه مدیران شهری شهر مشکین‌شهر به این متغیرهای کلیدی می‌توان انتظار توسعه شهر مشکین‌شهر در حوزه گردشگری را داشت. صفائی پور و علی بخشی (۱۴۰۳) در پژوهش خود اشاره کرده‌اند که شرایط و عوامل اثرگذار بر آینده توسعه گردشگری، مستلزم تصمیم‌گیری در شرایط پیچیده و پویای کنونی و در واقع، آینده پژوهی است تا بتوان بسیاری از تهدیدها و فرصت‌های مؤثر را شناسایی کرد همچنین براساس نتایج حاصل شده از ۴۸ متغیر، عوامل کالبدی - محیطی، اجتماعی - فرهنگی، نهادی - سازمانی و اقتصادی و مالی بیشترین تأثیر را بر گردشگری شهر اهواز دارند. براساس درجه تأثیرپذیری و تأثیرگذاری متغیرها، ۱۳ متغیر تأثیرگذار، ۱۵ متغیر در طیف ریسک، ۱۱ متغیر در طیف تأثیرپذیری و ۹ متغیر دارای درجه تأثیرگذاری و تأثیرپذیری پایینی قرار گرفته‌اند. در نهایت براساس تأثیرات متغیرها، روابط مستقیم و غیرمستقیم متغیرها در ۵ طیف بسیار ضعیف، ضعیف، متوسط، نسبتاً قوی و تأثیرات بسیار قوی دسته بندی شده‌اند. علی رحیمی و همکاران (۱۴۰۳) در پژوهش خود تحت عنوان «آینده‌پژوهی روندهای تأثیرگذار بر توسعه گردشگری ایران در دوران پساکرونا» اشاره کرده‌اند که افزایش شکاف اقتصادی بین مردم، افزایش تحریم‌های بین‌المللی، افزایش روابط سیاسی با کشورهای اسلامی، افزایش تبلیغات سوء و وارونه جلوه دادن وقایع کشور، افزایش سهم بخش خصوصی در اقتصاد گردشگری، طولانی بودن فرایند بروکراتیک در حوزه کارآفرینی، افزایش تقاضای سفر با پایان همه‌گیری کرونا، بازبانی محیط ناشی از کاهش سفرها در عصر کرونا، افزایش استفاده مردم از موبایل‌های هوشمند، افزایش نقش بلاگرهای اینستاگرامی در تبلیغ مقاصد، تخریب محیط‌زیست و ساخت خانه‌های دوم، افزایش کنفرانس‌ها و سمینارهای علمی، کاهش حس میهن‌دوستی ناشی از فشارهای زندگی و تقویت ارتباط صنعت و دانشگاه از جمله روندهایی بودند که از حیث تأثیرگذاری بر دیگر روندها و تأثیرپذیری از آن‌ها برجسته‌ترین نقش را در توسعه گردشگری ایران در دوران پساکرونا ایفا می‌کنند. صادقی و همکاران (۱۴۰۱) در پژوهش خود تحت عنوان «آینده پژوهی توسعه گردشگری شهری (مورد مطالعه: شهر اردبیل)» اشاره کرده‌اند که متغیرهای منابع انسانی، تحریم‌ها، مدیریت تخصصی، خدمات درمانی، آموزش، برنامه ریزی، تنوع‌سازی و رقابت‌پذیری، نیروهای پیشران این تحقیق هستند. همچنین از میان بسیاری از سناریوها، تعداد ۵ سناریو قوی به دست آمد که ۲ مورد آن وضعیت خوشبینانه است. در خوشبینانه‌ترین حالت گردشگری شهر اردبیل در افق ۱۴۲۰ توسعه خواهد یافت. که در این خصوص راهبرد تهاجمی، راهبرد منتخب تحقیق است. در نهایت می‌توان چنین نتیجه‌گیری نمود که عوامل متنوعی در توسعه گردشگری شهر اردبیل دخیل هستند، که لازم است در هرگونه برنامه‌ریزی برای توسعه گردشگری شهر اردبیل به نقش کلیدی و اساسی این عوامل توجه کرده و متناسب با سناریوهای استخراجی، راهبردهای مناسب تدوین نمود. اورکی و رضایی (۱۴۰۲) در پژوهش خود تحت عنوان «مطالعه اثر توسعه گردشگری بر شادی گردشگران شهر یزد با رویکرد شهر شاد» اشاره کرده‌اند که مکان‌های تاریخی-فرهنگی بیش از ۷۵ درصد برای گردشگران جذاب بود اما گردشگران داخلی با انگیزه تحصیل (بیش از ۴ بار با اقامت یک‌شب و از احساسات شادی برخوردار بودند) و گردشگران خارجی بخاطر فرهنگ و شیوه زندگی ساکنین (تنها یکبار با اقامت بین ۲ تا ۴ روز و از احساسات حیرت و تعجب روبه‌رو شده بودند) مقصد یزد را انتخاب کردند. همچنین گردشگران لازمه‌ها و جاذبه‌های گردشگری مقصد شهر یزد را متوسط رو به بالا گزارش دادند. دولابی و همکاران (۱۴۰۰) با استفاده از رویکرد آینده‌پژوهی و با هدف شناسایی مؤلفه‌های مؤثر در توسعه گردشگری در ایران و نحوه تأثیرگذاری آن‌ها از رویکرد آمیخته کمی-کیفی بهره برده‌اند که نتایج نشانگر این است که «آمار و اطلاعات» و «زون‌بندی» مؤلفه‌های تأثیرگذار در توسعه گردشگری هستند و مؤلفه «سازماندهی» و «مدیریت» نقشی تنظیمی در توسعه گردشگری دارند. این پژوهش همچنین برای دستیابی به توسعه‌ای متوازن در حوزه گردشگری لازم است آمار و اطلاعات این حوزه روزآمد و کارآمد گردد و زون‌بندی و تعیین قابلیت هر یک از مناطق کشور در حوزه گردشگری در مقیاس‌های مختلف انجام گردد. ده ده زاده سیلابی و احمدی فرد (۱۳۹۸) در پژوهش خود اشاره کرده‌اند که سیزده عامل اصلی به‌مثابه پیشران‌های کلیدی در آینده توسعه گردشگری شهرستان‌های استان مازندران شناسایی شدند که از میان آن‌ها، متغیرهای بخش زیرساختی و خدماتی بیشترین تأثیر را بر توسعه گردشگری مناطق مورد مطالعه و عوامل طبیعی کمترین درجه تأثیرگذاری را به خود اختصاص دادند.

در یک جمع‌بندی کلی، مرور مطالعات پیشین نشان می‌دهد که توسعه گردشگری شهری در پژوهش‌های داخلی و خارجی عمدتاً با تمرکز بر جنبه‌هایی مانند تأثیر فناوری‌های نوین، تحقق توسعه پایدار، مدیریت بحران‌ها و ارتقای ظرفیت‌های اکوتوریسم مورد توجه قرار گرفته است. یافته‌ها در سطح بین‌المللی نشان می‌دهد که استفاده از فناوری‌های هوشمند و راهکارهای دیجیتال می‌تواند به بهبود بهره‌وری، ارتقای تجربه گردشگران و افزایش تعامل آنان کمک کند. در عین حال، بیشتر این مطالعات در چارچوب شهرهای توسعه‌یافته و دارای زیرساخت‌های پیشرفته

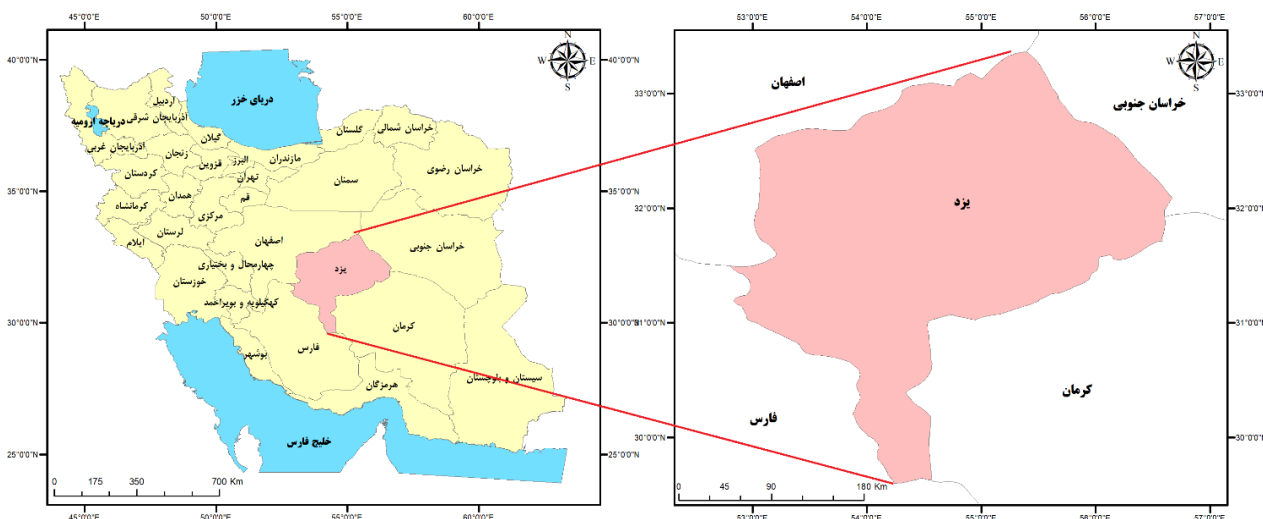
انجام شده‌اند و کمتر به شرایط خاص مناطق خشک و نیمه‌خشک با محدودیت‌های اکولوژیک مشابه استان یزد پرداخته‌اند. در پژوهش‌های داخلی نیز تمرکز عمدتاً بر شناسایی عوامل مؤثر بر توسعه گردشگری یا تحلیل پیشران‌ها در مقیاس شهری یا ملی بوده است، بدون آن که ارتباط نظام‌مند بین این پیشران‌ها و سازوکار اثرگذاری متقابل آن‌ها به صورت مدل مفهومی مشخص شود. علاوه بر این، اغلب مطالعات پیشین از روش‌های آینده‌پژوهی به صورت محدود و ناپیوسته بهره گرفته‌اند و نگاه جامع و تلفیقی به ابعاد محیط‌زیستی، فرهنگی، اجتماعی و فناورانه کمتر مشاهده می‌شود. از سوی دیگر، بسیاری از این تحقیقات صرفاً به تحلیل وضع موجود پرداخته و فاقد چشم‌انداز آینده‌محور برای تصمیم‌گیری‌های راهبردی بوده‌اند. بنابراین، وجه تمایز پژوهش حاضر در دو محور اساسی قابل تبیین است: در مقیاس مطالعه، تمرکز بر استان یزد به عنوان نمونه‌ای منحصر به فرد از مقاصد گردشگری در مناطق کویری ایران که دارای ویژگی‌های بومی و اقلیمی خاص است. در مقیاس رویکرد تحلیلی، به کارگیری رویکرد آینده‌پژوهی با تأکید بر شناسایی و تحلیل پیشران‌های توسعه‌ای که با استفاده از روش‌های نظام‌مند (نظیر تحلیل اثرات متقابل) به ترسیم روابط میان پیشران‌ها و روندهای کلیدی می‌پردازد. در نهایت، پژوهش حاضر با تلفیق رویکردهای آینده‌پژوهی و تحلیل پیشران‌ها، تلاش می‌کند نقشه‌ای مفهومی از ارتباط میان عوامل کلیدی توسعه گردشگری در استان یزد ارائه دهد تا ضمن پر کردن خلأ پژوهشی موجود، مبنایی برای سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی پایدار در این حوزه فراهم آید.

مواد و روش پژوهش

این مطالعه با هدف کاربردی طراحی شده و از رویکرد توصیفی-تحلیلی و اکتشافی بهره می‌برد. گردآوری داده‌های پژوهش به دو طریق کتابخانه‌ای و میدانی صورت گرفته است، به طوری که در بخش داده‌های کتابخانه‌ای از منابع علمی معتبر نظیر کتاب و مقالات علمی، در بخش داده‌های آمار از سالنامه‌های آماری مصوب و اسناد فرادست و در بخش میدانی نیز از پرسشنامه محقق ساخته استفاده شده است. محدوده مورد مطالعه در این پژوهش استان یزد می‌باشد. جامعه آماری پژوهش ۲۰ نفر از نخبگان و اساتید حوزه آمایش سرزمین و برنامه‌ریزی منطقه‌ای می‌باشد که به صورت هدفمند انتخاب شده‌اند. تجزیه و تحلیل داده‌های پژوهش به صورت کمی و با رویکرد آینده‌پژوهی و با استفاده از نرم‌افزارهای MICMAC و Scenario Wizard صورت گرفته است.

محدوده مورد مطالعه

محدوده مورد مطالعه در این پژوهش استان یزد می‌باشد این استان مطابق سالنامه آماری مرکز آمار ایران (۱۴۰۱) دارای مساحتی در حدود ۷۴۷۸۴ کیلومتر مربع می‌باشد که در قسمت مرکزی فلات ایران واقع شده است. این استان در موقعیت جغرافیایی ۲۹ درجه و ۳۶ دقیقه تا ۳۳ درجه و ۲۳ دقیقه عرض شمالی و ۵۲ درجه و ۴۸ دقیقه تا ۵۶ درجه و ۴۰ دقیقه طول شرقی واقع شده است (شکل ۱). این استان مطابق تقسیمات کشوری (۱۴۰۱) دارای ۱۲ شهرستان، ۲۴ شهر، ۲۵ بخش و ۵۱ دهستان می‌باشد.

شکل ۱- محدوده مورد مطالعه

(ترسیم: نگارنگان، ۱۴۰۴)

بحث و ارائه یافته‌ها

بررسی وضع موجود

در ادامه به بررسی وضعیت آمار گردشگران خارجی استفاده‌کنندگان از هتل‌های استان یزد در طی سال‌های ۱۳۹۷ تا ۱۴۰۱ پرداخته شده است که نتایج این بررسی در جدول شماره ۲ نشان داده شده است:

جدول ۲- آمار گردشگران خارجی استفاده‌کنندگان از هتل‌های استان یزد

سال	تعداد گردشگران خارجی	درصد رشد
۱۳۹۷	۱۰۸۷۱۱	-
۱۳۹۸	۱۲۴۵۰۸	۱۴/۵۳
۱۳۹۹	۱۱۴۷	-۹۹/۰۸
۱۴۰۰	۵۳۷۷	۳۶۸/۷۹
۱۴۰۱	۲۵۵۶۶	۳۷۵/۴۷

(منبع: سالنامه آماری استان یزد، ۱۴۰۱)

مطابق جدول ۲ و آمار گردشگران خارجی استفاده‌کنندگان از هتل‌های استان یزد در بازه زمانی ۱۳۹۷ تا ۱۴۰۱؛ روند کلی تعداد گردشگران در این سال‌ها نوسان قابل توجهی داشته است؛ به طوری که در سال ۱۳۹۸ نسبت به سال ۱۳۹۷ رشد ۱۴٫۵۳ درصدی مشاهده می‌شود و تعداد گردشگران به ۱۲۴٫۵۰۸ نفر افزایش یافته است. با این حال، در سال ۱۳۹۹ به شدت با کاهش ۹۹٫۰۸ درصدی مواجه شده که نشان‌دهنده کاهش شدید گردشگری است؛ به دلیل شیوع ویروس کرونا و محدودیت‌های سفر، تعداد گردشگران به تنها ۱،۱۴۷ نفر کاهش یافته است. این روند نزولی در سال ۱۴۰۰ نیز ادامه داشته ولی با شروع کاهش محدودیت‌ها، تعداد گردشگران به ۵،۳۷۷ نفر و درصد رشد بسیار زیاد ۳۶۸٫۷۹ درصد نسبت به سال قبل افزایش یافته است. در سال ۱۴۰۱ نیز این رشد چشمگیر ادامه یافته و تعداد گردشگران به ۲۵،۵۶۶ نفر رسیده که بیانگر رشد ۳۷۵٫۴۷ درصدی نسبت به سال قبل است. به طور کلی، جدول نشان می‌دهد که صنعت گردشگری یزد پس از یک سقوط شدید ناشی از پاندمی، در مسیر بهبود و بازگشت به روند رو به رشد قرار دارد. در ادامه به بررسی تعداد اقامتگاه‌های استان یزد در جدول شماره ۳ پرداخته شده است:

جدول ۳- تعداد اقامتگاه‌های استان یزد

سال	تعداد اقامتگاه‌ها	درصد رشد
۱۳۹۷	۱۹۳	-
۱۳۹۸	۲۴۱	۲۴/۸۷
۱۳۹۹	۲۷۰	۱۲/۰۳
۱۴۰۰	۲۸۳	۴/۸۱
۱۴۰۱	۳۲۰	۱۳/۰۷

(منبع: سالنامه آماری استان یزد، ۱۴۰۱)

مطابق جدول ۳، در سال ۱۳۹۷ تعداد اقامتگاه‌ها ۱۹۳ واحد بوده که در سال بعد با رشد چشمگیر ۲۴٫۸۷ درصدی به ۲۴۱ واحد افزایش یافته است. این روند افزایشی در سال ۱۳۹۹ نیز ادامه داشته و تعداد اقامتگاه‌ها به ۲۷۰ واحد رسیده که نشان‌دهنده رشد ۱۲٫۰۳ درصدی نسبت به سال قبل است. در سال ۱۴۰۰، رشد کمی آرام‌تر شده و تعداد اقامتگاه‌ها به ۲۸۳ واحد با افزایش ۴٫۸۱ درصدی رسیده است. در نهایت، در سال ۱۴۰۱ تعداد اقامتگاه‌ها به ۳۲۰ واحد افزایش یافته که معادل رشد ۱۳٫۰۷ درصدی نسبت به سال گذشته است. به طور کلی، این داده‌ها نشان می‌دهد که زیرساخت‌های اقامتی در استان یزد به طور پیوسته در حال توسعه و افزایش هستند که می‌تواند پاسخگوی نیاز گردشگران روزافزون باشد. در نهایت در ادامه به بررسی وضعیت تعداد تخت و اتاق اقامتگاه‌های استان یزد در جدول شماره ۴ پرداخته شده است:

جدول ۴- تعداد تخت و اتاق اقامتگاه‌های استان یزد

سال	تعداد تخت	درصد رشد	تعداد اتاق	درصد رشد
۱۳۹۷	۶۹۶۹	-	۲۶۵۱	-
۱۳۹۸	۸۳۹۹	۲۰/۵	۳۱۱۴	۱۷/۵
۱۳۹۹	۹۱۲۴	۸/۶	۳۳۸۲	۸/۶
۱۴۰۰	۱۰۰۳۹	۱۰/۰	۳۵۱۶	۴/۰
۱۴۰۱	۱۰۴۵۷	۴/۲	۳۸۴۲	۹/۳

(منبع: سالنامه آماری استان یزد، ۱۴۰۱)

مطابق جدول شماره ۴، تعداد تخت‌ها از ۶،۹۶۹ در سال ۱۳۹۷ به ۱۰،۴۵۷ در سال ۱۴۰۱ افزایش یافته که این رشد در سال‌های مختلف با نوساناتی همراه بوده است؛ به طوری که بیشترین رشد سالانه تخت‌ها در سال ۱۳۹۸ با ۲۰،۵ درصد بوده و پس از آن رفته‌ها به تدریج کاهش یافته است. همچنین تعداد اتاق‌ها نیز از ۲،۶۵۱ در سال ۱۳۹۷ به ۳،۸۴۲ در سال ۱۴۰۱ افزایش یافته که روندی مشابه تخت‌ها دارد و بیشترین درصد رشد سالانه در سال ۱۳۹۸ با ۱۷،۵ درصد دیده می‌شود. این داده‌ها نشان می‌دهند که در استان یزد علاوه بر افزایش تعداد اقامتگاه‌ها، ظرفیت اسکان آن‌ها (تعداد تخت و اتاق) نیز به طور مستمر توسعه یافته که می‌تواند به جذب و پذیرش بهتر گردشگران کمک کند.

شناسایی پیشران‌های کلیدی

به منظور شناسایی پیشران‌های کلیدی توسعه گردشگری، مطالعات پیشین در این حوزه مورد بررسی قرار گرفته‌اند که جمع‌بندی این بررسی‌ها در جدول شماره ۱ ارائه شده است. در ادامه، با توجه به موقعیت جغرافیایی استان یزد، تعداد ۲۴ عامل کلیدی مرتبط با توسعه گردشگری در این استان انتخاب گردیده که جمع‌بندی نهایی آن‌ها در جدول شماره ۵ ارائه شده است:

جدول ۵- عوامل کلیدی توسعه گردشگری پژوهش

عوامل
زیرساخت‌ها و خدمات گردشگری C1، تنوع اقامتگاه‌ها بر حسب تقاضا C2، صنایع دستی و بومی C3، خلق جاذبه‌های مکمل C4، برند گردشگری C5، آموزش‌های کاربردی برای مردم محلی و فعالان گردشگری C6، مشارکت جوامع محلی و شهروندان C7، ظرفیت بوم‌گردی در روستاهای اطراف C8، توسعه روابط با کشورهای همسایه C9، برگزاری جشنواره‌ها، نمایشگاه‌ها و رویدادهای فرهنگی C10، بازاریابی و تبلیغات مؤثر C11، ایجاد و توسعه شبکه حمل‌ونقل شهری و منطقه‌ای C12، سرمایه‌گذاران بخش خصوصی C13، مشوق‌های سرمایه‌گذار C14، دفاتر و آژانس‌های خدمات مسافرتی و گردشگری C15، فرهنگ گردشگری C16، آگاهی بخشی به مردم محلی C17، سرمایه‌گذاری در اقتصاد محلی با مالکیت بومی C18، امنیت و رعایت حقوق گردشگران C19، توجه به ظرفیت تحمل منطقه C20، توسعه مراکز آموزشی تخصصی گردشگری C21، کارآفرینی گردشگری و حمایت از کسب‌وکارهای نوپا C22، توسعه فناوری اطلاعات و ارتباطات C23، مدیریت تخصصی گردشگری در سطح استان C24

(منبع: مطالعات نویسنده‌گان، ۱۴۰۴)

در ادامه بر اساس نتایج حاصل از پرسشنامه‌های پر شده توسط ۲۰ خبرخ که تشکیل شده از اساتید حوزه جغرافیا، برنامه‌ریزی منطقه‌ای و شهری، آمایش سرزمین و گردشگری می‌باشد، در نرم‌افزار میک مک وارد شده و اطلاعات اولیه پرسشنامه‌ها در جدول شماره ۸ نشان داده شده است

جدول ۶- اطلاعات اولیه پرسشنامه در نرم‌افزار میک مک

شاخص	مقدار	شاخص	مقدار	شاخص	مقدار
اندازه ماتریس	۲۴	تعداد یک	۱۶۶	تعداد P	۹۲
تعداد تکرار	۲	تعداد دو	۱۷۶	جمع	۵۳۸
تعداد صفر	۳۸	تعداد سه	۱۰۴	درجه پرشدگی	۹۳/۴۰

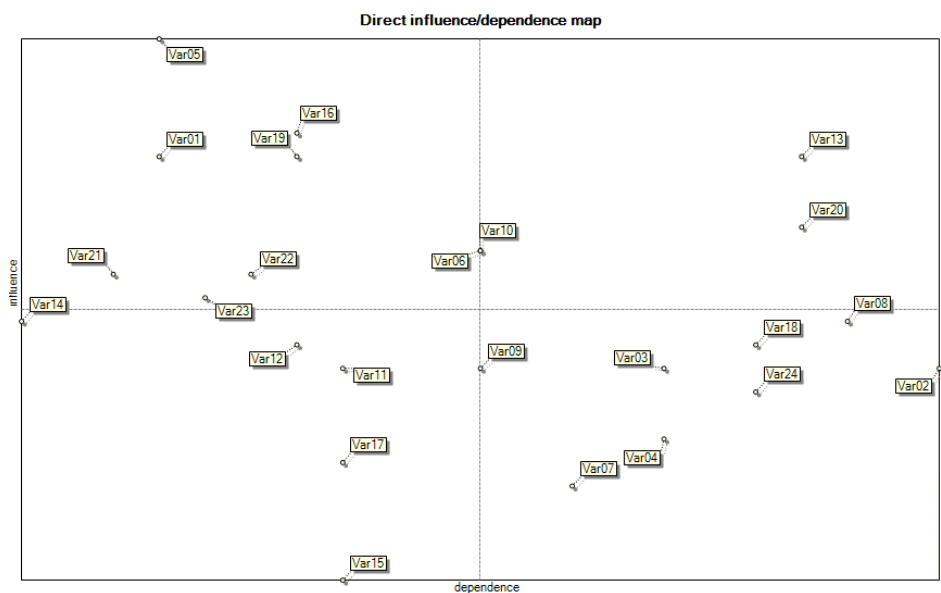
(منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۴)

جدول ۷- مطلوبیت و بهینه‌شدگی ماتریس

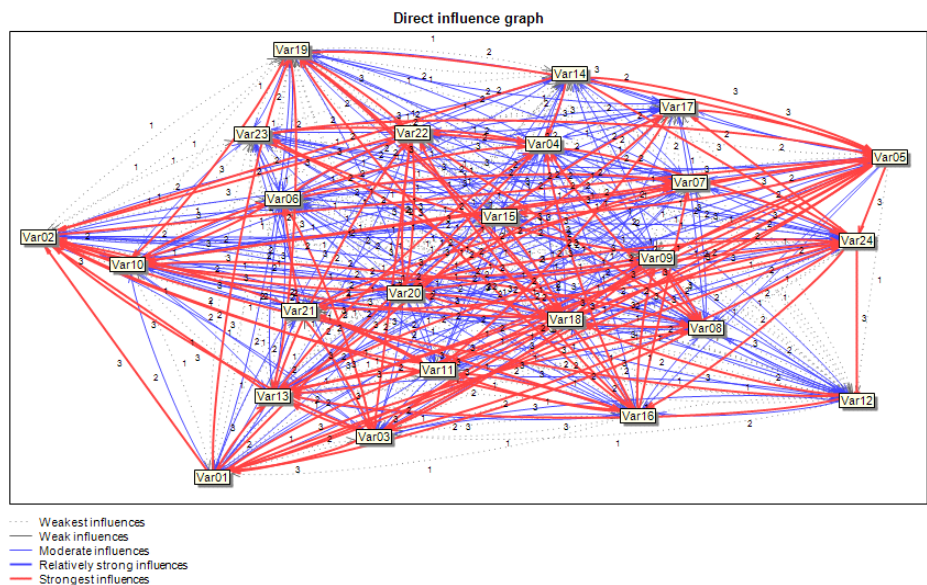
چرخش	تأثیر گذاری	تأثیر پذیری
۱	۹۹	۹۷
۲	۱۰۰	۱۰۰

(منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۴)

اطلاعات ارائه شده در جداول ۶ و ۷ حاصل تجزیه و تحلیل پرسشنامه‌های تکمیل شده توسط ۲۰ خبره و ورود آن‌ها به نرم افزار MICMAC است. جدول ۶ مشخصات آماری اولیه ماتریس تأثیرات متقابل را نشان می‌دهد. بر این اساس، اندازه ماتریس برابر با ۲۴ بوده که بیانگر تعداد شاخص‌های مورد بررسی است. در این ماتریس، مجموع مقادیر وارد شده ۵۳۸ مورد بوده که از این تعداد، بیشترین فراوانی مربوط به مقدار "دو" (با ۱۷۶ تکرار) و "یک" (با ۱۶۶ تکرار) است. این آمار نشان‌دهنده ارتباطات نسبتاً متوسط میان شاخص‌هاست. همچنین، تعداد صفرها (۳۸ مورد) نشان می‌دهد که میزان روابط ضعیف یا بدون اثر در بین شاخص‌ها نسبتاً پایین بوده و این موضوع با درجه پرشدگی ۹۳,۴۰ درصدی سازگار است؛ یعنی ماتریس تقریباً پر و از کیفیت مناسبی برای تحلیل برخوردار است. در ادامه، جدول ۷ میزان مطلوبیت و بهینه‌شدگی ماتریس را بر اساس دو چرخش متوالی در MICMAC نشان می‌دهد. در چرخش اول، تأثیرگذاری و تأثیرپذیری شاخص‌ها به ترتیب ۹۹ و ۹۷ ثبت شده و در چرخش دوم، هر دو مقدار به ۱۰۰ رسیده‌اند. این مقادیر نشان‌دهنده رسیدن به تعادل نسبی در تحلیل روابط میان شاخص‌هاست. در ادامه به بررسی پراکنش متغیرها در پلان تأثیرگذاری مستقیم و تأثیر مستقیم متغیرها بر همدیگر با پوشش ۱۰۰ درصد پرداخته شده است که نتایج این بررسی در شکل شماره ۳ و ۴ نشان داده شده است:

شکل ۲- پراکنش متغیرها در پلان تأثیرگذاری مستقیم
(منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۴)

شکل ۳- تأثیر مستقیم متغیرها بر همدیگر با پوشش ۱۰۰ درصد
(منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۴)

به جهت انتخاب مهم‌ترین عوامل تأثیرگذار بر توسعه گردشگری در استان یزد، شاخص‌هایی انتخاب شده‌اند که بیشترین تأثیرگذاری را دارند به طوری که این شاخص‌ها باید در وجه متغیرهای تعیین‌کننده یا تأثیرگذار قرار گرفته باشند که مطابق شکل ۲، ۷ شاخص زیرساخت‌ها و خدمات گردشگری C1، برند گردشگری C5، فرهنگ گردشگری پذیر C16، امنیت و رعایت حقوق گردشگران C19، توسعه مراکز آموزشی تخصصی گردشگری C21، کارآفرینی گردشگری و حمایت از کسب‌وکارهای نوپا C22 و توسعه فناوری اطلاعات و ارتباطات C23 در این وجه قرار گرفته‌اند.

سناریونگاری

در ادامه با استفاده از نرم‌افزار سناریو ویزارد برای استخراج سناریوهای مورد نظر از پیشران‌های کلیدی مستخرج از نرم‌افزار MICMAC در شکل شماره ۲ استفاده شده است، در این راستا سه فرض خوش‌بینانه، بینابین و بدبینانه در نظر گرفته شده است که به صورت کلی در جدول شماره ۸ نشان داده شده است:

جدول ۸- سناریوهای توسعه گردشگری استان یزد

توصیف‌کننده‌ها	نوع اول (خوش‌بینانه)	نوع دوم (بینابین)	نوع سوم (بدبینانه)
زیرساخت‌ها و خدمات گردشگری	توسعه همه‌جانبه و پایدار	توسعه محدود و منطقه‌ای با تمرکز بر شهر یزد	فرسودگی زیرساخت‌ها و کاهش کیفیت خدمات
برند گردشگری	تثبیت جایگاه یزد به عنوان مقصد جهانی	شناخته‌شدن نسبی در سطح ملی و منطقه‌ای	نبود برند منسجم و نبود تصویر مشخص از مقصد
فرهنگ گردشگری پذیر	نهادینه‌شدن فرهنگ میزبانی در جامعه محلی	افزایش آگاهی عمومی، اما با چالش‌های رفتاری	بی‌توجهی به فرهنگ میزبانی
امنیت و رعایت حقوق گردشگران	وجود سیستم‌های نظارتی قوی	امنیت عمومی قابل قبول با موارد محدود از نقض حقوق	ناامنی ادراکی و نبود پاسخگویی حقوقی
توسعه مراکز آموزشی تخصصی گردشگری	راه‌اندازی مراکز نوین آموزش گردشگری	وجود چند مرکز آموزشی فعال با اثربخشی متوسط	کمبود مراکز تخصصی و نبود مهارت‌آموزی عملی
کارآفرینی گردشگری و حمایت از کسب‌وکارهای نوپا	حمایت ساختاری و مالی از استارت‌آپ‌های گردشگری، توسعه خوشه‌های محلی گردشگری	حمایت محدود در قالب طرح‌های پراکنده	فقدان حمایت نهادی
توسعه فناوری اطلاعات و ارتباطات	پیاده‌سازی سیستم‌های هوشمند گردشگری	کاربرد محدود فناوری	ضعف زیرساخت دیجیتال و نبود خدمات آنلاین

(منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۴)

سناریوهای قوی

بر اساس منطق تحلیلی نرم‌افزار سناریو ویزارد، سناریوهای باورکردنی که شامل سناریوهای قوی هستند در این مرحله مورد بازنگری قرار می‌گیرند که وضعیت پیشران‌های کلیدی به تفکیک سناریوها در جدول ۹ نشان داده شده است:

جدول ۹- سناریوهای استخراج شده

سناریو ۱	سناریو ۲	سناریو ۳
زیرساخت‌ها و خدمات گردشگری: توسعه محدود و منطقه‌ای با تمرکز بر شهر یزد	زیرساخت‌ها و خدمات گردشگری: فرسودگی زیرساخت‌ها و کاهش کیفیت خدمات و پایدار	زیرساخت‌ها و خدمات گردشگری: توسعه همه‌جانبه و پایدار
برند گردشگری: تثبیت جایگاه یزد به عنوان مقصد جهانی	برند گردشگری: نبود برند منسجم و نبود تصویر مشخص از مقصد	برند گردشگری: شناخته‌شدن نسبی در سطح ملی و منطقه‌ای
فرهنگ گردشگری پذیر: افزایش آگاهی عمومی، اما با چالش‌های رفتاری	فرهنگ گردشگری پذیر: بی‌توجهی به فرهنگ میزبانی در جامعه محلی	فرهنگ گردشگری پذیر: نهادینه‌شدن فرهنگ میزبانی در جامعه محلی
امنیت و رعایت حقوق گردشگران: وجود سیستم‌های نظارتی قوی	امنیت و رعایت حقوق گردشگران: ناامنی ادراکی و نبود پاسخگویی حقوقی	امنیت و رعایت حقوق گردشگران: امنیت عمومی قابل قبول با موارد محدود از نقض حقوق

سناریو ۱	سناریو ۲	سناریو ۳
توسعه مراکز آموزشی تخصصی گردشگری: وجود چند مرکز آموزشی فعال با اثربخشی متوسط	توسعه مراکز آموزشی تخصصی گردشگری: کمبود مراکز تخصصی و نبود مهارت‌آموزی عملی	توسعه مراکز آموزشی تخصصی گردشگری: راه‌اندازی مراکز نوین آموزش گردشگری
کارآفرینی گردشگری و حمایت از کسب‌وکارهای نوپا: حمایت ساختاری و مالی از استارت‌آپ‌های گردشگری، توسعه خوشه‌های محلی گردشگری	کارآفرینی گردشگری و حمایت از کسب‌وکارهای نوپا: حمایت محدود در قالب طرح‌های پراکنده	کارآفرینی گردشگری و حمایت از کسب‌وکارهای نوپا: فقدان حمایت نهادی
توسعه فناوری اطلاعات و ارتباطات: پیاده‌سازی سیستم‌های هوشمند گردشگری	توسعه فناوری اطلاعات و ارتباطات: کاربرد محدود فناوری	توسعه فناوری اطلاعات و ارتباطات: ضعف زیرساخت دیجیتال و نبود خدمات آنلاین

(منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۴)

گروه‌بندی سناریوها

مطابق یافته‌های پژوهش، وضعیت‌های محتمل آینده برای ۷ پیشران توسعه‌ای تعیین شدند که این حالت‌ها از شرایط مطلوب تا بحرانی را در بر می‌گرفتند. در مرحله بعد، یک ماتریس مشابه مرحله قبل تهیه شد و در اختیار کارشناسان و خبرگان قرار گرفت. متخصصان با پرسش اینکه هر یک از این وضعیت‌ها در صورت وقوع چه تأثیراتی بر سایر وضعیت‌ها خواهد داشت، به تکمیل پرسشنامه پرداختند. آن‌ها بر اساس سه ویژگی توانمندساز، بی‌تأثیر و محدودکننده، اثر هر وضعیت را بر سیستم با مقیاس عددی بین ۳ تا ۳- مشخص کردند. پس از جمع‌آوری داده‌ها توسط خبرگان، امکان بهره‌برداری از نرم‌افزار سناریو ویزارد فراهم شد. با توجه به حجم و ابعاد ماتریس و داده‌های وارد شده، تعداد سناریوهای نهایی در جدول شماره ۱۰ و ۱۱ ارائه شده است:

جدول ۱۰- ویژگی‌های سناریوهای پیشنهادی پژوهش

گروه	نقاط قوت	نقاط ضعف	نتیجه‌گیری
سناریو اول	فناوری بالا، برند جهانی، کارآفرینی قوی	توسعه محدود منطقه‌ای، چالش در فرهنگ میزبانی	قابلیت اجرا در کوتاه‌مدت با نگاه نوآورانه
سناریو دوم	امنیت قابل قبول	ضعف شدید زیرساخت و نبود برند منسجم	کمترین پایداری و بیشترین ریسک نزولی
سناریو سوم	زیرساخت کامل، آموزش نوین، فرهنگ مطلوب	کاربرد محدود فناوری و حمایت محدود نهادی	پایدارترین و باورپذیرترین سناریو با توسعه متوازن

(منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۴)

جدول ۱۱- ویژگی‌های سناریوهای پیشنهادی پژوهش

گروه	سناریوها	امتیاز	کد سناریو
گروه اول (مطلوب)	سناریو سوم	۷۷۲۰	یک سناریوی پایدار و واقع‌گرایانه است که می‌تواند به عنوان الگوی توسعه استان یزد در بخش گردشگری انتخاب شود.
گروه دوم (ایستا)	سناریو اول	۶۵۲۰	نشان‌دهنده حرکت با تمرکز بر نوآوری است، اما در صورت نداشتن پوشش در سایر پیشران‌ها، پایدار نخواهد بود.
گروه سوم (بحرانی)	سناریو دوم	۴۹۱۰	ریسک‌پذیرترین وضعیت را دارد و باید از آن به عنوان وضعیت هشدار استفاده شود.

(منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۴)

نتیجه‌گیری و ارائه پیشنهادها

در سال‌های اخیر، گردشگری به‌عنوان یکی از ارکان اصلی توسعه پایدار و ابزاری مؤثر برای رشد اقتصادی و فرهنگی مناطق مختلف شناخته شده است. استان یزد با دارا بودن ظرفیت‌های غنی تاریخی، فرهنگی و طبیعی، یکی از مقاصد مهم گردشگری ایران محسوب می‌شود که در مسیر توسعه این صنعت قرار دارد و می‌تواند سالانه تعداد زیادی از گردشگران خارجی و داخلی را پذیرا باشد. پژوهش حاضر با تمرکز بر شناسایی پیشران‌های کلیدی مؤثر بر توسعه گردشگری استان یزد، تحلیل روندهای آماری، و تدوین سناریوهای محتمل آینده، تلاش کرده تا تصویری واقع‌بینانه از وضعیت موجود و آینده‌پژوهانه از مسیر پیش‌رو ارائه دهد.

بر اساس تحلیل داده‌های آماری و نتایج مدل‌سازی‌های صورت‌گرفته در این پژوهش، می‌توان نتیجه گرفت که گردشگری استان یزد در سال‌های اخیر با وجود نوسانات شدید ناشی از عوامل بیرونی مانند شیوع کرونا، روندی رو به رشد را تجربه کرده است. افزایش تعداد گردشگران خارجی در سال‌های ۱۴۰۰ و ۱۴۰۱ به ترتیب با رشد ۳۶۸،۷۹ و ۳۷۵،۴۷ درصدی نسبت به سال قبل، گویای بهبود شرایط پس از بحران و

ظرفیت بالای استان برای بازبازی سریع است. از سوی دیگر، افزایش تدریجی و مستمر تعداد اقامتگاه‌ها، تخت‌ها و اتاق‌های اقامتی طی بازه ۱۳۹۷ تا ۱۴۰۱، نشان از توسعه زیرساخت‌های فیزیکی گردشگری استان دارد که می‌تواند پاسخگوی تقاضای روبه‌افزایش گردشگران باشد. همچنین با بهره‌گیری از تحلیل‌های نرم‌افزار MICMAC و شناسایی ۲۴ عامل کلیدی توسعه گردشگری، مشخص گردید که ۷ عامل اصلی شامل زیرساخت‌ها و خدمات گردشگری، برند گردشگری، فرهنگ گردشگرپذیری، امنیت و رعایت حقوق گردشگران، توسعه مراکز آموزشی تخصصی گردشگری، کارآفرینی گردشگری و حمایت از کسب‌وکارهای نوپا و توسعه فناوری اطلاعات و ارتباطات بیشترین اثرگذاری را بر سیستم گردشگری استان یزد دارند. تحلیل شاخص‌های تأثیرگذاری و تأثیرپذیری نشان داد که این متغیرها نقش تعیین‌کننده‌ای در جهت‌دهی به مسیر توسعه پایدار گردشگری دارند. در گام بعدی، با استفاده از نرم‌افزار Scenario Wizard و در نظر گرفتن سه سناریوی خوش‌بینانه، بینابین و بدبینانه، آینده‌های محتمل برای گردشگری استان یزد مورد تحلیل قرار گرفت. سناریو سوم به‌عنوان واقع‌گرایانه‌ترین و پایدارترین گزینه معرفی شده است که می‌تواند مسیر توسعه متوازن و پایدار گردشگری استان را تضمین کند. در نهایت، ترکیب نتایج آماری، تحلیل پیشران‌ها و تدوین سناریوها نشان می‌دهد که برای رسیدن به توسعه پایدار گردشگری در استان یزد، باید تمرکز سیاست‌گذاران بر پیاده‌سازی راهبردهایی واقع‌بینانه با بهره‌گیری از شاخص‌های کلیدی باشد.

از محدودیت‌های اصلی پژوهش می‌توان به نبود داده‌های آماری مصوب جدید برای استان یزد اشاره کرد به طوری که مطابق سالنامه‌های آماری مرکز آمار برای استان یزد مربوط به سال ۱۴۰۱ می‌باشد که می‌تواند در نتایج ارزیابی وضع موجود محدود مورد مطالعه تأثیرگذار باشد. در نهایت بر اساس یافته‌های پژوهش، پیشنهادهای کاربردی بر اساس سناریوها تدوین گردیده است:

- تدوین برنامه جامع ارتقاء زیرساخت‌های گردشگری: با توجه به تأثیر بالای زیرساخت‌ها در همه سناریوها، باید توسعه آن به صورت فراگیر در سطح استان و نه صرفاً شهر یزد، در اولویت برنامه‌ریزی‌های استانی قرار گیرد.
- ایجاد برند گردشگری منسجم: با طراحی یک برند مشخص و هویت‌دار برای گردشگری یزد، جایگاه آن در سطح ملی و جهانی تثبیت شود تا از وضعیت پراکنده فعلی به تصویر منسجم و قابل شناسایی برسد.
- راه‌اندازی مراکز تخصصی آموزش گردشگری در شهرستان‌ها: این اقدام باعث توانمندسازی جوامع محلی و افزایش کیفیت خدمات گردشگری خواهد شد و می‌تواند پیشران سایر عوامل مانند فرهنگ گردشگرپذیری نیز باشد.
- طراحی مشوق‌های سرمایه‌گذاری برای استارت‌آپ‌های گردشگری: حمایت از کسب‌وکارهای نوپای محلی، علاوه بر ایجاد اشتغال، موجب توسعه خوشه‌های گردشگری و تقویت اقتصاد گردشگرمحور بومی خواهد شد.
- پیاده‌سازی سیستم‌های هوشمند اطلاعات گردشگری: با تقویت زیرساخت‌های دیجیتال و ارائه خدمات آنلاین، تجربه گردشگری به روز و رقابتی در سطح بین‌المللی فراهم می‌شود که منجر به افزایش رضایت گردشگران و کاهش هزینه‌های مدیریتی خواهد شد.

References:

- Amiri, H., Beyranvandzadeh, B. & Hoseinian Rad, A. (2026). Analysis of factors affecting urban tourism development with a futures research approach Case study: Delfan. *Journal of Sustainable Urban & Regional Development Studies (JSURDS)*. https://www.srds.ir/article_219396.html?lang=en [In Persian]
- Bayramzadeh, N., Mousavi, M. N. (2024). Investigating the Relationship Between Development and Resource Allocation in the Creation of New Human Settlements During the Years 2011 to 2021 (Case Study: Iran). *Journal of Geography and Environmental Studies*, 13(49), 120-139. <https://sanad.iau.ir/Journal/ges/Article/1107624> [In Persian]
- Behzadi, S., Rahnama, M. R., Javan, J. & Anabestani, A. A. (2018). Identifying key factors affecting tourism development with a foresight approach (Case Study: Yazd Province). *Journal of Arid Regions Geographic Studies*, 9(33), 37-52. https://jargs.hsu.ac.ir/article_161475.html?lang=en [In Persian]
- Dadazade- Silabi, P., & Ahmadifard, N. (2019). Determine the Key Factors of Tourism Development Based on Future Research Approach (Case Study: Mazandaran Province). *Geography and Environmental Sustainability*, 9(1), 73-89. <https://doi.org/10.22126/ges.2019.1064> [In Persian]
- Doulabi, P., Eshtrati, P., & Motalebi, M. (2021). An investigation of the Factors Affecting Iranian Tourism Development. *Journal of Tourism Planning and Development*, 10(36), 269-287. <https://doi.org/10.22080/jtpd.2021.18113.3218> [In Persian]
- Imani, B. & Hamid Naneh Karan, O. (2023). Identifying drivers influencing rural tourism with a future research approach (case study: villages of Nir County). *Rural Development Strategies*, 10(4), 412-427. doi: 10.22048/rdsj.2023.334669.2009 [In Persian]
- Izady, H. & Baghbanmanesh, B. (2025). Synthesis Research on the Factors and Drivers of Tourism Development with a Futures Studies Approach in Iran. *Journal of Tourism and Development*, 14(2), 36-62. doi: <https://doi.org/10.22034/jtd.2024.393275.2851> [In Persian]

- Javan, F., Hojjat, S. and Seyfizadeh, M. (2021). Analysis of the effective propellants of tourism development in Rasht metropolis based on future studies approach. *Program and Development Research*, 2(2), 161-186. <https://doi.org/10.22034/pbr.2021.138467> [In Persian]
- Komasi, H., Jamini, D., Hashemkhani Zolfani, S., Sadeghi, H., & Cavallaro, F. (2025). Evaluating the impacts of humanitarian crises on sustainable tourism with a futures studies approach. *Environ. Dev. Sustain.*, 1–37. <https://link.springer.com/article/10.1007/s10668-025-06109-3>
- Lavaredas, A., Campos, F., Almeida, G. G. F., Dias, F., & Almeida, P. (2025). Sustainable development goals in tourism research. *Discover Sustainability*, 6(1), 1–17. <https://link.springer.com/article/10.1007/s43621-025-01587-x>
- Mahdian Bahnamiry, M. & taghvaei, M. (2023). Analysis of key drivers affecting the development of creative tourism with a futuristic approach Case study: Golestan province. *Human Geography Research*, 55(1), 105-114. <https://doi.org/10.22059/jhgr.2022.334116.1008415> [In Persian]
- Mahmoudi, N., Masoumi, M., & Samadzade, R. (2025). Futures Study of Tourism Industry Development Using Cross-Effects Matrix Technique (Case Study: Meshkinshahr City). *Geography and Human Relationships*. https://www.gahr.ir/article_217582.html?lang=en [In Persian]
- Mehrabi, M., Ansari, M., & Rafiean, M. (2023). Future study of the historical context of Yazd city based on the drivers of world heritage sustainability. *Motaleate Shahri*, 12(46), 89-102 <https://doi.org/10.34785/J011.2022.012> [In Persian]
- Mousavi, M. N., Shirazi, S. A., Nasar-u.-Minallah, M., & Bayramzadeh, N. (2025). Introducing the Mousavi Primate City Index for Iran's Urban System assessment. *GEOGRAPHY, ENVIRONMENT, SUSTAINABILITY*, 18(1), 44–53. <https://doi.org/10.24057/2071-9388-2025-3218>
- Mousavi, M., & Bayramzadeh, N. (2024). Spatial analysis of the trend of regional inequalities in Iran. *Scientific- Research Quarterly of Geographical Data (SEPEHR)*, 33(131), 105-125. doi: 10.22131/sepehr.2024.2017054.3039 [In Persian]
- Nadi, M. B., & Rafieian, M. (2022). Identifying the Key Drivers Affecting Tourism Development with the Foresight Approach (Case study: Golden Tourism Triangle of Isfahan, Fars, Yazd). *Journal of Tourism Planning and Development*, 11(43), 27-48. <https://doi.org/10.22080/jtpd.2022.23314.3676> [In Persian]
- Nematpour, M., Khodadadi, M., & Rezaei, N. (2020). Systematic analysis of development in Iran's tourism market in the form of future study: A new method of strategic planning. *Futures*, 125, 102650. <https://doi.org/10.1016/j.futures.2020.102650>
- Oraki, P., & rezaei, M. R. (2023). Studying the effect of tourism development on the happiness of tourists in Yazd city with Happy City. *Journal of Tourism Planning and Development*, 12(46), 195-226. https://tourismpd.journals.umz.ac.ir/article_4433.html?lang=en [In Persian]
- Rahimi, A., Rezaei, M. R. & Pashapour, H. (2024). Future Studies of trends affecting the development of tourism in Iran in the Post-Corona era. *Human Geography Research*, 56(1), 47-62. https://jhgr.ut.ac.ir/article_88639.html?lang=en [In Persian]
- Rasoli, N., Mousavi, M., & Houshyar, H. (2020). Explaining Creative Tourism in the City Of Urmia with a Foresight Approach. *Urban Planning Knowledge*, 4(4), 101-116. <https://doi.org/10.22124/upk.2020.15374.1371> [In Persian]
- Sadeghi, M., Hafez-Rezazadeh, M., Karimian-Bostani, M. (2022). Future research of urban tourism development (case example: Ardabil city. *Journal of Geographical Studies of Mountainous Areas*, 3(10), 167-190. https://gsma.lu.ac.ir/article_707903.html?lang=fa [In Persian]
- Safaipour, M., & Alibakhshi, A. (2025). Codification of effective stimuli for the tourism situation in Ahvaz city with a futuristic approach. *JFCV*, 5(4), 105-119. <http://jvfc.ir/article-1-314-fa.html> [In Persian]
- Sheikhi, H. & Dinarundnejad, S. (2024). Identification and Analysis of Effective Factors on the Development of Tourism with a Future Research Approach (Case Study: Shush City). *Geography and Territorial Spatial Arrangement*, 14(50), 123-148. <https://doi.org/10.22111/gaij.2024.44864.3097> [In Persian]
- Soltani, N., Mousavi, M. N. & Sharifi, B. (2015). Strategic Planning for Tourism Development in Urmia. *Journal of Urban Social Geography*, 2(1), 79-98. <https://doi.org/10.22103/juas.2015.1791> [In Persian]
- Vujko, A., Knežević, M., & Arsić, M. (2025). The Future Is in Sustainable Urban Tourism: Technological Innovations, Emerging Mobility Systems and Their Role in Shaping Smart Cities. *Urban Science*, 9(5), 169. <https://doi.org/10.3390/urbansci9050169>
- Yasouri, M., & Esmaeili, S. (2023). Identifying and explaining the driving factors affecting tourism development with future studies approach (Case study: Anzali Trade-Industrial Free Zone). *Journal of Iran Futures Studies*, 8(1), 222-253. <https://doi.org/10.30479/jfs.2023.17629.1421> [In Persian]
- Yu, K., & Gao, H. (2023). Sustainable development, eco-tourism carrying capacity and fuzzy algorithm-a study on Kanas in Belt and Road. *Scientific Reports*, 13(1), 1-14. <https://doi.org/10.1038/s41598-023-41961-1>
- Zare Ashkezari, S., M., Saghaei, M., Mousavi, M., N., & Mokhtari Malekabadi, R. (2016). Analysis of the Role of Cultural Heritage Attractions in Development of Urban Tourism in Central Iran)Case Study: Yazd City(. *Human Geography Research*, 48(3), 407-427. <https://doi.org/10.22059/jhgr.2016.51742> [In Persian]

COPYRIGHTS

© Authors retain the copyright and full publishing rights. This is an open access article under the CC BY-NC license:

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

Publisher: Urmia University.